ויקטור גרן

תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל

DESCRIPTION

GÉOGRAPHIQUE, HISTORIQUE ET ARCHÉOLOGIQUE

DE LA PALESTINE,

ACCOMPAGNÉE DE CARTES DÉTAILLÉES,

PAR M. V. GUÉRIN,

AGRÉGÉ ET DOCTEUR ÈS LETTRES, MEMBRE DE LA SOCIÉTÉ DE GÉOGRAPHIE DE PARIS
ET DE LA SOCIÉTÉ DES ANTIQUAIRES DE FRANCE, CHARGÉ D'UNE MISSION SCIENTIFIQUE.

SECONDE PARTIE. — SAMARIE.

TOME II.

PARIS.

IMPRIMÉ PAR AUTORISATION DU GOUVERNEMENT

À L'IMPRIMERIE NATIONALE.

M DCCC LXXV.

ספריה לתולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל

ויקטור גֵרֵן

תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל

כרך חמישי: השומרון (ב)

תרגם מצרפתית והוסיף מבוא והערות
חיים בן־עמרם

(התרגום לפי מהדורת פאריס 1875)

הוצאת יד יצחק בן־צבי • ירושלים תשמ״ד

סדר־צילום: יד יצחק בן־צבי • לוחות: מ׳ פיקובסקי בע״מ
הדפסה: דפוס דף־חן

מסת״ב 965-217-007-0

תוכן העניינים

פרק עשרים ותשעה

יציאה מנאבּלס — ח׳רבּת מזירה — ח׳רבּת אלערמה — עקרבּה

יציאה מנאבּלס

ב־11 במאי, בשעה שש ושבע־עשרה דקות בבוקר, יצאתי סופית מנאבּלס, ועִמי מתורגמני, שני פרדַי ומטעני, ושמתי פני מזרחה־דרומה־מזרחה, אחר כך דרומה־מזרחה ואחר כך דרומה.

בשעה שבע ועשרים וחמש דקות הנחנו לשמאלנו, על גבעה, את הכפר רוג׳יבּ שכבר הזכרתי.

בשעה שמונה וחמש דקות רכבנו שוב מזרחה־דרומה־מזרחה, ובעלותנו על הגבעה שעליה יושב הכפר עַוַרתה, הנזכר לעיל, פנינו מזרחה.

ח׳רבּת אלמזירה

בשעה תשע עברנו ליד שרידי כפר בשם ח׳רבּת אלמזִירה (خربة المزيرة).

ח׳רבּת אלערמה

בשעה תשע וחמש־עשרה דקות שינינו כיוון מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה תשע ושמונה־עשרה דקות השקינו את סוסינו ממעיין הנובע מסלע, ששמו עֵין עוּלים (عين عولم).

בשעה תשע וארבעים וחמש דקות הגענו לפסגת רמה המתרוממת כמו מדרגות. היא היתה לפנים מוקפת חומת אבנים גדולות, לא מהוקצעות היטב, שפה ושם שרדו ממנה קצת נדבכים תחתיים. הבתים שהיו בתוך המִתחם הזה נמחו כליל.

שם האתר הזה ח׳רבּת אלעַרמה (خربة العرمة). כאן היתה מן הסתם בימי קדם אֲרוּמָה (ביוונית Ἀρημά, Ἀριμά; בלאטינית Ruma), יישוב שהיה כנראה בקירבת שכם ושאבימלך פרש אליו לזמן־מה:

וַיֵּשֶׁב אבימלך בָּארוּמה.[1]

1 שופטים ט:מא.

אֶוסביוס התבטא כך ב'אוֹנומאסטיקון', בערך Ῥουμά:

Ῥουμά, ἡ καὶ Ἀριμά, ἔνθα ἐκάθισεν Ἀβιμέλεχ ἐν Κριταῖς· νῦν αὕτη Ῥεμφὶς λέγεται καὶ ἔστιν ἐν ὁρίοις Διοσπόλεως, ἥτις ἐστὶν Ἀριμαθαία.[2]

היירוֹנימוּס הקדוש תרגם פסקה זו בלי תיקון, ומסתבר אפוא שאישר את תוכנה:

Ruma, quae et Arima, ubi sedit Abimelech, sicut in libro Judicum scriptum est, quae nunc appellatur Remphis. Est autem in finibus Diospoleos, et a plerisque Arimathaea nunc dicitur.

חרף העדות כבדת המשקל של שני בני סמך אלה אני מפקפק מאוד אם אמנם יש לחפש את העיר הזאת, רומה, בקירבת לד ולזהותה עם ארמתיא. אכן אבימלך לא היה יכול לפרוש עד לקירבת העיר שנקראה לימים דיוֹספוֹליס בשעה שצר על שכם והציב מארבים לתושבי העיר הזאת היוצאים ממנה; זה דבר שאינו מתקבל על הדעת, אם ברצוני להימנע מלומר — בלתי אפשרי. לעומת זאת אין כל טעם לדחות את האפשרות שהתבצר על הגבעה, הקרובה הרבה יותר לשכם, שמכתירות היום חורבות ח'רבּת אלעַרמה, שם שבו כשלעצמו יש, דרך אגב, תימוכין לזיהוי זה, שהציעו כבר מלומדים אחדים והמתקבל מאוד על דעתי.

עקרבה

בשעה עשר וחמש דקות יצאנו שוב לדרך דרומה־מזרחה, ובשעה עשר וחמישים וחמש דקות חנינו בעַקרָבּה (عقربة). זוהי עיירה בת אלפיים תושב לפחות; היא מחולקת לארבעה רבעים המהווים כמו ארבעה כפרים נפרדים, שבראש כל אחד מהם שיח' מיוחד לו. הם ערוכים כאמפיתיאטרון על מדרונים, טרשיים בחלקם, מסביב למישור קטן שלפנים נבנתה בו בְּרֵכָה מאבני גוויל גדולות, שאורכה חמישים צעד ורוחבה עשרים וחמישה. קירות בעובי שני מטרים עודם עומדים כמעט שלמים; רק הטיח שציפה את צִדם הפנימי כמעט נעלם כליל. מערכת מדרגות באחת הפינות, שמצבה עכשיו רעוע מאוד, אפשרה לרדת לתוך המקווה הזה, שנסתם למחצה זה כבר ושהיום גדלים בו עצי רימון ועשבים גבוהים. מסגד, גם הוא במישור, נבנָה בחלקו מאבנים עתיקות. בייחוד אחת ממזוזות הפתח בנויה כולה מאבני גזית נאות; על אחת מהן הבחנתי בגילוף של שושנת ובקטעים אחדים של כתובת יוונית עתיקה, שמידת פגימותה אינה מאפשרת הבנה ברורה. הבניין הזה עכשיו מט לנפול. הוא מוכתר בחוליה שקבועים בה שמונה חלונות והיא נושאת כיפה נאה למדי. בחצר שלפניו יש אריחים גדולים וכמה נציבי עמודים המעידים גם הם על מקור של אבני בניין עתיקות.

ראויים עוד יותר לתשומת לבו של התייר שרידי מצודה קדומה על גבעה ברובע הצפוני־

2 בעברית: 'רומה הנקראת גם ארימה. שם ישב אבימלך ככתוב בשופטים. היום היא נקראת רֶמפיס ונמצאת בגבול לד. היא הנקראת אריִמַתיא.'

מערבי של עקרבה, המשוקעים עכשיו בתוך בית פרטי שהוצג לפני בשם דאר אלחַסַן (دار الحسن). לא שרדו ממנה אלא מגדל ומספר מועט של קטעי קירות גדולים, בנויים מאבנים גדולות, מקצתן שטוחות פאה לחלוטין ומקצתן מזויזות. נכנסו אל הטירה הזאת, אשר חלשה הרחק על כל סביביה, בעד שלוש דלתות שמקומן עודנו ניכר.

בשוטטי ברחובות ארבעת הרבעים ראיתי הרבה בורות חצובים בסלע וכמות גדולה למדי של אבני בניין עתיקות, מקצתן פזורות פה ושם ומקצתן משוקעות בבניינים ערביים.

כפרט של הווי מקומי אין זה מיותר להזכיר את המקרה הבא. בשעה שעברתי בבית־הקברות הביאו לשם גופת אדם שנהרג בערב הקודם. כיוון שהונחה הגווייה בבור החלו כעשר נשים פרועות שֵׂער לחולל מחול אֵבל מסביב לקבר שאך זה נסתם. בעיקר האלמנה נראתה נסערת ביותר; בצריחות חדות, במחוות ובתנועות עווית קראה להינקם מן הרוצח, וכל הנשים שהקיפוה חזרו על פי דרכן על איומיה וקללותיה.

אֶוסביוס התבטא כך בערך Ἀκραββείμ:

Ἀκραββείμ, ὅριον τῆς Ἰουδαίας ἀνατολικόν, φυλῆς Ἰούδα· κώμη δέ ἐστιν μόγις διεστῶσα Νέας πόλεως σημείοις θ' ἐν ἀνατολαῖς, κατιόντων ἐπὶ τὸν Ἰορδάνην ὡς ἐπὶ Ἱεριχὼ διὰ τῆς καλουμένης Ἀκραβαττίνης.

עקרבים. גבול מזרחי של ארץ יהודה. במטה יהודה. והוא כפר גדול מאוד רחוק מנֵיאפּוליס כמעט תשעה מילים מזרחה ברדתך לירדן בדרך ליריחו במחוז הנקרא עַקְרַבַּטֵּנִי.

הכפר הזה, עקרבים, שיש להבדילו מ׳מעלה עקרבים׳, אחד מציוני הגבול המזרחיים של דרום יהודה, אין לו כל זכר במקרא, אבל ההיסטוריון יוסף מזכירו כמה פעמים בחזקת העיר הראשה של הפלך בשם זה.[3]

3 יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ספר ב, פרק כ, סעיף ד; ספר ג, פרק ג:ה; ספר ד, ט:ג; ד, ט:ט.

פרק שלושים

יאנון, לפנים ינוחה — נבי נון — ח׳רבת אדוארא — ח׳רבת מראסדין — מג׳דל — ח׳רבת אבו־ע׳ריב — חזרה לעקרבה

ח׳רבת יאנון, היא ינוחה לפנים

ב־12 במאי, בשעה חמש ועשרים דקות בבוקר יצאתי בהדרכת פלח מעקרבה. ירדנו מזרחה ואחר כך עלינו צפונה.

בשעה שש חצינו עמק צפונה־צפונה־מזרחה ואחר כך טיפסנו מזרחה על גבעה, והגענו לראשה בשעה שש ועשר דקות. היא מכוסה בתים קמורי גג שעודם עומדים לשלושה רבעים, אך נטושים. כמעט כולם נראים כבתי מגורים מוסלמיים. אשר לבורות המים ולמרתפים החצובים בסלע, שרואים כאן במספר גדול למדי, הם אל נכון עתיקים.

בח׳רבת יאנון (خربة يانون — זה שם האתר הזה) יש לזהות ככל־הנראה את העיר יָנוֹחָה (ביוונית Ἰανωκά, Ἰανώ; בלאטינית Janoe) הנמנית בספר יהושע עם ערי הגבול של נחלת אפרים:

ויהי גבול בני־אפרים למשפחותם...: ויצא הגבול הימה המכמתת מצפון ונסב הגבול מזרחה תאנת שלה ועבר אותו ממזרח ינוחה: וירד מינוחה עטרות ונערתה ופגע ביריחו ויצא הירדן.[1]

אֶוסבּיוס מציין ב׳אוֹנוֹמאסטיקון׳ את מקומה שנים־עשר מיל ממזרח לניאפּוֹליס:

Ἰανώ, Φυλῆς Ἐφραΐμ· καὶ ταύτην εἷλεν ὁ βασιλεὺς Ἀσσυρίων· καὶ ἔστι νῦν κώμη Ἰανὼ ἐν τῇ Ἀκραβηττηνῇ, ἀπὸ ιβ´ σημείων Νέας πόλεως πρὸς ἀνατολάς.

יָנוֹ. במטה אפרים. גם אותה לכד מלך אשור. ויש היום כפר יָנוֹ בעקרבָּטֵנֵי, בי״ב מילים מניאפּוֹליס מזרחה.

לאמיתו של דבר אין המרחק מנאבלס לח׳רבת יאנון עולה על עשרה מילין בדרך הישרה. ברם המרחק שנים־עשר מיל מדויק אם עוברים דרך עקרבה, לפנים העיר הראשה של הפלך שינוחה נכללה בו. ועוד: מקום יאנון מדרום־מזרח לנאבלס ולא ממזרח לה, אבל אי אפשר לבקש דיוק כזה אצל אֶוסבּיוס. השגיאה של הסופר הזה חמורה הרבה יותר

1 יהושע טז:ה-ז.

במקום שבלבל את ינוחה של מטה אפרים עם עיר אחרת באותו השם שהיתה בנחלת נפתלי ונפלה ביד תגלת פלאסר מלך אשור בפלישתו לארץ־ישראל:

בימי פקח מלך־ישראל בא תגלת פלאסר מלך אשור וַיִּקַּח את־עִיּוֹן ואת־אָבֵל בית־מעכה ואת־יָנוֹחַ ואת־קֶדֶשׁ ואת־חצור ואת־הגלעד ואת־הגלילה כל ארץ נפתלי וַיַּגְלֵם אשורה.[2]

היירונימוס הקדוש לא עמד על הטעות הזאת ותרגם אותה פסקה בנאמנות, בלי תיקון.

נבּי נוּן

בשעה שש ושלושים דקות המשכנו את דרכנו מזרחה.

בשעה שש וארבעים וחמש דקות סקרתי על גבעה טרשית ׳וַלִי׳ קטן חרב למחצה המוקדש לנבּי נוּן (نبي نون). נקל להכיר בשם הזה בדיוק את שמו של אבי יהושע נוּן (ביוונית Noῦν; בלאטינית Nun). כלום זה אתר קברה של האישיות הזאת לפי המסורת המוסלמית?

מכל מקום יש מסביב לקבר הקדוש הזה חורשת אֵלות זקנות ועצי זית בני מאות שנים.

לרגלי הגבעה הזאת בפאת צפון מציינים שני מעגלי אבנים מגובבות את מקום מנוחת העולמים, בצל חרובות גדולות, של שניים מרֵעי מֻחַמַּד.

ח׳רבּת אדוארא

בשעה שבע ירדנו מזרחה־דרומה־מזרחה בתוך עמק מכוסה חיטה, ואחר כך, בשעה שבע ועשרים דקות — בתוך סבכי אלת המסטיק ושיחים אחרים. משם פנינו דרומה־דרומה־מזרחה.

בשעה שבע וארבעים דקות גלשנו במדרון תלול מאוד לקרקעיתו של נחל, שבאפיקו יש באר מים חיים בשם בּיר אַדְוּא (بير الدوا); זה גם שם הנחל בקטע הזה, ואילו הלאה מזרחה שמו ואדי אלאַחמַר (واد الاحمر).

סמוך לבאר הזאת בצד דרום ראיתי אתר חורבות קטן, ונאמר לי ששמו ח׳רבּת אַדְוארא (خربة الدوارا).

ח׳רבּת מראסדין

לאחר ששבתי ועליתי דרומה־דרומה־מערבה על הדופן התלול של הנחל חציתי בשעה שמונה ועשרים וחמש דקות עוד נחל, שדפנותיו התלולים נראים במקומות אחדים כמו

2 מלכים ב טו:כט.

חצובים במאונך. שמו ואדי אלג׳היר (واد الجهير). מעיין שופע קולח שם מתוך עֲרֵמָה של גושי סלע עצומים, מגובבים. ראינו עדרים רבים מרווים בו את צמאותם.

בשעה שמונה וחמישים וחמש דקות, לאחר שרכבנו זמן מה דרומה במסלול שלימינו התפתל הנחל הזה, נענו דרומה־דרומה־מזרחה בתוך עמק מכוסה חיטה נאה.

בשעה תשע ועשר דקות סקרתי אגב אורחא חומת־גדר גדולה למדי, בנויה מאבנים גדולות, כמעט לא מהוקצעות. בריחוק מהלך חמש דקות מזרחה־דרומה־מזרחה משם יש עוד חומת־גדר, דומה לראשונה, על גבעה מסולעת, והיא מחולקת לשני מדורים. מורה דרכי כינה את שני המִתחמים בשם צירה (صيرة). ההיתה לגדרות האלה לפנים תכלית צבאית או שמא שימשו כעתה כן אז כמכלאות למקנה, כפי שמציין לכאורה השם? אינני יודע. מכל מקום הן נראות לי עתיקות לפי הגודל העצום של אבני בניינן.

קצת הלאה מזרחה יש על גבעה אתר חורבות פזורות בשם ח׳רבּת מְראסדין (خربة مراسدين). אלה שרידי כפר חָרֵב.

מג׳דל

משם חצינו דרומה־מערבה מישור זרוע חיטה.

בשעה עשר ועשר דקות ראינו בור מים גדול עתיק, חצוב בסלע, והוא מלא מים רבים.

בשעה עשר ושתים־עשרה דקות החילונו לעלות בשיפולי ההר שעל ראשו יושב הכפר מַג׳דַל. בשעה עשר וחמש־עשרה דקות נעשׂה הטיפוס קשה מאוד. בקושי רב עזרנו לסוסינו, בהחזיקנו אותם באפסר, לטפס על המדרגות החלקלקות החצובות בסלע משעולנו הצר.

בשעה עשר וחמישים וחמש דקות הגענו לבסוף לפסגת ההר, ועבור דרך מטעי תאנה וזית הגענו מהר לכפר מַג׳דַל (مجدل).

מספר תושביו אולי חמש מאות. רוב הבתים רעועים. יש בו מסגד קטן על שם נבּי יַחיא (نبي يحيا). ראיתי שם שני עמודים קטנים עתיקים. גם בורות מים רבים, מערות וקברים מוכיחים שהכפר הזה בנוי על אתר עיר קדומה, שנקראה בוודאי מִגְדָּל מפני שהיתה כנראה מבוצרת לפנים. ומסתבר שמן השם מגדל נגזר השם הערבי מג׳דל. ברם במקרא אין כל זכר ליישוב הזה. רוֹבּינסון[3] הציע לזהותו עם מגדל־סֶנָּה הנזכר אצל אֶוסבּיוס, ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳, במרחק שמונה מילין מצפון ליריחו, ואצל מתרגמו היירוֹנימוּס הקדוש במרחק שבעה מילין בלבד מן העיר הזאת:

Σεννὰ, ὅριον τῆς Ἰδουμαίας· καὶ ἔστι νῦν Μαγδαλσεννὰ, ἀπὸ ὀγδόου σημείου Ἱεριχοῦς εἰς βοῤῥᾶν.

3 Robinson, *Biblical Researches*, III, p. 295

Senna, terminus Judaeae, et usque hodie ostenditur in septimo lapide Jerichus, contra septentrionalem plagam, villa quaedam nomine Magdalsenna, quod interpretatur turris Senna.[4]

אבל זיהוי זה בלתי אפשרי, כי הכפר מג׳דל מרוחק מיריחו צפונה לפחות שבעה־עשר מיל, ולא שבעה או שמונה מילין בלבד, כפי שציינו אֶוסבּיוס והיירוֹנימוּס הקדוש.

קודם שעזבתי את מג׳דל בדקתי מחפורת מעניינת מאוד. היא רבועה; אורך כל צלע שמונה מטרים והיום היא סתומה כדי שלושה רבעים. ייחודה הוא שבחלקים הנראים עוד של קירותיה הפנימיים פעורות גומחות קטנות בשפע, בתבנית משולשת או קשותה, סדורות בכמה שורות לפי הגובה וברווחים שווים. המחפורת הזאת קרויה אלקף (القف).

ח׳רבת אבּו־ע׳ריב

בשעה אחת־עשרה ועשרים דקות ירדנו במדרון מתון למדי מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה אחת־עשרה ועשרים וחמש דקות פנינו צפונה־צפונה־מערבה. רכבנו לפעמים בתוך שדה חיטה ולפעמים לאורך מטעי תאנה.

בשעה אחת־עשרה וארבעים וחמש דקות התרוממו פני הקרקע ונעשו טרשיים, וסבכי שיחים החליפו את גידולי התרבות.

בשעה שתים־עשרה וחמש־עשרה דקות ירדנו לעמק שפר מכוסה עצי זית נהדרים.

בשעה שתים־עשרה ועשרים ושמונה דקות ראינו מעט חורבות ליד קבר שיח׳ קטן, והוגד לי כי שם האתר ח׳רבת אָבּוּ־ע׳ריב (خربة ابو غريب).

בשעה שתים־עשרה ושלושים וארבע דקות חזרתי אל המחנה שלי בעקרבּה.

4 בעברית: ׳סֶנָה, גבול יהודה, ועד היום מראים במיל השביעי מצפון ליריחו כפר בשם מגדלסנה, שתרגומו מגדל־סֶנָה.׳ התרגום לפי היירוֹנימוּס. במקור היוני כתוב במקום יהודה — אדום; ובמקום המיל השביעי — השמיני.

פרק שלושים ואחד

אוסרין — כפר עאטיא — ח׳רבת אלקפל — ג׳וריש — כסרה — דומה,
לפנים אדומא

אֻוסרין

ב־13 במאי, בשעה חמש בבוקר יצאנו כולנו לדרך דרומה־דרומה־מערבה, ואחר כך מערבה־דרומה־מערבה.

בשעה חמש וחמש דקות ראיתי קברים אחדים חצובים בסלע לאורך צלע גבעה נטועה עצי זית ותאנה.

בשעה חמש ועשר דקות עלינו דרומה, ותכף שבנו וירדנו.

בשעה חמש ושלושים דקות הנחנו לימיננו, בריחוק שמונה קילומטרים, את הכפר אֻוסרין (اوسرين). הוא יושב על גבעה.

כפר עאטיא

עלייה נוספת, מערבה־דרומה־מערבה, הביאתנו בשעה חמש וארבעים וחמש דקות עד לחורבות כפר עתיק בשם כַּפר עאטיא (كفر عاطيا). אתרו מעובד עכשיו, ובין עיי הבתים ההרוסים עומדת קמת חיטה.

ח׳רבת אלקפל

לא הרחק משם מזרחה יש אתר חורבות של עוד כפר, שגם בו עבודה המתרשה, ושמו ח׳רבת אלקְפל (خربة القفل).

ג׳וריש

בשעה חמש וחמישים דקות המשכנו את דרכנו מערבה־דרומה־מערבה.

בשעה שש הגענו לעין אלג׳וריש (عين الجوريش). מי המעיין הזה נקווים בבְרֵכה מלבנית

קטנה, בנויה מאבני גוויל; יורדים לתוכה במדרגות, שהן עכשיו רעועות מאוד. אחר כך עלינו על הגבעה שעל ראשה יושב הכפר הקרוי באותו השם. שוליה כמו עטורים צורי ענק, שלפנים חצבו מהם אבני בניין.

בשעה שש וחמש דקות הגענו אל ראש הגבעה, ואחר כך אל הכפר ששוב אינו תופס אלא חלק ממנו. לפנים כיסה הכפר את כולו, כפי שמעידים שרידי בניינים חרבים רבים, נוסף על העשרים שעודם מאוכלסים, וכמה בורות מים כרויים בסלע. יש כאן קבר מוקדש לשיח׳ חאתִם (شيخ حاتم).

כסרה

בשעה שש וחמש־עשרה דקות ירדנו דרומה־מזרחה דרך מטעי תאנה וזית.

בשעה שש ועשרים וחמש דקות רכבנו דרומה־דרומה־מזרחה לאורך עמק מכוסה קמה נאה של חיטה.

לשמאלנו ראינו גבעות מוריקות, מעובדות בשקדנות מדרגות מדרגות, ועליהן תערובת של עצי זית ותאנה.

בשעה שש ושלושים ושש דקות ראינו בעמק כמה עצי אלון נהדרים שמתחת להם יש פיסת צל של ממש. הם יצאו לאוויר העולם לפחות בתקופת מסעי הצלב, אם לא קודם לכן.

בשעה שש וארבעים ושתיים דקות הגענו לכַּסרה (كسرة), כפר על גבעה שמספר תושביו מאתיים. יש שם כמה בורות מים חצובים בסלע, עתיקים בעליל. הגדול שבהם נמצא מתחת לכפר; הוא נמצא במרכז משטח סלע שיושר לפנים בידי אדם, ונחרצו בו חריצים כדי להריץ את מי הגשם אל פי הבור.

דומה

בשעה שש וארבעים ושמונה דקות ירדנו מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה שבע ועשר דקות חצינו את ואדי שַׁעבּ אַצּוּפִי (واد شعب الصرق).

בשעה שבע וחמש־עשרה דקות היה לשמאלנו, בריחוק לא פחות מקילומטר, הכפר מַג׳דַל שהזכרתי בפרק הקודם. לימיננו ניצבו גבעות גבוהות.

בשעה שבע ושלושים וחמש דקות חצינו את ואדי אַנְּצר (واد النصر), במקום שדפנותיו תלולות. הלאה מזרחה שמו ואדי פַצאיִל (واد فصايل).

משם פנינו דרומה־מזרחה.

בשעה שבע וחמישים וחמש דקות טיפסנו מזרחה־דרומה־מזרחה ואחר כך מזרחה במשעול החצוב לסירוגין כמדרגות בסלע. בשעה שמונה ועשר דקות חנינו בדֻומה (دومة). הכפר הזה, שמספר תושביו שלוש מאות, יושב באתרה של עיירה אשר נבנתה על רמה. כלפי מזרח וכלפי מערב הגנו עליה שני מגדלים, האחד באורך שמונה־עשר צעד וברוחב

שלושה־עשר; האחר באורך שבעה־עשר צעד וברוחב שמונה. נדבכים אחדים שעודם עומדים באתרם מעידים כי המגדלים נבנו מאבני גזית גדולות, מקצתן שטוחות פאה ומקצתן מזויזות. שרידי שני המגדלים האלה, שהרווח ביניהם כשבע מאות מטר, מעידים על מלאכת קדומים; הוא הדין במחפורות רבות בסלע, כגון בורות מים ומרתפים, שמוצאים בנקודות רבות. ברם ליישוב הזה אין כל זכר במקרא. רק אֶוסֶבּיוס ציינו ככפר בשם אֶדומא, בפלך עַקְרַבָּטֵנֵי, במרחק שנים־עשר מיל בקירוב ממזרח לנֵיאַפּוֹליס:

Ἐδουμά, καὶ νῦν ἐστὶ κώμη ἐν τῇ Ἀκραβαττίνῃ, ὡς ἀπὸ δώδεκα σημείων πρὸς ἀνατολὰς τῆς Νέας πόλεως.

ליתר דיוק היה צריך אֶוסֶבּיוס לנקוב תחת המספר שנים־עשר מיל — ארבעה־עשר, כי זה לפחות המרחק מנאבּלס לכפר דֻומה של ימינו, ועוד: הוא מדרום לעיר הזאת לא פחות מאשר ממזרח לה. אבל כפי שכבר הזדמן לי להעיר פעמים רבות, אין לבקש דיוק כזה ב'אונומאסטיקון', ובנדון זה המידע בחיבור הזה מדויק במידה מספקת שנוכל לזהות את אדומא בדֻומה.

היות שבורות המים של דֻומה יבשים עכשיו מחמת הזנחה ובגלל הבצורת שהיתה השנה, נאלצות נשי הכפר להביא את המים בדי עמל מן המעיין בשם עין דֻומה (عين دومة), מהלך חצי שעה מדרום־דרום־מזרח לכפר. מורה דרך הובילני לשם. לאחר שחצינו את הרמה שהכפר הזה בנוי עליה ירדנו במשעול צר חצוב בסלע לבקעה קטנה זרועה חיטה המהווה כעין רמה שנייה, מתחת לראשונה. ירידה נוספת הביאתנו תכף אל בקעה נמוכה עוד יותר. זו האחרונה גובלת בגיא תלול ועמוק, שכמעט אינו ניתן למעבר בנקודה זו, ושמו ואדי אַרַשּאש (واد الرشاش). הוא נמשך ממערב למזרח, עד לירדן. על הגדה הצפונית של הנחל הזה נובעת, בין צורי ענק, עין דֻומה. מימיה נקווים בברֵכה קטנה, חצובה בחלקה בסלע ובנויה בחלקה, ומטויחת כלפי פנים במלט מצוין; היא נראית עתיקה.

פרק שלושים ושניים

ח׳רבּת אלמראג׳ם — ח׳רבּת ג׳בּעיד — אלמע׳יר — ח׳רבּת כּלאסאן — חזרה לדומה

ח׳רבּת מראג׳ם

ב־14 במאי, בשעה עשר ושלושים ושש דקות בבוקר יצאתי לבדי בלווית מורה דרך לסקור כמה אתרי חורבות שהשיח׳ של דוּמה סיפר לי עליהם.

ברדתי מערבה במדרון הטרשי מן הרמה שחניתי עליה חציתי, בשעה עשר וארבעים ושש דקות, את ואדי אלמַראבּה (واد المرابة), נחל קטן הנשפך לואדי אַלְשאש בריחוק מאות צעדים אחדות הלאה דרומה.

משם היתה מגמת פנינו דרומה־מערבה.

בשעה אחת־עשרה הגענו לח׳רבּת אלמַראג׳ם (خربة المراجم). זה אתר על גבעה טרשית ותלולה, ובו עיים נִצים של אבנים מגובבות או פזורות, שרידי בניינים שנהרסו כליל. מכיתות חרס פזורות על הארץ. באתר הזה מתגוררים רק שני רועים עניים שאיוו להם מושב עם עדריהם במערות עתיקות. את המים הנחוצים להם מספקים כמה בורות, שגם הם נחצבו בסלע התשתית.

ח׳רבּת ג׳בּעיד

בשעה אחת־עשרה וחמש־עשרה דקות ירדנו במשעול קשה מאוד מגבעת מְראג׳ם, ולאחר שחצינו במאמץ את ואדי אַלְשאש, עברנו בכיוון מזרחה־דרומה־מזרחה שרשרת גבעות משובשות בצורים ומכוסות שיחי אלת המסטיק; אחר כך עלינו דרומה־מזרחה על מדרון גבעה גבוהה, והגענו אל ראשה בשעה אחת־עשרה וארבעים וחמש דקות. כולו מכוסה חורבות — אתר נרחב בשם ח׳רבּת ג׳בְּעיד (خربة جبعيد). אלה כבר חורבות עיירה ולא כפר. שרידי בתים רבים שנהרסו; הרבה בורות מים ומרתפים חצובים בסלע; שרידי כמה בנייני ציבור שנבנו מאבנים גדולות בלי חומר מלכד ובהם מִתחם שכּוּנה בפי מורה דרכי אלקַלעה (القلعة — הטירה), שמצאתי בתוכו שני נציבי עמודים אכולים במידה רבה בשיני הזמן, ושרדו בו כמה נדבכי אבנים גדולות ומהוקצעות היטב; כל אלה מעידים

שלח׳רבת ג׳בְּעיד נודעה לפנים חשיבות מסוימת. מה היה אז שם העיר הזאת? אין לי מושג, ולא ידועה לי שום תעודה המאפשרת להציע איזה זיהוי. לפני נטישתו הסופית היה היישוב הזה כפר מוסלמי, כפי שמוכיחות חורבות ערביות המעורבות עם אחרות, קודמות להן בהרבה, וקבר שיח׳ קטן שעודנו עומד על תלו.

אלמע׳יר

בשעה שתים־עשרה ועשרים וחמש דקות ירדנו ממרום האתר הזה לבקעה, ונענו לאורכה דרומה־דרומה־מערבה.

בשעה שתים־עשרה וארבעים וחמש דקות עלינו אל הכפר אלְמע׳יר (المغير), וסקרתי אותו בשעה שתים־עשרה וחמישים דקות. לאחרונה נטשוהו רוב תושביו מחמת העדר מי שתייה, ובכלל יש בו רק בתים מעטים. בעיקר משך שם את שימת לבי מסגד קטן שהבחנתי בקירותיו במספר מסוים של אבני גזית אשר נראו לי עתיקות; וגם כמה מערות שנחצבו בסלע בוודאי לפני זמן רב.

על הר קרוב, בפאת מזרח־דרום־מזרח, הבחנתי ב׳וַלִי׳ קטן, שהוגד לי כי הוא קרוי על שם אלהזר (الهزر).

ח׳רבת כלאסאן

בשעה אחת וחמש־עשרה דקות ירדנו מערבה־צפונה־מערבה, ואחר כך, בשעה אחת ושלושים וחמש דקות החילונו שוב לעלות צפונה־צפונה־מערבה, טיפוס מייגע דרך סבכים וצורים במדרון תלול מאוד.

בשעה אחת וחמישים דקות הגענו לח׳רבת כַּלאסאן (خربة كلاسان). יש שם אך כתריסר מִתחמים קטנים, בנויים בנייה גסה מאבנים מהוקצעות פחות או יותר, והם שרידי בתי מגורים שחרבו. רואים גם כמה בורות מים חצובים בסלע.

חזרה לדומה

בשעה שתיים שבנו וירדנו מגבעת כַּלאסאן מזרחה, בשביל תלול מאוד שסוסינו בעצם החליקו עליו ולא הלכו.

בשעה שתיים ושלושים דקות רכבנו צפונה בתוך מישור רב הדורים.

בשעה שלוש חצינו את ואדי אַרַשאש; אחר כך פנינו מזרחה־צפונה־מזרחה ועברנו את ואדי אלמְראבּה. בשעה שלוש ושלושים דקות הגענו בחזרה לדוּמה.

פרק שלושים ושלושה

ג׳אלוּד — קריוּת, לפנים קוריאי — ח׳רבת סילון, היא שילה — תרמס עיא — כפר אֻסתוּנא — חזרה לתרמס עיא

ג׳אלוּד

ב־15 במאי, בשעה חמש ושלושים דקות בבוקר יצאנו כולנו מדֻומה ומגמת פנינו מערבה.
לאחר שחצינו את ואדי אלמראבּה עלינו דרומה־מערבה.
בשעה חמש וארבעים ושמונה דקות חצינו עוד גיא, עמוק הרבה יותר, והוספנו לרכוב מערבה ואחר כך מערבה־צפונה־מערבה בכמין מעברת הרים צרה והולכת שגובל בה חורש של אלונים קטנים.
בשעה שש ועשרים וחמש דקות הביאתנו עלייה כמעט רצופה אל טבלה רמה, זרועה חיטה.
בשעה שש וחמישים דקות החילונו שוב לעלות, ואחר כך ירדנו לעמק מכוסה קמת חיטה נאה, שפזורות בה קבוצות של עצי זית.
בשעה שבע וארבע דקות טיפסנו על גבעת ג׳אלוּד (جالود), שבצלעה נטועים פה ושם עצי תאנה ורימון וגפנים, ובכמה מקומות פעורים בורות מים ומערות שנחצבו בסלע בימי קדם. בכפר ג׳אלוּד, המכתיר את הגבעה, אולי יש עוד שלוש מאות תושב, אבל רבים מבתיו הרוסים. באחד מהם משוקעות בקירות אבנים עתיקות אחדות, מזויזות. על יד מסגד קטן ראיתי ברֵכה לא גדולה. גם היא נחצבה בסלע כנראה בימי קדם.

קריוּת

בשעה שבע ושלושים דקות ירדנו מג׳אלוּד דרומה־מערבה.
בשעה שבע וארבעים דקות, לאחר שחצינו בקעה קטנה, החילונו שוב לעלות מערבה.
בשעה שבע וארבעים ושש דקות הגענו לרמה זרועה חיטה.
בשעה שבע וחמישים ותשע דקות הגענו לקַריוּת (قريوت). הכפר הזה נחלק לשני רבעים נפרדים, שכל אחד מהם כפוף לשיפוטו של שיח׳ לעצמו. מספר תושביו שבע מאות וחמישים. בבוסתנים המקיפים אותו גדלים עצי תאנה ורימון וגפנים. כמה בורות מים

עתיקים חצובים בסלע יבשים עכשיו, והנשים נאלצות להביא את המים מרחוק, מעין סילון. בשני בתים ראיתי אבנים מזויזות אחדות.

הכפר קַרְיוּת יושב באתרה של קוֹרֵיאַי הקדומה, הנזכרת כמה פעמים אצל יוסף. למשל, ב׳קדמוניות היהודים׳ מספר לנו ההיסטוריון הזה על פּוֹמְפֵּיוּס כי בדרכו מדמשק לירושלים, לאחר שעבר את פֶּלָה ואת בית־שאן בא לקוֹרֵיאַי, והוא מוסיף ואומר כי זו תחילת יהודה למי שחוצה את פנים הארץ:

Ὡς δὲ παραμειψάμενος Πέλλαν καὶ Σκυθόπολιν εἰς Κορέας ἧκεν, ἥτις ἐσ͂τιν ἀρχὴ τῆς Ἰουδαίας διεξιόντι τὴν μεσόγειον[1].

ב׳תולדות מלחמת היהודים׳ נאמר אותו הדבר כמעט באותן המלים.[2]

אחר כך חנה אספסיינוּס בקוֹרֵיאַי, בדרכו מנֵיאָפּוֹליס ליריחו, וכאן גרס יוסף, שלא כבשני המקומות הקודמים — קוֹרֵיאָה ביחיד (καταβὰς εἰς Κορέαν).[3]

ח׳רבת סילוּן

בשעה שמונה וחמש־עשרה דקות ירדנו מקַריוּת דרומה־דרומה־מזרחה במשעול שעוצב כמדרגות, אלא שמדרגותיו החצובות בסלע נשחתו מאוד. הוא עטור עצי זית ותאנה.

בשעה שמונה ושלושים דקות פנינו דרומה־דרומה־מערבה; הירידה היתה תלולה פחות והמשעול שוב לא היה עשוי כמדרגות.

בשעה שמונה ושלושים וחמש דקות הגענו לעין סילוּן (عين سيلون). המעיין הזה קולח מנִקבה קדומה; כדי לשאוב ממנו צריך לרדת לתוך כמין באר רדודה, בנויה מאבנים לא מהוקצעות. משם מוסיפים המים לזרום במוביל רעוע מאוד לתוך בְּרֵכה רבועה שאורך צלעה חמישה צעדים, והיא חצובה בחלקה בסלע ובחלקה בנויה. משם והלאה הם מתפשטים בעמק ומשקים אותו.

לא הרחק מן המבוע הזה רואים גושי סלע עצומים מנותקים מן הגבעה הסמוכה, כאילו בפעולת רעידת אדמה עזה. בתוך אחד מהם יש עדיין שני קברים דמויי ארון, כל אחד מהם תחת מקמר קשות, ואתיק מפריד ביניהם. בכל המדרונים הטרשיים של הגבעות מסביב חצבה יד אדם שניצלה אותם כמחצבות או ניקרה בהם כדי לעצב מערכת קברים.

בשעה שמונה וחמישים דקות המשכנו את דרכנו דרומה־מערבה, ובמהֵרה נגלו לעיני קברים רבים. סקרתי מהם כעשרים בזה אחר זה. כמעט לפני כולם יש פרוזדור קמור תקרה; רובם אינם אלא חדר קבורה אחד שנכנסים לתוכו בעד פתח מלבני נמוך מאוד, ובתוכו יש

1 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ספר יד, פרק ג, סעיף ד.
2 מלחמת היהודים עם הרומאים, ספר א, פרק ו:ה.
3 מלחמת היהודים, ספר ד, ח:א.

גומחות קבורה או ארונות קבורה תחת קשתות עגולות או ארונות בלי מקמר. הכניסה לתוך כמה מן החדרים האלה סתומה באבנים ובעפר, ואולי עוד מצויים שם שרידי המתים שהונחו בהם לפנים. אחדים מהם שימשו ועודם משמשים לפרקים כמחסה לרועים ולעדריהם.

בשעה תשע וארבעים וחמש דקות, לאחר שהיעפתי עין בבית־הקברות הגדול הזה המשכתי את דרכי דרומה־מערבה, ואחר כך דרומה־דרומה־מערבה.

בשעה תשע וחמישים וחמש דקות הגעתי לח׳רבת סילון (خربة سيلون). העיר שישבה לפנים במקום הזה כיסתה את ראש הגבעה ואת צלעה. רחובותיה היו צרים מאוד. השטח כולו זרוע עיי בתים חרבים; רובם נראים כבתי מגורים ערביים, אבל מרתפים ובורות מים בוודאי נחצבו בתקופה קדומה הרבה יותר. מסגד העומד עוד על תֵלו חוסה בצל אלון מצוי נהדר. מידותיו ארבעה־עשר צעד בכל צד, והוא נבנָה מאבני גזית נאות בגדלים שונים שהובאו מבניינים קודמים. בעיקר פתח הכניסה מצטיין באבנים הנהדרות של המשקוף והמזוזות. מעליו יש קשת עגולה; פרוזדור צר, שבכניסה לתוכו עוצבו מדרגות לצורך העלייה על הגג השטוח של המִנצב הקטן הזה, מוליך אל פתח שני, בנוי כדוגמת הראשון. זהו פתח גישה לאולם קמור תקרה הנסמכת על שני עמודים שכותרותיהם שונות זו מזו ומותאמות באופן גס לנציבים. המִחראבּ מעוטר בלוחות שיש לבן, שבגילופם המדוקדק ניכרת מלאכה קדומה.

בריחוק חמש מאות צעד בערך ממזרח־דרום־מזרח למסגד הזה רואים שרידים, מעניינים הרבה יותר, של מִנצב קטן רבוע, שאני נוטה לראות בו בית־כנסת קדמון. מידותיו הפנימיות שנים־עשר צעד על שנים־עשר; הוא מכוון מצפון לדרום ונבנָה מאבני גזית נאות המונחות זו על גבי זו בלי חומר מלכד. באמצע הכותל הצפוני יש פתח מלבני שעל מזוזותיו, הבנויות מאבני גזית מהוקצעות היטב, מונח משקוף מונוליתי נהדר, שגולף עליו כד בעל שתי ידיות ומשני צדיו זר פרחים המקיף דיסקית תפוחה, ובכל אחד משני הקצוות מזבח עומד על רגליים ועטור קרנות בפינות העליונות. פנים הבניין הקטן הזה היה מחולק לשלושה אולמים באמצעות ארבעה עמודים, שניים מכל צד, שנציביהם המונוליתיים מונחים על הארץ וכן כותרותיהם הקוֹרינתיות.

לימים נבנָה בצמידות למנצב הזה, מאבנים הרבה פחות מהוקצעות, קיר משופע שנועד להסב אותו לכמין מצדית. הקיר הזה עצמו הרוס בחלקו, חוץ מן הצד הצפוני, שבו הוא נוגע מימין ומשמאל בפתח הכניסה.

גם בכותל המערבי נפער פתח כניסה, אבל הוא נסתם אחר כך. המשקוף של הפתח הזה מעוטר בזיזים ישרים בתבנית מלבנים הנתונים זה בתוך זה.

ח׳רבת סילון היא לפנים שִׁלֹה, שִילֹה או שִילוֹ (בתרגום ׳השבעים׳ — Σηλώ, Σηλώμ, Σολώ, Συλώ; ב׳וולגאטה׳ Silo, Selo; אצל ההיסטוריון יוסף Σιλώ, Σιλοῦν). כפי שרואים, הצורה השנייה אצל יוסף זֵהה עם שם האתר הזה בפי הערביים עד היום.

בעת חלוקת הארץ המובטחת נאספו שבטי ישראל בשילה והניחו שם את ארון הברית:

וַיִּקָּהֲלוּ כָּל־עֲדַת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל שִׁלֹה וַיַּשְׁכִּינוּ שָׁם אֶת־אֹהֶל מוֹעֵד וְהָאָרֶץ נִכְבְּשָׁה לִפְנֵיהֶם.[4]

ושם חולקה הארץ הכבושה בגורל לפני הארון:

וַיַּשְׁלֵךְ לָהֶם יְהוֹשֻׁעַ גּוֹרָל בְּשִׁלֹה לִפְנֵי יהוה וַיְחַלֶּק־שָׁם יְהוֹשֻׁעַ אֶת־הָאָרֶץ לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל כְּמַחְלְקֹתָם.[5]

בחלוקה הזאת נפלה שילה בחלקו של מטה אפרים.[6]

אֶוסביוס ציין זאת ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳ והוסיף ששילה היתה במרחק שנים־עשר מיל מנֵיאַפּוליס, בחבל עַקְרַבָּתֵּנִי:

Σηλώ, Φυλῆς Ἐφραίμ· ἐν ταύτῃ κατέμεινε τὸ πρὶν ἡ κιβωτὸς μέχρι τῶν χρόνων Σαμουήλ· ὡς ἀπὸ σημείων ιβ´ ἐν τῇ Ἀκραβαττινῇ.[7]

היירונימוּס מיקם את שילה בתרגמו את הפסקה הזאת במרחק עשרה מילין בלבד מניאפּוליס:

Selo, in tribu Ephraim, in quo loco arca testamenti mansit et tabernaculum Domini usque ad tempora Samuelis. Est autem in decimo milliario Neapoleos in regione Acrabittena.

אני מציין כי התיקון הזה אינו מוצדק, ואדרבה — המרחק שציין אֶוסביוס מדויק יותר.

לאחר שהשמידו בני ישראל חלק ניכר משבט בנימין, הרשו לשארית הפליטה שלא היו להם נשים לחטוף להם איש איש נערה משילה על מנת לשאתה לאשה, וזאת כדי שלא יימחה שבט מישראל. לשם כך הם התחבאו בכרמים המקיפים את העיר, וכאשר יצאו בנות שילה לחולל ביום החג, אולי על יד המעיין שהזכרתי, עין סילוּן, הם התנפלו עליהן ואיש איש חטף לו אחת כדי לשאתה לאשה.[8]

הפסוק הבא, המובא מן הפסקה המספרת את המאורע הזה, מציין בדיוק נמרץ את מקום שילה:

וַיֹּאמְרוּ הִנֵּה חַג־יהוה בְּשִׁלוֹ מִיָּמִים יָמִימָה אֲשֶׁר מִצְּפוֹנָה לְבֵית־אֵל מִזְרְחָה הַשֶּׁמֶשׁ לִמְסִלָּה הָעֹלָה מִבֵּית־אֵל שְׁכֶמָה וּמִנֶּגֶב לִלְבוֹנָה.[9]

מקום סילוּן אכן מצפון לבֵּיתין, היא בית־אל לפנים, ממזרח לדרך המוליכה מביתין לנאבלס, היא שכם, וממזרח־דרום־מזרח ללֻבַּן, היא לבונה לפנים. אמנם הפרט האחרון

4 יהושע יח:א.
5 שם, פסוק י.
6 יהושע טז:ו.
7 בעברית: שִׁלֹה. במטה אפרים. בה נשאר הארון לפנים עד ימי שמואל. והיא בי״ב מילים [מניאפוליס] בעקרבטני.
8 שופטים כא:טז־כב.
9 שם כא:יט.

שונה במקצת מן הנאמר במקרא; ברם הואיל וסילוּן, הנמצאת אמנם בעיקר ממזרח ללְבֹּן, היא גם במידת מה מדרום ליישוב הזה, אין כל מקום לפקפוק בזיהוי סילוּן עם שילה.

בשילה התגורר שמואל הילד, לצד הכוהן הגדול עלי, בבית אדוני.

המקדש הזה, שהחזיק את ארון הברית, תפס אולי את המקום שעד היום עומד בו אותו בניין אשר ציינתי בחזקת בית־כנסת קדום, ואולי נבנָה הבניין הזה על אתרו של אותו מקדש ראשוני, שקדם למקדש הנודע של שלמה בירושלים.

עלי היה בשילה בשעה שנודע לו דבר תבוסת ישראל באבן העזר, מות שני בניו חפני ופינחס ותפיסת ארון הברית בידי הפלשתים. בשמעו את הבשורה הזאת נפל מעל הכיסא אחורנית ומת בן תשעים ושמונה שנים.

לבסוף החזירו הפלשתים את ארון הברית, שנוכחותו גרמה בארצם צרות צרורות. אז לא הובא הארון לשילה כי אם לקרית יערים, לבית אבינדב. מאז פחתה מהר חשיבות שילה, וטקס החג שהיה נחוג שם לפנים מדי שנה בשנתה לכבוד האלוהים שוב לא משך אל העיר הזאת אותו המון חוגג שהיה נוהר לשם קודם לכן.

הנביא אחיה — אשר בישר לירבעם, והוא עודנו סתם אחד העם, כי הוא עתיד למלוך על ישראל — היה בן שילה. כשהיה ירבעם כבר מלך חלה בנו אביה, והוא שלח את אשתו לשילה לשאול את אותו הנביא, שהיה כבר ישיש עיוור, אם יבריא הבן. אחיה השיב שהנער ימות מפני שירבעם לא היה נאמן לאלוהים וגילה כפיות טובה כלפיו בעשותו אלילים לישראל.

בימי היירוֹנימוּס הקדוש היתה שילה חרבה, ושוב לא ראו שם אלא שרידים מטושטשים של המזבח שהוקם בה:

Vix ruinarum parva vestigia in magnis quondam urbibus cernimus. Silo tabernaculum et arca Domini fuit; vix altaris fundamenta monstrantur.[10]

וגם בהספד על פאוּלה הקדושה התבטא המלומד הזה כך:

Quid narrem Silo, in qua altare dirutum hodieque monstratur?[11]

המסורת הנכונה על מקומה של שילה נפסקה בתקופת מסעי הצלב, שהרי אז זיהו את העיר הזאת בנֶבִּי סמוִיל, היא לפנים רמתים צופים, מולדת שמואל.

בשנת 1283 התבטא עוד הנזיר בּוּרחארד כך בנדון זה:

De Jerusalem igitur procedendo duabus leucis contra angulum qui est inter occidentem et septentrionem, est mons Silo, qui nunc ad sanctum Samuelem dicitur, altior utique omnibus montibus qui sunt in Terra sancta, quantum ad situm; omnibus enim supereminet. Et distat a Gabaa

10 *Hieronymi Comment. in Sophon.*, c. 1, v. 14. בעברית: ׳אנו מבחינים בקושי בשרידים דלים של ערים גדולות לפנים. שילה היתה מקום אוהל מועד וארון הברית, ועתה נראים בקושי יסודות המזבח.׳

11 בעברית: ׳ומה אספר על שילה, שבה מראים עד היום את המזבח ההרוס׳.

[illegible]

Hinc iter Ebar ad quindecim miliaria descendens in quamdam vallem, ubi magnum diversorium inveniens et, extra fores illius, fontem aquae vivae, prodeuntem transeuntibus refrigerium. Ad dexteram haud longe est Silo, ubi Israel olim adorabat, et arca Domini multo tempore stetit. Altare et ecclesia diruta comparent.[15]

האכסניה שמזכיר [illegible] במרחק חמישה־עשר מיל מצפון לאלבירה היא חאן לבן, הסמוך ללבונה הקדומה; ואכן בדיוק מימין לחאן הזה סלון, היא שילה. הכנסייה ההרוסה שמזכיר הנזיר הזה היא בלי ספק בית־הכנסת שהוזכרה. אשר לשרידי מזבח, לא הוזכר מזה.

בסוף המאה השש־עשרה ציין קוטוביקוס שוב בטעות את מקום שילה בנבי סמויל.[16]

12 Burchardus de Monte Sion, edit Laurent., p. 78. בעברית: ורחוק במרחק שתי פרסות מצפון מערב לירושלים הר שילה, הקרוי עכשיו על שם שמואל הקדוש. הוא הגבוה שבהרי הארץ הקדושה שהרי הוא מתנשא מעל כולם. הוא מרחוק מגבעת שאול פרסה אחת ויותר. במקום הזה היה זמן רב ארון האלוהים ואהל מועד, שעשה משה במדבר.

13 אשתורי הפרחי, פרק יא, עמ' 68.

14 Carmoly, *Itinéraires de la Terre sainte*, p. 251. הנוסח העברי מובא מתרגומו של י"ז הורביץ (לפי י"ד אייזנשטיין, אוצר מסעות) בשינויים קלים.

15 בעברית: ירדתי (מאלבירה) חמישה־עשר מיל לתוך עמק אחד, ומצאתי בו אכסניה גדולה, ומחוץ לחצרה מקור מים חיים המרענן את העוברים בדרך. לא הרחק מימינה שילה, ששם עבדו לפנים בני ישראל את אלוהים וארון הברית היה זמן רב. רואים שם מזבח וכנסייה הרוסה.

16 Cotovicus, *Itinerarium*, p. 336

במאה השבע־עשרה קואָרֶסמיוּס קיבל לכאורה את עדותו של בּוֹניפאציוּס מראגוּזה, ואף על פי כן היסס כנראה בנוגע למיקומה הנכון של העיר הזאת.[17] לבסוף בימינו נמצא האתר שוב ומסתבר שמעתה שוב לא יישכח.

תרמס עיא

בשעה אחת־עשרה וארבעים דקות ירדנו ממרום ח׳רבת סילוּן דרומה־דרומה־מזרחה, ואחר כך דרומה.

בשעה אחת־עשרה וחמישים ושלוש דקות, לאחר שחצינו עמק נאה זרוע חיטה, חנינו בתַּרְמֻס עַיָא (ترمس عيا), ושם נטינו את אוהלינו.

בכפר הזה, היושב על גבעה קטנה, יש שבע מאות תושב. מנהלים את ענייניו שני שיח׳ים, והוא נחלק לשני רבעים נפרדים. בורות מים עתיקים אחדים כמעט התרוקנו כליל בשעת ביקורי, והנשים נאלצות להביא מים מעין סילוּן או מעין סִנגִ׳ל. בכמה בתים הבחנתי במספר מסוים של אבני גזית עתיקות למראה, מעורבות עם אבני מלית. בפתח ׳המַצ׳אפה׳, הוא הבית לאירוח עוברי אורח, יש מעל המזוזות משקוף פגום המעוטר בתגליף של זר ושל דיסקית המכוּונת כנראה מול דיסקית אחרת אשר היתה בחלק שנשבר. במקום אחר משך את שימת לבי נציב עמוד משוקע בקיר בית פרטי.

כפר אִסתוּנא

בשעה שלוש וארבעים דקות יצאתי שוב לדרך, בלוויַת מורה דרך, לסקור את חורבות כְּפר אִסתוּנא. עברנו בשדה חיטה מישורי מזרחה ואחר כך מזרחה־דרומה־מזרחה. לימיננו השתרע מטע נאה של עצי תאנה וזית.

בשעה ארבע וחמש־עשרה דקות הגענו לכְּפר אִסתוּנא (كفر استونا). על גבעה לא גבוהה, שמדרונה המערבי תלול יחסית וטרשי ואילו מדרוניה האחרים נוחים הרבה יותר לגישה, פזורים עיי כפר ערבי. קבר שעודנו עומד על תֵּלו, הקרוי על שם שיח׳ מֻחַמַּד, חוסה בצל אלה זקֵנה. הוא נבנָה בחלקו הגדול מאבנים עתיקות יפות. על המשקוף של פתחו עוצבו משולש, מעגל וריבוע. בכפר הזה היו בתי מגורים קטנים שקמרון תקרתם עגול או מחודד כלשהו, והם גובבו במִתחמו של מבצר שקדם להם, ושעכשיו קשה לעמוד היטב על היקפו. הוא עצמו נבנָה מאבני גזית גדולות. שרדו ממנו קווי הקירות של אולם מלבני, שאורכו שלושים ושמונה צעד ורוחבו שישה. עובי הכתלים היה מטר. פה ושם רואים בין החורבות בורות מים חצובים בסלע וכמה נציבי עמודים פזורים על הארץ.

בְּרֵכה גדולה שנחצבה בסלע בפאת צפון־מזרח של הגבעה כבר נשחתה מאוד ופעורות

17 Quaresmius, *Elacidatio Terrae sanctae*, II, pp. 796-799

בה מערות המשמשות עכשיו כמחסה לרועים ולעדריהם. מעל הבְרֵכה הזאת נבְנָה מגדל, שאורך צלעו שנים־עשר צעד, מאבנים עצומות אשר אחדות מהן עודן באתרן — אורכן ארבעה מטרים ורוחבן מטר אחד.

הדוקטור שוּלץ (Schultz) דימה לזהות בחורבות המבצר הזה את מבצר אלכסנדריון שיסד אלכסנדר ינאי וקראו על שמו. ריטֶר, המקבל את הזיהוי הזה בחיבורו הגיאוגראפי,[18] מסתמך לאישושו בעיקר על משפט שההיסטוריון יוסף מלמדנו בו כי אלכסנדריון היתה טירה סמוכה לקוֹרֵיאֵי:

Ἀλεξάνδρειόν τε ὠχύρου, τὸ πρὸς ταῖς Κορέαις ἔρυμα.

וביצר [אלכסנדר] את אלכסנדריון, המבצר שליד קוֹרֵיאֵי.[19]

אכן כפר אַסתּוּנא אינו מרוחק יותר משבעה קילומטרים מדרום־מזרח לקַריוּת, היא קוֹרֵיאֵי לפנים.

מצד אחר כתב יוסף במקום אחר שאלכסנדריון ישבה במרום הר:

Ὡς δὲ παραμειψάμενος Πέλλαν καὶ Σκυθόπολιν εἰς Κορέας ἧκεν, ἥτις ἐστὶν ἀρχὴ τῆς Ἰουδαίας διεξιόντι τὴν μεσόγειον, ἐνταῦθα εἴς τι περικαλλὲς ἔρυμα ἐπ' ἄκρου τοῦ ὄρους ἱδρυμένον, Ἀλεξάνδρειον, Ἀριστοβούλου συμπεφευγότος, πέμψας ἐκέλευσεν ἥκειν πρὸς αὐτόν.

ולאחר שעבר [פּוֹמְפֵּיוּס] את פחל ואת סקיתוֹפּוֹליס בא אל קוֹרֵיאֵי, שהיא תחילת יהודה למי שחוצה את פנים־הארץ; שם שלח אל אריסטוֹבּוּלוֹס וגזר עליו לבוא אליו, כי נמלט לאלכסנדריון, מבצר נהדר בנוי על ראש ההר.[20]

המלים האלה (ἐπἄκρου τοῦ ὄρους ἱδρυμένον) אינן מתאימות כלל לרום המועט של כפר אַסתּוּנא, והן מעוררות בי ספק רב בנוגע לזיהוי שקיבל ריטֶר, שלכאורה מאששת אותו הקירבה לקַריוּת, היא קוֹרֵיאֵי לפנים.

אני גיליתי במקום אחר, אף זאת בקירבת היישוב הזה, עוד אתר חורבות גדול מאוד, שאספר עליו בפרק הבא, ולפי מקומו על גבעה גבוהה בהרבה מגבעת כפר אַסתּוּנא, והרבה יותר קשה לגישה, הוא נראה לי מתאים יותר לנתוני יוסף בנוגע למקום אלכסנדריון.

בשעה חמש וחמש־עשרה דקות עזבתי את כפר אַסתּוּנא, ובשעה חמש וחמישים דקות הגעתי בחזרה לתַרְמַס עַיָא.

18 Ritter, *Die Erdkunde*, t. XV, p. 452-454
19 קדמוניות היהודים, ספר יד, פרק ה, סעיף ב.
20 קדמוניות היהודים, ספר יד, ג:ד.

פרק שלושים וארבעה

ח׳רבּת רפידיה — ח׳רבּת ג׳ראבּה — ח׳רבּת אלבּרג׳ — ח׳רבּת ע׳אבּא — סנג׳ל — אתל — עין אלחראמיה — בּרג׳ בּרדויל — יאבּרוד — ח׳רבּת כפר עאנא — עין סיניא — ג׳פנא — חזרה לירושלים

ח׳רבּת רפידיה

ב־16 במאי, בשעה חמש ועשרים דקות בבוקר, עזבנו את תַּרְמֻס עַיא ושמנו פנינו מערבה. בעבר זה של הכפר הבחנתי בקווי קירות של בניין עתיק שאחדות מאבניו הגדולות עודן באתרן. מסביב לו נחצבו בסלע כמה בורות מים.

בשעה חמש ועשרים וחמש דקות עלינו עלייה מתונה צפונה דרך שדות חיטה.

בשעה חמש וארבעים דקות שבנו וירדנו צפונה־מערבה בתוך עמק שפר עוטה קמה נהדרת. לפנינו, כלפי צפון, התפתל ואדי עַלי (واد علي), שדפנותיו תלולות ועמוקות.

בצד מזרח הנחנו שרידי כפר עתיק על גבעה שאדמתה מעובדת היום. שם האתר ח׳רבּת רַפידיה (خربة رفيدية). הגבעה הזאת מתרוממת בין ח׳רבּת סילון בפאת צפון־מזרח לבין תַּרְמֻס עַיא בפאת דרום־מזרח.

ח׳רבּת ג׳ראבּה

לאחר עלייה נוספת במשך עשרים דקות דרומה־מערבה ואחר כך דרומה־דרומה־מערבה הגענו אל ראש הר קטן שכולו מעובד מדרגות מדרגות עד פסגתו השטוחה. שם עומד ׳וַלי׳ על שם עַבּד אַרַחמאן אַבּוּ אלעַוף (عبد الرحمان ابو العوف). הוא מוקף חורבות כפר עתיק בשם ח׳רבּת גַ׳ראבּה (خربة جرابة). האתר הזה מחולק עכשיו לכמה חלקות הנטועות גפנים ועצי תאנה.

ח׳רבּת אלבּרג׳

בשעה שש וארבעים וחמש דקות שבנו וירדנו דרומה, ואחר כך דרומה־דרומה־מערבה.

בשעה שבע חצינו שדות פוריים מערבה ותכף לאחר מכן מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה שבע ועשר דקות הגענו, אחרי עלייה במשך תשע דקות, לח׳רבת אלבֻּרג׳ (خربة البرج).

הטעם לשם הזה הוא מגדל מוסלמי עתיק, הרוס למחצה, החולש על כל סביביו. הוא נבנָה מאבנים שמקורן בבניינים קודמים. ממערב למגדל הזה משתרעים על רמה שרידי בתי מגורים קטנים שקרסו. הלאה מערבה ניכרים קווי הקירות של שני מגדלים עתיקים; הם נבנו מאבני גזית. ליד אחד מהם מונח על הארץ עמוד מונוליתי. לא הרחק משם רואים כמה בורות מים וקברים קדמונים חצובים בסלע. בתוך אחד הקברים האלה יש כמה כוכי קבורה; אחר משמש עכשיו כדיר לעדרים, והערביים הרחיבו את פתחו.

ח׳רבת ע׳אבּא

בשעה שבע וארבעים וחמש דקות ירדנו מערבה, ותכף לאחר מכן עלינו על עוד גבעה טרשית.

בשעה שמונה הגענו לח׳רבת ע׳אבּא (خربة غابا). זה אתר גדול בהרבה מן הקודם; אלה חורבות מבצר עתיק ששרידיו ניכרים מאוד, בעיקר על הגב המערבי של הגבעה. אלה כתלים עבים מאוד, בנויים מאבני גזית גדולות המונחות זו על גבי זו בלי חומר מלכד. בתוך המִתחם העצום הזה, שרובו חורבות, ראיתי כמה נציבי עמודים מוטלים על הארץ, בְרֵכה ובורות מים חצובים בסלע. בתי מגורים רבים נבנו כאן בתקופה מאוחרת יחסית, ואף הם התמוטטו.

אני נוטה לזהות באתר הזה את מבצר אלכסנדריון, שאחרים מיקמו בכְּפר אִסתוּנא.

ראשית, ח׳רבת ע׳אבּא מרוחקת מקוּרֵיאֵי הקדומה בערך אותו המרחק כמו האתר הקודם. שנית, הגבעה שהיא מכסה את ראשה מכבידה על הגישה הרבה יותר מגבעת כּפר אִסתוּנא. אכן כלפי מערב היא מהווה כמין חרטום בין שני נחלים עמוקים ותלולי דפנות; הצפוני שבהם קרוי ואדי עין אֶשַׁבּוּבּין (واد عين الشبوبين) והדרומי — ואדי אַסִּירה (واد السيرة). שלישית, שטח החורבות האלה גדול יותר, ואף הן חורבות מצודה.

כפי שכבר ציינתי, ההיסטוריון יוסף ציין את מקום אלכסנדריון במרום הר בקירבת קוֹרֵיאֵי. וכבן המרחק של ח׳רבת ע׳אבּא מקָרְיוּת, היא קוֹרֵיאֵי לפנים, מהלך שעה וחצי, והגבעה שהאתר הזה מכתיר את ראשה מתנשאת מעל הגיאיות המקיפים אותה מכמה צדדים במידה המצדיקה את הגדרתה כהר.

טירת אלכסנדריון נוסדה בידי אלכסנדר ינאי, והוא קראה על שמו. לבנו ולנכדו, לאריסטוֹבּוּלוס הראשון ולאלכסנדר, היא שימשה כבסיס עיקרי במלחמותיהם עם הרומאים ועם המפלגה של הכוהן הגדול הורקנוס. גאבּיניוּס החריבה, ואחר כך קוממה מחורבותיה פֵּירוֹרא, אחד מאחָיו של הורדוס הגדול. המלך הזה העביר אליה את גוויות שני בניו, אלכסנדר ואריסטוֹבּוּלוס, שנחנקו בפקודתו בסֶבַּסטיה, והם נקברו בה ליד סבם מצד האם, אלכסנדר.

סנג׳ל

בשעה שמונה וארבעים דקות ירדתי ממרום ע׳אבּא מזרחה. אגב אורחא עברתי לצד כמה מערות שרועים מתגוררים בהן, ושהן אולי קברים קדומים חצובים בסלע שפתחיהם הורחבו.

בשעה שמונה וחמישים וחמש דקות עברתי שנית את ח׳רבת אלבֻּרג׳, ירדתי מן הגבעה הזאת מזרחה־דרומה־מזרחה בשעה שמונה וחמישים ושמונה דקות, ובשעה תשע ועשר דקות החילותי לעלות על הגבעה הנאה, הנטועה עצי תאנה, זית ורימון, שהכפר סִנג׳ל (سنجل) יושב בחלק העליון של מדרונה.

זה כפר לא קטן המונה אלף ומאתיים תושב. נובעים בו שני מעיינות שופעים, האחד בחלקו התחתון והאחר במרומו. מי הגדול שבהם נקורים בבְרֵכה עתיקה למראה, החוסה תחת קמרון מעוגל. על ראש הגבעה רואים קווי קירות של שני בניינים גדולים, בנויים מאבנים עתיקות בעליל. אחד מהם הגדירו באחני כ׳קַצר׳ (מצודה, מגדל) ואת השני כ׳כּניסה׳ (כנסייה). אכן זה האחרון מכוון ממערב למזרח, שעל כן מותר לשער כי שימש לפנים לפולחן נוצרי.

בשיפולי הגבעה הזאת סקרתי כמה קברים עתיקים, חצובים בסלע. בתוך אחד הגדולים שבהם, אשר יש לו פרוזדור, יש כעשרה כוכי קבורה. שניים או שלושה מהם משמשים ללינת מִקנה, והם הושחתו מאוד.

סִנג׳ל היתה כנראה קודם עיר ממש, שהרי חרף ריבוי הבתים החרבים או המטים לנפול יש עכשיו בכפר הזה תושבים רבים. לא ידוע לי מה היה שמו לפנים. אולי יש יסוד להניח שהשם סִנג׳ל הוא סירוס של השם סֶן־ז׳יל (Saint-Gilles). אם כך, משמע שמקור הכינוי הזה בתקופת מסעי הצלב, אך אין בכך כדי לסתור את האפשרות שהעיר אשר הוא ניתן לה — מן הסתם מטעם רוזן טוּלוּז שהיה גם רוזן סֶן־ז׳יל — נוסדה בתקופה קודמת לכך בהרבה, כפי שאמנם מוכיחים שרידי כמה בניינים קדומים ומערות הקבורה שהזכרתי, ושהיה לה אפוא כינוי אחר אשר קדם לזה. אני מציע את הרעיון הזה בגדר סברה גרידא, שהרי ייתכן בהחלט כי השם סִנג׳ל (سنجل) או סִנג׳יל (سنجيل) — שתי הצורות נשמעות בפי אנשי המקום — נתנוהו ליישוב הזה הערביים, או שנגזר מאיזה כינוי עברי קדמון שדמה לו במידת מה.

אתל

בשעה תשע ושלושים וחמש דקות ירדתי דרומה־מזרחה על מדרגות חצובות בסלע.

בשעה תשע וארבעים וחמש דקות רכבתי לאורך עמק פורה, תחילה דרומה ואחר כך דרומה־דרומה־מערבה.

בשעה תשע וחמישים וחמש דקות טיפסתי מערבה על גבעה גבוהה המכונה אַתִּל (اتل).

בצלעות הגבעה הזאת פעורים בורות מים ומספר מסוים של מערות חצובים בסלע. אחדות מן המערות הללו משמשות עכשיו כמחסה לרועים ולעדריהם.

בשעה עשר ועשר דקות הגעתי אל ראש הגבעה הזאת. רואים שם, על טבלה נאה, כמה בורות מים עתיקים חצובים בסלע, ומעבר להם בתי מגורים קטנים אחדים, קמורי תקרה, שעודם עומדים על תִלם. במרכז הטבלה עומד 'וַלִי' מוקדש לשיח' חַסַן, באתרה של כנסייה נוצרית קדומה שנהרסה ושבשרידיה בולטים לעין ארבעה נציבי עמודים מונוליתיים המוטלים על אריחים גדולים, שהיוּ לפנים את רצפת הכנסייה הזאת. בצד הבחנתי בתוך השפוכת בכותרת שגילפו עליה צלב רבוע שקצותיו פחוסים.

במרחק מה משם יש עוד קבר, בנוי גם הוא מאבנים גדולות שמקורן כנראה בחורבת הכנסייה, והוא ידוע בשם וַלִי שֵיח' סאלִם (ولى شيخ سالم).

עין אלחראמיה

בשעה עשר וארבעים וחמש דקות שבתי וירדתי לעמק, והמשכתי את דרכי לאורכו דרומה.

בשעה עשר וחמישים דקות ראיתי פה ושם עקבות דרך קדומה. העמק שרכבנו בו עטור הרים המעובדים היטב מדרגות מדרגות, והם מכוסים גפנים ועצי תאנה וזית הגדלים בין הטרשים; העמק עצמו נטוע עצי תאנה.

בשעה אחת־עשרה ושבע־עשרה דקות חנינו לשעה קלה בעין אלחַראמיה (عين الحرامية). המעיין בשם זה, שמשמעו 'עין הגנבים', נובע מתחת לסלע וקולח בתעלה קטנה. לא הרחק משם יש בור מים גדול ממוטמט, שלפנים ניצב מעליו מגדל מלבני שאורך בסיסו שמונה־עשר צעד ורוחבו עשרה. שרדו ממנו נדבכים אחדים של אבנים גדולות. המגדל הזה חלש על המעבר בעמק, שהוא צר כאן ביותר. קצת הלאה דרומה יש שרידי בְרֵכה גדולה שמידותיה ארבעים ושישה צעד על עשרים ושמונה. היא נבנתה מאבנים גדולות, חסרות תבנית משוכללת, ועובי קירותיה היה מטר ושלושים סנטימטר. הטיח שציפה אותה מבפנים נקלף כדי שלושה רבעים. היום מעבדים את פנים האגן הזה.

בּרג' בּרדויל

בשעה אחת־עשרה וארבעים דקות המשכנו את דרכנו דרומה־דרומה־מערבה.

בשעה אחת־עשרה וארבעים וחמש דקות ראיתי קבר עתיק לצד הדרך. את מקום מטעי התאנה תפסו בעמק קבוצות עצי זית.

בשעה שתים־עשרה עלינו על מדרון הר צפונה־מערבה ואחר כך מערבה־צפונה־מערבה, והגענו אל גבו בשעה שתים־עשרה ועשרים וחמש דקות.

שם משתרעות חורבות מצודה עצומה בשם בֻּרדַוִיל (برج بردويل), בתבנית רב־צלעות לא משוכלל. עובי חומת־הגדר מטר ושלושים סנטימטר. היא בנויה מאבני גוויל

שמעורבות בהן אבני גזית אחדות, והיא תואמת את מְתאר גב ההר. בפנים עומדים עוד מחסנים רבים, שקשת תקרתם מחודדת וגגם שטוח; אחרים קרסו ומפולתם רפודה גפנים ופזורים בה עצי תאנה. שם חורבות המצודה הזאת וסגנון בנייתה מעידים שלא קדמה לממלכת ירושלים הלאטינית, והיא נוסדה ככל־הנראה בידי אחד המלכים בשם באלדוין (בערבית בַּרְדַויל) שמשלו בארץ־ישראל בתקופת מסעי הצלב, ועל שמו היא קרויה עד היום.

על גבעה סמוכה, בפאת מערב־דרום־מערב, ראיתי את הכפר סילואד (سيلواد), שביקרתי בשנת 1863. יש בו שש מאות תושב השוקדים על גידול גפנים ותאנות בסביבת מגוריהם המסולעת.

יאברוד

בשעה שתים־עשרה וחמישים דקות שבתי וירדתי דרומה, ואחר כך דרומה־מזרחה.

בשעה אחת וחמש דקות החילונו שוב לעלות דרומה בין חלקות עצי תאנה.

בשעה אחת ועשר דקות הנחנו לימיננו, על גבעה, את יאבּרוּד (يبرود), כפר שמספר תושביו חמש מאות ושגם מטעי הגפן והתאנה שלו מטופחים בשקידה מרובה.

ח׳רבת כפר עאנא

בשעה אחת ועשרים ושתיים דקות ירדנו ירידה מתונה מערבה־דרומה־מערבה ואחר כך עלינו על עוד גבעה, המכוסה כולה גפן ותאנה, ואת ראשה, שהגענו אליו בשעה אחת ושלושים דקות, מכתירות חורבות בשם ח׳רבת כַּפר עאנא (خربة كفر عانا). היה שם כפר, שהיום כולו חרב חוץ מבתי מגורים אחדים קמורי תקרה שעודם עומדים חלקית על תִּלם. על יד אלון מצוי ענק משכו את שימת לבי השרידים הדלים של בניין גדול יותר. על הארץ מונחים שני נציבי עמודים בין אבני גזית אחדות.

בחיבורי ׳תיאור יהודה׳ ציינתי במרחק שישה קילומטרים מצפון־מזרח ללוד כפר בשם כַּפר עאנא (كفر عانا), שזיהיתי בו, כמו עוד מלומדים, את העיר הקדומה אֹנוֹ או אוֹנוֹ (ביוונית Ὠνῶν ,Ὠνῶ ,Ὠνω˜; בלאטינית Ono), שנכלל בנחלת בנימין, והנמנה בספר דברי הימים א לצד לוד:[1]

ובני אֶלְפַּעַל עבר ומשעם ושָׁמֶד הוא בנה את־אוֹנוֹ ואת־לוד ובנותיה.[2]

ח׳רבת כַּפר עאנא הנדונה כאן היא אפוא אתרו של יישוב קדמון אחר בשם אוֹנוֹ, שאינו נזכר במקרא.

1 תיאור יהודה, א, עמ׳ 213-214. 2 דברי הימים א ח:יב.

פרק שלושים וחמישה

יציאה מירושלים — ראס־אללה — ח׳רבת עין אלוז — ח׳רבת כפריא — ח׳רבת שעב אצ׳אר — ח׳רבת אלעדס — ח׳רבת אשירה — חזרה לראס־אללה

יציאה מירושלים

לאחר ימים אחדים של מנוחה, שהוקדשו לכתיבת דין וחשבון על התוצאות העיקריות של סיורי הקודם — שהגשתי לכבוד שר החינוך — יצאתי שוב מעיר הקודש להשלמת הסקר של ארץ שומרון.

ב־25 במאי, בשעה שש ושלושים דקות בבוקר, יצאתי מירושלים בלווית הפמליה הרגילה שלי ושמתי פני צפונה, אל אלבירה, שכבר תיארתי.

ראס־אללה

לפני הגיעי ליישוב הזה פניתי מערבה, ובשעה עשר וארבעים דקות נטינו את אוהלינו בראס־אַללה (رام الله).

בעיירה הזאת יש כאלפיים תושב, כמעט כולם דבֵקים בדת היוונית האורתודוקסית. לפני שמונה־עשרה שנה הם הקימו בה כנסייה, שנבנתה בחלקה משרידי כנסייה עתיקה שבח׳רבת אַשירה. מוֹנסֶניֶר ואלֶרגה יסד כאן גם כנסייה קאתולית ובית־ספר. מנהל את אלה מיסיונר לאטיני, ומיהרתי לבקר אצלו. איש הדת הזה סיפר לי שמספר בני עדתו אינו עולה על מאה וחמישים נפש. אף מיסיונר פרוטסטאנטי ביקש להשתקע בראס־אללה, והוא בנה בה זה לא כבר בית־יראה. אורתודוקסים אחדים נמשכו אליו בחבלי הקסם של טובות הנאה חומריות מסוימות, והם פוקדים את בית־היראה שלו; מספרם אינו עולה על חמישה או שישה.

בראס־אללה (רוּם אללה, אלוהים) אמנם אין חורבות, אך דומה שהחלק הראשון של שם העיירה הזאת מעיד כי היא נבנתה באתרו של יישוב קדמון שנקרא בעברית רָמָה (ביוונית Ῥάμα; בלאטינית Rama) והיה על גבול נחלות בנימין ואפרים; הוא השתייך לאחד משני השבטים האלה.

אני מנסה להוכיח כאן את הרמה הנזכרת בפסוק הבא של ספר שופטים:

והיא יושבת תחת תומר דבורה בין הרמה ובין בית־אל בהר אפרים ויעלו אליה בני ישראל למשפט.[1]

רוב המלומדים סבורים שמדובר בפסוק הזה ברמה הרומית יותר המזוהה באתר הכפר א־ראם של ימינו, שהזכרתי במקום אחר. ברם היות שראם־אללה קרובה לביתין, היא בית־אל לפנים, יותר מא־ראם, יש אולי יסוד לסבור שמדובר בפסוק הזה ברמה אחרת, אשר אני מזהה באתר העיירה ראם־אללה.

ח׳רבת עין אלון

בשעה שליש וחמישים דקות יצאתי בלווית מורה דרך מן היישוב הזה לסקור כמה אתרי חורבות בסביבה.

ירדנו צפונה־צפונה־מערבה מן ההר שראם־אללה יושבת על גבו. המדרון נטוע עצי זית ותאנים. לימיננו השתפל נחל עמוק בשם ואדי אברהים (واد ابراهيم).

בשעה ארבע ועשרים דקות הגענו לקרקעית הנחל, והמשכנו את דרכנו לאורכו, לפרקים באפיקו ולפרקים לאורך גדותיו.

בשעה ארבע וארבעים וחמש דקות הראני מורה דרכי בתוך הנחל מעיין בשם עין אלון (عين اللوز). מעל המעיין הזה יש אתר חורבות קטן בשיפולי גבעה, ונאמר לי כי שמו ח׳רבת עין אלון (خربة عين اللوز).

משם שב את שיחתו לבי שני קברים עתיקים חצובים בסלע, האחד מרשתת מאוד והאחר במצב השתמרות טוב יותר.

ח׳רבת כפריא

בשעה ארבע וחמישים וחמש דקות המשכנו את דרכנו לאורך הנחל, הנקרא ממקום זה והילך ואדי אלון (واد اللوز).

בשעה חמש ושמונה דקות פנינו דרומה־מערבה. הגיא החל להתרחב.

בשעה חמש ועשר דקות סקרתי אתר חורבות בשם ח׳רבת עין כפריא (خربة عين كفريا). מי מעיין שופע למדי נקווים שם תחת קמרון מחודד כלשהו, ומשם נשפכים לתוך בריכה, שהיא עכשיו רעועה מאוד. לידה יש בניין גדול מאוד, שכותליו נבנו מאבנים בינוניות והוא נראה כמין מבנה בן שתי קומות, אך רק הראשונה עודנה עומדת על תלה. מחסנים גדולים, שגם קשת תקרתם כמעט לא נהרסה, סמוכים לגוף בנייה של האכסניה. כפי שמלמד שם האתר, המוסלמים מייחסים את הדיאן העתיק הזה לכופרים, כלומר לאנשים

1 שופטים ד:ה.

שלא מבני דתם. אני נוטה אפוא לראות בבניינים אלה, החרבים למחצה, בנייה מתקופת מסעי הצלב, מלאכה שעשו הפראנקים כחיקוי של הח׳אנים הערביים.

ח׳רבּת שעבּ אצ׳אר

בשעה חמש וחמש־עשרה דקות רכבנו דרומה־דרומה־מזרחה, ואחר כך, בשעה חמש ועשרים דקות עלינו בדי עמל מזרחה־דרומה־מזרחה במדרון תלול מאוד,ועם זאת מעובד, והנחנו לימיננו חורבות של בנייה גסה יחסית מאבנים לא מהוקצעות, מקצתן פזורות פה ושם ומקצתן סדורות עדיין כמִתחמים קטנים. שם האתר ח׳רבּת שְעבּ אַצְ׳יאר (خربة شعب الصيار).

ח׳רבּת אלעדס

לאחר טיפוס ממושך דרך מטעים נאים של תאנה, זית וגפן ראיתי לשמאלי בעמק, בשעה חמש וחמישים דקות, שרידי כפר קטן, הרוס כמעט כליל, שגידולי התרבות פלשו לתחומו זה כבר. שמו ח׳רבּת אלעַדַס (خربة العدس). בכמה מקומות ניכרים עוד קווי קירות.

ח׳רבּת אטירה

בשעה שש ושתים־עשרה דקות הגענו, אגב המשך העלייה, לח׳רבּת אַטירה. החורבות האלה פזורות בין בוסתנים, שגדרות קטנות חוצצות ביניהם, על שטח גדול בהרבה מכל אלה שהזכרתי לפניהן בפרק זה. בגדרות הוכנסו הרבה אבנים עתיקות, מקצתן מהוקצעות יפה והאחרות פחות. פה ושם ניכרים עוד קווי קירות של בתים, אלא שעקב העיבוד נעלמו כמעט כל שרידי עיירת הקדומים הזאת, ותושבי ראם־אללה אינם חדלים לחלץ משם אבני בניין מן המוכן, כאילו היתה זו מחצבה. באחד הבוסתנים האלה מסתירות גפנים נאות ותאנות נהדרות שרידי כנסייה עתיקה, אשר בשנת 1863, בשעת מסעי הקודם, השתמרו עוד רק אחדים מן הנדבכים התחתיים של האַפסיס שלה; ומאז נהרס אף הוא כמעט לחלוטין. שארית הבניין הזה, שנבנָה כנראה מאבני גזית בינוניות, מהוקצעות בתבנית משוכללת, מוטמטה סופית לפני שנים ספורות כדי לספק אבני בניין לכנסייה היוונית של ראם־אללה.

חזרה לראם־אללה

בשעה שש ושלושים דקות המשכנו את דרכנו מזרחה לראם־אללה, ושבנו אליה בשעה שש וחמישים וחמש דקות.

פרק שלושים ושישה

ח׳רבת טרפידיא — ח׳רבת כפר שיאל — עריכ — דיר אבזיה — צפא —
ח׳רבת אלח — חזרה לצפא

ח׳רבת טרפידיא

ב־26 במאי, בשעה שש וחמש דקות בבוקר ירדנו מראם־אללה דרומה־מערבה ואחר כך דרומה, דרך כרמי גפנים סורחות — שיטת גידולן המקובלת בארץ זו. בכל חלקה עומד היום, כמו בימי קדם, מגדל תצפית קטן, שבו תופס עמדה פלח אחד משמתחילה הבשלת הענבים והבציר ממשמש ובא.

בשעה שש ושלושים וחמש דקות הוספנו לרדת, אך פנינו מערבה־דרומה־מערבה.

בשעה שש וארבעים דקות הגענו לח׳רבת טרפידיא (خربة طرفيديا). רואים כאן מעיין שמימיו נקלטים באגן רבוע קטן חצוב בסלע, שממנו זרמו לפנים במוביל אל בְּרֵכָה שאורך צלעה שמונה־עשר צעד והיא בנויה מאבנים נאות אשר תבניתן אמנם אינה משוכללת אך הן מתואמות היטב זו לזו. עובי הדפנות מטר. המים שקלחו ממנה לפנים שימשו להשקיַת גנים אשר השתרעו על מדרון הגבעה.

מדרום למעיין היה כפר וחרב כליל. בחלק מאתרו, המכוסה עכשיו אבני בניין בכל מיני גדלים, שהבחנתי ביניהן בנציב עמוד, גְדֵלים עצי זית ובחלקו מגדלים חיטה.

ח׳רבת כפר שיאל

בשעה שש וחמישים וארבע דקות עלינו מח׳רבת טרפידיא דרומה־דרומה־מערבה.

בשעה שש וחמישים ושמונה דקות פנינו מערבה ואחר כך צפונה־מערבה.

לשמאלנו, בפאת דרום, על הר שבינו לבינינו הפרידו שני גיאיות, במרחק שני קילומטרים בקירוב בקו אווירי, הִנחנו את הכפר בֵּיתוּניא (بيت ونيا).[1] יש בו אולי שש מאות תושב.

1 גֵרֶן חילק את השם הערבי לשתי מלים בצורה לא סבירה, ובהתאם לכך תעתק Beit-Ounia — אך מבחינה אטימולוגית מסתבר שלא שגה.

בשעה שבע ושמונה דקות ירדנו מערבה.

בשעה שבע וחמש־עשרה דקות הצביע מורה־דרכי על 'וַלִי' בודד, הקרוי על שם אַבּוּ זֵיתוּן (ابو زيتون), על פסגת הר בפאת דרום.

בשעה שבע ועשרים דקות עלינו מערבה־דרומה־מערבה.

בשעה שבע ועשרים וחמש דקות הגענו לח׳רבּת כַּפר שֻׁיאל (خربة كفر شيال). על גבעה טרשית גבוהה פזורות חורבות עיירה אשר היתה מוקפת חומת־גדר בנויה מאבנים גדולות, שאפשר עוד לראות את עקבותיה בנקודות רבות. הבתים, שדמו למגדלים רבועים קטנים, נבנו אף הם מאבנים גדולות יחסית ולא מהוקצעות היטב. בְּרֵכה שאורכה שלושה־עשר צעד ורוחבה שנים־עשר, בנויה מאבנים גדולות, עודנה עומדת חלקית על תִלה, וכן מספר מסוים של בורות מים ומרתפים חצובים בסלע.

עריכ

בשעה שמונה המשכנו את דרכנו מערבה.

בשעה שמונה ועשר דקות ירדנו דרומה־מערבה במדרון תלול מאוד, משובש בצורים.

אגב אורחא ראיתי קצת מחפורות קבורה עתיקות. הכניסה לכמה מהן הורחבה כדי שיוכלו לשמש כמחסה לרועים.

בשעה שמונה ושלושים ושתיים דקות הגענו לתחתית בקעה שסוגרים עליה הרי טרשים קרחים, ואילו היא עצמה פורייה להפליא בהיותה מושקית במי שני מעיינות שופעים המתפרשים על פני כל שטחה בפלגיגים שוקקים והופכים את הקרקע שהם נספגים בה לבוסתן פורה להפליא. השטח המעובד של הבקעה הזאת רוחבו אינו עולה על מאה ועשרים מטר ואורכו על קילומטר, וכולו עוטה עצי תאנה וזית, ומעל לכול עצי רימון נהדרים. שם הבקעה ואדי אלעֻרַיכּ (واد العريك). כפר בשם זה יושב על גבעה בקצה המזרחי של הנחל; יש בו כארבעים בתים קטנים שיושביהם מחציתם מוסלמים ומחציתם בני הכת היוונית האורתודוקסית, שיש להם כנסייה.

בזכות שני המעיינות המזרימים את מימיהם לבקעה הזאת היה לה בוודאי ביקוש מקדמת דנא, וכמה קירות תמך עבים בנויים מאבנים גדולות ומהוקצעות היטב שראיתי בשני מקומות נבנו אל נכון בימי קדם.

דיר אבזיה

בשעה שמונה וחמישים דקות, לאחר שחצינו בדרכנו מערבה בוסתנים נהדרים, החילונו לטפס ברגל מערבה־צפונה־מערבה במשעול חצוב בסלע אשר סוסינו מעדו בו כמעט בכל צעד אף על פי שאחזנו ברסנם. בדרכנו זו עברנו ליד חרובות זקנות שהִכו שורש רווחות בין סלעי מגור.

בשעה תשע ועשרים דקות נעשה המשעול מייגע פחות ופנה צפונה־מערבה.

בשעה תשע ועשרים וחמש דקות הגענו למישורת מכוסה עצי זית ישישים.

עלייה נוספת דרך סלעי ענק הסדורים קומות קומות כאילו היו מדרגות עצומות הביאתנו בשעה תשע ושלושים וחמש דקות לכפר בשם דֵיר אִבּזִיה (دير ابزية). הוא יושב על פסגה שהגישה אליה קשה מאוד, ויש בו ארבע מאות תושב, כולם מוסלמים. בתים אחדים גדולים ובנויים בנייה טובה למדי. על יד ׳המַצ׳אפה׳ ראיתי שבר אבן מגולפת ועליו שארית שושנת פגומה.

צַפָּא

בשעה תשע וחמישים וחמש דקות ירדנו מערבה ואחר כך מערבה־צפונה־מערבה.

הנחנו לימיננו, בפאת צפון־מערב, את קבר השיח׳ וַלִי שַׁבּוּני (ولي شبّوني). לידו יש קבוצת עצי זית ומעט חורבות.

בשעה עשר עלינו צפונה־מערבה על המדרון המסולע של הר טרשים פראי למראה. אורנים קטנים, אלונים וסבכי אלת המסטיק יוצרים שם גריגה צפופה. לשמאלנו התפתל ואדי דֵיר אִבּזִיה.[2]

בשעה עשר ושבע־עשרה דקות פנינו מערבה־דרומה־מערבה, ובמהרה החילונו לרדת מערבה.

בפאת דרום, מעבר לגיא עמוק מאוד, ראינו את בֵּית־עֻור אלפוּקא (بيت عور الفوقا — בית־חורון העליון); הלאה מערבה את בֵּית־עֻור אַתַּחתא (بيت عور التحتا — בית־חורון התחתון), כפרים שתיארתי במקום אחר, ובין השניים, על הר קרוב יותר אלינו, את ח׳רבּת אלחוּרִיה (خربة الحورية) — קצת חורבות פזורות מסביב לוַלִי אלחוּרִיה.

בשעה עשר וחמישים דקות הוספנו לרדת, אך דרומה־מערבה.

בשעה עשר וחמישים וחמש דקות חצינו את ואדי צַפָּא (واد صفّا), הוא הקרוי בחלקו המזרחי ואדי דֵיר אִבּזִיה. האפיק החרב של הנחל הזה מכוסה שיחי־אברהם, אלות המסטיק ואלונים מצויים.

אחר כך רכבנו צפונה־מערבה לאורך הגדה השמאלית של הנחל הזה, ושינינו כיוון לדרומה־מערבה.

בשעה אחת־עשרה וחמש דקות הגענו למפגש ואדי בֵּית עֻור אַתַּחתא וואדי צַפָּא, שמכאן והלאה הם גיא אחד.

בשעה אחת־עשרה ושמונה דקות עלינו מערבה־דרומה־מערבה.

בשעה אחת־עשרה ועשרים דקות נעשׂה המעלה תלול יותר.

2 כך עלי לכתוב כאן בהתאם לערבית שמביא גרן לעיל בשם הכפר דֵיר אִבּזִיה, אך מסתבר שהתעתיק הנכון הוא דֵיר אִבּזִיע.

בשעה אחת־עשרה ושלושים ושתיים דקות נטינו את אוהלינו ללינת לילה בצֻפֿא (صفّا). הכפר הזה יושב על גב הר רם, ובו ארבע מאות תושב. אבני גזית אחדות, פזורות או משוקעות בבתים ערביים, ומחפורות רבות בסלע — כגון בורות מים, קברים ומרתפים — מוכיחות כי הכפר צפֿא נבנה באתרו של יישוב קדמון.

ח׳רבּת אלוּז

בשעה חמש ושלושים דקות אחר הצהריים יצאתי בלווית מורה דרך מצֻפֿא לסקור אי־אלו חורבות קרובות. ירדנו צפונה בין עצי זית ענקים, ולאחר שעברנו משטח סלע שכולו חלולים חלולים — בורות מים עתיקים, הגענו בשעה חמש וארבעים דקות לח׳רבּת אַלוּז (خربة اللوز). על גבעה לא גבוהה, מוקפת חומת־גדר קטנה הבנויה בחלקה מאבנים עתיקות ומכוסה עצי תאנה וזית, רואים שרידי בניין עתיק בנוי מאבני גזית, דומה למגדל, ובריחוק צעדים אחדים משם שברי פסיפס ומכיתות כדים גדולים.

חזרה לצפֿא

בשעה שש ושלושים דקות חזרנו לצֻפֿא, ושם נכנסתי לתוך קברים עתיקים אחדים, שנשחתו מאוד.

פרק שלושים ושבעה

ח׳רבת כפר לוט — ח׳רבת שלתא — ח׳רבת אליהוד — ח׳רבת אלחפאם — ח׳רבת זכריה — ח׳רבת שיח׳ אלעידבאוי — שרידי קבר המקבים — אלמדיה — אלחדיתה, לפנים חדיד — בית־נבאלא, לפנים נבלט — ח׳רבת בית־כופא — ח׳רבת ראס אלקרע — ח׳רבת ראס אדאליה — ח׳רבת ראס אלמע׳סל — חזרה לבית־נבאלא

ח׳רבת כפר לוט

ב־27 במאי, בשעה חמש וחמש־עשרה דקות בבוקר ירדנו ממרום צַפָּא מערבה־דרומה־מערבה. אגב אורחא נתקלנו בכמה בורות מים עתיקים.

בשעה חמש ועשרים וחמש דקות חצינו נחל. אחר כך, בשעה חמש וארבעים דקות עלינו על גבעה טרשית מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה חמש וארבעים ושלוש דקות ראיתי אתר חורְבות כפר עתיק שהמחרשה עברה בו פעמים רבות. אמרו לי כי שם האתר ח׳רבת כפר לוט (خربة كفر لوط). חוץ מהרבה בורות מים וברֵכה חצובה בסלע, שהיום היא רעועה מאוד ומלאה עצים, אין עוד באתר הזה אלא גלים נִצים של חומרי בניין פזורים על הארץ וחומות־גדר קטנות אחדות שהתמוטטו. פה ושם גדלים אלונים זקנים וחרובות ענקיות, ובתוך קבוצה של אלונים מצויים, חרובות ותאנות ניצב ׳וַלִי׳ מוקדש לשֵעֶב אַדִין (شعب الدين).

ח׳רבת שלתא

בשעה שש וחמש דקות הוספנו לרכוב מערבה לאורך דרך מרוצפת באבנים גדולות ועטורה משני צִדיה אבנים גדולות המוצבות במרחק מה זו מזו ומהוות באופן כזה שתי שורות מקבילות ארוכות.

בשעה שש ועשר דקות הנחנו את הדרך הזאת לשמאלנו ונענו מערבה־צפונה־מערבה דרך שדות חיטה.

בפאת דרום, במרחק שני קילומטרים, נראָה לנו ברור מאוד הכפר אלבֻּרג׳ (البرج) על הגבעה שהוא יושב על ראשה. תיארתי אותו במקום אחר. משם והלאה באותו כיוון הבחַנו בדֵיר מָעִין (دير معين), שגם עליו כבר סיפרתי.

בשעה שש ועשרים וחמש דקות פנינו שוב מערבה. רכבנו שוב בדרך קדומה, עטורה כמו הקודמת שתי שורות מקבילות של אבנים גדולות, שהוצבו כאבני שפה, ומרוצפת באבנים גדולות שהן עכשיו מפורדות.

בשעה שש ושלושים דקות טיפסנו צפונה־צפונה־מערבה על המדרון הטרשי, המכוסה כסות דלילה של עצי תאנה, של הגבעה שמכתיר הכפר שַׁלתא (شلتا). הכפר הזה, שהצטמצם לבתים אחדים, נבנה באתרו של יישוב קדומים, כפי שמוכיחים כמה בורות מים חצובים בתוך משטח סלע שיושב בידי אדם ומספר מסרים של אבני גזית פזורות פה ושם או משוקעות בבניינים מוסלמיים שנבנו בנייה גסה ונהרסו חלקית.

ח׳רבת אליהוּד

בשעה שש וחמישים דקות ירדנו ממרום שַׁלתא צפונה־מערבה.

בשעה שבע וחמש דקות החילונו לעבור בזו אחר זו כמה גבעות מכוסות אבנים, שגדלות עליהן אלות המסטיק, אלונים קטנים וחרובות ננסיות.

בשעה שבע ושלושים דקות הגענו לח׳רבת אליַהוּד (خربة اليهود), בית־עלמין עתיק ונאה — של העיר מודיעין, כפי שאוכיח להלן. בדקתי עשרים וארבעה קברים חצובים בסלע. אחדים מהם פשוטים, אך רובם כפולים. אלה האחרונים הם בורות מלבניים שנחצבו בסלע במאונך, ובתחתיתם יש בצד ימין ובצד שמאל מקמר מעוגל המחפה על ארון קבורה שדפנותיו עוצבו מן הסלע שרוקן. כל אחד מן הקברים האלה החזיק אפוא שני מתים. מלמעלה הם היו מכוסים אבן מונוליתית עצומה שסגרה את הבור הרמטית בהישענה על פס מיושר וחרוץ. כחמישה־עשר בורות נחצבו בשני מדפי סלע מקבילים ומשופעים. על יד מחפורות הקבורה הנאות האלה לא הבחנתי בשום עקבות בנייה. פני הקרקע במקום הזה בכלל מחוספסים ועקובים, ולצד הקברים נעשתה בו לפנים רק עבודת חציבה. עם זאת אוסיף שראיתי ליד אחד מהם גת מחולקת לשלושה מדורים, חצובים גם הם בסלע: בראשון דרכו את הענבים; אל השני נזל המיץ, וממנו קלח היין, לאחר שנח זמן מה וכמו סונן, אל השלישי דרך שני פתחים קטנים. הקברים האלה נשדדו, להוציא אחדים אשר מכסיהם העצומים, שעודם באתרם, שמו כנראה לאל במשקלם העצום את מאמצי האנשים שהתכוונו לחלל את קברי הקדומים האלה.

על פי הקברים שתיארתי ועוד אחרים שמוצאים בו קרוי האתר הזה גם קבּוּר אליַהוּד (قبور اليهود), כלומר ׳קברי היהודים׳.

ח׳רבת אלחמאם

מעבר לקברים האלה צפונה משתרעת רמה גלית שתושבי הכפר אלמְדיה מעבדים אותה זה כבר, וקמת החיטה שכיסתה אותה מנעה ממני את האפשרות לסקור כמו שהייתי רוצה את

החורבות החבויות מתחת לה. אחר כך ראיתי אותן — עכשיו אלה שרידים דלים מאחר שהמחרשה עברה באתרן חזור ועבור. על כל פנים אפשר עוד להבחין על הקרקע בקווי הקירות של בניינים עתיקים אחדים, אשר נבנו מאבני גזית, המתחזים תחת עיי המפולת. פה ושם מוצאים גם אבני פסיפס בגדלים שונים. בורות מים חצובים בקרקע מקצתם סתומים ומקצתם ראויים עוד לשימוש. בקצה הצפוני־מערבי של הרמה יש, על יד בְּרֵכָה החצובה בחלקה בסלע ובנויה בחלקה הגדול יותר, שרידי בניין שלא נראָה לי קדמון ביותר ושתושבי אלמִדיה רואים בו שרידי מרחץ, ומכאן השם ח׳רבת אלחַמאם (خربة الحمّام — חורבת המרחץ) שהם מכנים בו את הרמה כולה, כלומר את אתרה של העיר הקדומה שהיתה במקום הזה.

ח׳רבת זכריה

בשעה שמונה וחמש־עשרה דקות ירדתי דרומה־מערבה לבקעה. אחר כך פניתי דרומה, ובשעה שמונה ועשרים דקות הגעתי לח׳רבת זַכַּריה (خربة زكرية). אתר החורבות הזה הוא המשך של הקודם, ומפרידה ביניהם רק הבקעה הצרה שהזכרתי. זו מכוסה עכשיו קמה נהדרת, ובתוך השדה הזה ראיתי הרבה מכיתות של כלי חרס עתיקים ומספר גדול למדי של אבני פסיפס פזורות על הארץ. משכו את שימת לבי גם כמה קברים ובורות מים עתיקים אחדים. שטח החורבות הבולט ביותר הוא על גבעה שניכרים בה רק קווי קירות אחדים של בניין גדול למדי שנבנָה מאבנים גדולות.

מר [קלֶרמון־]גאנו (Ganneau), שהיה אז מתורגמן־מזכיר של הקונסוליה הצרפתית בירושלים, ושביקר אחרַי בח׳רבת זַכַּריה, מצא שם אגן טבילה נאה ועליו כתובת יוונית המציינת את שם התורמת — סופרוניה, ובתוך מערכת קבורה באותו האתר מצא עוד כתובת יוונית מן התקופה הנוצרית.

ח׳רבת שיח׳ אלע׳רבאוי

בשעה שמונה ושלושים וחמש דקות ירדתי מן הגבעה הזאת צפונה־צפונה־מזרחה.

בשעה שמונה וארבעים וחמש דקות הגעתי אל הראש השטוח של עוד גבעה, שמכתיר קבר קדוש בשם וַלִי שיח׳ אלעַ׳רבאוי (ولى شيخ الغرباوى). לפני הקובה הקטנה של הקדוש הזה מכוסים פני הקרקע הרבה אבני פסיפס, שמקורן התגלה לי אחר כך. על שם ׳הוַלִי׳ הזה נקרא אתר החורבות המכסות את הגבעה הזאת — כפריר מוסלמי שעכשיו הוא הרוס ונטוש — ח׳רבת אלעַ׳רבאוי. בין השרידים האלה של בתי מגורים ובין ׳הוַלִי׳ רואים על כיכר נאה את קווי הקירות של בניין מלבני שאורכו 27.77 מטר ורוחבו 6.71 מטרים. מספר טורים של אבנים נהדרות, שעודן מונחות באתרן, מסמנות את מִתאר חומת־הבנין הזאת ומאפשרות לעמוד על גודלה. הערביים מכנים אותה ׳אלקַלעה׳ (המצודה). כל פנים המלבן

הזה מלא גלים נִצים של עפר ושל כל מיני חומרי בניין, שעל כן פני השטח מחוספסים, והבחנתי עליהם בכמה מהמורות בעלות תבנית משוכללת, סדורות זו אחר זו, שבתחילה לא הבנתי את פשרן, אך אחר כך ייחסתי להן משמעות מרובה, כפי שאספר להלן. בקצה המזרחי של הבניין הזה, או יותר נכון — של תלולית העפר והאבנים המוארכת הזאת, רואים חדר קטן בנוי מאבנים נהדרות, ערוכות באופן מושלם, שכל חלקו הקדמי נהרס. רוחב הכותל האחורי שני מטרים ורוחב הכתלים הצדדיים אינו עולה על 1.40 מטר, אך הם היו רחבים יותר. על הנדבך העליון של הקירות האלה מתנחות אבנים נהדרות מסותתות בתבנית רבע מעגל והבולטות כלפי פנים כשלושים סנטימטר; האבנים האלה עצמן מכוסות אריחי ענק שאורכם 2.20 מטרים ורוחבם שישים סנטימטר, ושהיוו את תקרת החדר הקטן הזה. כשראיתיו לראשונה היה מלא אבנים, אך מה שראיתי הספיק בכדי לגלות לי שלפני חדר עתיק. אולם טרם ידעתי אז שזה שריד בית־הקבר של המקבים, ולא בדקתי אותו אפוא באותה תשומת לב כמו אחרי כן, כאשר הייתי משוכנע שעיני רואות את הקבר הנודע הזה.

אלמדיה

בשעה תשע ועשרים דקות ירדתי ממרום ח׳רבּת אלעֻ׳רבּאוי מזרחה, ובשעה תשע ושלושים דקות הגעתי לקרקעית ואדי אלמְדיה (واد المديۃ), ואחר כך עליתי על המדרון הטרשי של הגבעה אשר על פסגתה יושב הכפר הקטן הקרוי באותו השם. לאורך המדרון רואים כמה קברים עתיקים ומטעים אחדים של עצי תאנה.

בשעה תשע וחמישים דקות הגענו לאלמְדיה. מספר תושבי הכפר הזה אינו עולה על מאה וארבעים. בתים רבים חרבים או רעועים. מסגד שיש בתחומו בור מים גדול, והוא במצב השתמרות טוב למדי, קרוי על שם שני שיח׳ים, דַאוּד ואַחמַד. פה ושם פזורים בורות מים עתיקים. הכפר הזה, העלוב למראה היום, עִניין אותי מאוד מאוד, שהרי הייתי משוכנע כי הוא יושב באתר מודיעים, מולדת המקבים הנודעת לתהילה.

ספר המקבים א מלמדנו שהעיר הזאת היתה על הר:

In diebus illis surrexit Mathathias, filius Joannis, filii Simeonis, sacerdos ex filiis Joarib ab Jerusalem, et consedit in monte Modin.[1]

הפסוקים טו ו־יז מלמדים אותנו כי על ההר הזה היתה עיר קרויה באותו השם, מודיעין, שמתתיהו היה אחד מנכבדיה:

1 מקבים א ב:א. הציון ׳בהר מודיעים׳ (in monte Modin) מצוי רק ב׳וולגאטה׳. הפסוק בעברית (בתרגומו של א׳ כהנא): ׳בימים ההם קם מתתיהו בן־יוחנן בן־שמעון כוהן מבני יהוֹיָרִיב בירושלים וַיֵשב במודיעים.׳

וַיָּבֹאוּ אַנְשֵׁי הַמֶּלֶךְ הַמְאַלְּצִים עַל־הַמַּעַל לְמוֹדִיעִים הָעִיר לִזְבֹּחַ: וְרַבִּים מִיִּשְׂרָאֵל בָּאוּ אֲלֵיהֶם וּמַתִּתְיָהוּ וּבָנָיו נֶאֱסָפוּ: וַיַּעֲנוּ אַנְשֵׁי הַמֶּלֶךְ וַיְדַבְּרוּ אֶל־מַתִּתְיָהוּ לֵאמֹר רֹאשׁ וְנִכְבָּד וְגָדוֹל אַתָּה בָּעִיר הַזֹּאת וְנִתְמָךְ בְּבָנִים וּבְאַחִים.[2]

אנשי המלך הפצירו במתתיהו שיסור מתורת אבותיו ויפר את מצוות האלוהים, אבל הוא סירב לציית ולתת באופן כזה לבני עמו מופת של בגידה מבישה בדתם. והנה כאשר קרב יהודי אחד לעיני הכול להקריב לאלילים על המזבח שהוקם בעיר מודיעים, תקף את הישיש הנכבד הזה חרון־אף קדוש, הוא התנפל על המועל והרגו על המזבח; בו בזמן המית במו ידו אחד מאנשי אנטיוכוס והרס את הבמה. אחר כך קרא: 'כל־המקנא לתורה העומד בברית יֵלֵך אחרָי', נס עם בניו ופרש למדבר.

הפסוק האחרון בפרק הזה מספר שמתתיהו נקבר במודיעים:

וַיָּמָת בְּשֵׁשׁ וְאַרְבָּעִים וּמֵאָה שָׁנָה וַיִּקָּבֵר בְּקִבְרוֹת אֲבוֹתָיו בְּמוֹדִיעִים וַיִּבְכּוּ אוֹתוֹ כָּל־יִשְׂרָאֵל בְּכִי גָדוֹל.[3]

מן הפרק הזה נמצאנו למֵדים כי מודיעים ישבה על הר ששמו כשמה, שמתתיהו היה האישיות הכי נכבדה בעיר הזאת וכי זו היתה עיר מולדתו, שהרי בה היה קבר משפחתו ובו נקבר אחרי מותו, בשנת 146 לספירת הסֶלֶיקיים.

להלן נזכרת מודיעין בספר המקבים א בפרק ט:

וַיִּשְׂאוּ יוֹנָתָן וְשִׁמְעוֹן אֶת־יְהוּדָה אֲחִיהֶם וַיִּקְבְּרֻהוּ בְּקֶבֶר אֲבוֹתָיו בְּמוֹדִיעִים.[4]

יהודה נפל בשדה הקרב במלחמה עם כוח עודף של הצבא הסורי בפיקודו של באקחידֵס, שר צבא של דֶמֶטרִיוֹס. אחיו יונתן ושמעון נשאו אפוא את גופו וקברוהו בקבר אבותיו במודיעים.

בפרק יג נתונים פרטים מאלפים על הקבר הנהדר שהקים שמעון במודיעין לכבוד אביו ואחָיו:

וַיִּשְׁלַח שִׁמְעוֹן וַיִּקַּח אֶת־עַצְמוֹת יוֹנָתָן אָחִיו וַיִּקְבְּרֵהוּ בְּמוֹדִיעִים עִיר אֲבוֹתָיו: וַיִּסְפְּדוּ לוֹ כָּל־יִשְׂרָאֵל מִסְפֵּד גָּדוֹל וַיִּבְכּוּ אוֹתוֹ יָמִים רַבִּים: וַיִּבֶן שִׁמְעוֹן עַל־קֶבֶר אָבִיו וְאֶחָיו וַיַּגְבִּיהֵהוּ לְמַרְאֶה בְּאֶבֶן גָּזִית מִפָּנִים וּמֵאָחוֹר: וַיַּעֲמֵד שֶׁבַע פִּירָמוֹת אִשָּׁה לְעֻמַּת אֲחוֹתָהּ לָאָב וְלָאֵם וּלְאַרְבַּעַת הָאַחִים: וְלָהֵן עָשָׂה מְלֶאכֶת מַחֲשֶׁבֶת וַיַּעֲמֵד מִסָּבִיב עַמּוּדִים גְּדוֹלִים וַיָּשֶׂם עַל־הָעַמּוּדִים חֲלִיצוֹת לְשֵׁם־עוֹלָם וְעַל־יַד־הַחֲלִיצוֹת פִּתּוּחֵי אֳנִיּוֹת לְהַרְאוֹת לְכָל־יוֹרְדֵי הַיָּם: זֶה הַקֶּבֶר אֲשֶׁר עָשָׂה בְּמוֹדִיעִים עַד־הַיּוֹם הַזֶּה.[5]

בפרק טז יש פסקה המציינת לכאורה שמודיעין לא היתה מרוחקת מן המישור הגדול, כלומר משפֵלת פלשת. קֶאנְדֶבֵּיוֹס, אחד משרי הצבא של אנטיוכוס סִידֶטֶס, בנה או בעצם ביצר לא הרחק מיבנה עיר הקרויה בתרגום השבעים κέδρων ובוולגאטה־ במקום אחד Gedor ובמקום אחר Cedron. משם פשט לכל עבר והפיל את חִתִּיתוֹ על יתרת שטחה של

2 מקבים א ב:טו־יז.
3 מקבים א ב:סט.
4 מקבים א ט:יט.
5 מקבים א יג:כה־ל.

יהודה. שמעון, שזָקֵן כבר, הטיל על שני בניו הגדולים, יהודה ויוחנן הורקנוס, לצאת נגדו.

וַיאסוף מן־הארץ עשרים אלף איש מלחמה ופרשים וַיֵלכו נגד קאנדֶבּיוס וַיָלינו במודיעים; וַיקומו בבוקר וַיֵצאו לעמק והנה חיל רב לקראתם רגלים ופרשים ונחל היה ביניהם: וַייחן על־פניהם הוא ועמו וַיַרא את־העם יָרֵא לעבור את־הנחל ויעבור ראשון וַיראו אותו האנשים ויעברו אחריו: וַיחץ את־העם והפרשים בתוך הרגלים ופרשי האויבים רבים מאוד: וַיִתקעו בחצוצרות וַיִנגף קאנדֶבּיוס ומחנהו וַיִפלו מהם חללים רבים והנשארים ברחו למבצר: אז נפצע יהודה אחי יוחנן ויוחנן רדף אותם עד בואו אל־קדרון אשר־בנה: וַינוסו עד למגדלים אשר בשדות אשדוד וַישרפָהָ בָאש וַיִפלו מהם כאלפיים איש וַיָשב ליהודה בשלום.[6]

העיר קדרון היתה בקירבת יבנה, מדרום־מזרח לה, כפי שהראיתי במקום אחר. אתרה התגלה ככל־הנראה בכפר בן ימינו קַטרה, שהוגים את שמו גם גַדרה.

בטרם הגיעו לנחל שעל ידו נערך הקרב הנדון יצאו יוחנן הורקנוס ואחיו מירושלים עם כוח של עשרים אלף רגלים שאסף שמעון, ופרשים. בסוף יום המסע הראשון הם חנו ללינת לילה במודיעין (לפי גירסת 'השבעים': ἐκοιμήθησαν ἐν Μωδεΐν).

לְמָחֳרת בבוקר המשיכו את דרכם ושמו פניהם אל העמק.[7]

לא מדובר כאן בסתם עמק, כי אם בעמק הגדול, העמק בהא הידיעה (Τὸ πεδίον; בעברית — 'שפֵלה', ובידוע 'השפֵלה', כניגוד לחלק ההררי של יהודה.

משירדו לשפלה נמצאו היהודים מול פני אויביהם, ונחל הפריד בין שני הצבאות. הסורים המנוצחים נרדפו עד לעיר גדוֹר או קדרון, ומשם עד למגדלים אשר בפרוורי אשדוד.

אם נביא בחשבון את כל נתוני הסיפור הזה, לא נוכל להאמין במסורת המקובלת על צליינים רבים, הממקמת את מודיעין בצוּבּא. אכן אילו לן חיל יוחנן הורקנוס ויהודה בלילה הראשון בצוּבּא (הנחשבת לאתר של מודיעין), היה עליו לעשות למחרת מסע ארוך מאוד ומייגע מאוד דרך שרשרת הרים עד הגיעו לשפֵלה, והרי זה בלתי סביר עד מאוד — אם לא אומר בלתי אפשרי — שהיה מסוגל עוד להכות את האויב בו ביום ולרדוף אותו עד לשערי גדור או קדרון, לא הרחק מיבנה, ועד למגדלים שבתחוּם אשדוד.

הפסקה הזאת מפריכה אפוא לפי דעתי בעליל את הדעה הממקמת את מולדת המקבים בצוּבּא.

ועוד: הבה נזכור שאֶוסבּיוס והיירוֹנימוס הקדוש ציינו שניהם את מקום מודיעין בקירבת דיוֹספּוֹליס, היא לוד, ובכן באתר סמוך לעיר זו הרבה יותר מצוּבּא.

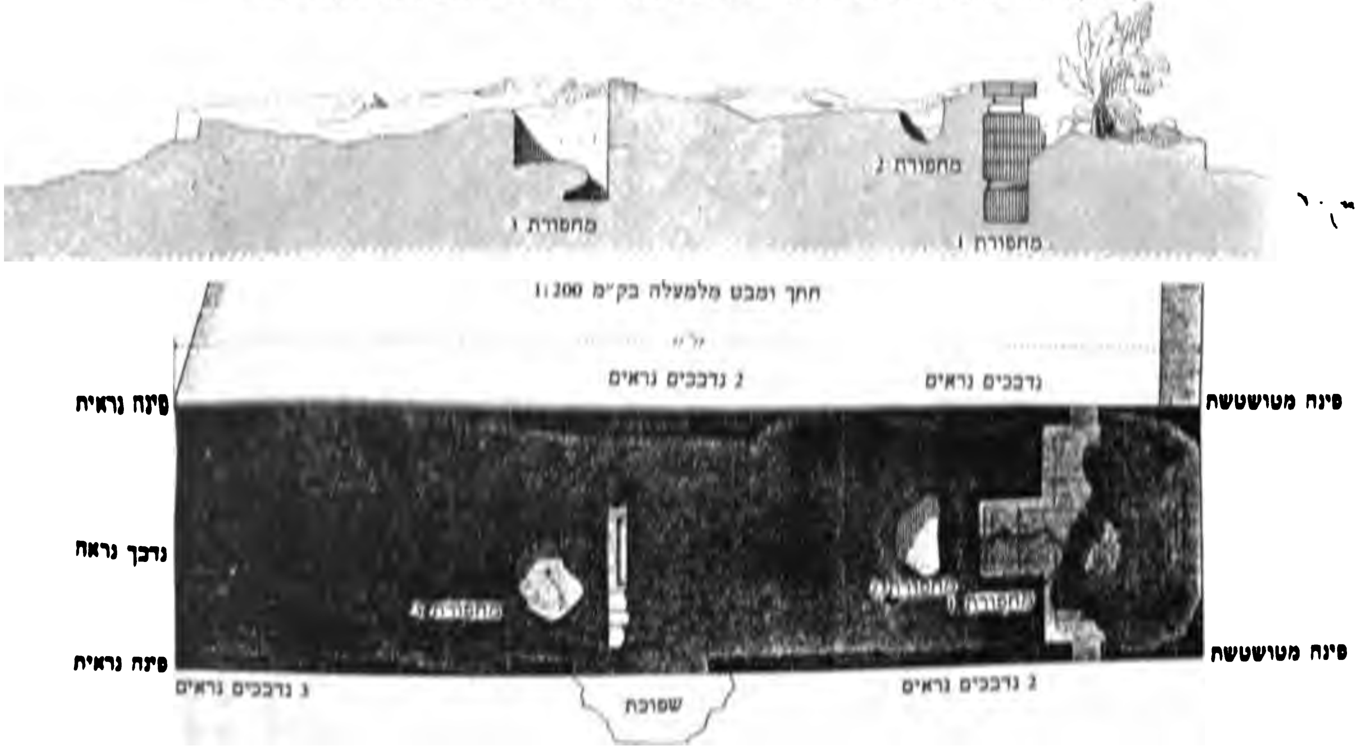
הנה כך כתוב ב'אוֹנוֹמאסטיקוֹן' בערך Μοδείμ:

Μοδείμ, κώμη πλησίον Διοσπόλεως, ὅθεν ἦσαν οἱ Μακκαβαῖοι, ὧν καὶ τὰ μνήματα εἰς ἔτι νῦν δείκνυται.

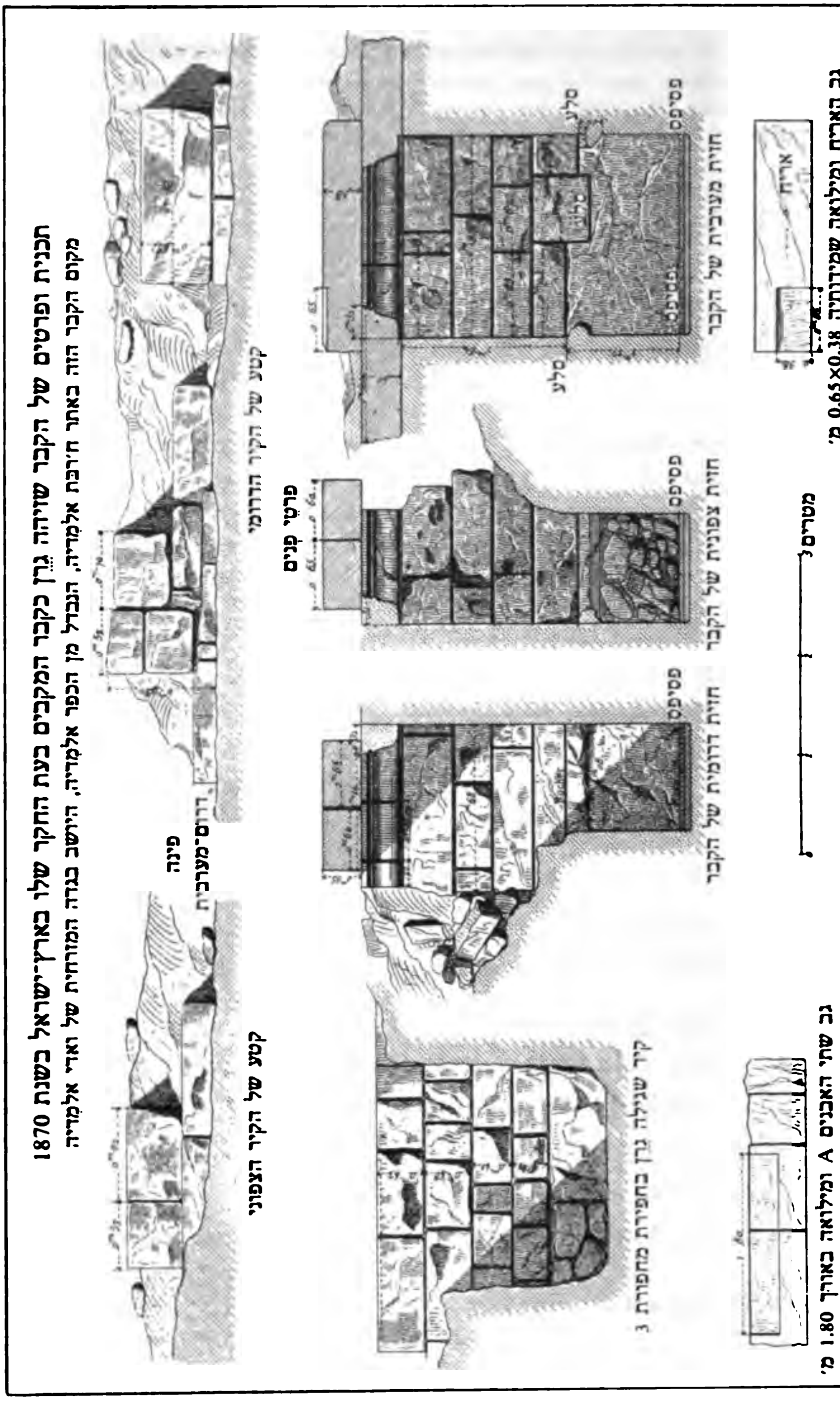
6 מקבים א טז:ד־י.
7 גרן משווה להלן את הניסוח ב'וולגאטה' ובנוסח היווני, ומציין כי ביוונית המלה 'עמק' מיודעת.

תבנית ופרטים של הקבר שזיהה גרן כקבר המקבים בעת מסע החקר שלו בארץ־ישראל בשנת 1870

מקום הקבר הזה באתר חירבת אלמדיה, הנבדל מן הכפר אלמדיה, היושב בגדה המזרחית של ואדי אלמדיה

שורטט בידי מוס, אדריכל, ירושלים, 8 ביולי 1870

תכנית ופרטים של הקבר שזיהה גֵרן כקבר המקבים בעת החקר שלו בארץ־ישראל בשנת 1870
מקום הקבר הזה באתר חירבת אלמדיה, הנבדל מן הכפר אלמדיה, היושב בגדה המזרחית של ואדי אלמדיה
קטע של הקיר הצפוני
פינה
דרום־מערבית
קטע של הקיר הדרומי
קיר שגילה גרן בחפירת מחפורות 3
חזית דרומית של הקבר
פסיפס
חזית צפונית של הקבר
פסיפס
פרטי פנים
חזית מערבית של הקבר
פסיפס
סלע
סלע
פסיפס
מטרים 3
גב שתי האבנים A ומילואה באורך 1.80 מ׳
גב האריח ומילואה שמידותיה 0.65×0.38 מ׳
אריח
שורטט בידי מוס, אדריכל, ירושלים, 8 ביולי 1870

הירונימוס הקדוש תרגם פסקה זו בלי שינוי, והוסיף שאישר בכך את עדותו של אוסביוס:

Modeim, vicus juxta Diospolim, unde fuerunt Machabaei, quorum hodieque ibidem sepulcra monstrantur.[8]

עניין זה של מרחק, שבגללו לא אוכל לקבל את דעתם של נוסעים רבים המזהים את העיר מודיעין בצובא, הוא הוא הטעם שבגללו לא אוכל לזהותה, כדעת אחרים, בקַצְטֶל, אשר המרחק לא פחות מן השפלה.

ספר המקבים ב אינו מספק לנו כל מידע נוסף על העיר מודיעין. רק בפרק יג מסופר שיהודה המקבי, כאשר נודע לו דבר התקרבותו של אנטיוכוס בראש צבא אדיר, יצא לקראתו מירושלים ובא לחנות עם חילו על יד מודיעין:

ויהי כשמוע יהודה את הדברים ויאסוף אשר לצאת ולהכרית הדבר בעזרת אלהים לפני בוא חיל המלך אל יהודה ולפני לכדו את העיר: ואחרי ספרו את ההשמדה בידי ריבונו של עולם ואחרי עורר את אנשיו להילחם בגבורה עד למות בעד התורה והמקדש והעיר הארץ והאבות ושלטון האומה ויחנו את המחנה ליד מודיעים: ואחרי צוה לאנשיו את הסיסמה לאלוהים הישועה ויפרוץ בלילה הזה ובחורי החיל אל אוהל המלך ויך כאלפים איש במחנה ואת הפיל הראש עם אשר בבית המית[9]

הכתוב לפני בוא חיל המלך אל יהודה מלמד שהעיר מודיעין היתה על סף יהודה ולא בלב הארץ הזאת, בניגוד לצובא ולקַצְטֶל, שהרי יהודה המקבי, מכיוון שרצה להילחם עם אנטיוכוס אֶוּפָּטוֹר לפני פלישתו ליהודה, יצא מירושלים לחנות עם צבאו במודיעין, ותקף את מחנה המלך בלילה.

ועתה הבה נעיין בכתבי ההיסטוריון יוסף.

בספר יב של קדמוניות היהודים מלמדנו הסופר הזה כי מודיעין, בלשונו Μωδεείμ, היה כפר ביהודה:

Κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν καιρὸν ἦν τις οἰκῶν ἐν Μωδεεὶμ κώμῃ τῆς Ἰουδαίας, ὄνομα Ματταθίας, υἱὸς Ἰωάννου τοῦ Συμεῶνος τοῦ Ἀσαμωναίου.[10]

מתתיהו נקבר אחרי מותו בידי בניו במודיעין. גם את יהודה הביאו אחיו שמעון ויונתן למודיעין לאחר שמת מות גיבורים בשדה הקרב, וקברוהו בקבר אביו.

הנה כך מתאר יוסף במקום אחר את מצבת הקבר שהקים שמעון לכבוד אביו, אמו ואחיו:

8 בעברית: מודיעים, כפר אצל לוד. משם היו המקבים, אשר עד כה מראים את קבריהם עד היום.
9 ספר המקבים ב יג: יג-טו.
10 קדמוניות היהודים, יב, פרק ו, סעיף א. בעברית: באותה העת היה איש אשר ישב במודיעין, כפר ביהודה, ושמו מתתיהו בן יוחנן בן שמעון בן חשמונאי.

שמעון בנה גם מצבה גדולה מאוד לאביו ולאחיו משיש לבן ומשופה, והעלה אותה לגובה רב, נראה למרחוק, ובנה סביבה סטווים והקים עמודים (חצובים) מאבן אחת, חפץ מרהיב עין; על כך בנה שבע פירמידות להוריו ולאחיו, אחת לכל אחד, עשויות להפליא בגודלן ויופין, והן נשתמרו עד היום הזה.[11]

אלה העדויות היחידות על מודיעין שמצינו אצל יוסף. אין הוא מספר אלא שמודיעין היה כפר ביהודה וכי זו היתה מולדת משפחת המקבים ומקום קברם.

כללו של דבר, מן הפסקאות השונות ששני ספרי המקבים וההיסטוריון יוסף מזכירים בהן את מודיעין משתמע שזה היה אתר ביהודה, על הר וסמוך למדי לשפֵלת פלשת. חילות המקבים חנו שם פעמיים, לקראת שני קרבות גדולים, שבאחד מהם ניצח יהודה את אנטיוכוס אֶופּאטור, ובשני ניצחו שני הבנים הגדולים של שמעון את קאנדֶבּיוס. בשתי ההזדמנויות האלה הגיעו היהודים לעיר הזאת ביום מסע אחד מירושלים, ותקפו את האויב בטרם חדר ליהודה במובן המצומצם של המלה, כלומר לחלק ההררי של יהודה.

עד שנת 1866 זיהו הארכיאולוגים את מודיעין או בצוּבּא, אתר הנהנה מתהילה זו שלא בצדק זה כמה מאות שנים; או בקַצטַל או באַלקַבּאב, או בלאטרון. בשנת 1863 אימצתי אני עצמי, באין לפנַי פתרון טוב יותר, בטעות שאני ממהר לתקנה היום, את דעתו של המלומד רוֹבּינסון, שראה בלאטרון את המקום הסביר של מולדת המקבים.

אכן זה אתר בראש גבעה המרוחקת מלוד עשרה קילומטרים בלבד והמתרוממת על מפתן הרי יהודה, בפתח המישור הגדול; ומצבה כמו זו שמתארים ספר המקבים א וההיסטוריון יוסף, אילו היתה מכתירה את גב גבעת לאטרון, היתה נראית היטב מן הים. ברם לא היתה זו אלא סברה בלבד, שהרי בין חורבות לאטרון אין כל זכר ליד הזאת, ולא עוד אלא שבשם לאטרון אין כל דמיון לשם מודיעין.

קיבלתי כאמור את סברתו של רוֹבּינסון הואיל ולא מצאתי בסביבת לוד אתר אחר שהיה עשוי להתאים יותר לזיהוי מודיעין.

והנה בשובי לצרפת ראיתי כעבור כמה שנים בגליון אחד של העיתון *Le Monde* את ההערה הבאה:

בשנת 1866 עבר הכומר עמנואל פוֹרנֶר (le R.P. Emmanuel Forner — נזיר פראנציסקני היושב בארץ הקדושה) בכפר הקטן אלמְדיה, בדרכו ללוד. הוא ראה שם חורבות שהן לפי דעתו חורבות העיר הקדומה מודיעין, וזאת לפי הדמיון הרב שמצא בין השמות אלמְדיה ומודיעין, ומשום שהכפר הזה מרוחק מלוד מהלך שעתיים בלבד; והנה ידוע מכתבי אֶוסבּיוס והיירוֹנימוּס הקדוש שמולדת המקבים היתה בקירבת העיר הזאת.

מיד גמרתי אומר שאם אשוב אי פעם לארץ־ישראל, לא אחמיץ את ההזדמנות לגשת ולבחון באתר עצמו את הזיהוי שהציע נזיר חד־עין זה, שהיה לי הכבוד להכירו כאשר שימש ככומר הקהילה הלאטינית של בית־לחם.

11 שם, ספר יג, פרק ו, סעיף ו.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

בשעה אחת־עשרה וחמש־עשרה דקות ראינו לימיננו את הכפרים בּרפיליא, עַנָּבָּה וג׳מזו.

בשעה אחת־עשרה וארבעים וחמש דקות ראיתי לימיננו את הכפר בֶּדְרֶס, מצפון לנחל הקרוי בשם זה.

בשעה אחת־עשרה וחמישים דקות שמתי לב לכמה קברים עתיקים חצובים בסלע. מגמת פנינו היתה אז צפונה־צפונה־מערבה.

בשעה שתים־עשרה וחמש דקות הגענו לחַדיתה (حديثة), כפר המכתיר גבעה גבוהה שמדרוניה תלולים יחסית. בתיו בנויים בנייה גסה, ואחדים מהם חרבים למחצה. הוא תופס את האתר ומשמר כמעט בדיוק את השם של היישוב העברי חָדִיד (ביוונית Αδίδ; בלאטינית Hadid), הנזכר בספרים עזרא[12] ונחמיה.[13] היום שרדו ממנו רק כחמישה־עשר בורות מים, בְּרֵכה מלבנית קטנה, וכמה קברים ומרתפים חצובים בסלע. פה ושם פזורות גם אבני גזית אחדות, עתיקות למראה.

ספר עזרא מלמדנו שבהנהגת זרבבל שבו מן השבי שבע מאות עשרים וחמישה איש מלוד, מחדיד ומאוֹנוֹ:

בני־לֹד חָדיד ואונו שבע מאות עשרים וחמישה.[14]

בתרגום ׳השבעים׳ צורפו לוד וחדיד לשם אחד, כאילו היה מדובר ביישוב אחד ויחיד:

Υἱοὶ Λοδαδὶ καὶ Ὠνὼ, ἑπτακόσιοι εἰκοσιπέντε.

הוא הדין בספר נחמיה:

Υἱοὶ Λοδαδὶδ καὶ Ὠνὼ, ἑπτακόσιοι εἰκοσιεῖς.[15]

ברם ברור שיש כאן בלבול של שתי ערים נפרדות, שהרי באותו ספר נחמיה מפרידים שמות אחרים בין שני אלה, וברי אפוא שהם ציינו שתי ערים שונות:

חדיד צבֹעים נבלָּט: לֹד...[16]

מכל מקום קירבת השמות חדיד ולוד מלמדת ששתי הערים האלה היו קרובות זו לזו. אכן הכפר חַדיתה בן ימינו אינו מרוחק יותר מארבעה קילומטרים ממזרח ללֹד, היא לוד לפנים.

ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳ התבטא אֶוסֶבּיוס כך בערך Ἀδιαθαΐμ:

12 עזרא ב:לג.
13 נחמיה ז:לז; יא:לד.
14 עזרא ב:לג.
15 נחמיה ז:לז.
16 שם יא:לד-לה.

Ἀδαθαεὶμ, φυλῆς Ἰούδα· λέγεται δέ τις κώμη περὶ τὴν Γάζαν καὶ ἄλλη Ἀδαθὰ καὶ περὶ Διόσπολιν ἐν ἀνατολαῖς.[16]

היירונימוס הקדוש גורס את שם העיר האחרונה, זו הקרובה לדיוספוליס, Aditha ולא Adatha:

Adithaim, in sorte tribus Judae, dicitur autem et quaedam villula Adia juxta Gazam, et alia Aditha circa Diospolim, quasi ad orientalem plagam respiciens.

אין אפוא כל מקום לספק בזיהוי הכפר חדיתה עם Adatha של אוסביוס או Aditha של היירונימוס הקדוש, שהיתה ממזרח ללוד (היא דיוספוליס), והיא עצמה זהה עם חדיד שמזכירים הספרים עזרא ונחמיה.

בספר המקבים א נזכרת עיר בשם Adiada, בשפלה, שביצר שמעון:

ושמעון בנה את חדיד בשפלה ויבצרה ויעש שערים ובריחים.[18]

כלום היא היא חדיד, ויש אפוא לזהותה באתר חדיתה הנזכר כאן? מלומדים דוחים סברה זו בטענה שהשפלה, היא מישור פלשת הגדול, לא השתרעה עד כדי כך צפונה; אבל אני נוטה לקבלה על סמך פסקה בחיבורו של יוסף. שכן הוא מספר כי טריפון יצא מעכו בראש חיל גדול, עבר ליהודה ועמו יונתן הכבול, ושמעון בא לקראתו עם כוחותיו אל קירבת העיר Addida, שישבה לפי דבריו על הר החולש על מישורי יהודה.

Ὁ δὲ Τρύφων, ἄρας ἐκ Πτολεμαΐδος μετὰ στρατιᾶς πολλῆς, εἰς τὴν Ἰουδαίαν παραγίνεται, τὸν Ἰωνάθην δέσμιον ἔχων. Ἀπήντησε δ᾽ αὐτῷ καὶ Σίμων μετὰ τῆς αὐτοῦ δυνάμεως εἰς Ἀδιδὰ πόλιν, ἥτις ἐπ᾽ ὄρους κειμένη τυγχάνει, ὑφ᾽ ἧς ὑπόκειται τὰ τῆς Ἰουδαίας πεδία.[19]

הואיל וטריפון יצא מעכו לתקוף את ארץ יהודה, בוודאי בא לאורך החוף. מתקבל אפוא ביותר על הדעת לזהות באתר הכפר חדיתה, היושב על גבעה שחולשת על המישורים מסביב, את העיר Addida, היא Adiada לפי ספר המקבים, שלקירבתה בא שמעון לקראת האויב בטרם פלש הלה להרי יהודה.

הנה כי כן לפי דעתי חדיד שבעזרא ונחמיה, Adatha לפי אוסביוס, Aditha לפי

17 בספרית: עדיתים, בנחלת יהודה. כן נקרא כפר על־יד עזה. ואחר חדיתא בסביבות לוד במזרח.' המעתיק לפי סלמד. אך את התרגום שיניתי קצת כי הוא הכניס בתוכו את גירסתו של היירונימוס, העוקב את שם הכפר שעל־יד עזה — Adia.

18 ספר המקבים א, יב:לח.

19 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ספר יג, פרק ו, סעיף ה.

היירונימוס הקדוש, Adiada שבספר המקבים ו־Addida לפי יוסף, כל אלה הם שמות עיר אחת, שבאתרה יושב הכפר הקטן חַדיתה, הנדון כאן.

בית־נבאלא

בשעה אחת שבנו וירדנו מחַדיתה צפונה, ולאחר שחצינו את הנחל בשם זה, אשר אפיקו היבש היה מכוסה חישות נאות של שיחי אברהם פורחים, עברנו בלב מישור פורה שמגדלים בו חיטה, ובשעה אחת ועשרים וחמש דקות הוריתי לנטות את אוהלי בכרם קטן של זיתים זקנים, לפני הכפר בית־נַבאלא (بيت نبالا).

הכפר הזה, שמספר תושביו תשע מאות בקירוב, יושב על גבעה נמוכה יחסית. בורות מים חצובים בסלע ואבני גזית רבות, עתיקות למראה, המשוקעות בבניינים מוסלמיים — בעיקר בכניסות לבתים, שהן מהוות את מזוזותיהן או משקופיהן — מעידים שהכפר בית־נַבאלא נבנָה משרידי עיר קדומה ותופס את אתרה, וזו ככל הנראה (אם ברצוני שלא לומר בוודאי) נְבַלָּט (ביוונית Ναβαλάτ; בלאטינית Neballat), הנזכרת בספר נחמיה לצד הערים חָדיד, צבֹעים ולוד:

חדיד צבעים נבלט: לֹד...[20]

חָדיד היא הכפר חַדיתא; לוד היא העיירה לֻדּ, היא Lydda לפנים; העיר צבֹעים אמנם טרם התגלתה, אך יש יסוד מספיק להניח שהיתה בקירבת שתי הערים הקודמות. הוא הדין בנבלט; וכמו לגבי חדיד ולוד, גם לגביה מוצאים אנו אישוש לסברה זו — הנראית אַפריוֹרי נכונה לפי סמיכות השמות במקרא — בהשתמרות השם הקדמון נבַלָּט בצורה החדשה בית־נבאלא. הואיל והכפר הקרוי כך קרוב ללוד ולחדיד (חמישה קילומטרים מצפון־מזרח ליישוב הראשון ושני קילומטרים וחצי בלבד מצפון לשני), לא נראֶה לי כל מקום לספק בנדון זה.

ח׳רבת בית־כופא

בשעה ארבע ועשרים וחמש דקות אחר־הצוהריים יצאתי שוב לדרך, בלוויַת מדריך מבית־נַבאלא, לסקור כמה אתרי חורבות לא רחוקים. פנינו דרומה ואחר כך דרומה־מזרחה. בדרך ראיתי בורות מים עתיקים חצובים בסלע.

בשעה ארבע ושלושים וחמש דקות פנינו דרומה־דרומה־מזרחה.

בשעה ארבע וארבעים וארבע דקות נאמר לי על כפר מוסלמי קטן ונטוש כי שמו ח׳רבת בית־כופא (خربة بيت كوفا). הוא מוקף משוכת צברי ענק. פה ושם רואים שיזפים (׳סִדר׳) זקנים אחדים בין עצי זית בני מאות שנים.

20 נחמיה יא:לד-לה.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ח'רבת ראס [illegible]

בשעה אחת ושלושים דקות [illegible] ואחר כך [illegible] באותו הכיוון
[illegible]
בשעה אחת וחמישים דקות [illegible] של כפר [illegible], שנמחה כמעט כליל,
כי שם האתר ח'רבת ראס [illegible] ([illegible])

ח'רבת ראס אלמע'סל

אתר זוכה כשהו כערבה כשם קרוי ח'רבת ראס אלמע'סל (خربة راس المغسل)

חזרה לבית־נבאלא

בשעה שש ושלוש דקות פנינו צפונה.
בשעה שש וחמש דקות ראינו כמה קברים עתיקים חצובים בסלע, מקצתם במצב השתמרות טוב למדי והאחרים מרושחתים עד מאד.
בשעה שש ועשר דקות שבנו אל מחננו, בצל עצי הזית המקיפים את בית־נבאלא כתגורה ירוקה.

פרק שלושים ושמונה

ח׳רבת אזע׳אניה — ח׳רבת מע׳ארת אלעבד — ח׳רבת דצרא — ח׳רבת סעד אדין — ח׳רבת זבדא — ח׳רבת חנונה — כביא — ראס אבו־יעקוב — חזרה לבית־נבאלא

ח׳רבת אזע׳אניה

ב־28 במאי, בשעה חמש וחמש־עשרה דקות בבוקר, יצאתי שוב מן המחנה שלי בבית־נָבאלא, ושמתי פני מזרחה. נענו לאורך ואדי כְּבִּיא, נחל יבש המתפתל בין גדות עדויות שיחי־אברהם, מדרום לבית נָבאלא.

בשעה חמש ושלושים דקות פנינו דרומה־מזרחה, ואחר כך מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה חמש וחמישים דקות עשינו את דרכנו מזרחה בבקעה המתרוממת בהדרגה מדרגות מדרגות, שחוצצות ביניהן גדרות תמך קטנות.

בשעה שש וחמש דקות הגענו לח׳רבת אַזַּע׳אניה (خربة الزغانية), גלים נָצים של אבנים ושרידי בתים הרוסים על גבעה טרשית שראיתי בה בור מים, שלושה מרתפים ושני קברים עתיקים חצובים בסלע.

ח׳רבת מע׳ארת אלעבד

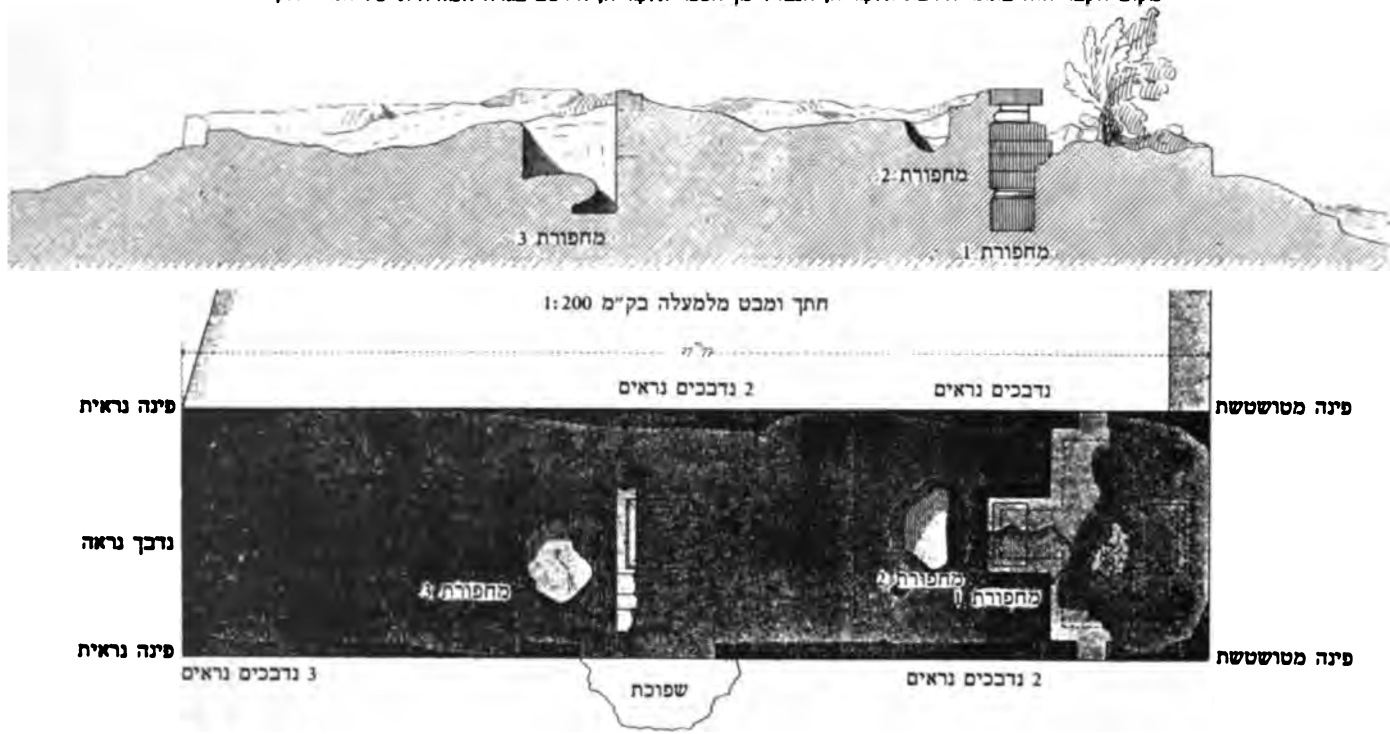
בשעה שש ושתים־עשרה דקות המשכנו את דרכנו באותה הבקעה מזרחה־צפונה־מזרחה, ותכף — בשעה שש וחמש־עשרה דקות — הראוני אתר חורבות אחר ששמו ח׳רבת מַע׳ארַת אלעַבְד (خربة مغارة العبد). רואים שם, על יד מערה, חומת־גדר קטנה של אבני גוויל גדולות המונחות זו על זו בלי חומר מלכד. קצת הלאה משם עומדות חלקית על תֵלן עוד חומות־גדר דומות לה, הנראות עתיקות. הן נבנו כנראה כדי לתת מחסה לחוצבים, שהרי בקירבת מקום יש מחצבה עתיקה.

ח׳רבת דצרא

בשעה שש ועשרים ושתיים דקות חצינו רמה צפונה־מזרחה.

בשעה שש ושלושים דקות עלינו מזרחה, ובשעה שש ושלושים וחמש דקות הגענו

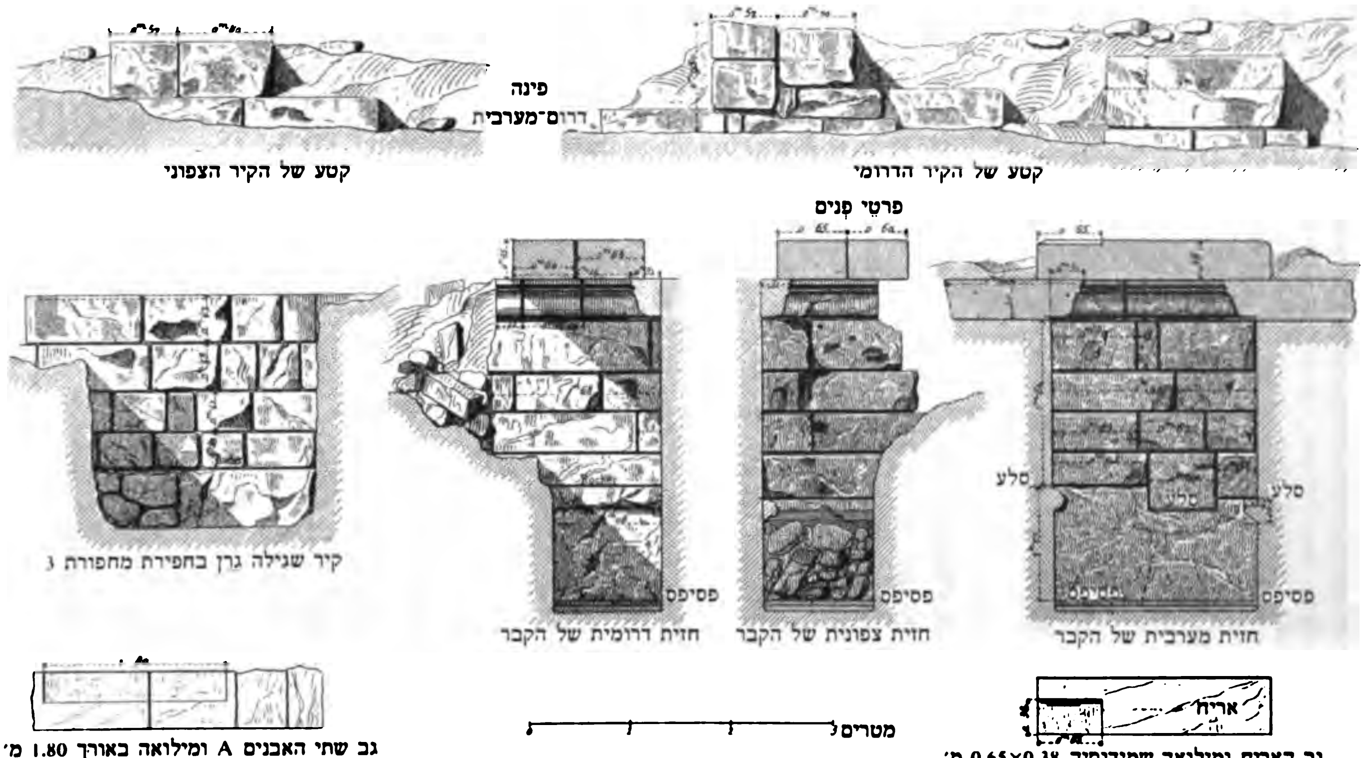
תבנית ופרטים של הקבר שזיהה גרן כקבר המקבים בעת מסע החקר שלו בארץ־ישראל בשנת 1870
מקום הקבר הזה באתר ח׳רבת אלמדיה, הנבדל מן הכפר אלמדיה, היושב בגדה המזרחית של ואדי אלמדיה

שורטט בידי מוס, אדריכל, ירושלים, 8 ביולי 1870

תכנית ופרטים של הקבר שזיהה גֶרֶן כקבר המקבים בעת החקר שלו בארץ־ישראל בשנת 1870

מקום הקבר הזה באתר ח׳רבת אלמִדיה, הנבדל מן הכפר אלמִדיה, היושב בגדה המזרחית של ואדי אלמִדיה

שורטט בידי מוס, אדריכל, ירושלים, 8 ביולי 1870

היירונימוס הקדוש תרגם פסקה זו בלי שינוי, ודומה שאישר בכך את עדותו של אוסביוס:

Modeim, vicus juxta Diospolim, unde fuerunt Machabaei, quorum hodieque ibidem sepulcra monstrantur.[8]

עניין זה של מרחק, שבגללו לא אוכל לקבל את דעתם של נוסעים רבים המזהים את העיר מודיעין בצובא, הוא הוא הטעם שבגללו לא אוכל לזהותה, כדעת אחרים, בקצטל, אתר המרוחק לא פחות מן השפלה.

ספר המקבים ב אינו מספק לנו כל מידע נוסף על העיר מודיעין. רק בפרק יג מסופר שיהודה המקבי, כאשר נודע לו דבר התקרבותו של אנטיוכוס בראש צבא אדיר, יצא לקראתו מירושלים ובא לחנות עם חילו על יד מודיעין:

ואחרי היוועצו בייחוד את־הזקנים ויגמור אומר לצאת ולהכריע הדבר בעזרת אלוהים לפני בוא חיל המלך אל־יהודה ולפני לכדו את־העיר: ואחרי מסרו את־ההשגחה בידי ריבונו של עולם ואחרי עורדו את־אנשיו להילחם בגבורה עד־למות בעד־התורה והמקדש והעיר וארץ האבות ושלטון האומה ויערוך את־המחנה ליד־מודיעים: ואחרי תתו לאנשיו את־האמרה לאלוהים הישועה ויפרוץ בלילה הוא ובחורי־החיל אל־אוהל המלך ויך כאלפיים איש במחנה ואת־הפיל הראש עם־אשר בבית המית.[9]

הביטוי 'לפני בוא חיל המלך אל־יהודה' מלמד שהעיר מודיעין היתה על סף יהודה ולא בלב הארץ הזאת, בניגוד לצובא ולקצטל, שהרי יהודה המקבי, מכיוון שרצה להילחם עם אנטיוכוס אופאטור לפני פלישתו ליהודה, יצא מירושלים לחנות עם צבאו במודיעין, ותקף את מחנה המלך בלילה.

ועתה הבה נעיין בדברי ההיסטוריון יוסף.

בספר יב של 'קדמוניות היהודים' מלמדנו הסופר הזה כי מודיעין, בלשונו Μωδιείμ, היה כפר ביהודה:

Κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν καιρὸν ἦν τις οἰκῶν ἐν Μωδιεὶμ, κώμῃ τῆς Ἰουδαίας, ὄνομα Ματταθίας, υἱὸς Ἰωάννου τοῦ Συμεῶνος τοῦ Ἀσαμωναίου.[10]

מתתיהו נקבר אחרי מותו בידי בניו במודיעין. גם את יהודה הביאו אחיו שמעון ויונתן למודיעין לאחר שמת מות גיבורים בשדה הקרב, וקברוהו בקבר אביו.

הנה כך מתאר יוסף במקום אחר את מצבת הקבר שהקים שמעון לכבוד אביו, אמו ואחיו:

8 בעברית: 'מודיעים. כפר אצל לוד. משם היו המקבים, אשר שם מראים את מצבתם עד היום.'

9 ספר המקבים ב, יג: יג-טו.

10 קדמוניות היהודים, יב, פרק ו, סעיף א. בעברית: 'בעת ההיא היה איש אחד יושב במודעין, כפר ביהודה, ושמו מתתיהו בן יוחנן בן שמעון בן חשמונאי.'

שמעון בנה גם מצבה גדולה מאוד לאביו ולאחיו משיש לבן ומשופה, והעלה אותה לגובה רב, נראה למרחוק, ובנה סביבה סטווים והקים עמודים (חצובים) מאבן אחת, חפץ מרהיב עין; על כך בנה שבע פירמידות להוריו ולאחיו, אחת לכל אחד, עשויות להפליא בגודלן ויופין, והן נשתמרו עד היום הזה.[11]

אלה העדויות היחידות על מודיעין שמצינו אצל יוסף. אין הוא מספר אלא שמודיעין היה כפר ביהודה וכי זו היתה מולדת משפחת המקבים ומקום קברם.

כללו של דבר, מן הפסקאות השונות ששני ספרי המקבים וההיסטוריון יוסף מזכירים בהן את מודיעין משתמע שזה היה אתר ביהודה, על הר וסמוך למדי לשפלת פלשת. חילות המקבים חנו שם פעמיים, לקראת שני קרבות גדולים, שבאחד מהם ניצח יהודה את אנטיוכוס אֶופאטור, ובשני ניצחו שני הבנים הגדולים של שמעון את קאנדֶבּיוס. בשתי ההזדמנויות האלה הגיעו היהודים לעיר הזאת ביום מסע אחד מירושלים, ותקפו את האויב בטרם חדר ליהודה במובן המצומצם של המלה, כלומר לחלק ההררי של יהודה.

עד שנת 1866 זיהו הארכיאולוגים את מודיעין או בצוּבּא, אתר הנהנה מתהילה זו שלא בצדק זה כמה מאות שנים; או בקַצטַל או באַלקַבּאב, או בלאטרון. בשנת 1863 אימצתי אני עצמי, באין לפני פתרון טוב יותר, בטעות שאני ממהר לתקנה היום, את דעתו של המלומד רוֹבינסון, שראה בלאטרון את המקום הסביר של מולדת המקבים.

אכן זה אתר בראש גבעה המרוחקת מלוד עשרה קילומטרים בלבד והמתרוממת על מפתן הרי יהודה, בפתח המישור הגדול; ומצבה כמו זו שמתארים ספר המקבים א וההיסטוריון יוסף, אילו היתה מכתירה את גב גבעת לאטרון, היתה נראית היטב מן הים. ברם לא היתה זו אלא סברה בלבד, שהרי בין חורבות לאטרון אין כל זכר ליד הזאת, ולא עוד אלא שבשם לאטרון אין כל דמיון לשם מודיעין.

קיבלתי כאמור את סברתו של רוֹבינסון הואיל ולא מצאתי בסביבת לוד אתר אחר שהיה עשוי להתאים יותר לזיהוי מודיעין.

והנה בשובי לצרפת ראיתי כעבור כמה שנים בגליון אחד של העיתון *Le Monde* את ההערה הבאה:

בשנת 1866 עבר הכומר עמנואל פוֹרנֶר (le R.P. Emmanuel Forner — מיר פראנציסקני היושב בארץ הקדושה) בכפר הקטן אלמְדיה, בדרכו ללוד. הוא ראה שם חורבות שהן לפי דעתו חורבות העיר הקדומה מודיעין, וזאת לפי הדמיון הרב שמצא בין השמות אלמְדיה ומודיעין, ומשום שהכפר הזה מרוחק מלוד מהלך שעתיים בלבד; והנה ידוע מכתבי אֶוסבּיוס והיירוֹנימוּס הקדוש שמולדת המקבים היתה בקירבת העיר הזאת.

מיד גמרתי אומר שאם אשוב אי פעם לארץ־ישראל, לא אחמיץ את ההזדמנות לגשת ולבחון באתר עצמו את הזיהוי שהציע נזיר חד־עין זה, שהיה לי הכבוד להכירו כאשר שימש ככומר הקהילה הלאטינית של בית־לחם.

11 שם, ספר יג, פרק ו, סעיף ו.

ואכן בבואי לאלמְדיה, ב־27 במאי 1870, סקרתי את הכפר הזה בעניין רב ביותר; ברם כפי שציינתי, לא מצאתי שם אלא גיבוב של בקתות בנויות בנייה גרועה מאוד, ושום סימן שהיתה באתר הזה בימי קדם עיר בעלת חשיבות כלשהי. במרחק מה משם מתרוממת גבעה מעל ואדי אלמְדיה, ששמה ראס אלמְדיה (راس المدية). היא מכוסה עצי זית, ומעל ראשה רואים היטב את הים. הואיל ואמרו לי שהיא זרועה חורבות, מיהרתי לסור אליה בתקווה למצוא שם שרידים של קבר המקבים. אבל ראיתי שם רק גלי עיים שמקורם בבניינים אשר נהרסו כליל.

עוד אני תוהה באכזבה כלשהי על המשואות הללו, שאין בהן תבנית ולא סימן ברור לתקופת בנייה, והנה אמר לי ישיש איש המקום:

׳הבדקת את החורבות המכסות את פני הארץ מעבר לנחל הזה מערבה?׳ — כן, השבתי לו; סקרתין זה עתה ונאמרו לי שמותיהן: ח׳רבת אליַהוּד, ח׳רבת אלחַמאם וח׳רבת אלעַ׳רבּאוי. — ׳שלושת האתרים האלה׳, הוסיף ואמר, ׳מצטרפים למכלול אחד והם שייכים לעיר אחת ויחידה, שאנחנו קוראים את שרידיה, במסורת העוברת מאב לבן, ח׳רבת אלמְדיה. אשר לכפרנו, שמו היה בתחילה אלמְניה (المنية).׳

הידיעה הזאת היתה לי בבחינת קרן אור באפלה; שלושת האתרים הקודמים, שמורה דרכי הגדירם כשלושה יישובים נפרדים, נראו לי פתאום באור חדש כאשר למדתי לדעת כי לפי מסורת מימות עולם הידועה לתושבי הכפר הקרוב להם ביותר קרויים הם יחד ח׳רבת אלמְדיה. ובכן בהם ולא בכפר המכונה באותו השם יש לחפש את האתר ואת השרידים של מודיעין מימי קדם.

העיר הזאת השתרעה על רמה גלית שרוּמה מעל הים התיכון 220 מטר ושבשני עבריה, הדרומי והצפוני, יש בתי קברות. הצפוני, אשר יש בו רק מספר מועט של קברים חצובים בסלע, מחזיק את חורבת הבניין המלבני שהזכרתי כבן־מצר לוַלי שֵיח׳ אלעַ׳רבּאוי. הרעיון שעלה אז על דעתי הוא כי הבניין החרב הזה, שנהרס כדי שלושה רבעים, הוא הוא קבר המקבים שכה הרבו לחפשו; וכי אם אפנה את החדר המזרחי הקטן, אני עשוי למצוא בחלק התחתון והמרכזי של הכותל הפנימי דלת צרה של כניסה למטמורית גדולה, חצובה מתחת למנצב המלבני הזה, ובה או שבעה כוכי קבורה, אחד לכל אחד מן המקבים, או שבעה ארונות קבורה פגומים פחות או יותר.

אבל באותו היום לא יכולתי לחפור במקום הזה, כי לתושבי אלמְדיה לא היו כלים לפינוי ערמות של אבנים עצומות. דחיתי אפוא את החפירה הזאת למועד אחר.

אלחדיתה, היא חדיד לפנים

בשעה עשר ושלושים דקות ירדתי עם מורה דרכי ממרום אלמְדיה, ולאחר שחצינו, בשעה עשר וארבעים וארבע דקות, את הנחל בשם זה, עברנו כמה גבעות טרשים בדרכנו מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה אחת־עשרה וחמש־עשרה דקות ראינו לימיננו את הכפרים בּרפיליא, עִנַבּה וג׳מזו.

בשעה אחת־עשרה וארבעים וחמש דקות ראיתי לימיננו את הכפר בֵּדרַס, מצפון לנחל הקרוי בשם זה.

בשעה אחת־עשרה וחמישים דקות שמתי לב לכמה קברים עתיקים חצובים בסלע. מגמת פנינו היתה אז צפונה־צפונה־מערבה.

בשעה שתים־עשרה וחמש דקות הגענו לחַדיתה (حديثة), כפר המכתיר גבעה גבוהה שמדרוניה תלולים יחסית. בתיו בנויים בנייה גסה, ואחדים מהם חרבים למחצה. הוא תופס את האתר ומשמר כמעט בדיוק את השם של היישוב העברי חָדִיד (ביוונית Αδίδ; בלאטינית Hadid), הנזכר בספרים עזרא[12] ונחמיה.[13] היום שרדו ממנו רק כחמישה־עשר בורות מים, בְּרֵכה מלבנית קטנה, וכמה קברים ומרתפים חצובים בסלע. פה ושם פזורות גם אבני גזית אחדות, עתיקות למראה.

ספר עזרא מלמדנו שבהנהגת זרבבל שבו מן השבי שבע מאות עשרים וחמישה איש מלוד, מחדיד ומאונו:

בני־לֹד חָדיד ואונו שבע מאות עשרים וחמישה.[14]

בתרגום ׳השבעים׳ צורפו לוד וחדיד לשם אחד, כאילו היה מדובר ביישוב אחד ויחיד:

Υἱοὶ Λοδαδὶ καὶ Ὠνώ, ἑπτακόσιοι εἰκοσίπεντε.

הוא הדין בספר נחמיה:

Υἱοὶ Λοδαδὶδ καὶ Ὠνώ, ἑπτακόσιοι εἰκοσιεῖς.[15]

ברם ברור שיש כאן בלבול של שתי ערים נפרדות, שהרי באותו ספר נחמיה מפרידים שמות אחרים בין שני אלה, וברי אפוא שהם ציינו שתי ערים שונות:

חדיד צבֹעים נבַלָּט: לֹד...[16]

מכל מקום קירבת השמות חדיד ולוד מלמדת ששתי הערים האלה היו קרובות זו לזו. אכן הכפר חַדיתה בן ימינו אינו מרוחק יותר מארבעה קילומטרים ממזרח ללֹד, היא לוד לפנים.

ב׳אונומאסטיקון׳ התבטא אֶוסבּיוס כך בערך Ἀδιαθαΐμ:

12 עזרא ב:לג.
13 נחמיה ז:לז; יא:לד.
14 עזרא ב:לג.
15 נחמיה ז:לז.
16 שם יא:לד-לה.

Ἀδιαθαὶμ, Φυλῆς Ἰούδα· λέγεται δέ τις κώμη περὶ τὴν Γάζαν καὶ ἄλλη Ἀδαθὰ καὶ περὶ Διόσπολιν ἐν ἀνατολαῖς.[17]

היירונימוס הקדוש גורס את שם העיר האחרונה, זו הקרובה לדיוספוליס, Aditha ולא Adatha:

Adithaim, in sorte tribus Judae; dicitur autem et quaedam villula Adia juxta Gazam, et alia Aditha circa Diospolim, quasi ad orientalem plagam respiciens.

אין אפוא כל מקום לפקפק בזיהוי הכפר חַדיתה עם Adatha של אֶוסביוס או Aditha של היירונימוס הקדוש, שהיתה ממזרח ללוד (היא דיוספוליס), ושהיא עצמה זהה עם חָדיד שמזכירים הספרים עזרא ונחמיה.

בספר המקבים א נזכרת עיר בשם Adiada, בשפלה, שביצר שמעון:

ושמעון בנה את־חדיד בשפלה וַיְבַצְרֶהָ וַיַּעֲמֵד שערים ובריחים.[18]

כלום היא היא חדיד, ויש אפוא לזהותה באתר חדיתא הנדון כאן? מלומדים דוחים סברה זו בטענה שהשפלה, היא מישור פלשת הגדול, לא השתרעה עד כדי כך צפונה; אבל אני נוטה לקבלה על סמך פסקה בחיבורו של יוסף, שבה הוא מספר כי טריפון יצא מעכו בראש חיל גדול, עבר ליהודה ועִמו יונתן הכבול, ושמעון בא לקראתו עם כוחותיו אל קירבת העיר Addida, שישבה לפי דבריו על הר החולש על מישורי יהודה.

Ὁ δὲ Τρύφων, ἄρας ἐκ Πτολεμαΐδος μετὰ σ]ρατιᾶς πολλῆς, εἰς τὴν Ἰουδαίαν παραγίνεται, τὸν Ἰωνάθην δέσμιον ἄγων. Ἀπήντησε δ' αὐτῷ καὶ Σίμων μετὰ τῆς αὐτοῦ δυνάμεως εἰς Ἄδδιδα πόλιν, ἥτις ἐπ' ὄρους κειμένη τυγχάνει, ὑφ' ἧς ὑπόκειται τὰ τῆς Ἰουδαίας πεδία.[19]

הואיל וטריפון יצא מעכו לתקוף את ארץ יהודה, בוודאי נע לאורך החוף. מתקבל אפוא ביותר על הדעת לזהות באתר הכפר חַדיתה, היושב על גבעה שחולשת על המישורים מסביב, את העיר Addida, היא Adiada לפי ספר המקבים, שלקירבתה בא שמעון לקראת האויב בטרם פלש הלה להרי יהודה.

הנה כי כן לפי דעתי חדיד שבעזרא ונחמיה, Adatha לפי אֶוסביוס, Aditha לפי

17 בעברית: 'עֲדִיתַיִם. במטה יהודה. כך נקרא כפר על־יד עזה. ואחר חֲדָתא בסביבת לוד במזרח.' התעתיק לפי מלמד, אך את התרגום שיניתי קצת כי הוא הכניס בתוכו את גירסתו של היירונימוס, הנוקב את שם הכפר שעל־יד עזה — Adia.

18 ספר המקבים א, יב:לח.

19 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ספר יג, פרק ו, סעיף ה.

היירונימוס הקדוש, Adiada שבספר המקבים ו־Addida לפי יוסף, כל אלה הם שמות עיר אחת, שבאתרה יושב הכפר הקטן חַדיתה, הנדון כאן.

בית־נבאלא

בשעה אחת שבנו וירדנו מחַדיתה צפונה, ולאחר שחצינו את הנחל בשם זה, אשר אפיקו היבש היה מכוסה חישות נאות של שיחי אברהם פורחים, עברנו בלב מישור פורה שמגדלים בו חיטה, ובשעה אחת ועשרים וחמש דקות הוריתי לנטות את אוהלי בכרם קטן של זיתים זקנים, לפני הכפר בית־נַבאלא (بيت نبالا).

הכפר הזה, שמספר תושביו תשע מאות בקירוב, יושב על גבעה נמוכה יחסית. בורות מים חצובים בסלע ואבני גזית רבות, עתיקות למראה, המשוקעות בבניינים מוסלמיים — בעיקר בכניסות לבתים, שהן מהוות את מזוזותיהן או משקופיהן — מעידים שהכפר בית־נַבאלא נבנָה משרידי עיר קדומה ותופס את אתרה, וזו ככל הנראה (אם ברצוני שלא לומר בוודאי) נְבַלָּט (ביוונית Ναβαλάτ; בלאטינית Neballat), הנזכרת בספר נחמיה לצד הערים חָדיד, צבֹעים ולוד:

חדיד צבעים נבלט: לֹד...[20]

חָדיד היא הכפר חַדיתא; לוד היא העיירה לֻדّ, היא Lydda לפנים; העיר צבֹעים אמנם טרם התגלתה, אך יש יסוד מספיק להניח שהיתה בקירבת שתי הערים הקודמות. הוא הדין בנבלט; וכמו לגבי חדיד ולוד, גם לגביה מוצאים אנו אישוש לסברה זו — הנראית אַפריורי נכונה לפי סמיכות השמות במקרא — בהשתמרות השם הקדמון נבַלָּט בצורה החרשה בית־נבאלא. הואיל והכפר הקרוי כך קרוב ללוד ולחדיד (חמישה קילומטרים מצפון־מזרח ליישוב הראשון ושני קילומטרים וחצי בלבד מצפון לשני), לא נראֶה לי כל מקום לספק בנדון זה.

ח׳רבת בית־כופא

בשעה ארבע ועשרים וחמש דקות אחר־הצהריים יצאתי שוב לדרך, בלוויַת מדריך מבית־נַבאלא, לסקור כמה אתרי חורבות לא רחוקים. פנינו דרומה ואחר כך דרומה־מזרחה. בדרך ראיתי בורות מים עתיקים חצובים בסלע.

בשעה ארבע ושלושים וחמש דקות פנינו דרומה־דרומה־מזרחה.

בשעה ארבע וארבעים וארבע דקות נאמר לי על כפר מוסלמי קטן ונטוש כי שמו ח׳רבת בית־כופא (خربة بيت كوفا). הוא מוקף משוכת צברי ענק. פה ושם רואים שיזפים (׳סִדר׳) זקנים אחדים בין עצי זית בני מאות שנים.

20 נחמיה יא:לד-לה.

ח׳רבת ראס אלקרע

בשעה ארבע וחמישים דקות עלינו עלייה קלה צפונה־מזרחה, דרך סלעים.

בשעה ארבע וחמישים וחמש דקות ראיתי ליד הדרך מִתקן סחיטה עתיק, מותקן משני מדורים חצובים בסלע המפולשים זה לזה; הראשון רבוע, ולשני, העמוק יותר, תבנית עגולה.

בשעה חמש וחמש דקות, לאחר שחצינו בקעה, עלינו צפונה־מזרחה על גבעה והגענו לראשה בחמש ועשר דקות. זוהי גבעה טרשית רבת הדורים המוקפת גיאיות משלושה עברים וקשה לגישה; ולא עוד אלא שחלקה העליון היה מוקף חומת־גדר, אשר מְתארה, באורך שמונה מאות מטר בערך, ניכר עכשיו רק לפי גלי אבנים, רובן קטנות. במרכז מתרומם גל עצום של אבנים כאלה, שרידי בניינים שנהרסו מן המסד עד הטפחות. אמרו לי כי שם האתר ח׳רבת ראס אַלקָרַע (خربة راس اللقرع).

ח׳רבת ראס אדאליה

בשעה חמש ושלושים דקות ירדנו מן הגבעה הזאת מערבה, ואחר כך נענו באותו הכיוון לאורך ואדי כַּבִּיא (واد كبّيا), נחל נטוע עצי זית.

בשעה חמש וחמישים דקות נאמר לי על שרידים דלים של כפריר, שנמחה כמעט כליל, כי שם האתר ח׳רבת ראס אדאליה (خربة راس الدالية).

ח׳רבת ראס אלמע׳סל

אתר דומה משהו מערבה משם קרוי ח׳רבת ראס אלמע׳סל (خربة راس المغسل).

חזרה לבית־נבאלא

בשעה שש ושלוש דקות פנינו צפונה.

בשעה שש וחמש דקות ראינו כמה קברים עתיקים חצובים בסלע, מקצתם במצב השתמרות טוב למדי והאחרים מושחתים עד מאוד.

בשעה שש ועשר דקות שבנו אל מחננו, בצל עצי הזית המקיפים את בית־נְבּאלא כחגורה ירוקה.

פרק שלושים ושמונה

ח׳רבּת אזע׳אניה — ח׳רבּת מע׳ארת אלעבּד — ח׳רבּת דצרא — ח׳רבּת סעד אדין — ח׳רבּת זבדא — ח׳רבּת חנונה — כּבּיא — ראס אַבּו־יעקוּב — חזרה לבית־נבּאלא

ח׳רבּת אזע׳אניה

ב־28 במאי, בשעה חמש וחמש־עשרה דקות בבוקר, יצאתי שוב מן המחנה שלי בבית־נֻבּאלא, ושמתי פני מזרחה. נענו לאורך ואדי כְּבִּיא, נחל יבש המתפתל בין גדות עדויות שיחי־אברהם, מדרום לבית נֻבּאלא.

בשעה חמש ושלושים דקות פנינו דרומה־מזרחה, ואחר כך מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה חמש וחמישים דקות עשינו את דרכנו מזרחה בבקעה המתרוממת בהדרגה מדרגות מדרגות, שחוצצות ביניהן גדרות תמך קטנות.

בשעה שש וחמש דקות הגענו לח׳רבּת אַזְע׳אניה (خربة الزغانية), גלים נֻצים של אבנים ושרידי בתים הרוסים על גבעה טרשית שראיתי בה בור מים, שלושה מרתפים ושני קברים עתיקים חצובים בסלע.

ח׳רבּת מע׳ארת אלעבּד

בשעה שש ושתים־עשרה דקות המשכנו את דרכנו באותה הבקעה מזרחה־צפונה־מזרחה, ותכף — בשעה שש וחמש־עשרה דקות — הראוני אתר חורבות אחר ששמו ח׳רבּת מַע׳ארַת אלעַבּד (خربة مغارة العبد). רואים שם, על יד מערה, חומת־גדר קטנה של אבני גוויל גדולות המונחות זו על זו בלי חומר מלכד. קצת הלאה משם עומדות חלקית על תִלן עוד חומות־גדר דומות לה, הנראות עתיקות. הן נבנו כנראה כדי לתת מחסה לחוצבים, שהרי בקירבת מקום יש מחצבה עתיקה.

ח׳רבּת דצרא

בשעה שש ועשרים ושתיים דקות חצינו רמה צפונה־מזרחה.

בשעה שש ושלושים דקות עלינו מזרחה, ובשעה שש ושלושים וחמש דקות הגענו

לח׳רבת דַצרא (خربة دصرا), עיירה קדומה הרוסה, שהמחרשה כבר עוברת זה זמן רב בהרבה חלקים של אתרה. בורות מים רבים חצובים בסלע נראים פה ושם בין חורבות בתים שנותצו לשלושה רבעים. אחדים מהם נבנו מאבנים בינוניות מהוקצעות; אחרים נבנו בבנייה גסה יותר. במרכז אתר החורבות הזה, על פסגתו, ניצבת חומת־גדר שאורכה כשלושים צעד בכל צד; בתוך המתחם הזה יש מגדל רבוע שאורך צלעו שנים־עשר צעד ועובי כתליו, הבנויים מאבני גזית, מטר ושלושים סנטימטר. במקום אחר, על יד בְרֵכה קטנה, חצובה בחלקה בסלע ובחלקה בנויה, הבחנתי בשרידי פסיפס עתיק של קוביות לבנות קטנות.

ח׳רבת סעד אדִין

בשעה שבע וחמש־עשרה דקות ירדנו מזרחה בבקעה זרועה חיטה.

בשעה שבע וארבעים וחמש דקות, לאחר עלייה מתונה מזרחה־דרומה־מזרחה, סקרתי על גבעה שרידי כפר שנחרב כמעט כליל. אף על פי כן מבחינים שם עדיין בקורי קירות אבני גזית של מִתחם מלבני, שאורכו ממערב למזרח עשרים ושניים צעד, ושבגלל הכיוון הזה נראָה לי כמה שהיה כנסייה נוצרית עתיקה. כעשרה נציבי עמודים, אכולים עד מאוד בשיני הזמן ופזורים פה ושם, מקורם כנראה בבניין ההוא. קמת חיטה ועצי זית אחדים עבי גזע מכסים את אתר החורבות הזה, ששמו היום ח׳רבת סַעד אַדִין (خربة سعد الدين).

ח׳רבת זבדא

בשעה שמונה ושלושים דקות המשכנו את דרכנו מזרחה.

בשעה שמונה וארבעים דקות היתה מגמת פנינו דרומה־דרומה־מזרחה, ואחר כך דרומה.

בשעה שמונה וארבעים וחמש דקות הגעתי לח׳רבת זִבדא (خربة زبدا), על גבעה. יש שם בְרֵכה נאה, חצובה ברובה בסלע ובנויה מאבנים מהוקצעות היטב במקום שאין הסלע מגיע לגובה המבוקש. ארבע גומחות נחצבו בקירות המאונכים של המקווה הקטן הזה, שעץ תאנה זקן פלש לחללו הפנימי, הסתום למחצה. סמוך לשם ניכרים עקבות מִתחם מלבני, מכוון ממערב למזרח, שאורכו כשלושים צעד. בתוכו יש שני בורות מים ומספר ניכר של קוביות לבנות, שרידי פסיפס עתיק. אתרו של הבניין הזה, ההרוס מן המסד עד הטפחות, מעובד זה כבר. אם היתה זו כנסייה, היא ניצבה כאן בודדה, שהרי אין רואים מסביב למִתחם שום חורבות של עיירה ואף לא של כפר.

ח׳רבת חנוּנה

בשעה תשע ושלושים ושתיים דקות המשכנו את דרכנו מזרחה.

בשעה תשע ושלושים וחמש דקות ראיתי אגב אורחא חמישה קברים עתיקים, חצובים בסלע.

בשעה תשע וארבעים וחמש דקות עליתי על גבעה שראשה העגול מוקף חומת־גדר העומדת עוד חלקית, שנבנתה מאבנים בינוניות, מהוקצעות למדי, המונחות זו על זו בלי חומר מלכד. בתוך המִתחם הזה מבחינים בקווי הקירות של הרבה בתים קטנים חרבים ובכמה בורות מים כרויים בסלע. על עיי הבתים האלה גדלים עכשיו עצי זית ותאנה.

שם האתר הזה ח׳רבת חַנּוּנה (خربة حنّونة). גם במדרונים המסולעים של הגבעה הזאת פעורים בורות מים אחדים וקברים.

כביא

בשעה עשר ועשרים דקות, לאחר שירדנו דרומה־מערבה, נענו מערבה־דרומה־מערבה לאורך ואדי כְּבִּיא (واد كبّيا).

בשעה עשר ושלושים וחמש דקות החילונו לעלות עלייה מייגעת דרך מחצבות עתיקות, קודם דרומה־מערבה ואחר כך מערבה.

בשעה עשר וחמישים דקות משכו את שימת לבי לשעה קלה שתי בְרֵכות וכעשרה מרתפים פזורים על משטח גדול מסולע.

בשעה עשר וחמישים וחמש דקות הגעתי אל ראש הגבעה שמכתיר הכפר הקטן כְּבִּיא (كبّيا). יש בו אך כשלושים בתי מגורים דלים, שמחציתם הרוסים או רעועים עד מאוד.

ראס אַבּוּ־יעקוּבּ

בשעה אחת־עשרה שבנו וירדנו דרומה־מערבה בשביל תלול מאוד, חצוב בסלע בתבנית מדרגות ועטור משני צדיו משוכות שיחי צבר גמלוניים.

בשעה אחת־עשרה וחמש־עשרה דקות הגענו לשיפולי הגבעה.

משם פנינו מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה שתים־עשרה הגענו לראס אַבּוּ־יַעקוּבּ (راس ابو يعقوب), הר מכוסה עצי זית, שביניהם הבחנתי בקצת בורות מים עתיקים, בשרידי בית־בד, בכמה קברים חצובים בסלע, ופה ושם בגלי אבנים קטנות שמקורן בבניינים אשר חרבו כליל.

בשעה שתים־עשרה ושבע־עשרה דקות חזרנו למקום המחנה שלנו.

פרק שלושים ותשעה

ח׳רבּת מרّא — ח׳רבּת עלי מלכּינה — בּרכּת אלוקה — ח׳רבּת אלבּירה — ח׳רבּת מחור קטאטו — ח׳רבּת אלבּיצ׳א — ח׳רבּת בּענא — חזרה לבּית־נבּאלא

ח׳רבּת מרّא

ב־29 במאי, בשעה ארבע וחמישים דקות בבוקר, הנחתי פעם נוספת את מטעני בבּית־נֻבּאלא, וחציתי את הכפר הזה בלוויַת מורה דרך בכיוון צפונה־מערבה.

בשעה חמש ושמונה דקות הגעתי לח׳רבּת מֻרّא (خربة مرّا). יש באתר אך עיים נִצים של אבני בניין קטנות, פזורות בתוך שדה חיטה על גב שטוח של גבעה. זוהי חורבת כפריר הרוס שלא נותרו ממנו אלא שלושה או ארבעה בורות מים עתיקים ושרידי בית־בד.

ח׳רבּת עלי מלכּינה

בשעה חמש ושבע־עשרה דקות המשכנו את דרכנו צפונה־מזרחה, ואחר כך מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה חמש ושלושים ושבע דקות נאמר לי על אתר חורבות גדול יותר כי שמו ח׳רבּת עַלי מֻלכּינה (خربة على ملكينة). בורות מים רבים חצובים בסלע ושרידי בתי מגורים קטנים, הרוסים כליל, מכסים גבעה שמעבדים אותה כבר זמן רב, ופזורים עליה עצי זית. יש כאן ׳וַלי׳ מוקדש לעַלי מֻלכּינה.

בּרכּת אלוקה

בשעה שש ירדנו צפונה, ואחר כך צפונה־צפונה־מזרחה.

בשעה שש ועשרים דקות עברנו ליד מחצבה עתיקה שהוסבה לבְּרֵכה אשר שני שלישיה חצובים בסלע, ורק חלקה העליון בנוי. שמה בִּרכּת אלוקה (بركة الوقة).

ח׳רבּת אלבּירה

בשעה שש ושלושים דקות עלינו על מדרון טרשים של גבעה, ועל ראשה ראיתי שרידי

מגדל שאורכו שנים־עשר צעד ורוחבו תשעה; הוא נבנָה מאבנים גדולות, כמעט לא מהוקצעות. סמוך לשם משכו את שימת לבי קבר חצוב בסלע, חמישה בורות מים ומִתקן סחיטה עתיק. הגבעה עצמה דומה שהיתה מוקפת חומת־גדר. שם האתר הזה ח׳רבּת אלבִּירה.

ח׳רבּת מחור קטאטו

בשעה שש וארבעים וחמש דקות המשכנו את דרכנו דרומה, ותכף לאחר מכן מזרחה.

בשעה שבע ושתים־עשרה דקות סקרתי על גבעת טרשים אחרת, משובשת בסבכי שיחים, שרידי מגדל דומה לקודם, בנוי מאבנים גדולות יותר, מסותתות סיתות גס ומונחות זו על זו בלי חומר מלכד. למטה משם, על מדרון הגבעה, רואים קטע של קיר, עומד עדיין, בנוי באותו אופן. על האתר הזה נאמר לי כי שמו ח׳רבּת מַחוּר קַטאטו (خربة محور قطاطو).

ח׳רבּת אלבּיצ׳א

בשעה שבע ושבע־עשרה דקות המשכנו את דרכנו כלפי מטה דרומה.

משעה שבע וארבעים דקות נענו זמן מה, מזרחה־דרומה־מזרחה ואחר כך מזרחה, לאורך שפת האפיק המתפתל של ואדי עַבּוּד (واد عبود).

בשעה שבע וארבעים ושבע דקות שינינו כיוון דרומה־דרומה־מזרחה, ותכף חצינו עוד נחל בשם ואדי קַנטר (واد قنطر).

בשעה שבע וחמישים ושתיים דקות עלינו דרומה במדרון ובשעה שמונה הגענו לח׳רבּת אלבָּיצ׳א (خربة البيضا). קודם כול שמתי לב לבניין גדול שאורכו ארבעים ושבעה צעדים, רוחבו תשעה־עשר והוא מכוון ממערב למזרח. נותרו ממנו רק שרידים דלים. ברור שעמדה כאן לפנים כנסייה נוצרית שהיו לה כנראה שלושה אולמים, שהרי בחזיתה המערבית עוצבו שלוש כניסות. רצפתה היתה פסיפס של אבנים לבנות קטנות. בקצה המזרחי הבחנתי בנציב עמוד טמון בקרקע כדי שלושה רבעים. בור מים חצוב בסלע על יד החזית המערבית סיפק מים לצורכי הפולחן. מסביב לכנסייה הזאת מונחים שרידי בתים.

ח׳רבּת בּענא

בשעה שמונה ושלושים וחמש דקות הוספנו לעלות, אבל מזרחה.

בשעה שמונה וארבעים דקות הוגד לי על אתר חורבות אחר, גדול הרבה יותר, כי שמו ח׳רבּת בַּעְנא (خربة بعنا). מִתחמים קטנים ורבועים רבים, כל אחד מהם שריד בית, מכסים את המדרון הדרומי של גבעת טרשים. אין מבחינים שם אלא בנדבכים התחתיים, שרובם בנויים מאבנים גדולות מאוד, לא מהוקצעות היטב, המונחות זו על זו בלי חומר

מלכד. הרכה כורות מים חצוכים כסלע השתמרו כמצב טוב למדי. כרֵכה גדולה אינה אלא מחפורת של מחצבה עתיקה, שהוסבה למקווה. סבכי אלת המסטיק וביניהם עצי חרוב זקנים הכו שורשים בכל חלקי אתר החורבות של עיירה קדומה זו, שהיה לה אופי פרימיטיבי מאוד.

חזרה לבית־נבאלא

בשעה תשע ועשר דקות המשכנו את דרכנו הישר מערבה.

כשעה תשע וארבעים וחמש דקות חזרתי אל המחנה הקטן שלי כבית־נבאלא, וביום הזה לא יצאתי לסיור נוסף בגלל השרב המעיק שכפה עלי מנוחה.

פרק ארבעים

ח׳רבּת אַבּוּלפחם

ב־30 במאי, בשעה ארבע ושלושים וחמש דקות בבוקר, עזבנו סופית את בּית־נַבּאלא ושמנו פנינו מזרחה, ואחר כך מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה ארבע וחמישים וחמש דקות רכבנו מזרחה לאורך ואדי אלקֻבַּיה (واد القبية).

בשעה חמש ועשר דקות הראוני כפאת דרום־דרום־מזרח, בריחוק קילומטרים אחדים, את הכפר בֻּדְרֻס (بدرس), היושב על גבעה גבוהה. ממערב לכפר הזה יש על גבעה סמוכה אתר חורבות ששמו, כפי שהוגד לי, ח׳רבּת בֻּדְרֻס (خربة بدرس).

בשעה חמש וחמש־עשרה דקות עברנו את ח׳רבּת בֻּעְנא, שהזכרתי בפרק הקודם. משם פנינו מזרחה־דרומה־מזרחה, ואחר כך מזרחה. לשמאלנו הנחנו, על גבעה לא רחוקה, אתר חורבות קטן בשם ח׳רבּת אַבּוּלפחם (خربة ابو الفحم).

בשעה חמש וארבעים דקות היעפתי עוד מבט, אגב אורחא, על ח׳רבּת מַע׳ארת אלעַבּד, שכבר הזכרתי לעיל.

בשעה חמש וחמישים דקות הגענו לח׳רבּת דַצרא. גם את החורבות האלה סקרתי שנית, וראיתי כמה נציבי עמודים פגומים שנעלמו מעיני בפעם הקודמת.

בשעה שש ועשרים ושתיים דקות הנחנו לימיננו, בפנותנו דרומה־מזרחה, את ח׳רבּת סַעד אַדִין, ואחר כך, בשעה שש ושלושים דקות, את ח׳רבּת זִכּדא.

בשעה שש וארבעים דקות נראתה לשמאלנו על גבעה ח׳רבּת חַנּוּנה.

ח׳רבּת שוּכּבּא

משם עלינו עלייה מתונה דרומה־דרומה־מזרחה.

בשעה שש וארבעים וחמש דקות ראינו כמה קברים עתיקים חצובים בסלע.

המחזיקה מי מעיין איתן. נשי ג׳מּאלא ודיר עמּאר שואבות ממנה מים לפי שהבורות של שני הכפרים האלה יבשים בקיץ.

כשעה תשע ועשרים וחמש דקות המשכנו את דרכנו מזרחה.

לימיננו, בצד דרום, נציב על הר העשוי מדרגות מדרגות הכפר דיר עמּאר (دير عمار). הוא דומה בגודלו לקודם.

ח׳רבּת דיר עמּאר

שני ציבורים נפרדים של חורבות על שתי גבעות סמוכות, האחת בצד מזרח והאחרת בצד מערב, הם כנראה שרידי יישוב עתיק אחד, ושמם המשותף ח׳רבּת דיר עמּאר. מחורבן העיירה הקדומה הזאת נותרו לפליטה רק כחמישה־עשר בורות מים חצובים בסלע, שרידי כמה בניינים שנבנו מאבנים גדולות ועקבות מספר מסרים של בתים. מגדל עוז קטן (בּרג׳), שיש בו חרכי ירי, הוא בניין חדש. לא סרתי אל האתר הזה מפני שכבר סקרתיו בשנת 1863. הוא הדין ביישובים שאזכיר להלן, שכבר סקרתים באותה שנה.

ג׳אניה

בריחוק חמישה קילומטרים מדרום־מזרח לדיר עמּאר מכתיר את ראשו של הר הכפר ג׳אניה (جانية). יש בו ארבע מאות תושב, כולם מוסלמים פרט לעשרה הנמנים עם הפלג היווני אורתודוקסי. רואים בו מסגד שהיה לפנים כנסייה נוצרית מעוטרת בעמודים. כמה בורות מים עתיקים השתמרו חלקית.

ראס כּרכּא

בריחוק מהלך עשרים דקות ממערב לג׳אניה, על הר מוקף סלעי מגור הניצבים כמו נד ענק, יושב הכפר ראס כּרכּא (راس كركر), ובו מספר מועט של בתים, שאפשר להבחין ביניהם בבית השיח׳, הנראָה כמגדל מרובע. השיח׳ הזה חולש על חמישה־עשר כפרים בקירוב.

ח׳רבּאתא

בריחוק שלושה קילומטרים ממערב־צפון־מערב לראס כּרכּא יושב הכפר חַ׳רבּאתא (خربثا) על גב הר שניטעו בו עצי תאנה וזית. מספר תושביו מאתיים וחמישים. בתיו דלים למראה, בנייתם גרועה והם חרבים למחצה. מוצאים שם עקבות מטושטשים של כנסייה נוצרית עתיקה אשר נמחתה כמעט כליל.

ח׳רבת נג׳מת מרים

בריחוק שני קילומטרים בערך ממערב לחַ׳רבאתא פזורות על שטח קטן בתוך שדה מעובד חורבות האתר הקרוי ח׳רבת נַג׳מת מרים (خربة نجمة مريم). היה שם כפר לפנים, ואיננו עד. אבנים גדולות אחדות, מהוקצעות פחות או יותר, מונחות עדיין על הארץ פה ושם. רואים שם גם גת יין עתיקה חצובה בסלע ומחולקת לשני מדורים. היישוב הזה, כפי שמעיד לכאורה שם האתר — ׳כוכב מרים׳, היה עוד בוודאי מיושב בתקופה הנוצרית.

ח׳רבת אַבּוּ־אִסמאעיל

בריחוק חמש מאות מטר מצפון־מערב לשם יש בעמק עוד אתר בשם ח׳רבת אַבּוּ־אִסמאעיל (خربة ابو اسماعيل). רואים שם כמה בורות מים עתיקים ואת הנדבכים התחתיים של בניין גדול יחסית, אשר אבניו הגדולות אינן מלוכדות ודומה שנבנָה לפני פלישת המוסלמים.

ח׳רבת ג׳רדא

לא הרחק מח׳רבת אַבּוּ־אִסמאעיל יש אתר חורבות גדול הרבה יותר על גב גבעה גבוהה, ושמו ח׳רבת גַ׳רדא (خربة جردا). אלה שוב אינן חורבות כפר בלבד, אלא עיר ממש, שראשיתה אל נכון בימי קדם. קוי קירות רבים של בתי מגורים ושל בנייני ציבור אחדים בנויים מאבנים גדולות, בלי חומר מלכד, הנראים עכשיו אכולים עד מאוד בשיני הזמן; לא פחות ממאה בורות מים חצובים בסלע, שפתחי אחדים מהם עודם מכוסים באבן שהיה צריך לגול כדי לשאוב מהם; הכיוון של כמה רחובות שעודו ניכר היטב; פה ושם עצי חרוב ואלון מצוי כורעים מזִקנה, פזורים בין החורבות — זו התמונה הנגלית לעין בח׳רבת גַ׳רדא.

דיר קַדיס

בריחוק מהלך שמונה־עשרה דקות ממערב לאתר הקודם, על הר שבצלעו נחצבו כמה קברים, יושב הכפר דֵיר קַדיס (دير قدّيس). מספר תושביו שלוש מאות וחמישים.

במרחק מה משם, על גבעה קרובה, פזורות חורבות ח׳רבת דֵיר קַדיס (خربة دير قدّيس). לפנים היה באתר הזה כפר גדול כמו הקודם, ששוב לא שרדו ממנו אלא החלקים התחתיים של כמה בתים, בנויים מאבנים גדולות, וכמה בורות מים חצובים בסלע.

בית־אִלּוּ

בשנת 1863 תרתי את שמונת האתרים הנזכרים לעיל אחרונים, ולכן לא סרתי אליהם ב־1870. עכשיו אני שב וממשיך את סיפורי ממקום שהפסקתי אותו.

בשעה תשע ושלושים דקות הִנחנו לימיננו, בצד דרום, את הכפר ראס כַּרכּא, וירדנו מזרחה־צפונה־מזרחה דרך כרם זיתים נאה.

בשעה עשר וחמש דקות חצינו צפונה־מזרחה ואחר כך צפונה בקעה שמגדלים בה חיטה, ותכף לאחר מכן עלינו על מדרון ההר שמכתיר הכפר בית־אִלּוּ (بيت اللـو). הגענו אליו בשעה עשר ושלושים וחמש דקות. יש בו שמונה מאות תושב, ומצפון מקיפים אותו עצי זית נהדרים.

בשעה עשר וחמישים דקות ירדנו במשעול תלול מאוד, חצוב בסלע בנקודות רבות, במורד המדרון הצפוני של ההר הזה. המדרון מעובד על מדרגות בשקידה מרובה, והוא נטוע עצי תאנה וזית וגפנים.

בשעה אחת־עשרה וחמש דקות הגענו לקרקעית ואדי ג׳נאתא (واد جنّاتا), ונענו במעלה צפונה־צפונה־מערבה.

בשעה אחת־עשרה ועשרים דקות חנינו ליד מעיין בשם עין אַבּוּ־זֵימַח (Zema') שמצילה עליו חרובה זקנה.

ח׳רבת בית־שריף

כלפי מערב הראוני על גבעה לא מרוחקת שרידי כפר בשם ח׳רבת בית־שריף (خربة بيت شريف).

ח׳רבת שיח׳ אִבראהים

בשעה אחת־עשרה וחמישים דקות המשכנו את דרכנו צפונה־צפונה־מערבה, ותכף ראינו עוד מעיין הקולח מתחת לסלע, ושמו כשם המעיין הקודם.

בשעה שתים־עשרה ושלושים וחמש דקות, לאחר עלייה רצופה, הגענו לכיכר רמה מאוד, ועליה רכבנו הלאה מערבה.

בשעה שתים־עשרה וארבעים וחמש דקות שבנו וירדנו לבקעה, ועלינו משם מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה אחת וחמש־עשרה דקות הנחתי לשמאלי אתר חורבות קטן בשם ח׳רבת שיח׳ אִבראהים (خربة شيخ ابراهيم). כעת נטועים באתר הזה עצי תאנה.

עַבּוּד

בשעה אחת ושלושים וחמש דקות הגענו לעַבּוּד, והיות שבכפר הזה יבשו כל בורות המים, הוריתי לנטות את אוהלי בריחוק קילומטר וחצי ממנו מערבה־צפונה־מערבה, על קרקעיתו של נחל עמוק מאוד בשם ואדי זַרקא (واد زرقا), על יד מעיין שופע מאוד הקרוי עין זַרקא (عين زرقا). האפיק הצר של הנחל הזה מתפתל בין גבעות גבוהות מאוד והוא מכוסה עצי תאנה, לימון, רימון וזית. לבד מן המבוע שהזכרתי יש עוד אחדים, שהפעילו לפנים טחנות, המעניקים לבקעה הזאת פוריות וחיים. דפנות הנחל אף הן מעובדות, מדרגות מדרגות, ממש עד לכפר עַבּוּד.

הכפר הזה יושב על רמה עקובה, בלב כרמי זית זקנים. שמונה מאות תושביו נחלקים לארבע מאות יוונים אורתודוקסים וארבע מאות מוסלמים. כומר יווני בירכני בשם הרובע הנוצרי והראני את כנסייתו. היא מוקדשת ל׳סִתּי מרים׳, כלומר לבתולה הקדושה. ׳לפנים׳, סיפר לי, ׳כאשר היתה עַבּוּד עיר גדולה, היו בה לנוצרים תשע כנסיות, אבל המוסלמים הרסו אותן פרט לכנסיית מרים הקדושה, שהנוצרים הגנו עליה והצילוה מן החורבן הכללי.׳ לפני הבניין הזה, המכוּון ממערב למזרח, יש נארתֶּקס, כלומר פרוזדור חיצון, שקשתותיו מחודדות. יורדים לשם בכמה מדרגות. הכנסייה עצמה מחולקת לשלושה אולמים. אולם התווך מופרד מן הסטרה הימנית באמצעות ארבע קשתות מחודדות במקצת ומן השמאלית באמצעות שתי קשתות חדות גדולות. לכל אומנת קשת צמוד עמוד עגול, אך את צורת הכותרות לא אוכל לתאר בגלל השיכבה העבה של סיד המכסה אותן. אחדים מן העמודים האלה נעלמו כליל מן העין, כי הם טמונים בתוך האומנות שהוגדלו. האַפּסיס, שבמרכזו עומד מזבח, מצטייר כחצי עיגול מבחוץ. רצפת הכנסייה עשויה מִרצפות שיש אדמדם.

למעלה מן הכנסייה הזאת חולשת עליה כמה עצומה החוסה בצל גפן אדירה, שמטפסת עד לשם ונפרשת כקמרון; וכן שני יציעים קמורי תקרה ומקבילים, המשמשים כמחסה לצליינים הפוקדים את הכפר מדי שנה בשנתה במועדו של נבי עַבּוּד. אכן ׳היוונים׳ סוגדים במקום הזה לזכרו של הנביא עֹבַדְיָה (ביוונית Οβδιού; בלאטינית Abdias), שהוא לפי דבריהם הפטרון של עַבּוּד, והכפר קרוי על שמו.

אחר כך ביקרתי ברובע המוסלמי. יש בו מסגד ולפניו בור מים עתיק. כמה בתים בנויים היטב ומצב השתמרותם טוב למדי, אבל רבים אחרים רעועים עד מאוד ומטים לנפול.

מחוץ לכפר סקרתי שרידי שלוש כנסיות עתיקות. הראשונה, בשם בַּרבָּארא אלקַדיסה (بربارا القديسة — בַּרבָּרה הקדושה), לא היתה אלא קאפלה גרידא, קטנה מאוד; שרדו ממנה רב מקצת קווי קירות האפסיס. מקדש מעט זה הכתיר גבעת טרשים מהלך שתים־עשרה דקות ממערב לעַבּוּד. בצלע הגבעה הזאת יש מערה שמוקירים אותה כבחינת מקלט עראי של הקדושה האמורה.

קרוב יותר לכפר באותו הצד יש שרידי כנסייה קצת יותר גדולה, ונאמר לי כי שמה דֵיר נַסטאסיה (دير نسطاسية — מנזר אַנַסטַסיה הקדושה). היא בנויה מאבני גוויל והיו לה

כנראה שלושה אולמים אף על פי שאורכה היה רק שישה־עשר צעד ורוחבה שמונה; ומבחוץ היה לה נארתֶקס, כלומר פרוזדור.

מהלך דקות אחדות מזרחה מן הכפר הזה ניכרים עקבות כנסייה שלישית, שהיתה מוקדשת למר טֶדרוֹס (مار طدروس), הוא תיאודוֹרוס הקדוש. ולבסוף, מהלך חמש דקות מצפון לעַבּוּד יש שרידי כנסייה רביעית, שלא היתה אלא קאפלה, כשם מאר עַבּאדיא (مار عباديا). שרידיה מעידים שנבנתה בנייה גסה יחסית, מאבנים שלא הוקצעו היטב. תחת אתר המזבח (שאיננו) רואים גומה — אולי מה שהיה קבר.

פרק ארבעים ואחד

ח׳רבּת תבּנה, לפנים תמנת־סרח או תמנת־חרס — גילוי קבר יהושע

ח׳רבּת תבּנה, היא תמנת־סרח לפנים

ב־31 במאי, בשעה חמש בבוקר, יצאתי מן המחנה שלי בוואדי זַרקא בלוויַת מורה דרך, ובעלותי על גדת הנחל חציתי, בשעה חמש ועשרים וחמש דקות, את הכפר עַבּוּד.

משם פנינו מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה שש נענו מזרחה על רמה מכוסה עצי תאנה וזית. מימין לדרכנו ראיתי על גבעה קטנה את ח׳רבת שיח׳ אִבּראהים (خربة شيخ ابراهيم), שכבר הזכרתי. אלה שרידי כפר קטן הרוס כליל, שבאתרו יש עכשיו מטע עצי תאנה.

רכבנו לפרקים בלב שדות דורה שפזורים בהם עצי זית ולפרקים בין סבכים של אלות המסטיק, אלונים מצויים וקטלבים.

בשעה שש ועשרים דקות ירדנו מן הרמה הרמה, ובשעה שש ושלושים דקות החילונו שוב לעלות, אבל עלייה מתונה.

בשעה שש ושלושים ושתיים דקות הגענו לקצה אתר ח׳רבת תִבּנה (خربة تبنة), ותחילה בחנתי את קווי הקירות של מגדל רבוע קטן, שהיה מוקף חומת־גדר אשר סגרה מִתחם גדול קצת יותר ונבנתה מאבנים בגודל בינוני. בתוך הבניין יש שני בורות מים עתיקים. אחר כך סקרתי על גבעה עיים נְצים, שרידי בתי מגורים שקרסו. על הפסגה נבנתה מצדית (׳בּרג׳׳) הנראית ערבית, שנותרו ממנה שרידים אחדים. הגבעה הזאת חולשת כלפי מזרח, כלפי מערב וכלפי צפון על גיאיות עמוקים מאוד שקירותיהם תלולים מאוד, אשר אינם אלא נפתולי ואדי זַרקא. כלפי דרום, לעומת זאת, היא משתפלת בשיפוע מתון, בהדרגה, אל בקעה שהיום מגדלים בה דורה, ושהיתה אף היא לפנים מכוסה חלקית בתי מגורים. רואים שם בְּרֵכה שאורכה שלושים צעד ורוחבה חמישה־עשר, כמה בורות מים חצובים בסלע, ועל יד אלון מצוי נהדר — בלי ספק אחד העצים היפים ביותר שראיתי בארץ־ישראל — משואות בתים רבים שחרבו.

גילוי קברו של יהושע

בהוסיפך לנוע עוד מרחק מה דרומה משם אתה מגיע במהרה לשיפולי גבעה המתרוממת

מול ח׳רבת תִבְנה, ואשר בצלעה הטרשית והמכוסה גריגה שפונות כפאת דרום, במפלסים שונים, כמה מחפורות קבורה, שרידי בית־עלמין עתיק. סקרתי אותן בשנת 1863, ואחת מהן נראתה לי אז כקבר יהושע, השערה שאחר כך השתכנעתי כהחלט בנכונותה ושנראתה אף לטובי המלומדים. הפעם בחנתין שנית. הרי פרטים אחדים על שמונה העיקריות:

באחת מהן אין כוכי קבורה; הכניסה לתוכה הורחבה; עכשיו היא משמשת לפעמים כמחסה לרועים.

לפני מחפורת שנייה יש פרוזדור מושחת מאוד. חודרים בעד פתח מלבני, שהיה לפנים צר הרבה יותר, לתוך חדר קבורה נאה שיש בו ארבעה־עשר כוכים, ומול פתח הכניסה יש עוד חדר קטן שמחליקים לתוכו בעד פתח קשות שעוצב במרכז הכותל האחורי של החדר הגדול. כוכי הקבורה הללו ריקים כולם פרט לשניים הסתומים באבנים ובעפר.

מחפורת שלישית סגורה; הכניסה סתומה לחלוטין.

רביעית, נרחבת למדי, נהרסה לשלושה רבעים.

בחמישית ובשישית אין אלא חדר מרובע בלי כוכי קבורה.

לפני מחפורת שביעית יש פרוזדור שהיו נכנסים לתוכו בעד שלוש קשתות עגולות, שהיום חוסמים אותן חלקית גיבובי אבנים; והפרוזדור הזה משמש כמחסה לרועים. מעל שלוש הקשתות אפשר עוד להבחין בשתי שושנות ובעוד קצת עיטורים, תגליפים גסים יחסית ומושחתים מאוד, שאחד מהם נראָה לדָה סוֹסי כתבנית uraeus. אני עצמי לא ראיתי בו אלא זר פשוט המתוח כלוֹיה בין השושנות. באמצע הפרוזדור היה פתח מעבר צר אל חדר קבורה, אך לא יכולתי להיכנס לתוכו לפי שמצאתי את הפתח הזה סתום.

ואחרונה אחרונה, המחפורת השמינית שזיהיתי בשנת 1863 כקבר יהושע. חלקיה: (1) חצר גדולה חצובה בסלע; (2) פרוזדור פתוח שאת תקרתו תומכות מימין ומשמאל שתי אומנות דבוקות למחצה בסלע, ובמרכז שתי אומנות בַּדֵלות, שאת כל אחת מהן מכתירה כותרת פרימיטיבית מאוד, מעוטרת בכִּיֹר פשוט. שתי האומנות האלה עמדו עוד בשנת 1863; אבל כשראיתי שנית את המנצב הזה ב־1870 מצאתי שהימנית נפלה — האלון שהכה שורש על משטח הסלע המהווה את גג הפרוזדור ניפץ לבסוף אגב התפתחותו חלק מן המשטח הזה, וזה גרר בקָרסו את האומנה האמורה. אשר לכתלים הפנימיים של הפרוזדור הזה, פעורות בהם הרבה גומחות קטנות, כמאתיים ותשעים; מקצתן מלבניות, מקצתן משולשות ואחרות קשותות, והן ערוכות בשמונה שורות מקבילות. תקרת כל הגומחות האלה מרופדת שיכבה עבה של פיח, ומכאן שבמשך זמן רב היו מציבים בהן מנורות קטנות בשעת טקסי זיכרון מסוימים.

משם נכנסים בעד פתח מלבני, נמוך וצר, לתוך חדר קבורה — מחפורת מרכזית, ומסביב בכתלים הצדדיים ובכותל הירכתיים יש חמישה־עשר כוכים, שרק ארבעה־עשר מהם נועדו להחזיק ארונות מתים. הכוך החמישה־עשר, החצוב באמצע הכותל שמול הכניסה, מפולש אל חדר קבורה שני, קטן עד מאוד, שלפי מקומו בחלק המרוחק והבטוח ביותר של המנצב ומיקומו על ציר המִתקן כולו דומה שהוא נועד לאישיות המכובדת

[illegible]

[illegible]

[illegible] Endet [illegible]

[illegible]

[illegible] 1963 [illegible]

[illegible]

[illegible] 1964.

[illegible]:

[illegible]

[illegible]:

[illegible]

1 [illegible]

2 [illegible]

בספר שופטים נאמר שוב על יהושע:

וַיִּקְבְּרוּ אוֹתוֹ בִּגְבוּל נַחֲלָתוֹ בְּתִמְנַת־חֶרֶס בְּהַר אֶפְרָיִם מִצְּפוֹן לְהַר־גָּעַשׁ.[3]

בפסקה אחרת בספר יהושע משתנה [בתרגום 'השבעים'] השם Θαμνασαράχ ל־Θαμνασαχάρ:

Καὶ συντέλεσεν Ἰησοῦς διαμερίσας τὴν γῆν ἐν τοῖς ὁρίοις αὐτῶν· καὶ ἔδωκαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ μερίδα τῷ Ἰησοῖ διὰ πρόσταγμα Κυρίου· ἔδωκαν αὐτῷ τὴν πόλιν ἣν ᾐτήσατο, τὴν Θαμνασαχὰρ ἔδωκαν αὐτῷ ἐν τῷ ὄρει Ἐφραΐμ. Καὶ ᾠκοδόμησεν Ἰησοῦς τὴν πόλιν, καὶ ᾤκησεν ἐν αὐτῇ· καὶ ἔλαβεν Ἰησοῦς τὰς μαχαίρας τὰς πετρίνας, ἐν αἷς περιέτεμε τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ τοὺς γενομένους ἐν τῇ ὁδῷ ἐν τῇ ἐρήμῳ, καὶ ἔθηκεν αὐτὰς ἐν Θαμνασαχάρ.

וַיְכַל יהושע לחלק את כל הארץ אשר כבשו וַיִּתְּנוּ בני ישראל גם לו את חלקו על־פי יהוה נתנו לו את־העיר אשר שאל את־תִּמְנַת־סֶרַח בהר אפרים וַיִּבְנֶה את־העיר וַיֵּשֶׁב בה וַיִּקַּח את חרבות הצורים אשר מל בהן את כל בני ישראל הילודים במדבר בדרך וַיַּנִּיחֵן בְּתִמְנַת־סֶרַח.[4]

כל הסיפא של הפסוק הזה איננו לא בנוסח העברי, כפי שהגיע לידנו, ולא ב'וולגאטה'. במקום אחר באותו הספר כתוב שוב לא θαμνασαχάρ כי אם θαμνασαράχ:

Καὶ ἔθαψαν αὐτὸν πρὸς τοῖς ὁρίοις τοῦ κλήρου αὐτοῦ ἐν Θαμνασαρὰχ, ἐν τῷ ὄρει τῷ Ἐφραΐμ, ἀπὸ βορρᾶ τοῦ ὄρους τοῦ Γαλαάδ[5].

פרט ראוי לתשומת לב הוא כי הר גָּעַשׁ (לפי הנוסח העברי, וב'וולגאטה' — Gaas) קרוי כאן גלעד.

בתרגום 'השבעים' יש כאן תוספת שאינה בנוסח העברי שהגיע לידנו ולא ב'וולגאטה':

Ἐκεῖ ἔθηκαν μετ' αὐτοῦ εἰς τὸ μνῆμα εἰς ὃ ἔθαψαν αὐτὸν ἐκεῖ τὰς μαχαίρας τὰς πετρίνας ἐν αἷς περιέτεμε τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ ἐν Γαλγάλοις, ὅτε ἐξήγαγεν αὐτοὺς ἐξ Αἰγύπτου, καθὰ συνέταξεν αὐτοῖς Κύριος· καὶ ἐκεῖ εἰσιν ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας.[6]

3 שופטים ב:ט. ב'וולגאטה' קרויה העיר בשתי המובאות האחרונות Thamnat-Sare, וגֶרֶן מציין את שינוי השם במקור העברי. בהמשך השמטתי מובאה מתרגום 'השבעים' של יהושע יט:נ (ממהדורת Jager).

4 יהושע כא:מ. התרגום לעברית שלי, לפי התרגום לצרפתית של גֶרֶן.

5 יהושע כד:ל. הנוסח העברי כבר הובא לעיל.

6 יהושע כד:ל. התרגום לעברית שלי, לפי התרגום לצרפתית של גֶרֶן.

וַיניחו שם, בקבר אשר קברוהו בו, את חרבות הצורים אשר מל בהן את בני ישראל בגלגל, לאחר העלותו אותם מארץ מצרים וַיעשו כן כדבר יהוה, והחרבות האלה הלא הן שם עד היום הזה.

לבסוף בספר שופטים נאמן הנוסח היווני לחלוטין לנוסח העברי המקביל — העיר Θαμνασαχάρ או Θαμνασαράχ קרויה כאן Θαμναθαρές, ובמקום הר Γαλαάδ כתוב שוב Γαάς:

Καὶ ἔθαψαν αὐτὸν ἐν ὁρίῳ τῆς κληρονομίας αὐτοῦ ἐν Θαμναθαρὲς, ἐν ὄρει Ἐφραΐμ, ἀπὸ βορρᾶ τοῦ ὄρους Γαάς[7].

מכל המובאות האלה נמצאנו למדים שהעיר תמנת־סרח או תמנת־חרס, בגוש הרי אפרים, ניתנה ליהושע כנחלתו האישית בתוך החלוקה הכללית של הארץ המובטחת; וכי אחרי מותו קברוהו שם במדרון הצפוניִ של הר־געש. 'השבעים', המכנים את העיר הזאת Θαμνασαχάρ, שם Θαμνασαράχ, ואף Θαμναθαρές, מוסיפים עוד פרט, והוא שיחד עם יהושע טמנו בקברו את חרבות הצורים שמל כהן את בני ישראל בגלגל, לאחר צליחת הירדן. ובכן, היכן נאכן את העיר הזאת? ראשית, יצוין ששמה האמיתי הוא תִמנה, והכינוי סרח או חרס בנוסח העברי (סרח או סחר בתרגום 'השבעים') ניתן לה כדי להבחין בינה ובין ערים אחרות באותו השם שהיו בארץ־ישראל.

כבר העירו לפנַי כי בעברית בנויים שני התארים סֶרַח וחֶרֶס מאותן האותיות, ורק סדרן שונה. הוא הדין במלים Σαχάρ ו־Σαράχ.[8]

יש רואים ב'חרס' את הצורה הנכונה, והם מפרשים זאת כמובן שמש. הם רואים בזה רמז לאחד המעללים הגדולים ביותר בחיי יהושע, שעצר את השמש בסיבובו. אחרים, המעדיפים גם הם את הצורה 'חרס', מבינים אותה במשמעות טין, ומייחסים את הכינוי לטבעה של הקרקע. לבסוף עוד אחרים סבורים כי 'סרח' היא הצורה המקורית, שכנראה הוחלפה לימים בטעות ב'חרס'.

מצד אחר מעיר רֶלאנד על השם Θαμνασαχάρ הרשום בתרגום 'השבעים':

Posset quis suspicari Σαχάρ a זכר, mas, ductum, quod marium circumcisorum memoria in hoc loco absconditis cultris permanserit, nisi frequens mutatio Σαράχ in Σαχάρ et similium nominum potius nos ad errorem librariorum duceret. Est Timnathserach, quae Θαμνασαράχ scribitur.[9]

ובכן אליבא דרֶלאנד הגירסה הנכונה היא תמנת־סרח.

7 שופטים ב:ט.

8 *Dictionary of the Bible*, edited by W. Smith, III, p. 1504

9 Reland, *Palaestina*, p. 1031. בעברית: 'היינו עשויים לשער כי Σαχάρ נגזר מ"זָכָר", כי זֵכר הגברים הנימולים הונצח במקום הזה באמצעות החרבות שהוטמנו בו, לולא לימדה אותנו ההחלפה התכופה של Σαράχ ב־Σαχάρ ושמות דומים כי מוטב לראות בכך טעות סופרים. השם הוא תמנת־סרח, הנכתב Θαμνασαράχ'.

דֶה־סוֹסִי, לעומת זאת, נוטה להעדיף את הגירסה תמנת־חרס:

בשתי המלים חרס וסרח, הסומכות את שם העיר שבה קברו את יהושע, אירע בלי כל ספק שיבוש אותיות, והן הומרו זו בזו. מה היא הצורה הנכונה שמן הדין לדבק בה בלבד? אני בוחר בלי היסוס במלה חרס, שהונצחה בשם אַרָאס אשר ניתן לגבעה הנושאת את ח׳רבת תִבנה. אַרָאס משמעו הפסגה, הכֵּף, הראש; ויש להודות שהכינוי הזה אינו הולם התרוממות כה מתונה מעל הסביבה כזו של הגבעה האמורה. הערביים שינו את המלה הקדומה חרס, שלא הבינוה, למלה אַרָאס, המובנת להם והמתקשרת יפה עם גבעה, וזה ההסבר האפשרי היחיד להשתמרות השם הזה.[10]

ברם אעיר לדֶה־סוֹסִי כי אילו עלה אל ראש גבעת תִבנה, היה נוכח כמו עיניו שהכינוי אַרָאס הולם אותה בהחלט. אמנם כלפי דרום משתפלת הגבעה הזאת במדרון מתון, מדרגות מדרגות, אך לעומת זאת כלפי צפון, כלפי מזרח וכלפי מערב היא חולשת כמעט ממרום קו אנכי על גיאיות מרשימים; בכיוונים אלה היא בולטת כמין כֵּף מעל מעמקי ואדי זַרקא.

מכל מקום, ויהיה אשר יהיה הפירוש הנכון של הסומך חֶרֶס או סֶרַח שצירפו כתבי הקודש לשם העיר תִמנה שבהר אפרים, סבורני שאי אפשר לטעות בזיהויה בח׳רבת תִבנה שתיארתי לעיל. אכן חוץ משינוי קל שני השמות דומים, או בעצם זהים שהרי אין תופעה יותר שכיחה מהחלפת האותיות השפתיות בית ומם, בעיקר בהעתקה משפה אחת לאחרת. וכשם שאני מקבל בלי היסוס את דעתו של המלומד רוֹבִּינסון, ומזהה בח׳רבת תִבנה אשר מצא על יד צרעה את העיר תמנה או תמנתה שבהרי יהודה, הנודעת מעלילות שמשון, כך מקבל אני את דעתו של שותפו למסע הראוי לו, אלי סמית, כנראה הראשון שביקר בח׳רבת תִבנה אשר בהר אפרים, ומזהה באתר העיר הזאת את חורבות תמנת־סרח או תמנת־חרס, שניתנה ליהושע כתגמול על שירותו ואשר בה נקבר האיש הגדול הזה.

המקרא מלמדנו כי תמנה זו היתה על יד הר־געש, שבצדו הצפוני היה קבר יהושע. ובכן ח׳רבת תבנה אכן נמצאת בלב החבל שנודע לפנים בשם הר אפרים, ומולה כלפי דרום יש, כפי שציינתי, גבעה גבוהה למדי שעל מדרונה הצפוני רואים עדיין מספר מסרים של מחפורות קבורה, וכהן השמונה שמניתי לעיל. כלום אין זה ברור שהגבעה הזאת היא הר־געש הנזכר בכתבי הקודש; ואם כך, כלום לא בקבריה, שנכללו בלי ספק בבית־העלמין של העיר אשר ישכה באתרה של תבנה, יש לחפש את קבר יהושע? היות שמחפורת הקבורה השמינית, אשר תיארתי, נראתה לי המרשימה שבכולן, ולא עוד אלא שמצאתי את כותלי פרוזדורה מלאים גומחות קטנות, דבר מיוחד לקבר שלפנים היה מואר במנורות לצורך טקסים, הִסקתי מכך שהיה זה מִתקן קבורה של אישיות בעלת שיעור קומה יוצא מגדר הרגיל; והואיל ובימי אֶוסֶבּיוּס והיירוֹנימוּס הקדוש הראו עוד את קבר יהושע בתמנת־סרח, שאלתי את עצמי אם לא הוטמנה במִתקן הקבורה הזה, שתיארתי לקורא לעיל, גופתו של ממלא מקום משה. הנה הפסקה מדברי אֶוסֶבּיוּס ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳, בערך Θαμναθσαρά:

10 De Saulcy, *Voyage en Terre sainte*, II, p. 333

Θαμναθσαρὰ, πόλις Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ἐν τῷ ὄρει κειμένη· αὕτη ἐστὶ Θαμνα ί· ἡ καὶ ἀνωτέρω κειμένη, ἐν ᾗ εἰς ἔτι νῦν δείκνυται τὸ τοῦ Ἰησοῦ μνῆμα, Φυλῆς Δάν.[11]

במקום אחר, בערך Γαάς, קורא אני אצל אותו הסופר:

Γαάς, ὄρος Ἐφραὶμ, οὗ ἐν βορείοις ἔθαψαν Ἰησοῦν· δείκνυται δὲ ἐπίσημον εἰς ἔτι νῦν αὐτοῦ τὸ μνῆμα πλησίον Θαμνὰ κώμης.

געש. הר אפרים, אשר בצפונו קברו את יהושע. ומראים את המצבה המפורסמת שלו עד היום סמוך לכפר תִמנה.

היירוֹנימוּס הקדוש גם הוא מספר, בהספדו על פאוּלה הקדושה, כי הרומאית הנעלה הזאת סרה לפקוד על הר אפרים את קברי יהושע ואלעזר המצויים זה מול זה:

Sepulcra quoque in monte Ephraim Jesu filii Nave et Eleazari filii Aaron sacerdotis e regione venerata est, quorum alter conditus est in Thamnath-Sare a septentrionali parte montis Gaas, alter in Gabaa filii sui Phinees; satisque mirata est quod distributor possessionum sibi montana et aspera delegisset.[12]

בפסקה אחרונה זו רואה אני ראָיה חותכת שיש לזהות את העיר תמנת־סרח או תמנת־חרס, אשר ניתנה לנחלה ליהושע, בח׳רבת תִבּנה ולא במקום אחר, כפי טענת רבנים יהודים אחדים הנזכרים בחיבור *Itinéraires* של כַּרמוֹלי. אכן העיר גבעה, שפאוּלה הקדושה הוקירה בה את זכר אלעזר בן אהרון ואבי פינחס, נמצאת במרחק מועט מח׳רבת תִבּנה, בכפר בן ימינו ג׳יבִּיַע, שאספר עליו להלן, הנשקף ממזרח, מהר סמוך, אל הגבעה הנושאת את אתר החורבות הזה. הביטוי של היירוֹנימוּס הקדוש e regione venerata est מתאים לכך בהחלט; הוא לא היה מתאים כל עיקר אילו זיהינו, כדעת הרבנים הנרמזים לעיל, את תמנת־סרח או תמנת־חרס, ולפיכך גם את קבר יהושע, בכפר כְּפר־חארִס, המרוחק מג׳יבִּיַע מהלך שלוש שעות וחצי צפונה.

ועוד: המחוז שבו נמצא הכפר כְּפר־חארִס של היום לא נכלל מעולם בנחלת מטה דן, שלו השתייכה, לפי אֶוסבּיוס, העיר Θαμναθσαρά. דומני כי רק שמו של הכפר הזה הוא שנתן יסוד למסורת הרבנית הנזכרת לעיל, שסותרת אותה בפירוש הפסקה מדברי היירוֹנימוּס הקדוש הממקמת את קברי יהושע ואלעזר על שני הרים סמוכים, והרי זה יתאמת בהחלט אם נכיר בחורבות תִבּנה את העיר הקדומה תמנת־סרח או תמנת־חרס, ובהר

11 בעברית: ׳תמנת־סרח. עיר יהושע בן נון, עומדת בהר. היא תמנה הנזכרת למעלה, אשר בה מראים עד היום את מצבת יהושע. במטה דן.׳

12 S. Hieronymi opera, I, p. 888, édit. Migne. תרגום עברי ראה בכרך ד של ׳תיאור ארץ־ישראל׳, עמ׳ 309 (הערה 3).

הקטן החולש על האתר הזה מדרום את הר־געש של ימי קדם. ובכן אם תסכים לזיהוי שרידי תמנת־חרס או תמנת־סרח בח׳רבת תִבנה, ואם תקבל את זיהוי ההר שמדרום לה כהר־געש המקראי, ואם תצטרך אפוא לחפש את קבר יהושע במדרון הצפוני של זה, כפי שמשתמע מכתבי הקודש ומעדויות אָוסביוס והיירונימוּס הקדוש, כי אז דומני שתגיע בהכרח כמוני למסקנה כי מְנצב הקבורה הנדון הוא הוא שהיו עוד פוקדים אותו במקום הזה בתקופת מסעה של פאולה הקדושה. ובאמת, קברה של איזו אישיות היה יכול זה להיות, ומי לנו אישיות גדולה מיהושע שהיו עשויים להוקיר את זכרה בבית־העלמין של תִבנה, ולהתקין לכבודה תאורה כזאת? ועוד: בקבר הזה ניכרים סימני עתיקות מופלגת. לאומנות ולחצאי־האומנות שבפרוזדור אין כל עיטור זולת הכיר הפשוט בקצה העליון שלהן. על החזית, הפגומה היום, אולי היתה איזו כתובת או איזה תגליף שנעלם. מכל מקום מבחינה אדריכלית אין שום פרט, לחלוטין שום פרט שיש בו כדי למנוע את ייחוס המנצב הזה לימיו של יהושע עצמו. שמו של האיש הגדול הזה אמנם אינו חרות עליו (אילו היה, היה בכך פתרון מכריע לשאלה), אך דומני שמציאות הגומחות הקטנות הרבות בכותלי הפרוזדור שקולה כמעט ככתובת לאישוש דעתי בנדון זה. אני חש כי פרט זה כשהוא לעצמו נותן לקבר הזה גושפנקה מיוחדת במינה ומוכיח את החשיבות הבלתי רגילה של האישיות שהוקדש לה. ומי היתה עשויה להיות אישיות זו בעיירה כמו תמנה, שאמנם עלתה למדרגת עיר פלך (בשם תַמניתיקה),[13] אולם לא התפרסמה מעולם בהיסטוריה בלתי אם בהיותה נחלת יהושע ומקום קברו? וכי מי היה עשוי זה להיות אם לא אותו אדם שהאל בחר בו למלא את מקומו של משה בכבודו ובעצמו, להכניס את העברים לארץ כנען ולהיות המכונן האמיתי של שלטונם בארץ?

אחרי שגיליתי את הקבר הזה בשנת 1863, פקדוהו וחקרוהו כמה נוסעים, ויצוין בראש וראשונה דֶה סוֹסי, ששרטט תרשים מדויק מאוד שלו, והוסיף משנה תוקף להשערתי באמצו אותה. צריך רק לקרוא את הדפים שהקדיש הארכיאולוג המלומד הזה למנצב הנדון.[14]

מר אוֹרֶס (Aurès), אחד המלומדים שבמהנדסים הבכירים שלנו, בחן בשנת 1866 בקפדנות רבה את מידות הקבר הזה, כפי שפרסמן דֶה סוֹסי, ופרסם בנושא זה מאמר מעניין מאוד בכתב־העת *Revue archéologique* בשם: 'Étude des dimensions du tombeau de Josué'

בפתח דבריו נותן המחבר תרשים וחתך של הקבר הזה לפי הציורים והמידות שפרסם דֶה סוֹסי, ומהשוואה מדוקדקת של המידות האלה הוא מסיק ששיטת המדידה אשר השתמשו בה בבניית המְנצב הזה היא השיטה המצרית הקדומה, שבה השתמשו באמת־המלך השביעונית, הנחלקת לשבעה טפחים. והנה ידוע שבני ישראל השבים מגלותם במצרים הביאו ליהודה את המידות שהיו רגילים להשתמש בהן במשך היותם בגולה הזאת.

13 Pline, *Histoire naturelle*, l.V, c.xv

14 De Saulcy, *Voyage en Terre sainte*, II, p. 228 seq.

[illegible]

[illegible] l'abbé Rochas [illegible]

[illegible]

[illegible] l'abbé Moigno [illegible] Les Mondes:

[illegible]

[illegible] 1871 [illegible]

[illegible]

1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible]

4. כמה כלים שנמצאו בארץ־ישראל: באלבירה, בטבריה, ובעיקר בין הר תבור לים כנרת, על רמה ברום מאתיים וחמישים מטר מעל הירדן, בשדה מעובד — גרזן דומה בסוג הצור ובצורתו לאלה שנמצאו במחוז סום בצרפת. ברם דומני שהכלים הראויים ליתר תשומת לב הם אלה שמצאתי על חוף הירדן, בגלגל — המקום שיהושע צווה בו, כמסופר במקרא, למול את בני ישראל — ובקבר שהמדע הארכיאולוגי החדיש מייחס ליהושע. מצאתי את הכלים האלה גם בקבר יהושע עצמו, בחדר הקבורה הפנימי, וגם בפרוזדור, מעורבים במכיתות חרס, בעפר וכדומה. מצאתים גם בשדה המשתרע לפני הקבר עד לאלון מצוי גדול המרוחק כמאה מטר מקבר יהושע. מסתבר אפוא שהם פחרו כאשר שדדו את הקבר לפנים. רוב הכלים האלה הם בתבנית מה שמקובל לכנות סכין, ואפשר להיווכח שאחדים מהם עודם חריפים מאוד. ברם יש גם מסורים ואבנים שטוחות, מוארכות ומעוגלות. רובם כלי צור, ויש גם גיר לבנבן הנראֶה כחומר שהועבר באש.

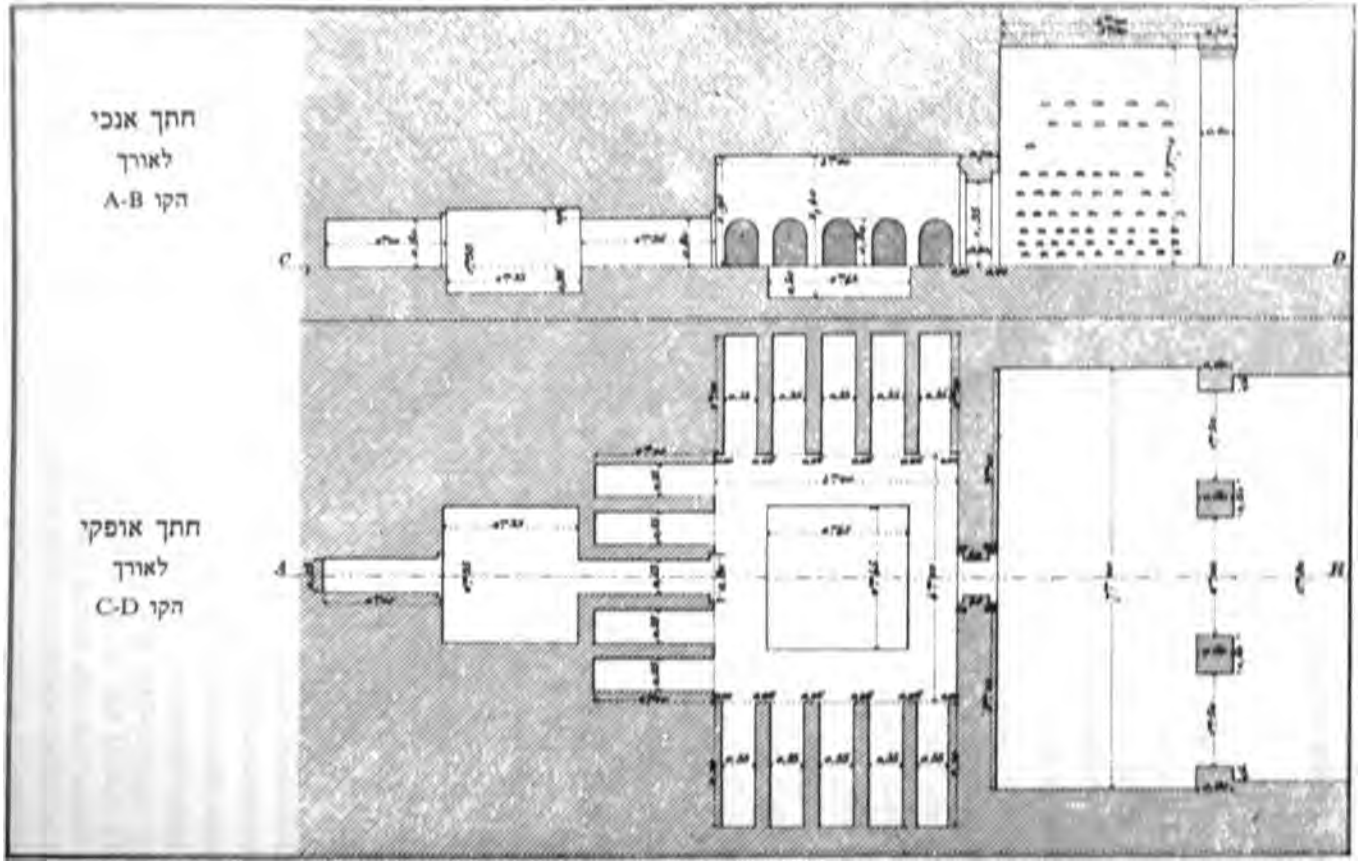
אני מקווה שהכלים מקבר יהושע ואלה שהזכרתי לפניהם יעניינו את חובבי הארכיאולוגיה הנאורים שכה רבים מהם נמנים עם 'החברה'. בהציגי אותם לשיפוטכם אני מביא לא דעות קדומות כי אם עובדות, ממש עובדות היסטוריות וארכיאולוגיות. ייצור חרבות צורים לצורך מילת בני ישראל בגלגל הרי זו עובדה היסטורית. עובדה היסטורית היא שקבר יהושע, אשר נשתכח ואבד זה כבר, שב ונתגלה בימינו, וקודם כל מר גֶרֶן ואחריו מר דָה סוסי ועוד אחריהם ראו את שרידיו ותיארום. עובדה היסטורית היא, כפי שמעיד הנוסח האותנטי של תרגום 'השבעים', שמספר מסוים של חרבות צורים מן הגלגל הוכנסו לקבר יהושע בשעת קבורתו שם. לא אכנס כאן לפרטי המסקנות שאפשר להסיק מן הכלים שהבאתי, הראיות שאפשר להביא מהם לאישוש או לסתירה של תיאוריות שהציעו אסכולות אנתרופולוגיות או ביולוגיות מודרניות. אם כלי הצור ההיסטוריים שלי דומים באופיים ובצורתם לכלים המיוחסים עקרונית לתקופות קדם־היסטוריות עד כד כך, שאי אפשר להבחין ביניהם, אני יכול רק להצטער על הפרכת אשליות הכרוכה בכך, אבל המדע האמיתי צריך להודות בעובדות ולהכיר בזהות כלי הצור הקדם־היסטוריים וכלי הצור ההיסטוריים.[15]

בשלהי אותו חודש אוגוסט הציג הכומר רישאר אותם כלי צור, ובעיקר את אלה שהביא מקבר יהושע, לפני האקדמיה למדעים של פאריס ואחר כך לפני 'האקדמיה לכתובות ולספרות יפה', והרצאותיו עוררו עניין רב בחוגי המלומדים הללו.

לאחר גילוי סכיני הצור הקטנים הרבים שמצא הכומר רישאר ב־3 ביוני 1870 בקבר שייחסתי בשנת 1863 לממלא מקומו של משה, דומני ששוב אין מקום לספק בנדון זה וכי הזיהוי שהצעתי הוא עתה ודאי, שהרי שוב אין הוא מבוסס על סברה גרידא, אלא על עובדה המתאימה לדברי המקרא ושיש לה עצמה עדות ניצחת בכתבי הקודש — כוונתי למציאות מספר רב של חרבות צורים קטנות באתר הזה, כמה שנאמר בפירוש בתרגום 'השבעים', סכינים ששימשו למילת בני ישראל בגלגל. עם זאת מוכיחה התגלית הזאת כמה נועזות, אם אין ברצוני לומר — מוטעות, הן התיאוריות המייחסות לכלי הצור עתיקות מופלגת והנשענות על בסיס כה מפוקפק לצורך קעקוע האמת של כתבי הקודש בהרחיקן את ראשית האדם עלי אדמות עד אין סוף מעבר לתקופה החדשה יותר שהיא מיוחסת לה במקרא.

15 מובאה זו לוקטה מידיעות בכמה עיתונים אנגליים על ישיבת ה־5 באוגוסט 1871 של הקונגרס המדעי באֶדינבורו.

קבר יהושע שגילה ויקטור גֶרן ב־31 באוגוסט 1863

פרק ארבעים ושניים

דיר אצ׳אם — ח׳רבת אבלאתא — נבי צאלה — ג׳יביע — ח׳רבת סיא, היא גבעת־פנחס לפנים — אם צפא — ח׳רבת דקלה — ח׳רבת דיר אסרור — חוזרה אל מחננו בוואדי זרקא

דיר אצ׳אם

בשעה שמונה וחמישים וחמש דקות היעפתי מבט אחרון בקבר יהושע, וירדתי מזרחה בחברת מורה דרכי.

בשעה תשע הנחנו לימיננו, על גבעה סמוכה, את הכפר הקטן דֵיר אצ׳אם (دير الضام), שביקרתי ב־1863. הוא חרב למחצה ודרים בו אך כמאה פלחים עניים. כמה בורות מים, סתומים חלקית, ומספר מסוים של אבני גזית עתיקות, פזורות על הארץ או משוקעות בבניינים ערביים, מוכיחים שהכפר הזה יושב באתרו של יישוב קדמון.

ח׳רבת אבלאתא

בשעה תשע ועשר דקות הביאני המורד עד לקרקעית ואדי אַרָיא (واد الريا), עמק שפר מושקה במי שני מעיינות, שמגדלים בו עכשיו דורה. רואים בו גם קצת מטעי תאנה וזית. על הר קטן קרוב מאוד לשם, בצד צפון, יש שרידי כפריר שנהרס מן המסד עד הטפחות, ונאמר לי כי שמו ח׳רבת אַבלאתא (خربة ابلاتا).

נבי צאלה

לאחר שהשקינו את סוסינו במי אחד המעיינות של ואדי אַרָיא עלינו במדרון מתון מזרחה.

בשעה תשע וארבעים דקות ראיתי הישר צפונה את הכפר נַבִּי צאלה (نبى صالة),[1] על הר מעבר לגיא עמוק מאוד. הואיל וגם אותו פקדתי בשנת 1863, ויתרתי הפעם על העלייה על

1 נתתי כאן כמנהגי תעתיק עברי לפי הכתיב הערבי אצל גרן, שהוא קרוב לוודאי מוטעה, וצריך להיות — צאלִח. השם הזה לא נזכר בכרך השלישי של ספרנו.

ההר הזה. הוא קרוי על שם קדוש שמוקירים את זכרו בקֻבה הבנויה בחלקה מאבני גזית עתיקות למראה. כספר תושביו אולי כמאה וחמישים.

ג׳יביע — ח׳רבת סיא, היא גבעת־פינחס לפנים

בשעה תשע וחמישים דקות ירדנו מזרחה בדרך תלולה ביותר לתוך נחל וקוף־דפנות; החזקנו את סוסינו ברסן, וכך עברנו דרך סבך צפוף של אלונים בצורים, אלות המסטיק וקטלבים. אחר כך, לאחר רכיבה שעה קלה על קרקעית הנחל, שהגענו אליה בשעה עשר, התחלנו לעלות בדרך עמל מזרחה־דרומה־מזרחה, במשעול צר ותלול, שנחצב בכמה מקומות על סלע מיושר, וזאת אל נכון בימי קדם.

בשעה אחת־עשרה הגענו, לא בלי יגע, לכפר ג׳יביע (جيبيا), בכפר תושביו עכשיו קטן מאוד. ראיתי בו כעשרה בורות מים ובריכה עתיקה, חצובים בסלע, שאורך צלעה שלושה־עשר צעד. יש כאן וַלִי ולפניו רחבה התחומה בצל שכבת גפן, הקדוש לכבוד ביאזיד אלבסתאני (بي بيازيد البستاني).

בהלך חמש דקות מזרחה מג׳יביע, על איתור יותר אשר הכפר הזה יושב במערבה, משתרע בתוך כרם קטן של עצי זית ותאנים ובין סבכי שיחים נבריים אתר חרבות בשם ח׳רבת סיא (خربة سيا). לצד בתים חרבים, שאבניו לפי הר מסולתות לראות מאבנים בנויות מהוקצעות למדי, יכולתי עוד להבחין בשרידי מבנה בנוי בניה עתיקה, מכוונת ממערב למזרח, ששוב אינה אלא גל משואות ערבוביה של אבנים. על הארץ מוטלים כמה עמודים שבורים שניתקו מבסיסיהם ומכותרותיהם. על אחת הכותרות האלה, הפגומה פחות מן האחרות, ראיתי כמין שושן, מעשה גילוף גס. פה ושם בשטח הזה יש לבי בורות מים חצובים בסלע, בריכה שמידותיה שתים־עשרה צעד על עשרה, ומכבר של אורך קבורה גדול, הסמוך לאתר מחצבות שנוצלו בלי ספק בקבורה הזה.

יש לי יסוד כלא להיות בכפר ג׳יביע ובאתר החרבות שמתאר בקרבתו את העיר העתיקה גבעת־פינחס (במקרא גבעת פינחס; Γαβααθ Φινεές, Γεβαάθ; בלאטינית Gabaath Phineas), הנזכרת בספר יהושע; עיר בהר אפרים שניתנה לפינחס, ושכן שנה בגבעת־פינחס. שם נקבר אלעזר בן אהרן:

ואלעזר בן־אהרן מת ויקברו אותו בגבעת פינחס בנו אשר נתן־לו בהר אפרים:[1]

יוסיפוס גם הוא קורא אצל יוסף בשם Γαβαθά:

Θνήσκει δὲ ὑπ᾽ αὐτὸν τὸν καιρὸν καὶ Ἐλεάζαρος ὁ ἀρχιερεύς, Φινεέσῃ τῷ παιδὶ τὴν ἀρχιερωσύνην καταλιπών, καὶ μνημεῖον αὐτοῦ καὶ τάφος ἐν Γαβαθῇ πόλει τυγχάνει.

1 יהושע כד

באותו זמן מת גם אלעזר הכוהן הגדול והוריש את הכהונה לפינחס בנו. מצבתו וקברו נמצאים בעיר גבעה.[3]

אֶוסבּיוס כינה את העיר הזאת ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳ Γαβαάς:

Γαϐαὰς, ὄρος Ἐφραΐμ, Φινεὲς πόλις υἱοῦ Ἐλεάζαρ, οὗ ἔθαψαν τὸν Ἐλεάζαρον.

גבעת, הר אפרים, עירו של פינחס בן אלעזר, אשר שם קברו את אלעזר.

היירוֹנימוּס הקדוש מספר בהספדו על פאוּלה הקדושה כי רומאית אצילה זו באה לפקוד על הר אפרים את קברי יהושע ואלעזר, הנמצאים לפי דבריו זה מול זה, הראשון בתמנת־סרח מצפון להר געש, והשני בגבעה שניתנה לפינחס בן אלעזר:

Sepulcra quoque in monte Ephraim Jesu filii Nave et Eleazari filii Aaron sacerdotis e regione venerata est, quorum alter conditus est in Thamnath-Sare a septentrionali parte montis Gaas, alter in Gabaa filii sui Phinees; satisque mirata est quod distributor possessionum sibi montana et aspera delegisset.[4]

פסקה זו חשובה מאוד. אכן נמצאנו למֵדים ממנה שבימי היירוֹנימוּס הקדוש היו עדיין קיימים קברי יהושע בן נון ואלעזר בן אהרון והיו מוקד משיכה לקהל מאמינים; ועוד זאת, שהם היו כמו זה מול זה, על גבעות סמוכות בלב הר אפרים, כפי שמלמדות המלים: e regione venerata est

דומני כי לאחר כל הטיעון שהצגתי בפרק הקודם שוב אי אפשר לפקפק בזיהוי קבר יהושע במחפורת הקבורה הנהדרת שתיארתי באריכות כפי שמצאתיה על המדרון הצפוני של הגבעה הסמוכה לח׳רבת תִבְנה. הואיל ובמרחק קילומטרים אחדים ממזרח לגבעה הזאת יושב על גבעה ממולה הכפר ג׳יבּיַע, ששמו הערבי (جيبيع) נגזר כמובן מן השם העברי גִּבְעָה, עולה על הדעת כאילו מניה וביה ובאופן משכנע זיהוי גבעת־פינחס — הנמצאת כמו הר געש בהר אפרים — בכפר הזה ובאתר ח׳רבת סִיא. לא נעלם מידיעתי שמסורת רבנית ממקמת את קבר אלעזר בעַוַרתה, ומזהה אפוא בכפר הזה, שאינו מרוחק משכם העתיקה, את גבעת־פינחס הנזכרת בספר יהושע; אלא שאני מוצא סתירה מפורשת בין המסורת הזאת ובין הפסקה המובאת לעיל מדברי היירוֹנימוּס הקדוש, ואני כשלעצמי מזהה בלי היסוס בג׳יבּיַע את העיר שניתנה לפנים לבן אלעזר ושאלעזר עצמו נקבר בה. אמנם לא מצאתי את קברו של הכוהן הגדול הזה בג׳יבּיַע ולא בח׳רבת סִיא, אלא שהקבר הזה — אשר היה עוד קיים בימי היירוֹנימוּס הקדוש, שהרי פאוּלה הקדושה פקדה אותו — היה עשוי להיחרב כליל אחרי כן. ואולי עודנו קיים אי שם על ההר של ג׳יבּיַע, ואני לא גיליתיו.

3 קדמוניות היהודים, ספר ה, פרק א, סעיף כט.

4 .S. Hieronymi opera, I, p. 888, édit. Migne תרגום עברי ראה: תיאור ארץ־ישראל, ד, עמ׳ 309.

אבּ צפּא

בשעה אחת־עשרה וחמישים וחמש דקות ירדנו ממרום ג׳יבּע צפונה־צפונה־מזרחה.

בשעה שתים־עשרה ועשר דקות הגענו לקרקעית נחל המתפתל בין ג׳יבּע לאבּ צפּא. שם היתה מגמת פנינו צפונה־מערבה, ואחר כך מערבה־צפונה־מערבה. רכבנו בין מטעי תאנה יפים.

בשעה שתים־עשרה ושש־עשרה דקות עלינו על הגבעה שעל ראשה יושב הכפר אבּ צפּא (ابو صفا). מספר תושבי הכפר הזה שלוש מאות. הוא נבנה אל נכון באתרו של יישוב קדום, כפי שמוכיחות אבני בניין המשוקעות בבתים אחדים וכמה גזיזי עמודים הפזורים על הארץ. מעיין שופע בשם עין אבּ צפּא מספק את צורכי התושבים. יש בכפר קובה שמקיימים בה את שרידי נבי חנאן (نبي حنان)

חירבת דקלה

במהלך שתים־עשרה דקות בירידה צפונה־מערבה מאבּ צפּא סקרתי שרידי כפר הרוס כליל. מורה הדרך קרא את האתר חירבת דקלה (خربة دقلة). בתוך גל המפולות אפשר להבחין בקירות של בתים ושל מגדל. יש שם ולי שנבנה מאבנים עתיקות הוקדש לסידי אלעבּד (سيدي العبد). הוא חוסה בצל קבוצת עצים ישישים: אלון, חרובה ואלה שענפיהם משתרגים יחד.

היישוב הזה, שנוסד זה מכבר, קיבל כנראה את המים שלאחר נביעתם בשיפולי ההר נקוו בבריכה קטנה חצובה בסלע, ומשם היו קולחים בנקיק כלפי מטה, אל בוסתנים שהשקו בבקעה.

חירבת דיר אסרור

בשעה אחת שבתי פני לחזור לעבּוד; רכבנו תחילה מערבה־דרומה־מערבה, ואחר כך מערבה.

בשעה שתיים הנחנו לימיננו את חורבות הכפר ואת גבעתן, ולשמאלנו את הר געש ואת בית הקברות הקדמון שבו.

במרחק מה ממערב־דרום־מערב להר הקטן הזה הצביע מורה הדרך על אתר חורבות על גבעה, הקרוי בשם חירבת דיר אסרור (خربة دير اسرور).

בשעה שלוש ושלושים דקות חזרתי אל מקום חנייתי בוואדי אזרקא (واد الزرقا).

פרק ארבעים ושלושה

ח׳רבת עלי — לבן — רנתיס — ח׳רבת כפר אנשא — דיר אלערב — חזרה למחננו בוואדי זרקא — בית־קברות עתיק ומחצבות של עבוד — דיר אבו־משעל — חזרה לעין זרקא

ח׳רבת עלי

באחד ביוני, בשעה ארבע וארבעים דקות בבוקר, עזבתי בחברת מורה דרך את עין זַרקא, המעיין שעל ידו היה נטוי אוהלי, ורכבנו מערבה־צפונה־מערבה לאורך תוואי הנחל בשם זה. אפיק הנחל היבש מכוסה שיחי אברהם, שפרחו בשעה שעברנו שם, אֱלות המסטיק, קטלבים, אלונים מצויים ננסיים וחרובות; והוא עטור עצי תאנה וזית. המשעול שהוליכנו בינות לעצים ולשיחים האלה עבר פעמים רבות מגדה לגדה. בכל רגע התרוממו להימלט מפנינו חגלות רבות מספור שהחרידה שעטת סוסינו בגיאיות השוממים האלה, שמימין ומשמאל חולשות עליהם גבעות גבוהות.

בשעה חמש וחמש דקות ראיתי קירות סלע ענקיים אדמדמים, והוגד לי כי שם המקום עראק אלאַחמַר (عراق الاحمر).

מכאן והלאה קרוי ואדי זַרקא ואדי צארידא (واد صاريدا), וזאת משום שעל גבעה קרובה בגדתו הימנית יש אתר חורבות בשם ח׳רבת צארידא (خربة صاريدا). הנחל, שהיה עד כאן צר מאוד, מתחיל להתרחב קצת.

בשעה חמש ועשרים דקות עלינו מערבה ואחר כך דרומה־מערבה במשעול שמימין ומשמאל משבש אותו סבך צפוף של אלות המסטיק, אלונים מצויים ועצי חרוב, ושעוצב בחלקו כמדרגות בסלע.

בשעה חמש וחמישים דקות הגענו לרמה, ובשעה חמש וחמישים וחמש דקות חנינו לשעה קלה בח׳רבת עָלי (خربة علي).

זה אתר נרחב למדי של חורבות, מקצתן מגובבות בערמות ומקצתן פזורות פה ושם על פני שטח שחלקו אדמת בּוּר מכוסה סבכים וחלקו מעובד ופזורים בו עצי זית נאים. בשוטטי בין החורבות הללו ליקטתי בכמה מקומות אבני פסיפס גדולות, ששימשו ככל הנראה לריצוף כנסייה עתיקה, אשר נהרסה כליל. בורות מים רבים, חצובים בסלע, קדומים עוד יותר, וכן כמה קברים המשמשים עכשיו כמחסה לרועים ולעדריהם.

לבן

בשעה שש ועשרים וחמש דקות ירדנו בשיפוע מתון דרומה־מערבה, והגענו לשמאלנו, בצד כזרח־דרום־מזרח, את הכפר לִבַּן (لبن), שביקרתי בשנת 1863. הוא יושב על גבעת טרשים גבוהה, ומספר תושביו שלוש מאות. הבתים נראים עתיקים מאוד, וייחודו של הכפר הזה הוא שכמה מהם מהווים מכלול אחד, כאילו היו בניין מגורים אחד נרחב מאוד ומחולק בפנים למדורים כמספר המשפחות הדרות בו. אפשר להבחין במספר רב למדי של אבנים עתיקות המשוקעות בבניינים האלה.

אף השם לִבַּן מקורו אל נכון בימי קדם. להלן אספר על כפר אחר שגם שמו לבן, ומקובל זיהויו, לא בלי יסוד, עם העיר לבונה שמקומה מצוין בספר שופטים בקירבת שילו.[1] מסתבר אפוא שגם הכפר הזה בשם לבן היה קרוי לפנים בשם העברי לְבוֹנָה.

רנתיס

בשעה שש ושלושים דקות פנינו מערבה־דרומה־מערבה, ואחר כך דרומה.

בשעה שש וארבעים וחמש דקות הגענו לרַנתיס (رنتيس), כפר היושב על גבעה שחלקה מכוסה עצי זית ומטעי טבק. מספר תושביו ארבע מאות, ודומה שהוא נבנָה באתרה של עיירה קדומה, ששרדו ממנה בורות מים אחדים.

ח׳רבּת כּפר אנשא

הפנו את שימת לבי לאתר חורבות המרוחק מהלך שלושים דקות מערבה־צפונה־מערבה מרַנתיס, אך לא סרתי לשם היות שכבר סקרתיו ב־1863. שם האתר ח׳רבּת כַּפר אִנשא (خربة كفر انشا). יש שם כפר מוסלמי נטוש זה כבר, שתפס את מקומו של יישוב קדמון. לזה האחרון אני מייחס בורות מים רבים חצובים בסלע ובתים אחדים המחולקים בפנים לכמה מדורים באמצעות שני טורי קשתות עגולות, הנראות לפי שכלול הקורים ומבחר אבני הבניין כבנייה שקדמה לכיבוש הערבי. על פסגת הגבעה אשר החורבות נטושות עליה יש שרידי מגדל (בֻּרג׳) בן שתי קומות, שנבנה קרוב יותר לימינו.

דיר אלערב

בשעה שבע ועשר דקות ירדנו מגבעת רַנתיס דרומה במדרון תלול מאוד.

בשעה שבע ועשרים דקות חצינו בקעה דרומה־דרומה־מערבה.

1 שופטים כא:יט.

בשעה שבע ושלושים דקות, אחרי עלייה קצרה דרומה־מזרחה, ראיתי שתי גדרות תמך עבות היוצרות שתי מדרגות רצופות. אחר כך, על גב הגבעה, ראיתי אתר נרחב של חורבות מנזר נוצרי, עתיק ונאה. שמו ח׳רבת דַיר אלעַרַבּ (خربة دير العرب). המנזר הזה היה מוקף חומת־גדר מרשימה מאוד, מחוזקת בשני מגדלים מרובעים, שמידותיה שבעים צעד ממערב למזרח על חמישים מצפון לדרום. החומה הזאת, שעוביה מטר ועשרים סנטימטר, נבנתה מאבנים נהדרות, מהוקצעות באופן מושלם, שהונחו זו על זו בלי מלט. לפני החזית המערבית משתרעת כמין כיכר שאורכה ארבעים ושמונה צעד, רוחבה שבעה־עשר, ושהיתה מרוצפת לפנים באבני פסיפס לבנות, שלימים הועתקו ממקומן או נשדדו. חומה כמו זו שתיארתי לעיל תחמה אותה בצד מערב, והיא היתה מחוברת לשתי בְּרֵכות גדולות חצובות בסלע, האחת בקצה הדרומי והאחרת בצפוני; במקום שהיה צריך להרימן מעל הסלע הן נבנו מאבנים גדולות והללו טויחו בטיח מעולה. שני המקורות האלה מולאו במי גשמי החורף, שניגרו לשם מכל חלקי הכיכר שהזכרתי. לפני הבְּרֵכות האלה ולמטה מהן, כלפי מערב, משתרע עוד משטח, גדול בהרבה מן הקודם, שאותו תוחמות גדרות התמך הנזכרות לעיל, והוא היה כנראה מעובד לפנים.

ועתה הבה ניכנס למִתחם המנזר עצמו. רק הנדבכים התחתיים לא זזו ממקומם, ובחלקים אחדים ניכרים סימני שיפוץ שנעשה אחר זמן הבנייה. בפנים המִתחם לא נשארה אבן על אבן; שיחים עבותים הכו כבר שורש בתוך המשואות, והם מכסים במעטה ירוק את אבני הגזית המגובבות בלי סדר. אף על פי כן אפשר להבחין כאן בקווי הקירות של בית־יראה בתבנית מלבן, שאורכו עשרים צעד ורוחבו תשעה, והוא מסתיים כלפי מזרח באפסיס בתבנית חצי עיגול. הוא נבנָה מאבנים מהוקצעות היטב, שהונחו בהקפדה רבה על התואם, בלי חומר מלכד. נכנסו לבניין בעד שני שערים, האחד בצד מערב והאחר בצד צפון־מערב. השער הראשון שבור. שרד ממנו רק משקוף מונוליתי נהדר, שעכשיו הוא פגום ומונח על הארץ; בשלֵמותו היה אורכו כנראה שני מטרים וארבעים סנטימטר. מעל אמצע המשקוף הזה רואים שני צלבים שווי זרועות, מוקפים עיגול, ומעליהם משולש שבתוכו עוד שני משולשים, קטנים יותר — סמל ברור של השילוש הקדוש. בין שני הצלבים יש חצי מעגל עטור חישורים [או קרניים — rayons] מעל חצי מעגל אחר שאין לו עיטור כזה.

השער השני עודנו עומד. הוא בנוי מכמה נדבכים של אבנים נהדרות המהוות את המזוזות, שעליהן נשען משקוף מונוליתי גדול, שני מטרים ועשרים סנטימטר אורכו. גם במרכז המשקוף הזה גולף צלב שווה זרועות המוקף מעגל ומעליו חצי מעגל המסתיים בקו ישר בכל צד. הבניינים הסמוכים למנזר מצפון לקאפלה חרבו חלקית. ממערב לבניין הזה דחקתי את עצמי אל מתחת לפני הקרקע ומצאתי שם שני מרתפים קמורי תקרה (קמרון מעוגל), שנבנו מאבנים מהוקצעות היטב. הם סתומים חלקית.

לא ידוע לי אילו הם הזכרונות הכרוכים במנזר הזה, שבסגנון בנייתו ניכרת תקופה קודמת בהרבה למסעי הצלב. מורה הדרך שלי ידע רק לומר כי שם האתר דַיר אלעַרַבּ.

חזרה לעין זַרקא

בשעה עשר וחמש־עשרה דקות ירדנו צפונה־צפונה־מזרחה.
בשעה עשר ועשרים דקות חצינו בקעה זרועה שומשום.
בשעה עשר וארבעים דקות עלינו מזרחה־צפונה־מזרחה.
בשעה עשר וחמישים דקות רכבנו מזרחה בשביל משובש, עטור סבכים.
בשעה אחת־עשרה הנחנו לשמאלנו את הכפר לִבַּן, היושב על גבעת טרשים גבוהה.
בשעה אחת־עשרה ועשר דקות ירדנו מזרחה־צפונה־מזרחה דרך כרמי זית נאים השייכים ללִבַּן.

בשעה אחת־עשרה וחמש־עשרה דקות עלינו בדי עמל על מדרון משובש בסבכים, ואחר כך שבנו וירדנו לוואדי זַרקא. בשעה שתים־עשרה ועשרים דקות היינו שוב במחנה הקטן שלנו.

מקטע עבּוּד

לאחר מנוחת מה יצאתי שוב לדרך, בחברת מדריך אחר, בשעה שלוש ושלושים דקות אחר־הצוהריים. שבתי ועליתי מזרחה־דרומה־מזרחה על דופן ואדי זַרקא, ובשעה ארבע הגעתי לעַבּוּד. בדרכי משם מערבה ראיתי אגב אורחא, על תִלה, את כנסיית בָּרבָּרה הקדושה, שכבר הזכרתי. אחר כך, בשעה ארבע ושבע־עשרה דקות, התעכבתי בין מחפורות נהדרות שנחצבו לאורך הדרך בצוקים, והן קרויות מַקטַע עַבּוּד (مقطع عبود — מחצבת עַבּוּד). אכן משתרעות שם מחצבות בשטח גדול מאוד, שהוסבו אחר כך, כבר בימי קדם, למערות קבורה. צלעות גבעה מוארכת, הבנויה מסלע קשה מאוד וצפוף מאוד, נוקרו מכל עבר, בתחילה בוודאי כדי להפיק מהן אבני גזית נאות, ואחר כך כדי לכרות שם קברים. להלן תיאור אלה שנראו לי המעניינים ביותר.

תחילה בחנתי מנצב קבורה גדול אשר בשני עברי שער פרוזדורו יש אומנות שעוצבו בעבי הסלע. מלמעלה יש צפת מגולפת בחן. עיטוריה העיקריים הם שושנות, דיגליפים, דיסקיות, ובמרכז אשכול ענבים נהדר בין שני זרי פרחים. חבל שהגילופים האלה הושחתו מאוד.

מן הפרוזדור, שמידותיו הפנימיות שבעה צעדים על שלושה וחצי, נכנסים בעד פתח נמוך וצר לתוך חדר קבורה שבכתליו סביב סביב פעורות גומחות להחזקת ארונות מתים.

גם בקבר שני, מעניין יותר מן הקודם, רואים מעל שער פרוזדורו צפת מרשימה, שהושחתה מאוד ביד אדם ובשיני הזמן. עיטוריה היו שושנות, אשכולות ענבים ודיגליפים. המידות הפנימיות של הפרוזדור הזה הן שישה צעדים על שלושה; מסביב לכל אורך ההיקף עוצב ספסל, והוא שבור חלקית. מן הפרוזדור הזה נכנסתי תחילה לחדר קבורה ראשון, שיש בו תשעה כוכי קבורה וארבע גומחות עיליות, שנועדו כנראה להצבת כל מיני חפצים שהיו שייכים למתים; ואולי שימשו אף את החיים אשר באו לקבר לחוג מועדים

מסוימים. שער שני חצוב לא בירכתי הפרוזדור כי אם בצד ימין, ותגליף העיטור שלו שחוק מאוד; בעיטוריו, שכמעט אינם נראים, אפשר עוד להבחין בכמה אשכולות ענבים. בעד השער הזה נכנסים לחדר קבורה שני, אשר תקרתו לא שטוחה אלא מעוגלת כמין כיפה קטנה. ברם הדבר המעניין ביותר שבו הם ציורי הקיר שרואים בהם מקלעות, מעוינים בתוך מלבנים, ריבועים, כל אלה בצבע צהוב ואדום. בחדר הזה עצמו יש שישה כוכי קבורה, שאחד מהם מפולש החוצה כתוצאה מחציבה מאוחרת, וגומחה רבועה גדולה.

קבר שלישי, שעולים אליו על כמה מדרגות חצובות בסלע, שימש אל נכון לקבורה בתקופה הנוצרית. אכן מעל פתח הכניסה הקטן והרבוע, שמעליו יש מקמר מעוגל, רואים צלב שווה זרועות, שנחקק כנראה זמן רב אחרי חציבת המנצב הזה. מכל מקום, יש בתוכו ארבעה כוכי קבורה ומחפורות מרכזית בתבנית רבועה.

בקבר רביעי יש שישה כוכי קבורה.

בקבר חמישי, שעולים אליו בשמונה מדרגות חצובות בסלע, יש רק חדר קבורה בלי כוכים. חודרים לתוכו בעד פתח קטן, נמוך מאוד, שצורתו מלבנית אך מעליו יש קשת מעוגלת.

בקבר שישי, שגם פתחו נמוך מאוד,יש חמישה כוכים.

בקבר שביעי יש תשעה.

סמוך לזה האחרון יש קבר שמיני, שיורדים לתוכו בכמה מדרגות. העובר בעד שער קטן רבוע מגיע לחדר קבורה עגול, שכתליו מצופים טיח אדמדם; יש בו שש מקמורות מעוגלות, שתחת כל אחת מהן היה מקום לארון קבורה מעוצב בעבי הסלע. הארונות האלה עכשיו הרוסים במידה מרובה. בקדקוד הכיפה הקטנה שהכתירה את החדר יש פתח עגול, דומה לפיו של בור מים, שהיה לפנים מכוסה שני אריחים גדולים. היות שאחד מהם הוזח, נוזלים מי הגשמים לתוך הקבר הזה, ואז הוא נעשָׂה ממש בור מים. שכחתי לספר שלצד שער הכניסה חצבו בסלע כמין מסדרון קטן, שהרוצה להיכנס לתוך הקבר יכול לגול אל תוכו את האבן הגדולה שחסמה את הפתח.

סקרתי באתר הזה עוד מחפורות קבורה דומות לקודמות, אך הן במצב גרוע מאלה שכבר תיארתי.

דיר אבּו־משעל

בשעה חמש ושלושים דקות ירדנו דרומה, ובשעה שש עלינו במשעול תלול מאוד על מדרון ההר שמכתיר הכפר דֵיר אַבּוּ־מִשְׁעָל (دير ابو مشعل), והגענו אליו בשעה שש ושמונה־עשרה דקות. הכפר הזה, ובו ארבע מאות וחמישים תושב, יושב על פסגה מסולעת, הנראית בכמה נקודות מיושרת בידי אדם. בנקודת השיא הבחנתי על משטח גדול בעקבות בניין עצום, אשר נבנָה מאבני גזית בגודל מרשים ואחדים מנדבכיו התחתיים עודם עומדים על תִלם. למטה מן המשטח הזה יש בור מים גדול עד מאוד, חצוב בסלע. כלפי

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

פרק ארבעים וארבעה

דיר עלא — דיר דקלה — ח׳רבת בן־רעיש — חזרה לעין זרקא

דיר עלא

בשניים ביוני, בשעה ארבע ושלושים בבוקר, יצאתי בחברת מורה דרכי מאמש, ושמנו פנינו תחילה מערבה־צפונה־מערבה באפיק המתפתל והשקוע עמוק של ואדי זַרקא, בדרך שכבר תיארתי.

בשעה חמש ועשרים דקות עלינו מערבה במדרון תלול ומשובש בסבכים.

בשעה חמש ושלושים וחמש דקות הנחנו לשמאלנו את הכפר לִבַּן.

בשעה חמש וארבעים וחמש דקות עברנו לא הרחק מח׳רבּת עָלי, הנזכרת לעיל, והיא היתה לימיננו. משם פנינו מערבה־דרומה־מערבה.

בשעה חמש וחמישים דקות שינינו כיוון מערבה. לסירוגין משכו את שימת לבי עקבות דרך עתיקה, מושחתת מאוד.

בשעה שש ושלושים דקות ראיתי אגב אורחא שלושה נציבי עמודים פגומים מוטלים לאורך הדרך, שמקורם בחורבות הנכסייה אשר אתאר להלן.

בשעה שש וארבעים דקות הגענו לדַיר עָלא (دير علا). זה אתרה של עיירה שחרבה מן המסד עד הטפחות. לפי אבני הבניין הפזורות על הארץ וקווי הקירות של הרבה מתחמים קטנים — תוואיהם של בתי מגורים הרוסים — היא נבנתה מאבנים בינוניות שלא הוקצעו היטב. כנראה השרידים העתיקים ביותר של העיר הזאת הם כמה בורות מים חצובים בסלע וקברים אחדים שעוצבו בתבנית שוקת המכוסה גוש מונוליתי גדול. מתקופה קרובה יותר, אמנם קודמת לימי־הביניים, הם שרידי כנסייה שנמחתה בחלקה הגדול; אורכה היה כנראה שלושים ושבעה צעד ורוחבה — ארבעה־עשר. היא היתה מכוּונת ממערב למזרח, ולפי נציבי עמודים מונוליתיים אחדים, שעודם פזורים בתוך המשואות, אפשר לשער שהיתה מחולקת לשלושה אולמים. רצפתה נעשתה מאבני פסיפס לבנות קטנות, שנשדדו או הועתקו ממקומן. כמו עוד כנסיות רבות מאותה תקופה, היה בתוכה בור מים, שנכרה באחת הסטראות.

ח׳רבת דיר דקלה

בשעה שבע ושלושים דקות פנינו מזרחה.

בשעה שמונה ואחת־עשרה דקות הכשכנו את דרכנו צפונה־מזרחה.

בשעה שמונה ושלושים דקות עלינו צפונה, והנחנו ליכיננו את ח׳רבת בן־רָעיש, שאתאר להלן.

בשעה שמונה ושלושים וחמש דקות, אחרי ירידה קלה, שבנו ועלינו צפונה, ואחר כך צפונה־מערבה.

בשעה שמונה וחמישים וחמש דקות הגענו לח׳רבת דֵיר דַקלה (خربة دير دقلة). תחילה בחנתי שרידי מתחם שאורכו חמישים וחמישה צעד ורוחבו שלושים. עובי הקירות כמטר וחצי; הם נבנו מאבנים מהוקצעות היטב בדרך כלל, אחדות מהן גדולות, שרובן בלו כאוד כרוב שנים. בתוך המתחם הזה לא נשאר שום מבנה שלם. ברם אפשר להבחין שם בשרידי בניין מלבני המכוון ממערב למזרח ומסתיים באפסיס. מידות בסיסו היו שמונה־עשר צעד על תשעה, וברי שהיה זה בית־תפילה קדמון. במקום אחר ראיתי כמה קברים חצובים בסלע. מחוץ למתחם הזה וסביבו, במפלס קצת יותר נמוך, השתרעו רציפים נאים בנויים מאבני פסיפס קטנות, לבנות. באחד מהם פעורים כמה בורות מים המפולשים זה לזה; אחר מסתיים בבְרֵכה שאורכה ארבעה־עשר צעד ורוחבה עשרה, והיא בנויה מאבנים מלבניות נהדרות, מצופות טיח עבה. פה ושם יש מרתפים אחדים חצובים בסלע, ולפני כל אחד מהם כמין פרוזדור בנוי מאבני גזית, שהיה לפנים סגור בדלת.

מצפון לחורבות האלה מתפתל, בעומק רב יחסית, ואדי צארידא.

ח׳רבת בן־רעיש

בשעה עשר ושמונה דקות ירדנו דרומה־מזרחה, ואחר כך דרומה־דרומה־מזרחה.

בשעה עשר וחמש־עשרה דקות עלינו מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה עשר ועשרים דקות ראיתי אתר חורבות נרחב, ונאמר לי כי שמו ח׳רבת בן־רָעיש (خربة بن رعيش). בתי מגורים רבים שקמרון תקרתם מחודד קמעא, כמעט עגול, עודם עומדים חלקית, והם נראים ערביים. בני תקופה קדומה יותר הם בורות מים, מרתפים וקברים חצובים בסלע בתבנית שוקת; וליד חרובה זקנה שרידי בניין שאורך בסיסו המלבני חמישה־עשר צעד ממערב למזרח, ורוחבו תשעה מצפון לדרום. הוא נבנָה מאבני גזית בתבנית משוכללת מאוד, כפי שמוכיחים נדבכים תחתיים אחדים שעודם עומדים באתרם. היו נכנסים לתוכו בעד שער צפוני. עכשיו פלש לשטחו סבך של אֵלות המסטיק ושל אֵלות ארץ־ישראליות.

חזרה לעין זַרקא

בשעה אחת־עשרה ועשר דקות המשכנו את דרכנו מזרחה.

בשעה אחת־עשרה וחמש־עשרה דקות ירדנו דרומה־מזרחה, ואחר כך מזרחה, במשעול חלקלק וקשה המתפתל בין שיחים גבוהים.

בשעה אחת־עשרה וחמישים דקות חצינו את ואדי צארידא, שמנו פנינו דרומה־דרומה־מזרחה, ובשעה שתים־עשרה ועשרים דקות חזרנו אל מחננו בעין זַרקא.

פרק ארבעים וחמישה

דיר אלמיר — דיר אסמעאן — דיר אלקלעה — ראפאת — דיר בלוט —
ח׳רבת מסמאר — ח׳רבת אם אלכבא — מג׳דל יאבא

דיר אלמיר

ב־3 ביוני, בשעה ארבע ושלושים וחמש דקות בבוקר, לקח מתורגמני את מטעני ויצא בדרך המוליכה הישר אל מַג׳דַל־יאבא; ואני יצאתי בחברת מורה דרך מערבה־צפונה־מערבה, לאורך ואדי זַרקא.

בשעה חמש וארבעים וחמש דקות עלינו מאפיק הנחל צפונה, על גדתו הימנית. עלינו בדי עמל עם סוסינו במדרון שבכמה מקומות היה תלול ביותר. המשעול שעלינו בו במאמץ מעוצב בחלקו כמדרגות בסלע, אבל הן עכשיו במצב גרוע מאוד.

בשעה שש הגענו למישורת ראשונה ורכבנו בה מזרחה־צפונה־מזרחה. אחר כך, בשעה שש וחמש דקות, החילונו שוב לעלות דרך סלעים וסבכים.

בשעה שש וחמש־עשרה דקות הגענו לדיר אלמיר (دير المير). צלעות הגבעה שטיפסנו עליה מכוסות הריסות בתי מגורים קדומים, שרידי כפר גדול שחרב. את ראשה מכתיר בניין שאורכו עשרים צעד ורוחבו שבעה; דומה שהוא לא קדם לתקופת מסעי־הצלב, והוא נראֶה מוסלמי.

דיר אסמעאן

בשעה שש וארבעים דקות שבנו וירדנו צפונה־מזרחה, בתוך סבך של אֵלות המסטיק, אלונים מצויים וחרובות.

בשעה שש וחמישים וחמש דקות חדלנו לרדת ושוב עלינו מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה שבע ועשרים דקות, אחרי טיפוס מייגע לאורך מדרון תלול יחסית ומשובש בסבכים, התעכבנו על רמה נישאה שיש בה אתר חורבות גדול, והוגד לי כי שמו דֵיר אַסְמַעאן (دير السمعان — מנזר שמעון). תחילה בחנתי מתחם רבוע נאה, שאורך צלעו ארבעים ושישה צעד. החומה נבנתה מאבנים נהדרות, מהוקצעות בתבנית משוכללת מאוד, רובן מזויזות. קטעים שלמים שלה, שמורים באופן מושלם, עודם עומדים על תִלם; אחרים

נהרסו ואחר כך, בתקופה אחרת, קוממו בחיפזון; ולבסוף עוד אחרים נשארו הרוסים חלקית, ורק הנדבכים התחתיים עודם באתרם. אשר לבניינים שמילאו את המתחם הזה, רובם נמחו, והפלחים בני הסביבה זרעו טבק בין משואותיהם. נציבי עמודים אחדים ואבן שחורות עליה צלב מקורם כנראה בבית־יראה שחרב כליל. הצלב הוא זה שמכנים על שם מלטה, מפני שאימץ אותו המסדר המכוּנה כך, אך לאמיתו של דבר מקורו קדמון מאוד, בעיקר אצל העדות הנוצריות במזרח.

מחוץ למתחם בצד צפון יש בניינים שקמרונם מחודד במקצת, המשמשים עכשיו כרפתות לשוורים, והם נבנו הרבה אחרי ייסוד המנזר המבוצר הזה.

באותו הצד משתרעת רחבה שהיתה מרוצפת לפנים בפסיפס, כפי שמעידות הרבה אבנים לבנות קטנות הפזורות פה ושם. הרחבה הזאת נגעה בשני צדיה בברֵכות מלבניות נרחבות, שנחצבו בחלקן הגדול בסלע ובמקום שהיה צורך בכך נבנו מאבנים גדולות מאוד. ממזרח למקורים האלה, קצת למעלה מהם, הבחנתי בשלישי — עגול, שקוטרו חמישה־עשר צעד. זה האחרון התחבר עם שני הקודמים באמצעות תעלה קטנה חצובה בסלע. בלי קשר לברֵכות האלה נחצבו בסלע גם כמה בורות מים שהיו קולטים את מי הגשמים ומספקים אותם למנזר. לבסוף, מדרום לאותו המתחם יש ברֵכה רביעית שהיתה כנראה מחצבה קדמונית, כמוה כשלוש האחרות, אשר לאחר שנחצבו לשם הפקת אבני בניין שוכללה תבניתן והן נוצלו כמקווי מים.

דיר אלקלעה

בשעה תשע ועשר דקות שבנו וירדנו מערבה, ואחר כך דרומה. לאחר שחצינו בקעה קטנה עלינו דרומה־דרומה־מערבה על הר שמדרוניו מכוסים סבך של אלונים, חרובים, אַלות המסטיק ועשבים קוצניים גבוהים. הגענו לפסגתו בשעה תשע וארבעים דקות, ושם נגלו לעיני חורבות מרשימות עוד יותר מאלה שראיתי בדַיר אַסַּמעאן. שם האתר דַיר אלקַלעה (دير القلعة — מנזר המצודה) ניתן לו מפני שהיתה זו באמת טירה בצורה, מוגנת בחומות עבות מאוד, בחפירים חצובים בסלע ובגיאיות עמוקים מאוד.

תכף לאחר שעברתי כמה חורבות מטושטשות הגעתי לשרידי קאפלה נאה שמידותיה הפנימיות היו שמונה צעדים על שלושים ושניים. בצד מערב היה לפניה פרוזדור (נארתֶקס) שחרב כליל, וכלפי מזרח היא הסתיימה באפסיס בתבנית חצי עיגול, שהואר בעד חלון קשוּת באמצעיתו. למעלה היה כרכוב פשוט ונאה, שכנראה הקיף את הבניין. החזית הצפונית חרבה חלקית; המערבית נמחתה כליל; הדרומית השתמרה קצת יותר, לפחות נדבכיה התחתיים. הכנסייה הזאת נבנתה מאבנים בינוניות, מהוקצעות היטב ופיאותיהן מיושרות באופן מושלם. היא רוצפה באבני פסיפס קטנות לבנות, אך הרצפה פורקה זה כבר כדי לפנות מקום לצמחי טבק.

ממזרח לבית־היראה יש מגדל שהיה לפנים בן שתי קומות, ועכשיו הוא נטול חלקו

העליון. הוא נבנָה מאבנים גדולות מזוזות הנחות זו על גבי זו בתואם מושלם, בלי חומר מלכד. נכנסים לתוכו בפתח מלבני שמעל מזוזותיו יש משקוף מונוליתי יפה אשר באמצעיתו גולף צלב מלטה. הצלב הזה מוקף מעגל המסוגר בתוך כמין מסגרת מלבנית והנוגע בשני צדיו בשני משולשים קטנים.

מדרום לקאפלה הזאת עומדים עוד חלקית שני אולמים גדולים, בנויים מאבני גזית. הם הוארו בעד חלונות מלבניים, ואחד מהם חוצות בערך באמצע קשתות עגולות. הם היו בני שתי קומות. המשקוף של עוד פתח כניסה מעוטר גם הוא באמצעו בצלב מלטה המוקף עיגול ממוסגר בתוך מלבן ארוך ונוגע בצד ימין ובצד שמאל במשולש, וכל זה נתון בתוך מסגרת מלבנית שנייה, גדולה יותר.

על המשקוף של שער שלישי ראיתי עוד צלב מלטה הניצב על חצי מעגל שאף כל אחד מקצותיו נסמך על חצי מעגל. מעל פתח רביעי, גבוה בהרבה מן הקודמים, שנכנסו בעדו אל המנזר, גולף באופן דומה צלב שווה זרועות על משקוף שאורכו שלושה מטרים ועשרה סנטימטר.

ממערב לפתח הזה רואים חורבות ביתן הבולט כשלוחה שיש בה חרכים להמטרת אבנים או חניתות. בין החורבות האלה ובין שני האולמים שהזכרתי מפריד מסדרון.

ולבסוף משך את שימת לבי באותו הצד מגדל רבוע שני, בן שתי קומות, שאורך צלע בסיסו אחד־עשר צעד, ופעורים בו חרכים. לידו יש בְּרֵכה חצובה בחלקה בסלע ובנויה בחלקה מאבנים נאות המצופות שיכבת טיח עבה מאוד.

הבְּרֵכה הזאת, שיורדים לתוכה בשלוש־עשרה מדרגות, אורך כל אחת מצלעותיה ארבעה־עשר צעד.

בְּרֵכה שנייה, גדולה בהרבה מזו, משתרעת ליד המגדל הראשון שהזכרתי. אורכה ארבעים ושמונה צעד, רוחבה חמישה־עשר, והיא נחצבה ברובה בסלע; במקום שהיה צורך בכך היא נבנתה מאבנים נהדרות, רובן מזויזות ובתבנית משוכללת מאוד. הטיח שציפה את קירותיה כלפי פנים נקלף כדי שלושה רבעים. באגן הגדול הזה מגדלים עכשיו טבק. הוא היה מפולש לעוד שתי בְּרֵכות, קטנות יותר וחצובות בחלקן בסלע במפלס נמוך יותר. כל הבְּרֵכות האלה, כמוהן כחפירים החצובים בסלע והגובלים בצד דרום בחומת־הגדר, העומדת עדיין בצד זה, נראה שהיו תחילה מחפורות שנכרו לשם הפקת אבני בניין.

אילו זכרונות כרוכים במנזר הנאה הזה, או אם רצונך לומר — בטירה הבצורה הזאת, שבתוך מתחמה מצוי בית־היראה הגדול הנזכר לעיל? באיזו תקופה נוסד? אשר לשאלה הראשונה, עלי להודות שלא מצאתי שום דבר בנדון זה לא במסורות שיש להן מהלכים בארץ ולא בהיסטוריה. אשר לגיל הבניינים החשובים האלה, סבורני שהם קדמו לפלישת הערביים לארץ־ישראל. ראשית, למראה הבְּרֵכות הנרחבות הללו, החצובות בסלע ובנויות מאבנים מזויזות המותאמות זו לזו בדקדקנות רבה; וכן למראה הכתלים העבים והיפים הללו, הבנויים מאבנים דומות שהונחו זו על זו בלי מלט, אתה עשוי לשער שלפניך שרידי מבצר יהודי. אבל השערה זו נופלת מיד, שהרי הקאפלה הגדולה הנזכרת לעיל משולבת

באופן כה מושלם במכלול הבנייה, שלא ישוער כי היא נבנתה מאות שנים אחרי המגדלים והכתלים שתיארתי. ועוד: מעל רוב השערים העומדים עוד, אשר אין בהם כל סימן לשיפוץ, מגולף צלב שווה זרועות באמצע המשקוף המונוליתי המונח על המזוזות. לפי הצלבים האלה ופאר הבניינים שהושקעו בהם בוודאי סכומים ומאמצים גדולים, והם נבנו אפוא בתקופת שגשוג של הדת הנוצרית בארץ, נראֶה לי שלפנינו מנזר מבוצר בן המאה הרביעית או החמישית לספירת הנוצרים. בשוטטי בין החורבות ראיתי כמה נציבי עמודים שמקורם ככל הנראה בקאפלה, וכותרת דמוית מין סלסלה קלועה קליעה דלילה, בסגנון ביזאנטי מובהק. מכל מקום, המנזר הזה קדם בהרבה לתקופת מסעי הצלב, ואם הלאטינים השתכנו בו, הם השאירוהו אל נכון כמעט כמות שנבנָה כמה מאות שנים קודם לכן. עם זאת אפשר ליחס להם שיפוצים קלים, אם אין אלה — והדבר אפשרי באותה המידה — מעשה ידי המוסלמים.

ראפאת

בשעה אחת ושלושים דקות ירדנו מערבה־צפונה־מערבה, והנחנו אגב אורחא לשמאלנו, מעבר לגיא, את דֵיר אלמיר.

בשעה אחת וחמישים דקות הגענו לשיפולי ההר,ולאחר עלייה קצרה צפונה־מערבה חצינו מערבה עמק שפר שמגדלים בו חיטה.

בשעה שתיים ראיתי בצד צפון את הכפר ראפאת (رافات), בריחוק קילומטר אחד בערך. לא פקדתי אותו לפי שכבר עשיתי זאת בשנת 1863. הוא יושב בראש גבעה טרשית, ומספר תושביו עכשיו קטן מאוד. הוא נבנָה אל נכון באתרה של עיירה קדומה, לא גדולה אבל בנויה היטב, כפי שמוכיחות אבני גזית נאות הפזורות בכל האתר. רואים שם כמה בורות מים עתיקים ובְרֵכה מלבנית חצובה בסלע שאורכה חמישה־עשר צעד ורוחבה עשרה. בצלע הגבעה נכרו כמה קברים בתבנית שוקת מפני הקרקע. סגרו אותם לפנים במכסה־גמלון או פשוט באבנים מונוליתיות גדולות, מהוקצעות פחות או יותר, כמו שרואים למשל בקברי ח׳רבת אלמְדיה, באתר המכוּנה ח׳רבת אליַהוד.

דיר בלּוּט

בשעה שתיים ועשר דקות הגענו לדֵיר בַּלּוּט (دير بلّوط). עתה שוב אין זה אלא כפר שמספר תושביו אינו עולה על מאה וחמישים. לפי שטח החורבות המכסות את גבעתו אפשר להסיק שלפנים היתה כאן עיר ממש. רוב הבתים נבנו מאבנים גדולות, מקצתן רב־צלעיות ולא מהוקצעות היטב, ומקצתן מלבניות ומסותתות למשעי.

מלומדים אחדים מזהים באתר הזה את בַּעֲלָת (ביוונית Βααλάθ; בלאטינית Baalath), המשויכת בספר יהושע למטה דן. המלה הערבית ׳בַּלּוּט׳, שמשמעה אלון, אין לה כל

קירבת משמעות לשם העברי או הכנעני בעלת, המרמז כנראה לפולחן הבעל שהיה נהוג במקום הזה לפנים. ברם אין בכך בשום פנים כדי לסתור באופן מוחלט את דעתו של מי שמוצא זיקה בין שני השמות האלה; אכן הערביים, שלא הבינו את משמעות השם הקדמון, היו עשויים לשנותו שינוי קל שהפכו למלה ערבית המוכרת להם היטב.

טענה לסתור הנראית לי חזקה מן הקודמת היא שהעיר בעלת משויכת במקרא למטה דן, ואילו את דִיר בַּלּוּט הייתי מייחס, לפי המקום, דווקא לנחלת אפרים.

ח׳רבּת מסמאר

בשעה שתיים ועשרים וחמש דקות המשכנו את דרכנו מערבה־צפונה־מערבה על רמה נישאה מאוד.

לשמאלנו התפתל ואדי בַּלּוּט (واد بلّوط), הוא הוא הקרוי הלאה מזרחה ואדי צארידא ועוד הלאה מזרחה — ואדי זַרקא.

בשעה שתיים ושלושים דקות ראיתי בצד דרום, מעבר לנחל, את ח׳רבּת מסמאר (خربة مسمار), כפר קטן הרוס במרום גבעה.

בשעה שתיים וחמישים דקות ירדנו אל עוד רמה המכוסה סבכים, כמו הקודמת.

ח׳רבּת אם אלכּבּא

בשעה שלוש וחמש דקות הגענו אחרי עלייה נוספת לאתר חורבות נרחב בשם ח׳רבּת אֻםּ אלכּבּא (خربة امّ الكبا). כאן היתה עיירה, כנראה קדומה מאוד, אך שהיתה נושבת עדיין בתקופה הנוצרית ואחרי הפלישה הערבית. מן התקופה הקדומה הם כנראה בורות המים, לפחות ארבעים במספר, החצובים בסלע; מן השנייה — מספר גדול למדי של בתים שנדבכיהם התחתיים עודם באתרם, ומקצתם אפילו כמעט שלמים, על קשתותיהם העגולות. אבן שחקוק עליה צלב שווה זרועות, מוקף מעגל, מקורה אולי בקאפלה נוצרית שחרבה כליל. בבתי מגורים אחרים ניכר שנבנו אחרי התקופה השנייה. אבני הבניין של העיר הזאת הן בחלקן גדולות למדי, מקצתן מהוקצעות היטב והאחרות כמעט לא מסותתות.

מג׳דל יאבּא

בשעה ארבע המשכנו את דרכנו מערבה־צפונה־מערבה. לאחר עלייה קלה ירדנו במשעול מסולע וקשה, עטור סבכים עבים.

בשעה ארבע ושלושים דקות חצינו מערבה מישור זרוע דורה ומלא תלוליות.

בשעה חמש וארבע דקות נטינו את אוהלנו לרגלי הגבעה שמכתיר הכפר מַג׳דַל יאבּא

(مجدل يابا). בנייתו גרועה, ומספר תושביו שבע מאות. על פסגת הגבעה רואים שרידי כנסייה נוצרית עתיקה, שהקשתות המחודדות של חלונותיה מעידות כמדומה על בנייה בתקופת מסעי הצלב. היא הרוסה ברובה, והחלק שנותר משמש עכשיו כדיר, ובערב כולאים בו את העדרים הגדולים של השיח׳. בית מגוריו שלו הוא כמין מצדית, שחלקה העליון שופץ לפני עשרים שנה בקירוב ואשר נבנתה על חורבות מצודה קודמת, גדולה ממנה בהרבה, כנראה בת גילה של הכנסייה שהזכרתי.

בבואי לבקר את השיח׳ הזה עברתי את הפרוזדור של בית־האחוזה שלו, הפיאודאלי למראה, וראיתי כי שערו של זה האחרון בנוי מאבנים עתיקות נהדרות, ועל אחת מהן, המשמשת כמשקוף, קראתי את הכתובת היוונית הבאה:

ΜΑΡΤΥΡΙΟΝΤΟΥ
ΑΓΙΟΥΚΗΡΥΚΟΥ.

הכתובת הזאת, שאותיותיה החרותות יפות מאוד, נתונה בתוך מין מסגרת מלבנית שבכל צד נוגע בה משולש, והיא עצמה מוקפת עוד מסגרת מלבנית, גדולה יותר.

אורך האבן הזאת שני מטרים ועשרים סנטימטר. כפי שמציינת הכתובת, היא כיסתה על קברו של הקדוש המעונה קֵריקוס, שגופתו הונחה אולי תחת מזבח הכנסייה הסמוכה, כנסייה שנבנתה ככל הנראה על גבי אחרת, קדומה הרבה יותר.

כפי שנותן יסוד לשער השם מג׳דל־יאבא, היה זה לפנים מגדל עוז. אכן השם מַג׳דַל הוא תעתיק של המלה העברית מִגְדָּל, שבהרחבה משמעה מצודה, מקום מבוצר, ושאנו מוצאים במקרא נסמכת על עוד מלה המשמשת ככינוי מגדיר — מגדל־אל, מגדל־גד — כשם שתי ערים שונות, האחת בנחלת נפתלי והאחרת בנחלת יהודה. אבל היו אל נכון עוד הרבה ערים בצורות שאינן נזכרות במקרא, כמו שמעידה זו הנדונה כאן, וששמן הורכב מן המלה מגדל, בערבית מַג׳דַל, ומעוד מלה (כאן למשל יאבא), כדי להבחין ביניהן.

פרק ארבעים ושישה

ח׳רבת אם אתינה — ח׳רבת אבו־סמארא — ח׳רבת אם אלחמאם — ח׳רבת כספא — ח׳רבת אם אלבריד — ח׳רבת אדויר — קרון אלחראמיה — קצר אסת — חזרה למג׳דל יאבא

ח׳רבת אם אתינה

ב־4 ביוני, בשעה ארבע ועשרים וחמש דקות בבוקר, יצאתי לסקור כמה אתרי חורבות בסביבה בחברת מורה דרך שנתן לי השיח׳ של מַג׳דַל יאבא. מגמת פנינו היתה בתחילה צפונה, ואחר כך צפונה־מזרחה.

בשעה ארבע ושלושים וחמש דקות עלינו דרך גבעות מכוסות אבנים, וירדנו מהן בשעה ארבע וארבעים דקות.

בשעה חמש פנינו דרומה־דרומה־מזרחה.

בשעה חמש ועשר דקות הגענו לח׳רבת אֻםّ אַתינה (خربة امّ التينة), כפר הרוס כליל על גבעה לא גבוהה. היו בה כעשרים בתים קטנים, שאפשר עוד להבחין רק בקווי קירותיהם. נחצבו שם בסלע כעשרה בורות מים; לימים הוגדלו אחדים מהם, ועכשיו הם משמשים כמחסה תת־קרקעי לרועים.

ח׳רבת אבו־סמארא

בשעה חמש ועשרים וחמש דקות המשכנו את דרכנו מזרחה־דרומה־מזרחה ואחר כך מזרחה — כל הזמן בתוך סבכים.

בשעה חמש ושלושים וחמש דקות הגענו לח׳רבת אַבּו־סַמארא (خربة ابو سمارا). כך קרוי מתחם מלבני על גבעה, שכתליו בנויים מאבנים בינוניות ומהוקצעות למדי, ומידותיו ארבעים צעד על עשרים וארבעה. בפנים יש עוד מתחם, שאורך כל אחד מכתליו רק שלושה־עשר צעד והם בנויים מאבנים גדולות יותר. זה היה כנראה לפנים מגדל. בקירבת מקום ראיתי שני בורות מים חצובים בסלע ושרידי עוד בניינים שחרבו.

ח׳רבּת אם אלחמאם

בשעה שש הוספנו לנוע מזרחה, ולפרקים פנינו צפונה־מזרחה.

בשעה שש וחמש־עשרה דקות ראיתי חורבות פזורות על גבעה, והוגד לי כי שם האתר ח׳רבּת אֻםּ אלחַמּאם (خربة امّ الحمّام). אלה חורבות עיירה שאתרה משובש עתה בסבכים צפופים של אֵלת המסטיק, שביניהם מבצבצים או קבורים הנדבכים התחתיים של הרבה בתים ממוטמטים אשר נבנו ברובם מאבנים גדולות יחסית, בדרך כלל לא מהוקצעות היטב. פה ושם נפערים פיותיהם של בורות מים תחת רגלי המשוטט בין החורבות האלה.

מחוץ לעיירה עומד עוד חלקית בניין קמור תקרה, ערבי למראה. הוא מכונה אלחַמּאם (המרחץ), ומכאן שם האתר ח׳רבּת אֻםּ אלחַמּאם, ואילו השם הראשון של היישוב הזה נמחה כליל.

על גבעה סמוכה, גבוהה מזו שעליה ישבה העיירה הזאת וחולשת עליה מקרוב מאוד, ראיתי שרידי כנסייה קטנה מכוּונת ממערב למזרח, שאורכה עשרים צעד ורוחבה שישה־עשר. למרות מידותיה הצנועות דומה שהיו בה שלושה אולמים, ונציבים אחדים של עמודי אבן המוטלים על הארץ הם כנראה שרידי מבני ההפרדה בין אולם התווך והסטראות. היו נכנסים לבית־היראה הזה לא ממערב אלא מצפון, בעד שלושה שערים מלבניים שעל מזוזותיהם רכבו משקופים מונוליתיים.

בתים סמוכים לכנסייה, שנמחו לחלוטין, היו כנראה שייכים למנזר עתיק, ששרדו ממנו בורות מים אחדים חצובים בסלע על פסגת הגבעה ובצלעה. הגבעה עצמה היתה מוקפת כולה חומה, שהתמוטטה ברובה.

ח׳רבּת כּספא

בשעה שבע ועשרים דקות ירדנו צפונה־מזרחה.

בשעה שבע ושלושים דקות חצינו בקעה צפונה־מזרחה.

בשעה שבע ושלושים ושתיים דקות החילונו שוב לעלות במדרון לא תלול צפונה־צפונה־מערבה, ובשעה שבע וחמישים ושתיים דקות הגענו לח׳רבּת כָּספא (خربة كسفا). על גבעה המכוסה היום סבכים והחולשת כלפי צפון ומזרח על הגיאיות העמוקים של ואדי כָּספא משתרעים עיי כפר גדול שבתיו ההרוסים נבנו כמעט כולם מאבנים גדולות יחסית. בניין מכוּון ממערב למזרח, שנמחה לשלושה רבעים, דומה שהיה לפנים כנסייה נוצרית. שני עמודים עודם שרועים על הארץ בתוך אתרה; האחרים נשרפו לסיד בתנור סמוך. לכנסייה הזאת השתייכה ככל הנראה אבן פגומה נאה שמצאתי במרחק מה משם, ושאפשר להבחין עליה בחמישה עיגולים מצרניים ובתוך כל אחד מהם צלב שווה זרועות. האבן הזאת היתה אולי משקוף של דלת.

אחר כך משכו את שימת לבי כמה קברים חצובים בתבנית שוקת מלבנית, שתי בְּרֵכות וכתריסר בורות מים חצובים בסלע התשתית.

ח׳רבת אם אלבּריד

בשעה שמונה וחמישים דקות ירדנו דרומה־מערבה, ואחר כך מערבה.

בשעה תשע וחמש־עשרה דקות ניגשתי לבחון עוד אתר חורבות, בשם ח׳רבּת אֻםّ אלבֻּרַיד (خربة امّ البريد). הוא משתרע על גבעה שהקיפה חומת־גדר בנויה מאבנים גדולות פחות או יותר, לא מהוקצעות היטב. מפנים לחומה הזאת, ההרוסה בחלקה הגדול, הבחנתי בקווי קירות אחדים מטושטשים שמקורם בבניין עתיק מכוון ממערב למזרח, שהיה אל נכון כנסייה נוצרית. שטחו, שלא יכולתי לעמוד על מידותיו המדויקות — עד כדי כך נהרס המנצב הזה מן המסד עד הטפחות — זרוע עכשיו אבנים מגובבות, וביניהן הבחנתי בהרבה אבני פסיפס לבנות, שהיוּ לפנים את רצפת הכנסייה. שלושה נציבי עמודים שבורים המונחים בתוך המשואות מעידים שבין אולם התווך והסטראות הפרידו כמה עמודים, שכנראה הועתקו למקום אחר, ואולי נשרפו לסיד בתנור בקירבת האתר. כפי שרואים בהרבה כנסיות אחרות מאותה התקופה, הפיקו את המים לצורכי הפולחן מבור חצוב בכניסה לכנסייה הזאת.

מסביב לבניין הזה אפשר להבחין בקווי הקירות של בתים רבועים קטנים, כעשרים במספר. רואים שם גם כמה בורות מים וברֵכה חצובה בחלקה בסלע ובנויה בחלקה מאבני בניין עתיקות, מצופות טיח עבה.

ח׳רבּת אדויר

בשעה עשר וחמש דקות ירדנו צפונה־מערבה, ובשעה עשר וחמש־עשרה דקות שבנו ועלינו באותו הכיוון.

בשעה עשר ועשרים דקות הגענו, אגב פנייה מערבה, לח׳רבת אֻדֻוַיר (خربة الدوير), כפר הרוס כליל על גבעה. הוא לא היה יותר מקבוצה קטנה של בתי מגורים שנבנו בתבנית מגדלים רבועים מאבנים בינוניות. קטע עמוד והרבה אבנים לבנות קטנות, שרידי רצפת פסיפס עתיקה, מעידים שהיתה באתר הזה כנסייה נוצרית, אך היא נמחתה כליל. אתרה, כמוהו כאתר הכפר עצמו, מכוסה עתה צמחי טבק.

סמוך לשם משתרעת ברֵכה גדולה חצובה בסלע. זו היתה מתחילת ברייתה מחפורת להפקת אבני גזית; אחר כך הוסב חלק מן המחצבה הזאת למקווה עגול, שיורדים לתוכו על מדרגות מעוצבות בסלע.

קרוּן אלחראמיה

בשעה אחת־עשרה ושלושים וחמש דקות המשכנו את דרכנו בירידה דרומה.

בשעה אחת־עשרה וחמישים ושתיים דקות פנינו מערבה.

בשעה אחת־עשרה וחמישים וחמש דקות חצינו בקעה; ושוב עלייה דרומה הביאה אותנו בשעה שתים־עשרה וחמש דקות לקֻרוּן אלחַראמיה (قرون الحرامية), מתחם רבוע קטן, שאורך צלעו שבעה־עשר צעד, וכתליו בנויים מאבנים עצומות, כמעט לא מהוקצעות, המונחות זו על זו בלי חומר מלכד. עמדת הגנה עתיקה זו ניצבת בראש גבעה, בתוך סבך אֵלות מסטיק ואלונים.

קצר אסַת

בשעה שתים־עשרה ועשר דקות ירדנו משם דרומה־מערבה.

בשעה שתים־עשרה ועשרים וחמש דקות ראיתי שרידי מתחם לא גדול, שחוזק במגדלים קטנים, שהם הרוסים עכשיו, פרט לאחד אשר אחדים מנדבכיו התחתיים עודם עומדים. אמרו לי ששם האתר ח׳רבת קֻצר אַסַּת (خربة قصر الستّ).

בשעה שתים־עשרה ושלושים וחמש דקות חזרתי לאוהלי, לרגלי גבעת מַג׳דַל־יאבּא.

פרק ארבעים ושבעה

ח׳רבת אם אלקבה

ב־5 ביוני, בשעה שלוש וארבעים דקות בבוקר, החילונו לרכוב צפונה דרך מישור פורה מאוד.

בשעה ארבע פנינו מזרחה־צפונה־מזרחה. לשמאלנו, בצד מערב, בריחוק מהלך חצי שעה, הנחנו את קַלְעַת ראס אלעַין (قلعة راس العين), שאספר עליה להלן.

אז חצינו נחל קטן ובעלייה קלה מזרחה־צפונה־מזרחה הגענו בשעה ארבע ושלושים ושתיים דקות לח׳רבת אֻםּ אלקֻבּה (خربة امّ القبّة). תחילה בחנתי שרידי חומת־גדר הבנויה בחלקה מאבני גזית מיושרות למשעי ובחלקה מאבנים מזויזות. אורך החזית המזרחית שלושים וארבעה צעדים; גם המערבית ארוכה שלושים וארבעה צעדים; אורך החזית הצפונית עשרים ושמונה צעדים, הדרומית — ארבעים וחמישה. כך מתקבל סראפֶּז בגלל ההתאמה לטופוגראפיה של הגבעה. בכמה מקומות מונחים הנדבכים התחתיים על הסלע המיושר. בתוך המתחם הזה יש שני בורות חצובים בסלע, קווי הקירות של כמה בניינים הרוסים כליל, ובהם של קאפלה מלבנית שמידותיה עשרים צעד על תשעה, והיא מכוונת ממערב למזרח; בקצה זה היא הסתיימה באפסיס שאפשר עוד להבחין בעקבות מטושטשים שלו; היא רוצפה באבני פסיפס לבנות, שרובן נשדדו.

מדרום לחומת־הגדר הזאת ראיתי עוד אחת, קטנה ממנה ובנויה מאבנים קטנות יותר, אך סדורות בתואם רב. שרדו ממנה כמה נדבכים תחתיים.

במרחק מה משם מערבה יש קובה קטנה. האתר שאני מתאר כאן נקרא על שם מקדש מעט זה, החרב למחצה, שנבנָה מאבני גזית נאות אשר נלקחו מבניין קדום.

דרומה משם ראיתי ארבעה בורות מים ובְרֵכָה, שאורכה שנים־עשר צעד ורוחבה שישה, חצובה בחלקה בסלע ובנויה בחלקה.

כפר קאסם

רק נחל מפריד, בצד צפון, בין האתר הקודם ובין כָּפר קאסִם (كفر قاسم), שנבנה באתרה של עיר עתיקה, גדולה בהרבה מן השטח שתופס הכפר הזה היום, כפי שמעידים בורות המים והמשואות שרואים מחוץ לכפר החדש. הוא יושב על גבעה, ובתיו בנויים בנייה גסה מטיט. מספר תושביו ארבע מאות.

ח׳רבת כפר חתא

בריחוק מהלך חמש־עשרה דקות מצפון־מערב לכפר קאסִם משתרע על גבעה לא גבוהה אתר חורבות די גדול, שראיתי את עצמי פטור מלסור אליו מפני שכבר סקרתיו בשנת 1863. שמו ח׳רבת כָּפר חַתּא (خربة كفر حتّا). על פני כל השטח פזורות אבנים גדולות, שרידי בתים שקרסו. בערך במרכז האתר רואים שרידי מגדל (בֻּרג׳), שחלקו העליון שופץ ואילו תחתיו יש כמה חדרים נמוכים שקירותיהם הפנימיים וקמרוניהם המעוגלים הם ככל הנראה כמות שנבנו בימי קדם, כפי שמעידים התבנית המשוכללת והתואם של אבניהם. בת אותה התקופה כנראה היא גם באר בנויה מאבני גזית נאות הערוכות בתואם מושלם. מסגד נטוש מעיד שהמקום הזה היה עוד מיושב אחרי הפלישה הערבית.

ח׳רבת כפר ברה

בריחוק שלושה קילומטרים מצפון לכָּפר קאסִם ומעבר לוואדי מַסחא (واد مسحا) יש עוד אתר חורבות, שגם אותו סקרתי בשנת 1863, הקרוי כָּפר בַּרה (كفر برة). אלה חורבות כפר ערבי נטוש. שיחי קיקיון נהדרים גדלים בתוך משואות הבתים החרבים. על סף מסגד קטן שעודנו עומד על תֵּלו שרוע על הארץ עמוד קטן מחורץ ומפותל, עשוי משיש לבן, נאה. פה ושם חצובים בסלע בורות עתיקים אחדים.

ח׳רבת ח׳ריש

במרחק מה מכָּפר בַּרה מערבה רואים בראש גבעת טרשים, שבצלעה היתה לפנים מחצבה, כמה בְּרֵכות, בורות מים רבים למדי וגת עתיקה — כל אלה חצובים בסלע התשתית. ערמות אבנים בגדלים שונים פזורות בכל השטח, והן כל מה ששרד מבתים שנהרסו כליל. עצי שיזף [שיטה? — acacias mimosas] אחדים מצלים על החורבות הנידחות האלה, שגם עליהן היעפתי מבט בשעת מסעי הקודם. שם האתר הזה ח׳רבת ח׳רֵיש (خربة خريش).

ח׳רבת זאכּור

באותו הסיור סקרתי גם את ח׳רבת זאכּור (خربة زاكور), בריחוק מהלך לא יותר מעשרים דקות ממזרח־צפון־מזרח לח׳רבת ח׳ריש, מעבר לוואדי זאכּור, על גבעת טרשים מכוסה סבכים, שגבה מכוסה חורבות המשתרעות אף לאורך המדרון. מספר גדול למדי של בתים קטנים הרוסים, ערביים למראה, מעידים שהיה כאן כפר נכבד, שנבנה בחלקו מאבני בניין עתיקות. גם בבורות מים חצובים בסלע ניכרת מלאכה שקדמה לכיבוש הערבי.

ח׳רבת נג׳ארא

חזרתי אל ח׳רבת אֻםّ אלקֻבּה.

בשעה חמש ועשרים וחמש דקות יצאנו משם מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה חמש ושלושים דקות רכבנו צפונה־מזרחה.

בשעה חמש וארבעים ושתיים דקות בחנתי את קווי הקירות של מתחם שמידותיו חמישים וחמישה צעד על שלושים וארבעה. פנים המתחם מעובד עכשיו. על הארץ מוטל משקוף של דלת, שאורכו שני מטרים ושישים סנטימטר. שם האתר הזה ח׳רבת נג׳ארא (خربة نجارا).

ח׳רבת אנג׳אר

בשעה חמש וחמישים וחמש דקות המשכנו את דרכנו מזרחה־צפונה־מזרחה, ואחר כך צפונה־מזרחה.

בשעה שש ושלושים דקות ראיתי על יד הדרך אתר חורבות קטן על גבעה, ונאמר לי ששמו ח׳רבת אַנג׳אר (خربة النجار).

ח׳רבת עזּון

בשעה שש וארבעים וחמש דקות עלינו על מדרון מכוסה סבכים, בעיקר של אֵלות המסטיק.

בשעה שש וחמישים דקות הוגד לי על כפר ערבי גדול, נטוש, ששמו ח׳רבת עַזּון (خربة عزّون). בתים קטנים רבועים רבים עודם עומדים על תֵלם חלקית. קמרון תקרתם מעוגל או מחודד במקצת. על יד מסגד, שאולי תופס את מקומה של כנסייה נוצרית, ראיתי עמוד מוטל על הארץ וכמה אריחים גדולים, שמקורם בוודאי בבניין עתיק יותר. עצי תאנה זקנים ושיזפים [?] נאים פזורים בין החורבות.

ח׳רבת אסריסיא

בשעה שבע ועשרים וחמש דקות שבנו וירדנו דרומה.

בשעה שבע ושלושים וחמש דקות הוספנו לרדת דרומה־מערבה, ואחר כך מערבה.

בשעה שבע וחמישים דקות חנינו בח׳רבת אַסריסיא (خربة اسريسيا). זה אתר על גבעה מוקפת בקעה, ויש בו אך כשלושים מִתחמים קטנים בנויים מאבנים גדולות — מקצתן כמעט אבני גזית והאחרות כמעט אבני גוויל — שהם שרידי בתי מגורים ממוטמטים. בורות מים אחדים חצובים בסלע חבויים למחצה בעבי הסבכים שפלשו לאתרו של הכפר העתיק הזה.

ח׳רבת דיר קסיס

בשעה שמונה וארבעים וחמש דקות המשכנו את דרכנו מזרחה־דרומה־מזרחה. לשמאלנו התפתל ואדי אַסריסיא.

בשעה תשע החילונו בעלייה, חלקה דרומה־מזרחה וחלקה דרומה־דרומה־מזרחה.

בשעה תשע ושלושים ושתיים דקות, משהגענו אל רמה, פנינו מערבה, ובשעה תשע ושלושים וחמש דקות היינו בח׳רבת דַיר קַסיס (خربة دير قسيس). תחילה בחנתי בְּרֵכה גדולה, שאורכה עשרים ושמונה צעד ורוחבה עשרים וחמישה. היא חצובה בחלקה בסלע ובחלקה בנויה מאבנים נאות מזויזות ומצופות טיח עבה. לפני הבְּרֵכה הזאת משתרעת מישורת זרועה אבני פסיפס קטנות לבנות, ומכאן שלפנים היתה בה רצפת פסיפס. קבוצת בתי המגורים שעמדה באתר הזה שוב אינה אלא גל של ערב חומרים מגובבים על הארץ. רק מסגד קטן עודנו עומד חלקית. המשקוף שמעל דלתו הוא ככל הנראה עתיק, אך סגנון השושנות המעטרות אותו ערבי. מעל המשקוף הזה מתרוממת קשת חדה, שמאפיין אותה קימור־מדרגות גדול, מחורץ תעלות קטנות ניצבות על הקשת, הנראות כצינורות וכסדרת אבנים טרוחות צרות מאוד, שמפרידים ביניהן מישקים עמוקים. מערך כזה מוצאים בהרבה מסגדים עתיקים, סביב פתחי הכניסה ומעליהם; ושוב מוצאים אותו בכמה כנסיות נוצריות בארץ־ישראל, ויצוינו כנסיית הקבר הקדוש וכנסיית אנה הקדושה — הנוצרים שאלו אפוא את סגנון הקישוט הזה מן הערביים.

בריחוק מה מן המסגד הזה מוצאים מחצבות עתיקות וקברים אחדים חצובים בסלע, אולי מן התקופה היהודית.

זאויה

בשעה עשר וארבעים וחמש דקות יצאנו שוב לדרך מזרחה, ואחר כך פנינו מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה עשר וחמישים ושמונה דקות הגענו לזאויה (زاوية), כפר היושב על גבעה ומספר תושביו מאתיים. יש להם בו מסגד קטן. את פתח הכניסה של בית אחד מעטרים כמין צינורות המקובלים על הערביים זה כבר כיסודות מסגרת לקימור־המדרגות של שערי מסגדיהם ולפעמים אף של בתיהם.

מסחא

בשעה אחת־עשרה וחמש־עשרה דקות שבנו וירדנו ממרום זאויה מזרחה.

בשעה אחת־עשרה ועשרים דקות עלינו בשביל משובש באבנים, בין סבכים.

בשעה אחת־עשרה ושלושים דקות ירדנו לתוך ואדי זאויה, והנחנו לשמאלנו, בפאת צפון, על גבעה גבוהה, את הכפר מַסחא (مسحا). המרחק בינו לבינינו היה כשני קילומטרים. מספר תושביו אולי שלוש מאות עד שלוש מאות וחמישים.

רכבנו לאורך הגדה השמאלית של הנחל שהזכרתי. בכמה מקומות גובלים בו מטעי תאנה.

בדיא

בשעה שתים־עשרה וחמש־עשרה דקות נראָה לנו בצד צפון, על הר קרוב, הכפר בְּדְיא (بديا). הוא נראָה לא קטן מאוד.

בשעה שתים־עשרה ושלושים דקות ישבנו בצל עץ זית זקן כדי לאפשר מרגוע לסוסינו.

סרתא

בשעה שתיים וחמש דקות המשכנו את דרכנו מזרחה, ומקץ עלייה דרך כרם קטן של עצי זית נאים הגענו בשעה שתיים וחמש־עשרה דקות לסַרתא (سرطا). בכפר הזה יש כארבעים בית, שאחדים מהם עולים בטיב בנייתם על בתיהם של כפרים רבים אחרים. בקירות הבתים האלה סדורות אבנים לבנות ואדומות חליפות. כמה בורות מים עתיקים חצובים בסלע עודם מספקים מים לצורכי התושבים.

ח׳רבת דאר אחמד

בשעה שתיים ושלושים דקות המשכנו את עלייתנו מזרחה, ובמהֵרה עברנו סמוך לוַלִי־ מוקדש לשיח׳ עבדאללה, המכתיר גבעה טרשית. המדרון שעלינו עליו מכוסה עצי זית זקנים.

בשעה שתיים וארבעים דקות ירדנו, ובשעה שתיים וחמישים דקות החילונו שוב לעלות, הפעם דרומה, במשעול תלול וחלקלק.

בשעה שתיים וחמישים וחמש דקות שבנו וירדנו דרומה־דרומה־מזרחה.

בשעה שלוש וחמש דקות הגענו לואדי חארִס (واد حارس), עמק מעובד שהחילונו שוב לעלות בו במדרון מתון מזרחה, ואחר כך מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה שלוש וחמש־עשרה דקות טיפסנו במעבה סבכים על מדרון טרשי של גבעה, ועל

ראשה מצאנו שרידי כפר עתיק הרוס ששמו, לפי מה שהוגד לי, ח׳רבת דאר אַחמַד (خربة دار احمد).

ח׳רבת אלמתאוי

בריחוק מהלך עשרים וחמש דקות מזרחה, לאחר ירידה תלולה ושוב טיפוס מייגע מאוד, סקרתי על פסגת עוד גבעה גבוהה מאוד כפר קטן, חרב ונטוש בחלקו. שמו ח׳רבת אלמַתאוי (خربة المتاوى). רק פלחים אחדים עודם דרים בו.

ראס אלעין מתאוי

בשעה ארבע ועשר דקות ירדנו מזרחה בוואדי אלמַתאוי, ובשעה חמש הוריתי לנטות את אוהלי על יד מעיין שופע המשקה את העמק ושמו ראס אלעַין מַתאוי (راس العين متاوى). המבוע הזה יוצר פלג עטור קבוצות נהדרות של שיח־אברהם, ובעמק שהוא חותר בו גדלים עצי זית ותאנה.

בלילה העירו אותנו צניפות של סוסינו, שהחרידום כמה חזירי בר אשר באו לרוות את צמאם במי המעיין.

פרק ארבעים ושמונה

ברוקין — כּראוא — ח׳רבת כפר אתות — כפר עין — דיר אלע׳סאנה — בית־רימא — ח׳רבת עין אלפוארא — ח׳רבת אדיר — ח׳רבת זנאר — חזרה לעין אלמתאוי

ברוקין

ב־6 ביוני, בשעה שלוש וחמישים דקות בבוקר, השארתי את מתורגמני ואת מטעני על יד עין אלמָתאוי, ויצאתי בחברת פלח בן הסביבה מערבה־דרומה־מערבה, לאורך קו אפיקו של הנחל הקרוי באותו השם.

בשעה ארבע ושתים־עשרה דקות עברנו לרגלי הגבעה הגבוהה שמכתיר הכפר הקטן מָתאוי. הגבעה הזאת מוקפת כולה בוואדי בשם זה; מדרוניה תלולים במקומות רבים וטרשיים מאוד, בעיקר בצד דרום־מערב.

בשעה ארבע ושלושים דקות היתה מגמת פנינו מערבה, ואחר כך דרומה־מערבה. רכבנו בין מטעים נאים של עצי תאנה וזית הממלאים חלקית את הנחל.

בשעה ארבע וארבעים וחמש דקות עברנו לא הרחק מימין לגבעה שיושב עליה הכפר ברוקין (بروقين), אשר אספר עליו בפרק הבא.

כּראוא

הוספנו לנוע מערבה בתוך אותו הנחל.

מצאנוהו גם הלאה מכוסה עצי תאנה ובעיקר זית.

בשעה חמש וחמש־עשרה דקות פנינו דרומה.

בשעה חמש ושלושים דקות עלינו מזרחה־דרומה־מזרחה בנחל אחר, בשם ואדי מָציתא (واد مصيتا), שקצת הלאה מזרחה הוא מתרחב ומקבל את השם ואדי כּראוא (واد كراوا).

בשעה שש רכבנו מזרחה־דרומה־מזרחה ואחר כך דרומה־מזרחה סביב צלעו של הר במשעול חלקלק מאוד, מעוצב בסלע וכנראה עתיק מאוד.

בשעה שש וחמש דקות ראיתי על יד מערה גדולה, המשמשת עכשיו כדיר, מעיין בשם עין כּראוא (عين كراوا). הוא קולח בעד מוביל אל תוך מקווה קטן, ומשם נפוצים המים להשקות גנים במפלס נמוך יותר.

בשעה שש ושלושים וחמש דקות הגענו אל הגבעה שהכפר כָּראוא (كراوا) יושב עליה. מספר תושביו שלוש מאות. במצ׳אפה [חדר האורחים] יש קטע עמוד שמקורו בבניין עתיק. חלונותיהם של כמה בתים מעוטרים באותם עיטורים דמויי צינורות מקבילים וצפופים שכבר ציינתי בתורת סוג כִּיּר החביב על הערביים כעיטור לדלתות ולחלונות של מנצביהם, בעיקר המסגדים, ולפעמים אף של בתי המגורים שלהם. מחוץ לכפר יש בְּרֵכה עתיקה, שאורכה ארבעה־עשר צעד ורוחבה שנים־עשר. היא בנויה בחלקה ובחלקה חצובה בסלע.

ח׳רבת כפר אתּוּת

בשעה שש וארבעים ושתיים דקות שבנו וירדנו צפונה־צפונה־מערבה.

בשעה שש וחמישים וחמש דקות הגענו לאפיק הנחל, ושם רכבנו מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה שבע ועשרים וחמש דקות פנינו לרגע מערבה־דרומה־מערבה, ואחר כך שמנו פנינו מערבה.

בשעה שבע ושלושים דקות נכנסנו לאפיקו של נחל אחר, ופנינו דרומה. הנחל הזה הוא יובל של הקודם. הוא עטור קבוצות נאות של שיחי־אברהם. מדרוני הגבעות הסוגרות עליו מכוסים עצי זית.

בשעה שמונה ושתי דקות החילונו בעלייה מייגעת מאוד דרומה־דרומה־מזרחה.

בשעה שמונה וחמש־עשרה דקות ראיתי מעיין חוסה בצל תאנות זקנות גדולות מאוד, והוגד לי כי שמו עין אַתּוּת (عين التوت). על ידו יש בְּרֵכה קטנה.

בעוד הפלח שליווני נח במקום הזה ושומר בו על סוסי הוספתי לטפס ברגל דרומה בחלק העליון, העשוי מדרגות מדרגות, של הר אשר מגדלים על חלקו דגן וחלקו מכוסה עצי תאנה. הגעתי אל ראשו רק בשעה שמונה וארבעים וחמש דקות. שם ראיתי שרידי כפר ערבי נטוש לחלוטין בשם ח׳רבת כָּפר אַתּוּת (خربة كفر التوت). הוא נקרא כך על שם עץ תות עבות, כורע מזוקן, הנסמך אל מסגד קטן, הרוס למחצה.

כפר עין

מן הנקודה הרמה שעמדתי בה ראיתי על הר קרוב, הנשקף מצפון־צפון־מזרח, מעבר לנחל, אל גבעת כָּפר אַתּוּת, את הכפר כָּפר עֵין (كفر عين). הוא נראה כפר לא גדול ביותר.

דיר אלע׳סאנה

בפאת מערב־צפון־מערב נגלָה לעיני עוד כפר, יושב על הר מעל מדרון שמצלים עליו עצי זית נהדרים. שמו דֵיר אלעַ׳סאנה (دير الغسّانة). הייתי בו בשנת 1863. מספר תושביו תשע

מאות. בתיו בנויים מאבנים אדומות ולבנות. בתי השיח׳ וכמה מבני משפחתו וכן הבית המיועד לאורחים (׳אלמצ׳אפה׳) ועוד אחדים הם גדולים ובנייתם טובה למדי. בייחוד מסגד אחד מעורר תשומת לב בסדר המשוכלל של נדבכיו הלבנים ושחורים חליפות. דומה שרווחה מסוימת שוררת בכפר הזה, אשר לשיח׳ שלו יש כמין זכות שררה על חמישה־עשר (בקירוב) כפרים או כפרירים בסביבה.

ממערב־צפון־מערב לדֵיר אלעַ׳סאנה, על הר קרוב מאוד, ניצבת קובה מוקדשת לשיח׳ שאנשי הסביבה מוקירים בשם כַּואס (شيخ كواس).

בית־רימא

בריחוק מהלך עשרים דקות מדרום לאותו הכפר ראיתי כפר שלישי, שגם אותו ביקרתי ב־1863, בשם בית־רימא (بيت ريما). הוא יושב על במה רמה שמדרוניה מכוסים עצי תאנה וזית, ומספר תושביו שלוש מאות וחמישים. בתיו, כמו בתי דֵיר אלעַ׳סאנה, בנויים מאבנים מהוקצעות המהוות נדבכים אדומים ולבנים.

ח׳רבת עין אלפואראּ

בשעה שתים־עשרה ועשרים דקות ירדנו מכְּפר אַתּוּת צפונה.

בשעה שתים־עשרה ושלושים דקות פנינו מערבה, ואחר כך מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה אחת רכבנו מערבה לאורך ואדי מְציתא (واد مصينا).

בשעה אחת ושלושים דקות ראינו בתוך הנחל הזה מעיין בשם עֵין אלפָואראּ (عين الفوارا), שמימיו נקווים לתוך כמין באר לא עמוקה. סמוך לשם יש על גבעת טרשים קווי קירות של בניינים רבועים אחדים, דמויי מגדלים, הבנויים מאבנים גדולות לא מלוכדות. בגלל הקירבה למעיין קרוי האתר הזה ח׳רבת עין אלפָואראּ (خربة عين الفوارا). חזרנו אל המבוע ושהינו שם שעה קלה.

ח׳רבת אדויר

בשעה אחת וחמישים דקות המשכנו את דרכנו מערבה ואחר כך מערבה־דרומה־מערבה, וזאת לאורך הנפתולים הרבים של הנחל שרכבנו בו.

בשעה שתיים ושלושים דקות הגענו לח׳רבת אַדְוֵיר (خربة الدوير), אתר קטן של חורבות מטושטשות. בתוך שדה מעובד פזורות אבני גזית אחדות, שרידי בניין הרוס כליל. למטה מן השדה הזה נובעים שני מעיינות על יד הוואדי.

ח׳רבת זנאר

במרחק מה צפונה יש על גבעה עוד אתר חורבות קטן, ונאמר לי ששמו ח׳רבת זַנאר (خربة زنار).

חזרה לעין אלמתאוי

בשעה שלוש ועשר דקות הפנינו פנינו בחזרה דרומה, ואחר כך מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה שלוש ושלושים וחמש דקות הגענו שוב לעין אלפַארא, והחום המעיק אילצנו לנוח שם שנית שעה קלה.

בשעה ארבע יצאנו שוב לדרך ופנינו מזרחה.

בשעה ארבע וחמש־עשרה דקות יצאנו מן הנחל ונענו צפונה לאורכו של נחל אחר, קטן יותר, בשם ואדי ברוּקין (واد بروقين).

בשעה ארבע ושלושים דקות פנינו מזרחה; בשעה ארבע ושלושים וחמש דקות — דרומה־מזרחה; בשעה ארבע וארבעים וחמש דקות — צפונה־צפונה־מזרחה; בשעה ארבע וחמישים דקות — צפונה־צפונה־מערבה, ואחר כך צפונה־מערבה.

בשעה ארבע וחמישים וחמש דקות שמנו פנינו מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה חמש ועשרים דקות רכבנו צפונה, ובשעה חמש וארבעים דקות חזרנו לעַין אלמַתאוי.

פרק ארבעים ותשעה

ברוקין — אלכפר — ח׳רבת דיריא — ח׳רבת בנאת בר — ח׳רבת אלחמקא — ח׳רבת סוסיה — ח׳רבת כסאראיא — ח׳רבת עראראַ — ח׳רבת סליתא — ח׳רבת חזימא — ח׳רבת אלפח׳אח׳יר — חזרה לעין אלמתאוי

ברוקין

ב־7 ביוני, בשעה ארבע בבוקר, יצאתי שוב לדרך בחברת אותו המדריך, ומגמת פנינו היתה מערבה־דרומה־מערבה.

בשעה חמש ושש דקות הגענו לברוקין (بروقين), כפר היושב על גבעת טרשים. מספר תושביו שלוש מאות. בבית האירוח ובכמה בתים אחרים הבחנתי במספר גדול יחסית של אבני גזית שמקורן בבניינים עתיקים. סמוך לכפר יש קבר קדמון חצוב בסלע, ובו שני חדרי קבורה.

אלכפר

בשעה חמש וחמש־עשרה דקות ירדנו מגבעת ברוקין, ואחר כך עלינו מערבה.

בשעה חמש וחמישים ושלוש דקות הגענו לאלכַּפר (الكفر), כפר היושב על הר רב הדורים ומעקשים. בתים אחדים נבנו מאבנים לבנות ואדומות חליפות, כמו בבית־רימא ובדיר אלעַ׳סאנה. פתחי הכניסה לכמה מהם מעוטרים באותו כִּיר המחקה צינורות צפופים שהזכרתי לעיל; החלונות מלבניים. אלכַּפר נבנָה על גבי עיר קדומה גדולה, ורואים עוד שרידים רבים ממנה, שמקורם אולי במאות הראשונות לנצרות ואולי אף בתקופה היהודית. מזו האחרונה הן בלי ספק שתי בְּרֵכות חצובות בסלע, שמידות אחת מהן חמישה־עשר צעד על שנים־עשר, והאחרת קטנה ממנה במקצת; לפחות שלושים בורות מים וכעשרים קברים, גם הם חצובים בסלע. הגדולים שבהם הם חדרי קבורה שבכותליהם פעורים קברים, ושהיו נכנסים לתוכם בעד פתח מלבני קטן. האחרים הם פירים אנכיים שנועדו לקלוט גופה אחת או שבקצה שלהם יש בצד ימין ובצד שמאל גומחה קטנה קמורת תקרה (׳אַרקוֹסוֹליוּם׳) מעל ארון קבורה. הפירים האלה היו מכוסים אבנים מונוליתיות גדולות, אשר היום הן שבורות או שהוסרו.

לתקופה הנוצרית הראשונה, כלומר לפני התקופה הערבית, אני מייחס כמה משקופים נאים, שאמצעיתם מעוטרת בכעין מסגרת מלבנית, שבשני צדיה נוגעים בה משולשים ובתוכה צלב שווה זרועות מגולף בתווך בלי כל תוספת או מוקף מעגל. המוסלמים פצפצו אחדים מן הצלבים האלה. שני מסגדים שנכנסתי לתוכם, האחד עומד על תלו והאחר ממוטמט, דומה שנבנו משרידי כנסייה נוצרית קדומה שנבנתה מאבני גזית וקושטה בעמודים, אשר היא עצמה נטלה כנראה מבניין קודם לה.

בן אותה תקופה הוא כמין מגדל קטן רבוע, בנוי מאבני גזית, שאורך צלעו שבעה צעדים. הוא מואר בעד חרכים בלבד ומקורה באריחי ענק היוצרים גג והנשענים כלפי פנים על קשתות עגולות. בפנים יש בור מים. על משקוף פתח הכניסה רואים צלב שווה זרועות, פגום מאוד, משובץ בתוך מעגל מוקף ארבעה חצאי עיגולים הנתונים בתוך כמין שושנת בעלת ארבע אונות. המגדל הקטן הזה סמוך לבניין גדול יחסית, שעכשיו הוא הרוס בחלקו הגדול.

ח'רבת דיריא

בשעה שבע ושלושים וחמש דקות ירדנו ממרום אלכַּפר מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה שבע וארבעים וחמש דקות עלינו באותו הכיוון, ובשעה שמונה ראיתי מגדל עתיק מאוד שאורכו אחד־עשר צעד ורוחבו שמונה. למעלה משם, הלאה צפונה, נבנָה מאבנים לא מלוכדות, כמו הקודם, עוד מגדל שאורכו שמונה־עשר צעד ורוחבו שלושה־עשר. במרחק מה משם מונחת על הארץ אבן שבורה, שרק פאה אחת שלה מיושרת, ועליה רואים עקבות כמה צלבים שכל אחד מהם מוקף מעגל. האבן הזאת היתה כנראה משקוף השער של המגדל הגדול. בקירבת מקום יש כמה בורות מים חצובים בסלע.

אתר החורבות שתיארתי כאן ידוע בשם ח'רבת דַיריא (خربة ديريا).

ח'רבת בנאת בּר

מורה דרכי הצביע על עוד אתר חורבות במרחק שלושה קילומטרים מערבה־דרומה־מערבה, על הר, אך לא סרתי לשם מפני שהוא הבטיחני כי זה אתר קטן ואין בו אלא בורות מים אחדים חצובים בסלע וקווי קירות של כמה בניינים בנויים מאבנים לא מהוקצעות. הוא קרא את האתר בשם ח'רבת בְּנאת בַּר (خربة بنات برّ).

ח'רבת אלחמקא

על הר אחר לא רחוק, המתרומם מצפון לקודם ולפיכך בדיוק ממערב לנקודה שעמדנו בה, הראני מורה דרכי מגדל דומה לאחד מאלה שראיתי בדַיריא, וקראו בשם ח'רבת אלחַמקא (خربة الحمقا).

חירבת סוסיה

בשעה השש ועשרים וחמש דקות ירדנו מגבעת [illegible] בדרך דרומית־מזרחית.

בשעה השש וארבעים דקות פנינו מזרחה ואחר כך, בשעה השש וארבעים וחמש דקות — צפונה.

בשעה שבע הגענו לחירבת סוסיה (خربة سوسية), כפר ערבי הרוס על גבעה המוקפת גאיות משלושה עברים. בתיו נבנו בעיקר מאבנים גדולות ויפות. רוב הקשתות הבנויות בבקעת של תקרותיהם קרסו, ובדיעבדן הפילו גם את הגגות השטוחים שנשענו עליהן. במסגד קטן הבחנתי בכמה אבני גזית עתיקות ולכאורה [illegible] עמוד שאף הוא בלי ספק מבניין עתיק יותר. כל שטח החורבות הזה מכוסה בשיחי ענק, בעיקר אַלות המסטיק ואלונים ננסיים.

חירבת כסאראיא

בשעה עשר וארבעים וחמש דקות המשכנו את דרכנו מערבה.

בשעה אחת־עשרה וחמש דקות סקרתי על גבעה אחרת שרידי עוד כפר בשם חירבת כסאראיא (خربة كساريا). לחלק מאתרו פלשו שיחים גבוהים, וחלקו האחר מעובד ופזורים בו עצי זית זקנים. רוב הבתים נמוטו, וחוץ מבורות מים אחדים חצובים בסלע הנדבכים התחתיים של מעט מאוד בתי מגורים לא שרד כמעט ולא כלום מן הכפר הזה.

חירבת עראָרא

בשעה אחת־עשרה ושלושים דקות המשכנו את דרכנו מערבה, עלינו בעובי סבך של אַלות המסטיק ואלונים ננסיים על מדרון הר המכוסה פה ושם אבני בולת, והגענו אל במתו בשעה אחת־עשרה וחמישים דקות. שם משתרעות חורבות עיירה שהתמוטטה מן המסד עד הטפחות, בוודאי לפני זמן רב. ברם ניכרים עוד קווי הקירות של בתים רבים למדי. נראֶה שהם נבנו ברובם מאבנים גדולות, מהוקצעות פחות או יותר, המונחות זו על זו בלי חומר מלכד; רבות בהן אבני הבולת. שם האתר הזה חירבת עראָרא (خربة عرارا). מן הגבעה הזאת הראני מורה דרכי את ראפאת במערב, את דֵיר בַּלוּט מדרום־דרום־מערב לראפאת, את דֵיר עַ׳סאנה בדרום־דרום־מזרח, את מַסחא בצפון ובפאת צפון־מזרח את בּדִיא.

חירבת סליתא

הוא הצביע גם צפונה־צפונה־מזרחה על חירבת סָליתא (خربة سليتا), כפר חרב שבאתרו יש עכשיו מטע עצי תאנה.

ח׳רבּת חזימא

הלאה צפונה ראיתי גם את ח׳רבּת חַזימא (خربة حزيما), עוד כפר הרוס.

ח׳רבּת אלפח׳אח׳יר

בשעה אחת וארבעים ושבע דקות ירדנו במדרון תלול מאוד מזרחה ואחר כך דרומה־דרומה־מזרחה.

בשעה שתיים ושתים־עשרה דקות הגענו לאפיק נחל ורכבנו לאורכו מזרחה.

בשעה שתיים ועשרים ושבע דקות הנחנו לימיננו את ח׳רבּת סוּסיה, שכבר תיארתי לעיל.

בשעה שלוש עלינו על גבעת טרשים שראשה, אשר הגענו אליו בשעה שלוש ושמונה־עשרה דקות, מוקף חומת־גדר עבה במקום שהגישה אליו נוחה יותר. במרכז ניצבת מצדית הנראית, כמוה כחומה האמורה, בנויה משרידי בניינים קודמים. סמוך לשם ניכרים עוד חלקית קווי הקירות של כנסייה עתיקה, שאורכה עשרים ושניים צעד ורוחבה חמישה־עשר. היא היתה מכוּונת ממערב למזרח. האפסיס הרוס כליל. בפנים היה אולם התווך מופרד מן הסטראות באמצעות שישה עמודים מונוליתיים, שלושה מכל צד. נציבי העמודים האלה מוטלים כעת על הארץ וכותרותיהם פגומות. לא הרחק מן הבניין הזה משך את שימת לבי ארון מתים עתיק, שבור.

הוגד לי כי שם האתר הזה ח׳רבּת אלפַח׳אח׳יר (خربة الفخاخير).

חזרה לעין אלמתאוי

בשעה ארבע וארבעים וחמש דקות המשכנו את דרכנו מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה חמש הנחנו את בּרוּקין לימיננו. בשעה חמש וארבעים וחמש דקות חנינו לבסוף במחננו הקטן, על יד עין אלמַתאוי.

פרק חמישים

חירבת כור כרש — חארס — דיר אסתיא — כפל חארס — חירבת דיר
אבו־אלי — כירי — בריא — יאסוף — חירבת אסכסכא — מארי —
חניה על יד עין לבן — לבן, לבונה

חירבת כור כרש

ב־8 ביוני, בשעה שלוש וארבעים דקות בבוקר, עזבנו סופית את עין אלבקאר; שמנו פנינו מערבה־דרומה־מערבה, ואחר כך מערבה.

בשעה ארבע ושלושים דקות עלינו צפונה־מזרחה, אחר כך צפונה־צפונה־מזרחה ואחר כך מזרחה. בפאת דרום־דרום־מזרח נשקף אלינו מרחוק הכפר פרחא (فرخا). הוא נראה גדול וחשוב ויושב על ראש הר.

בשעה חמש וחמש דקות הגענו לחירבת כור כרש (خربة كور كرش), כפר ערבי חרב, על גבעה. רוב בתיו הרוסים, ועל משקופיהם גדלים סבכי שיחים עבותים. חלקים אחרים של אתר החורבות הזה מעובדים. כמה בורות מים עתיקים הם ראיה שהכפר הזה נבנה במקומו של יישוב קדום.

חארס

בשעה חמש ושלושים דקות ירדנו מערבה־דרומה־מערבה. בשעה חמש וארבעים וחמש דקות רכבנו מזרחה בתוך נחל שמגדלים בו חיטה ודורה.

בשעה שש וחמישים דקות עלינו צפונה־צפונה־מזרחה דרך מטעי תאנים וזית. בשעה שבע הגענו לחארס (حارس), כפר שמחצית בתיו הרוסים. ראינו בו מסגד המחולק בפנים לשלושה אולמים שמפרידים ביניהם עמודי שיש בעבי שונה, עתיקים בעליל. על תל סמוך השולט על הכפר ראינו שרידים של מגדל עוז קדום. במקומו נטועים עכשיו עצי זית. שני קברים עתיקים וכמה בורות מים חצובים בסלע שרדו מן העיר הקדומה שבמקומה הוקם הכפר החדש.

דיר אסתיא

בשעה שבע ועשרים דקות שבנו וירדנו צפונה. בשיפולי הגבעה ראיתי שרידי מגדל עתיק שנבנָה מאבנים גדולות בלי חומר מלכד. היו נכנסים לתוכו בעד שני שערים מלבניים.

בשעה שבע וארבעים דקות עלינו מערבה־צפונה־מערבה ואחר כך צפונה.

בשעה שבע וארבעים וחמש דקות הגענו לשולי הבוסתנים של דֵיר אֶסתיא (دير استيا), ובשעה שבע וחמישים דקות — למרום הגבעה המכסה את הכפר בשם זה. הוא מוקף חגורה של עצי תאנה וזית, ומספר תושביו ארבע מאות. לפנים היה גדול יותר, שהרי רבים מבתיו חרבים. במסגד ראיתי כמה עמודי שיש, שמקורם אולי בכנסייה נוצרית קדומה. אבנים מלבניות רבות המשוקעות בבתים ערביים הן בוודאי שרידי בנייה קודמת. הוא הדין במשקופי כמה דלתות, שהבחנתי עליהם במסגרות מלבניות, אשר בתוך מקצתן היו צלבים ונותצו, ובמקצתן יש עדיין משולשים שלא נמחו כלל מפני שהמוסלמים ראו בהם אל נכון רק עיטור סתמי ולא סמל של אחד מרזי הנצרות המופלאים ביותר.

כפל חארס

בשעה שמונה ועשרים דקות שבנו וירדנו מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה שמונה ועשרים וחמש דקות הגעתי אל ׳וַלִי׳ מוסלמי קטן המוקדש לשיח׳ ח׳אטִר (شيخ خاطر), ועל ידו ראיתי קבר עתיק חצוב בסלע. הכניסה לתוכו סתומה עכשיו.

בשעה שמונה ושלושים דקות משכו לרגע את שימת לבי שרידי מגדל שמירה קדום, שנבנָה מאבנים גדולות, לא מהוקצעות היטב.

בשעה תשע עליתי שוב על מדרון גבעת חארִס; אחר כך עברתי את הכפר הזה, והיעפתי עליו עוד מבט אגב אורחא, ונעתי הלאה באותו הכיוון בתוך כרם נאה של עצי תאנה וזית.

בשעה תשע וחמישים וחמש דקות הגענו לכִּפְל חארִס (كفل حارس), כפר שמספר תושביו שש מאות. בחנתי שם מסגד עתיק, שפתחו מעוטר באותו כִּיִר דמוי צינורות שכבר הזכרתי כמה פעמים. לימין הפתח ולשמאלו שוקעו למחצה בקיר נציבים פגומים של שני עמודי שיש. בכִּפְל חארִס יש גם ׳וַלִי׳ מוקדש לנַבִּי כִּפְל.

ח׳רבת דיר אבג׳אלי

בשעה אחת־עשרה וחמש דקות המשכנו את דרכנו מזרחה.

בשעה אחת־עשרה ושבע־עשרה דקות ראיתי אתר חורבות מטושטשות על ראש גבעה, שעכשיו נטועים בה עצי תאנה וזית, ונאמר לי ששמו ח׳רבת דֵיר אבג׳אלי (خربة دير ابجالي).

קירה

בשעה אחת־עשרה וארבעים וחמש דקות ירדנו מן הגבעה הזאת מזרחה, והנחנו לשמאלנו, בצד צפון, על גבעה קרובה שבינה לבינינו חוצץ גיא, את הכפר קירה (قيرة), אשר מספר תושביו אולי ארבע מאות עד חמש מאות.

בשעה אחת־עשרה וחמישים דקות שבנו ועלינו מזרחה ותכף לאחר מכן, בשעה שתים־עשרה, שבנו וירדנו מזרחה־צפונה־מזרחה.

מרדא

בשעה שתים־עשרה ועשרים דקות חנינו ליד עין מַרדא (عين مردا), מעיין שופע המסוגר בתוך פיר קטן, ויורדים לתוכו בכמה מדרגות.

מעל למבוע הזה ומסביב לו יש שלוש גבעות מכוסות בתי מגורים שרבים מהם הרוסים, והן מהוות שלושה רבעים נפרדים של כפר אחד בשם מַרדא (مردا). לכל אחד מן הרבעים האלה היה מסגד משלו. מסגד הרובע המזרחי, החרב חלקית היום, דומה שתפס את מקומה של כנסייה נוצרית קדומה, ואף הוא עצמו מכוון ממערב למזרח. בחזיתו יש כיכר ועל ידה בור מים וברֵכה קטנה חצובה בסלע. על הארץ מוטלות כותרות עמודים פגומות אחדות.

יאסוף

בשעה אחת ועשרים דקות המשכנו את דרכנו מזרחה, אחר כך מזרחה־צפונה־מזרחה ואחר כך שוב מזרחה.

לאחר שעברנו כמה גבעות מכוסות אבנים הגענו, בשעה שתיים ועשר דקות, ליאסוף (ياسوف). הכפר הזה נבנה אל נכון באתרה של עיר קדומה. עכשיו גרים רק בחלק מבתיו, והאחרים מטים לנפול. אבני הבניין שלהם ברובן מהוקצעות למדי וגדולות פחות או יותר. מספר תושבי הכפר היום אינו עולה על שלוש מאות וחמישים. מעיין מצוין מספק להם מים הנקוּוים בברֵכה שיורדים אליה במדרגות אחדות ושעל ידה רואים כרכוב נאה של גומחה קשתית, מלאכת מחשבת. המבוע הזה משקה גם בוסתני תאנים ורימונים.

מצפון־מזרח ומדרום־מערב לכפר חצוב בדופן הסלעית של נחל בית־קברות גדול המעיד על עתיקותו של היישוב הזה ואף על חשיבותו, שסרה ממנו אל נכון זה כבר. נכנסים אל רוב הקברים האלה בעד פתח גדול קשות, ובפנים יש בהם שלושה ארונות קבורה חצובים שמעל כל אחד מהם מקמרת אשר קשתה עגולה. הארונות האלה דומים למיטות, ובחציבתם בעובי הסלע השאירו כמין כרית שעליה נח ראש המת. על גבעה מדרום־דרום־מערב לכפר הראוני את המקום שמצאו בו לאחרונה ארון קבורה מצויד במכסה מעוצב כמו גמלון, ובכל אחת מארבע פינותיו יש קרן.

ח׳רבת אסכּאכּא

בשעה שלוש ושלושים דקות יצאנו מיאסוף דרומה, ואחר כך פנינו דרומה־דרומה־מערבה.
בשעה שלוש ושלושים וחמש דקות עברנו שרידי כפר עתיק, בשם ח׳רבת אַסכּאכּא (خربة اسكاكا), על גבעה שהיום נטועים בה עצי זית.

סאויה

בשעה שלוש וארבעים דקות פנינו דרומה־מזרחה ובשעה שלוש וארבעים וחמש דקות — דרומה בדרכנו לאורך נחל בשם ואדי אַשַׁעאר (واد الشعار).
בשעה ארבע עלינו באותו הכיוון והנחנו לשמאלנו, בצד מזרח, את הכפר יַתמא (يتما).
בשעה ארבע ועשרים ושמונה דקות, לאחר עלייה מייגעת דרך מטעי תאנה וזית המכסים מדרון תלול יחסית, הגענו לקצה העליון של רמה שמכתיר הכפר הקטן סאויה (ساوية). יש בו שלוש מאות וחמישים תושב, ולהם מסגד.

עין לבן

בשעה ארבע וארבעים דקות שבנו וירדנו דרומה במשעול המתפתל על מדרון תלול מאוד.
משהגענו אל הנחל הקרוי ואדי לִבַּן (واد لبن), נענו לאורכו דרומה־דרומה־מזרחה, ולאחר שחצינו, בשעה חמש ועשר דקות, את הערוץ היבש החותר באפיקו, חנינו בשעה חמש וארבע־עשרה דקות על יד עין לִבַּן (عين لبن), מעיין שופע מאוד, ושם נטו את אוהלי. מי המעיין הזה נקווים תחת קמרון, בריחוק פסיעות אחדות מח׳אן, ערבי כנראה — ארבעה מסדרונות מסביב לחצר מרכזית — שרק נדבכיו התחתיים עודם עומדים על תִלם. הוא נבנָה בחלקו מאבני גזית נאות שמקורן בבניינים קודמים, אשר עירבון עם אבנים פחות מהוקצעות וקטנות מהן.

לבּן

בריחוק שמונה־עשרה דקות מצפון־מערב למעיין הזה יושב על מדרונה של גבעה כפר באותו השם. זה גיבוב של בתים קטנים עלובים למראה. ברם בכמה מהם, בעיקר בפתחים, רואים אבני גזית, בוודאי עתיקות. שלושה קטעי עמודים, שגם הם נלקחו מאיזה בניין עתיק, הוצבו בחצרו של מסגד קטן המשמש אף כמגדל שמירה (בּרג׳) וכבית־הארחה (מצ׳אפה). מספר תושבי הכפר שלוש מאות. בצלעה של גבעה סמוכה נחצב לפנים בית־קברות. לחלק ממערות הקבורה שעוד רואים שם יש פתח כניסה קשות ולמקצתן פתח קטן הרבה יותר ומלבני. אחדים מן הקברים האלה סגורים, ותושבי אַלִבַּן השתמשו בהם לקבורת

מתיהם. באחד מחדרי הקבורה האלה מצאתי ערמה של גולגלות ועצמות אדם. מערות אחרות, שפתחיהן הורחבו, הותאמו להחזקת בהמות.

בכפר הזה, אַלְבַּן, זוהה לא בלי הגיון, לפי שמו ומקומו, אתר העיר הקדומה לְבוֹנָה (ביוונית Λεβωνᾶ; בלאטינית Lebona), הנזכרת בכתבי הקודש רק פעם אחת, בפסוק הבא שבספר שופטים:

וַיֹּאמרו הנה חג־יהוה בשִׁלוֹ מימים ימימה אשר מצפונה לבית־אל מזרחה השמש למסילה העולה מבית־אל שְׁכֶמה ומנגב ללבונה.[1]

לאמיתו של דבר ח׳רבת סילון, היא שילו הקדומה, נמצאת לא מדרום כי אם ממזרח־דרום־מזרח[2] לאַלְבַּן. ברם קירבת שני האתרים האלה והדמיון המרשים של שמותיהם היום לשמותיהם בתקופה היהודית; ועוד: העובדה שאַלְבַּן נמצא אמנם במידת מה מצפון לסילון, אם כי הכיוון הוא יותר מערבה; הכול מאשש את הזיהוי שהציעו כמה מלומדים, ואני מקבל את דעתם בלי הסתייגות.

חזרתי לעין אַלְבַּן בשעה שבע בערב, ולנתי על יד המעיין הזה.

1 שופטים כא:יט.

2 במקור כתוב ממערב־דרום־מערב, ומסתבר שזו פליטת קולמוס או שגיאת דפוס.

פרק חמישים ואחד

סנג׳ל — ח׳רבת מונתאר — ח׳רבת עליאתא — ג׳לג׳ליא — עטארא —
עיוין — עג׳ול — ערורא — אלמזארע — ח׳רבת כיס — חזרה לעין אלבן

סנג׳ל

ב־9 ביוני, בשעה שלוש וחמישים דקות בבוקר, יצאתי לדרך בחברת מורה דרך מאַלְבָּן. אחרי עלייה דרומה־מערבה על מדרון תלול יחסית רכבנו בשעה ארבע וחמש־עשרה דקות מזרחה־דרומה־מזרחה בין שני נחלים עמוקים.

בשעה ארבע ועשרים דקות נענו דרומה, אחר כך דרומה־דרומה־מערבה ואחר כך דרומה־מזרחה.

בשעה ארבע וארבעים וחמש דקות עלינו אל הכפר סִנגִ׳ל (سنجل) בשביל הנמתח לאורך חלקות גדורות שמגדלים בהן עצי תאנה, שקד וזית. הקדשתי שנית רגעים אחדים לכפר הגדול הזה, שכבר סיפרתי עליו.

ח׳רבת מונתאר

בשעה חמש וחמש־עשרה דקות יצאנו להמשיך את דרכנו — מערבה. לימיננו התפתל בעומק רב למדי ואדי עֲליאתא (واد علياتا).

בשעה חמש ועשרים וחמש דקות ירדנו מערבה־דרומה־מערבה, ולאחר שחצינו אחד מיובלי הנחל הנזכר לעיל שבנו ועלינו מערבה בשעה חמש ושלושים וחמש דקות.

בשעה חמש וחמישים דקות הנחנו לשמאלנו אתר חורבות לא גדול בשם ח׳רבת מונתאר (خربة مونتار).

ח׳רבת עליאתא

לימיננו התרוממה גבעה החולשת כלפי מערב על גיאיות עמוקים מאוד. עכשיו מגדלים בה חיטה עד פסגתה. לפנים ישבה עליה עיירה שלא שרדו ממנה אלא קווי הקירות של הרבה בתים קטנים, שריד מגדל (בֻּרג׳) על ראשה, כשלושים בורות מים חצובים בסלע וכמה

כחפורות קבורה. באחת המחפורות האלה יש שלוש מקמורות מעוגלות, כל אחת מעל ארון קבורה חצוב; האחרות אינן אלא ארונות חצובים, בורות חצובים ממש מפני הקרקע.

שם אתר החורבות הזה ח'רבת עַליאתא (خربة عليتا).

ג'לג'ליא

בשעה שש ועשרים דקות המשכנו את דרכנו מערבה־צפונה־מערבה, ואחר כך מערבה.

בשעה שש וארבעים וארבע דקות הגענו לגִ'לגִ'ליא (جلجليا), כפר היושב על גבעה גבוהה שמדרוניה תלולים משלושה עברים. מספר תושביו מאתיים. כמה בורות מים חצובים בסלע השתמרו במצב טוב למדי. נוסף על כך נובע בסביבה מעיין מתחת לסלע.

השם הערבי גִ'לגִ'ליא מזכיר את השם גִּלְגָּל (ביוונית Γάλγαλα; בלאטינית Galgala), ונראית לי בהחלט הדֵעה המזהה באתר הזה את היישוב גלגל הנזכר בספר מלכים ב:

ויהי בהעלות יהוה את־אליהו בסערה השמים וַיֵּלֶךְ אליהו ואלישע מן־הגלגל: וַיֹּאמֶר אליהו אל־אלישע שֵׁב־נא פה כי יהוה שלחני עד־בית־אל ויאמר אלישע חַי־יהוה וְחֵי־נפשך אם־אעזבך וַיֵּרְדוּ בית־אל.[1]

המלים האחרונות, 'וַיֵּרְדוּ בית־אל', מוכיחות כי בפסקה זו מדובר לא ביישוב בשם גלגל שהיה סמוך לירדן, ואשר ממנו היו אליהו ואלישע צריכים לעלות ולא לרדת כדי להגיע לבית־אל, אלא בגלגל אחר שאתרו רם מבית־אל. ובכן זהו המקום הטופוגראפי של גִ'לגִ'ליא ביחס לבֵּיתִין, הוא בית־אל לפנים, כפר המרוחק מן הקודם בערך מהלך שלוש שעות דרומה־דרומה־מזרחה. ומסתבר שבגלגל זה עצמו, ובכן באתר הכפר בן ימינו גִ'לגִ'ליא, התרחש הנס שחולל אלישע כמו שמסופר בפסוקים הבאים:

ואלישע שב הַגִּלְגָּלָה והרעב בארץ ובני הנביאים יושבים לפניו וַיֹּאמֶר לנערו שפות הסיר הגדולה ובשל נזיד לבני הנביאים: וַיֵּצֵא אחד אל־השדה ללקט אורות וַיִּמְצָא גפן שדה וילקט ממנו פקעות שדה מלוא בגדו ויבוא וַיְפַלַּח אל־סיר הנזיד כי־לא יָדָעוּ: וַיִּצְקוּ לאנשים לאכול ויהי כאכלם מהנזיד והמה צעקו וַיֹּאמְרוּ מוות בסיר איש האלוהים ולא יכלו לאכול: וַיֹּאמֶר וקחו־קמח וַיַּשְׁלֵךְ אל־הסיר וַיֹּאמֶר צק לעם וְיֹאכֵלוּ ולא היה דבר רע בסיר.[2]

דומה שהמלים הראשונות בפסוק לח, 'ואלישע שב הגלגלה', מלמדות שהנביא הזה גר דרך קבע ביישוב הזה, שהיה בו אז בית־מדרש לבני נביאים, ומסתבר בהחלט שהוא הוא הגלגל אשר ממנו יצא אליהו בדרך אל בית־אל ומשם ליריחו זמן מה לפני עלותו השמימה. ובכן אני מזהה כאמור את האתר הזה בכפר גִ'לגִ'ליא.

1 מלכים ב ב:א-ב.
2 מלכים ב ד:לח-מא.

עטארא

מדרום־מערב לגִ׳לגִ׳ליא, על גבעה קרובה, מעבר לגיא, ראיתי את עטארא (عطارا), כפר שאפשר לאמוד את מספר תושביו בשלוש מאות. זוהי מן הסתם אחת מן העֲטָרוֹת (ביוונית Ἀταρώθ; בלאטינית Ataroth, Atharoth), הנמנות במקרא עם ערי ארץ־ישראל. היא אל נכון זו המשויכת למטה אפרים בספר יהושע וב׳אונומאסטיקון׳ מאת אֶוסבּיוס, ויש להבדילה מעטרות אחרת, המוגדרת בכינוי אַדָּר, שמקומה הלאה דרומה והיתה בנחלת בנימין:

ויצא (הגבול) מבית־אל לוזה ועבר אל־גבול הארכי עטרות.[3]

עיוין

בשעה שבע המשכנו את דרכנו מערבה־צפונה־מערבה על רמה נישאה כשלשמאלנו נחל חתור עמוק.

בשעה שבע ושלושים דקות עברנו על יד עִיוַיְן (عيوين), כפר שיש בו שלוש מאות תושב. מי מעיין שופע המוקף אגחות נאות נקורים בבריכה ויוצאים ממנה להשקות בוסתנים נטועים עצי תאנה, זית ורימון. עליהם נוספים שם מי עוד מבוע סמוך.

עג׳ול

בשעה שמונה ירדנו דרומה־דרומה־מערבה במדרון תלול מאוד, שפזורים עליו עצי תאנה ורימון וחלקו מכוסה סבכים.

בשעה שמונה ועשרים וחמש דקות הגענו לקרקעית ואדי עג׳ול (واد عجول), ולאחר שעלינו באותו הכיוון על הדופן הנגדית של הנחל הגענו לעג׳ול בשעה שמונה וארבעים דקות. מספר תושבי הכפר הזה שלוש מאות.

בשעה שמונה וחמישים וחמש דקות שבנו וירדנו ממנו צפונה־מערבה.

בשעה תשע ראינו בצלע הגבעה מעיין שופע בשם עין עג׳ול (عين عجول). מימיו נקורים תחת קמרון ומשקים בוסתנים שיש בהם עצי תאנה, רימון, תות ומשמש. המבוע עצמו חוסה בצל תאנות וחרובות עצומות בגודלן.

ערורא

בשעה תשע ועשר דקות המשכנו את דרכנו מערבה־צפונה־מערבה, ואחר כך, בשעה תשע ועשרים דקות, החילונו לעלות צפונה.

3 יהושע טז:ב.

בשעה תשע וחמישים וחמש דקות, לאחר עלייה בשביל תלול מאוד החצוב לסירוגין כמדרגות, הגענו לעֲרוּרא (عرورا). הכפר הזה, שהיום שוב אין בו אלא שלוש מאות וחמישים או ארבע מאות תושב לכל היותר, נבנה באתרה של עיירה קדומה, אשר שרדו ממנה רק קטעים אחדים של עמודים, שמוצאים אותם עכשיו במַצ'אפה ובמסגד אחד. גם כמה גרנות הן מן הסתם עתיקות מאוד. בתים הרוסים רבים, ערביים למראה, מעידים על התנוונות היישוב הזה אף לאחר הכיבוש המוסלמי.

אלמזארע

בשעה עשר ושש דקות שבנו וירדנו צפונה־מזרחה.

בשעה עשר ועשר דקות הנחנו לשמאלנו את הכפר אלמַזארַע (المزارع), שיש בו כמו שש מאות נפש.

משם פנינו מזרחה.

בשעה עשר ועשרים דקות חנינו על יד עין עֲרוּרא, שעל ידה יש גנים פוריים.

נשי הכפר בשם זה כמוהן כנשי אלמַזארע נאלצות בתקופת שנה זו להרחיק עד למעיין הזה כדי להצטייד במים, בגלל התייבשות שאר העיינות, הקרובות יותר לשני הכפרים האלה.

ח'רבת כיס

בשעה שתים־עשרה ושלושים דקות החילונו שוב לעלות — דרומה־דרומה־מזרחה ואחר כך מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה שתים־עשרה וחמישים וחמש דקות הגענו לרמה, ועליה רכבנו מזרחה.

בשעה אחת וחמש־עשרה דקות ירדנו באותו הכיוון, ואחר כך דרומה־דרומה־מזרחה.

בשעה אחת וארבעים דקות חצינו את הכפר עֵיַרְן ובשעה אחת וחמישים דקות המשכנו את הירידה מזרחה.

בשעה שתיים ועשר דקות, לאחר שהגענו לקרקעית ואדי עֵיַרְן, עלינו במדרון תלול מאוד צפונה־צפונה־מזרחה. מול פנינו ראיתי את ח'רבת כיס (خربة كيس), כפר חרב על גבעה.

בשעה שתיים וחמישים דקות ירדנו בוואדי אַלְבַּן.

מגמת פנינו היתה צפונה־מזרחה ואחר כך מזרחה.

בשעה שלוש ושתים־עשרה דקות חזרנו אל מקום המחנה הקטן שלי, על יד עין אַלְבַּן.

פרק חמישים ושניים

ג׳מאעין — זיתא — כירה — דיר אסתיא — כראוא אבן־חסאן — ח׳רבת אסמרא — ח׳רבת אלמזירעא — צניריה — ח׳רבת כפר ת׳לת׳ — עין כוזא

ג׳מאעין

ב־10 ביוני, בשעה שלוש וחמישים דקות בבוקר, יצאנו לדרך מערבה, ואחר כך צפונה־מערבה.

בשעה ארבע וחמש דקות הנחנו לשמאלנו את אַלְבַּן, על בית־הקברות העתיק שלה.

בשעה ארבע ושלושים וחמש דקות, לאחר עלייה שנמשכה ארבע־עשרה דקות צפונה־מערבה, עברנו את סאויה, ואחר כך ירדנו צפונה־צפונה־מערבה.

בשעה חמש וחמש דקות החילונו בעלייה נוספת צפונה, ובשעה חמש ושלושים דקות הגענו ליאסוף, כפר שכבר סיפרתי עליו וכן על הכפר סאויה הנזכר לעיל.

בשעה חמש ושלושים ושבע דקות רכבנו לאורך ואדי יאסוף מערבה.

בשעה חמש וחמישים דקות שינינו כיוון מערבה־צפונה־מערבה, ואחר כך צפונה־מערבה.

בשעה שש עלינו דרך כרם זיתים, ואחריו מטעים נאים של עצי תאנה.

בשעה שש ושלושים וחמש דקות הגענו לגַ׳מאעין (جماعين), כפר גדול ובו אלף וארבע מאות נפש. בתיו עולים בטיב בנייתם על כפרים רבים בארץ־ישראל. אחדים מהם נראים חדשים ומעידים על אמידות יחסית של התושבים.

כמעט מול גַ׳מאעין דרומה ראיתי מעבר לנחל, בנקודה הרבה פחות רמה, את הכפר מַרדא, שכבר הזכרתיו לעיל.

זיתא

בשעה שש וארבעים וארבע דקות ירדנו מערבה־דרומה־מערבה ותכף לאחר מכן מערבה.

בשעה שבע הנחנו לימיננו, בצד צפון, את הכפר זַיתא (زيتا). הוא יושב על גבעה גבוהה פחות מגַ׳מאעין ומוקף כמותו מטעי זית ותאנה. מספר תושביו שמונה מאות.

כירה

בשעה שבע ועשר דקות ראינו לשמאלנו, בפאת דרום, עוד גבעה מכוסה חלקית עצי זית ועליה את הכפר כירה (كيرة). מספר תושביו מגיע אולי למאה וארבעים.

דיר אסתיא

בשעה שבע ועשרים וחמש דקות עלינו מערבה־צפונה־מערבה ואחר כך מערבה לצורך ירידה תכף לאחר מכן.

בשעה שבע ושלושים ושתיים דקות נראָה לשמאלנו, על גבעה קרובה, הכפר כִּפְל חארִס, ויש מבטאים — כָּפר חארִס; ברם מורה דרכי חזר ואמר כמה פעמים שההיגוי הראשון הוא המקובל יותר, ולא ידוע לי אם נכונים דבריו.[1]

בהמשך דרכנו, מפעם לפעם מערבה־צפונה־מערבה ובעיקר מערבה, עלינו אל דֵיר אִסתיא, והגענו לשם בשעה שמונה וחמש־עשרה דקות. היעפתי עוד מבט בכפר הזה, שכבר תיארתיו במלים ספורות.

כּראוא אִבּן־חַסאן

בשעה שמונה וחמישים ושבע דקות המשכנו את דרכנו מערבה במשעול רב מעקשים.

בשעה תשע וארבעים דקות עברנו ליד מגדל שמירה עתיק בנוי מאבנים גדולות לא מלוכדות. הוא השתמר במצב טוב למדי.

בשעה עשר, מקץ עלייה תלולה מאוד, חנינו בכּראוא אִבּן־חַסאן (كراوا ابن حسّان), כפר המכוּנה כך להבדילו מכּראוא בּני זיד (كراوا بني زيد) הנזכר לעיל. הכפר הזה נבנָה באתרה של עיר קדומה ששרדו ממנה כמה בתים בנויים מאבנים גדולות שפיאותיהן יושרו פחות או יותר; תקרתם קמורה בקשת עגולה וגגם שטוח. אחד מהם, גדול מן האחרים, נראָה לפי חוזקו ועובי קירותיו כמו מגדל עוז (בּרג׳) גדול, והוא משמש עכשיו כרפת לשוורים. נכנסים לתוכו בעד שער בנוי מאבני גזית נאות בתבנית קשת עגולה. מעל הקשת הזאת יש משקוף מונוליתי נהדר שבאמצעו מבחינים, בין שתי שושנות, בצלב שקצות זרועותיו מורחבים ושנפגם בידי המוסלמים. כעשרים בורות מים נחצבו בסלע אולי בתקופה קדומה עוד יותר. מסגד בנוי מאבני גזית ומכוּון ממערב למזרח תופס כנראה את הבניין של כנסייה נוצרית עתיקה. בין הפרוזדור (הנארתֶקס) ויתרת הבניין חוצץ עכשיו קיר. על המשקוף שמעל פתח הכניסה הבחנתי בעקבות צלב שקצות זרועותיו מורחבים, שנמחָה כמעט כליל במכות מקבת. לצד המסגד הזה יש בְּרֵכה עתיקה שאורכה עשרים צעד ורוחבה שבעה־עשר; היא בנויה מאבנים נאות מהוקצעות היטב, והיום סתומה חלקית. כמה עצים הכו בה שורש.

1 לפי הספרות המקצועית שלנו התעתיק הנכון הוא צורה שלישית — כִּפְל חארִת׳.

היישוב הזה, שאל נכון שגשג לפנים, שרוי בניוון גמור זה כבר. עכשיו בוודאי אין בו יותר ממאה וחמישים תושב. קצת לפני בואי לשם תפסה כיתה מוגברת של באשי־בוזוקים וכבלה שלושים וחמישה מהם על אי תשלום מסים, כדי להובילם אל המושל בשכם. כל שאר התושבים המבוהלים הצליחו להימלט. רק נשים זקנות אחדות נשארו ספונות בירכתי בתיהן.

מן הרמה הנישאה של כָּראוא ראיתי את מַסחא בפאת מערב־דרום־מערב, את מַחפוּרן [?] בפאת צפון־צפון־מערב, ואת ח׳רבת כַּפר תל בפאת מערב־צפון־מערב.

ח׳רבת אסמרא

בשעה שתים־עשרה ועשר דקות המשכנו את דרכנו מערבה, ואחר כך מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה שתים־עשרה ושלושים דקות, כיוון שירדנו לתוך אפיקו של נחל, רכבנו לאורכו מערבה. הנחל עטור אֵלות המסטיק ואלונים מצויים ננסיים.

בשעה שתים־עשרה וחמישים דקות עלינו מערבה־דרומה־מערבה.

בשעה אחת הגענו לח׳רבת אַסַּמרא (خربة السمرا), כפר הרוס כליל במרום גבעה המשובשת כולה באֵלות המסטיק ושפזורים בה אלונים זקנים.

ח׳רבת אלמזירעא

קצת הלאה צפונה יש עוד כפר הרוס ושמו ח׳רבת אלמַזירעא (خربة المزيرعا).

צניריה

בשעה אחת וחמש דקות, בהמשך דרכנו מערבה, ראינו מגדל שמירה עתיק, בנוי מאבנים לא מהוקצעות היטב, העומד עוד חלקית על תִלו.

בשעה אחת ועשרים דקות חצינו הלוך וירוד מערבה־דרומה־מערבה את ראשית בוסתני צְנִיריה (صنّيرية), ותכף לאחר מכן עלינו אל הכפר הזה והגענו אליו בשעה אחת ושלושים דקות. הוא יושב בראש גבעה גבוהה, ויש בו שבע מאות תושב. בתים רבים נראים חדשים. רק בורות מים אחדים עתיקים הם. על פסגת הגבעה יש מסגד קטן. משם מקיפה העין נוף רחב ידיים.

ח׳רבת כפר ת׳לת׳

בשעה שתיים וארבעים דקות, אגב ירידה מצְניריה מזרחה־צפונה־מזרחה, ראיתי לשמאלי

גלים נְצים של חורבות שגיא הפריד ביני לביניהן. שם האתר ח׳רבּת כַּפר ת׳לת׳ (خربة كفر ثلث).

עין כּוּזא

הגענו בחזרה לקַראוא אִבּן־חַסַאן בשעה ארבע ופנינו שוב בדרך מערבה אל דֵיר אִסתיא והגענו לשם בשעה חמש ועשר דקות.

בשעה שש הנחנו לימיננו את כְּפַל חארִס.

בשעה שש וחמישים דקות עברנו מצד דרום לרגלי הגבעה היפה והגבוהה של גַ׳מאעין.

מגמת פנינו, שהיתה עד שם בעיקר מערבה, נטתה בשעה שבע ועשר דקות צפונה־צפונה־מערבה ואחר כך צפונה.

בשעה שמונה חנינו לבסוף על יד עין כּוּזא (عين كوزا), ושם אהלנו ללינת לילה. העין הזאת מוקפת מטעי תאנה וזית.

פרק חמישים ושלושה

עין אבּוּז — עוריף — עצירה — ח׳רבּת עצירה — אתּל — אלעראק —
ח׳רבּת כּפרוּר — פרעתא — קרית ג׳ית — צרא — ח׳רבּת ג׳ניד — ראפידיא
— נאבּלס —

עין אבּוּז

ב־4 ביוני, בשעה ארבע בבוקר, יצאנו לדרך צפונה־מערבה.

בשעה ארבע ועשרים ושתיים דקות הגענו למעיין בשם עין אַבּוּז (عين ابوز); ואחרים מבטאים אַבּוּס (ابوس). על ידו יש כפר באותו השם, שיש בו כמו ארבע מאות תושב, ושמתחת לו משתרעת בקעה נטועה עצי זית.

עוריף

הוספנו לנוע באותו הכיוון; אחר כך, בשעה חמש, פנינו צפונה־צפונה־מערבה ואחר כך צפונה. אז רכבנו לאורך ואדי עֻוריף (واد عوريف).

בשעה חמש וחמש־עשרה דקות הגענו לכפר בשם זה. הוא יושב בראש גבעה, ומספר תושביו ארבע מאות וחמישים.

עצירה

בשעה חמש ועשרים דקות שבנו וירדנו דרומה־דרומה־מזרחה.

בשעה חמש ועשרים וחמש דקות החילונו שוב לעלות, צפונה־צפונה־מערבה, לאורך קווי המִתאר העיליים של ואדי עֻוריף המעמיק והולך בכיוון זה. הוא נטוע חלקית עצי תאנה וזית.

בשעה חמש וחמישים וחמש דקות ירדנו צפונה־צפונה־מזרחה.

בשעה שש עלינו צפונה־צפונה־מערבה.

בשעה שש ושבע דקות הגענו לעַצירה (عصيرة), כפר בן שלוש מאות תושב, על גבעה. ברומו עומד בית־האירוח, שפעורים בו חרכי ירי.

ח׳רבת עצירה

במרחק מה מדרום לגבעה האמורה, על גבעה אחרת שרק הגיא מפריד ביניהן, יש אתר חורבות בשם ח׳רבת עָצירה (خربة عصيرة).

אתַל

בשעה שש ושלושים דקות טיפסנו בדי עמל צפונה־צפונה־מערבה, על מדרון תלול יחסית, שאף על פי כן מגדלים בו חיטה.

בשעה שש וחמישים דקות פנינו מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה שבע וארבע דקות הנחנו לימיננו, על גבעה, את הכפר אַתַּל (اتّل), שכבר ביקרתיו בשנת 1863. יש בו אלף תושב והוא מחולק לכמה רבעים, שאת ענייניו של כל אחד מהם מנהל שיח׳ משלו. אחדים מבתיו גדולים ובנייתם טובה למדי. מסביב לכפר יש מטעים נאים של עצי תאנה ורימון, בחלקות גדורות.

אלעראק

בריחוק מהלך עשרים וחמש דקות מזרחה־צפונה־מזרחה מאַתַּל ראיתי כפר קטן בשם אלעראק (العراق), המונח כמו קן עיט בראש גבעת טרשים תלולה מאוד.

ח׳רבת כפרוּר

הוספנו לעלות, אך הישר מערבה.

בשעה שבע ועשרים דקות ירדנו באותו הכיוון.

בשעה שבע ועשרים ושתיים דקות חצינו אתר חורבות נרחב למדי בשם ח׳רבת כַּפרוּר (خربة كفرور). זה גיבוב של הרבה בתים קטנים שקמרוניהם קרסו והם הרוסים חלקית. בתוך רבים מהם יש בורות מים שנחצבו בסלע הרבה לפני בניית בתי המגורים, הערביים למראה, שכיסו עליהם לפנים.

פרעתא

בשעה שבע וארבעים דקות ירדנו מערבה.

בשעה שמונה ועשרים וחמש דקות עברנו ליד וַלִי, שמוקירים אותו בשם וַלי אַבּוּ ג׳וּז (ولى ابو جوز).

בשעה שמונה ושלושים דקות עלינו על המדרון הצפוני של הגבעה הגבוהה שמכתיר

הכפר פְּרְעַתא (فرعتا). מספר תושביו עכשיו קטן מאוד. בורות מים אחדים ושרידי ארון קבורה של אבן הם כל מה שנותר מן היישוב הקדמון פִּרְעָתוֹן (ביוונית Φαραθώμ, Φρααθών; בלאטינית Pharathon). הוא נזכר בספר שופטים כמולדת עבדון בן־הלל ששפט את ישראל שמונה שנים ונקבר אחרי מותו בעיר מולדתו:

וַיִּשְׁפֹּט אחריו את־ישראל עַבְדּוֹן בן־הלל הַפִּרְעָתוֹנִי: ויהי־לו ארבעים בנים ושלושים בני בנים רוכבים על־שבעים עיירים וַיִּשְׁפֹּט את ישראל שמונה שנים: וַיָּמָת עבדון בן־הלל הפרעתוני, וַיִּקָּבֵר בפרעתון בארץ אפרים בהר העמלקי.[1]

הפסוק האחרון מלמדנו שפרעתון היתה בארץ אפרים, כלומר בשומרון, ובהר. זה האחרון מכונה הר העמלקי מטעם שאין המקרא מפרש, וזאת בוודאי מפני שהעמלקים נאחזו בו לפנים.

צריך אולי להבדיל את העיר הזאת מיישוב אחר באותו השם שהיה כנראה בארץ יהודה ושבַּאקחידֶס ביצרו בשנת 160 לפני ספירת הנוצרים:

וַיִּפְלוּ לבַּאקחידס ביום ההוא כאלף איש: וַיָּשׁוּבוּ ירושלים וַיִּבְנוּ ערים בצורות ביהודה את־המבצר אשר ביריחו ואת עמאוס ואת בית־חורון ואת בית־אל ואת־תמנתה פרעתון ואת־תפוח בחומות גבוהות ובשערים ובבריחים: וַיָּשִׂימוּ בהם מצב להצר לישראל.[2]

העיר פרעתון הנזכרת בפסקה זו קרויה אצל יוסף Φαραθώ:

Πολλὰς δὲ τῆς Ἰουδαίας καταβαλλομένας πόλεις ὠχύρωσε (Βακχίδης), καὶ τὴν Ἱεριχοῦντα καὶ Ἐμμαοῦν καὶ Βεθωρὸν καὶ Βεθήλαν καὶ Θαμναθὰ καὶ Φαραθὼ καὶ Τοχόαν καὶ Γάζαρα.[3]

ממרום פְּרְעַתא ראיתי למטה במישור, בפאת מערב, את הכפר אֻםּ אלמאתֵין (امّ الماتين); בפאת מערב־צפון־מערב, במרחק גדל והולך, את אלפֻנדוּק (الفندوق), קריַת חַג'א (قريت حجا) ודֵיר כַּדּוּם (دير كدّوم); בפאת דרום־מערב את ג'ִנס צאפוּת (جنس صافوت); בפאת דרום את ח'רבת טַבּסא (خربة طبسا); בפאת דרום־מזרח את ח'רבת אִפְכּאס (خربة افكاس), והלאה באותו הכיוון את ח'רבת גַ'רַּאחא (خربة جرّاحا). בפאת צפון נראו לעיני עוד אחרים, אך אין טעם למנותם כאן מפני שאספר עליהם להלן.

1 שופטים יב:יג־טו.
2 ספר המקבים א ט:מט־נא.
3 קדמוניות היהודים, ספר יג, פרק א, סעיף ג. בעברית: 'ובאקחידס תפש (אז) וביצר ערים רבות של יהודה, את יריחו ואת עמאוס ואת בית־חורון ואת בית־אל ואת תמנתא ואת פרתון ואת תקוע ואת גזר.'

קרית ג׳ת

בשעה תשע ושלושים דקות ירדתי מגבעת פִּרְעָתא צפונה־מזרחה.

כיוון שהגעתי, בשעה תשע וחמישים וחמש דקות, אל מרגלות הגבעה הזאת, עליתי צפונה על מדרון תלול יחסית של הר קטן אחר, הבנוי מאבן גיר רכה מאוד שיש בה פה ושם אבני חלמיש רבות מספור ואבני צור ברזלי גדולות. בשעה עשר ועשרים דקות הגעתי אל ההר היושב על הפסגה. שמו קרְיַת ג׳ת (قرية جت). מספר תושביו שבע מאות וחמישים עד שמונה מאות. בבתים אחדים ראיתי משוקעות אבני גזית עתיקות למראה. רבים מבתי המגורים האלה רעועים עד מאוד, ואחרים הרוסים כליל. באמצע מעלה ההר, צפונה־מערבה, יש באר גדולה שיורדים לתוכה בחמש־עשרה (בערך) מדרגות, מושחתות מאוד עכשיו, ומצלה עליה קבוצת עצים שונים. בָבאר חברי מעיין איתן, אבל השנה ספיקתו מועטת מחמת היובש הקיצוני השורר כבר זמן רב.

קרית ג׳ת היא ככל־הנראה (והייתי יכול לומר — בוודאי) העיר או העיירה הקדומה Gitta, הנזכרת אצל יוסטינוס המארטיר, אצל אֶוסֶבִּיוס, אצל אֶפִּיפאנִס ואצל עוד סופרים שמונה רֶלאנד.[4] היא היתה בשומרון ובה נולד שמעון המכשף. שמה העברי היה אל נכון גַּת, כמו שם העיר הראשה הפלשתית שנכתב ביוונית Γέθ ו־Γίττα, ובלאטינית Geth. היא עצמה אינה נזכרת במקרא ולא אצל יוסף.

צרָא

בשעה שתים־עשרה ועשר דקות ירדנו מקרית ג׳ת צפונה־מזרחה, והנחנו לימיננו, בריחוק מהלך ארבעים דקות מזרחה, את הכפר צָרָא (صرا), שביקרתי בשנת 1863. הוא יושב במרום גבעה גבוהה, אך לא על פסגתה. מספר תושביו חמש מאות.

ח׳רבת ג׳ניד

בשעה אחת רכבנו מזרחה־צפונה־מזרחה ואחר כך מזרחה במשעול רב מעקשים.

בשעה אחת וארבעים וחמש דקות עלינו על הר קטן והגענו אל ראשו בשעה שתיים. ראיתי שם שרידי מצודה שכל ציפויה הוסר ורק המלית נשארה במקומה. במרכז הטירה הבצורה הזאת, שאולי אינה עתיקה ביותר, יש וָלִי קטן על שם שיח׳ ג׳ניד (شيخ جنيد), ומסביב קצת בוסתנים.

4 Reland, *Palaestina*, pp. 813-814

ראפידיא

בשעה שתיים וחמש־עשרה דקות ירדנו מערבה. אחר כך, בשעה שתיים ושלושים דקות המשכנו את דרכנו צפונה־צפונה־מזרחה, ובשעה שתיים וארבעים דקות — מזרחה.

בשעה שלוש ושמונה דקות, מקץ ירידה תלולה מאוד מזרחה־צפונה־מזרחה, חנינו לשעה קלה בראפידיא (رافيديا). בכפר הזה, היושב בעמק שפר נחמד למראה, יש שלוש מאות וחמישים תושב, כמעט כולם יוונים אורתודוקסים; יש כארבעים קאתולים, אחרים מוסלמים, וכעשרה קיבלו את האמונה הפרוטסטאנטית. רואים במקום הזה שרידי כנסייה עתיקה המחולקת היום לכעשרה חדרים, מקצתם נמוכים והאחרים גבוהים, שגרות בהם כמה משפחות. כנסייה זו מכוונת ממערב למזרח; היא הוקדשה לגיאורגיוס הקדוש, וקשתותיה היו מחודדות במקצת. רוב אבני הבניין שלה מהוקצעות למדי, ואבנים אחדות מזויזות. במחסן ארוך שקמרונו עגול, השייך עכשיו לחמישה בעלים שכל אחד מהם תופס חלק ממנו, ראיתי אבנים מהוקצעות עוד יותר, והוא נבנָה ככל הנראה לפני הכנסייה הנזכרת לעיל.

במרחק מה מן הכפר קולח מעיין שופע בשם עין ראפידיא (عين رافيديا). הוא נובע מתוך מבנה של אבני גזית עתיקות למראה, שהוא עצמו כנראה בנייה ערבית. על ידו יש 'וָלִי' קטן ובְרֵכה שהמים נפוצים ממנה אל בוסתנים נטועים עצי רימון וזית.

נאבּלס

בשעה שלוש וארבעים דקות המשכנו את דרכנו מזרחה, ובשעה ארבע נטינו את אוהלינו על יד עין אלקַצַב (عين القصب), בינות לגנים המוריקים של שכם.

פרק חמישים וארבעה

עין בית אלמא — ראפידיא — בית־וזן — זואתא — עין בית־איבא — דיר אשרף — אנאקורא — חירבת שיח׳ שעלה — עין אנאקורא

עין בית אלמא

ב־12 ביוני, בשעה שמונה וחמישים דקות בבוקר, יצאנו משכם, עיר שאין צורך לספר עליה כאן שנית לאחר שכבר תיארתיה לעיל. רכבנו מערבה ואחר כך מערבה־צפונה־מערבה בעמק פורה המכוסה כל מיני עצים. לימיננו ניצב הגוף המרשים של ג׳בל סִתי אָסְלאמיה (جبل ستي السلامية), הקרוי הר עיבל בכתבי הקודש.

בשעה תשע וחמש דקות עברנו ליד עין בית אלמא (عين بيت الما — מעיין בית המים). העין הזאת קרויה כך על שום החדר הסוגר עליה, המקורה בקמרון עגול ובנוי מאבני גזית נאות. זהו מין מגדל רבוע קטן שנבנה היטב בתקופה קדומה.

ראפידיא

בשעה תשע ועשר דקות המשכנו את דרכנו מערבה בין בוסתנים משגשגים.

בשעה תשע וחמש־עשרה דקות הנחנו לשמאלנו את ראפידיא, כפר שכבר נזכר לעיל.

בשעה תשע ועשרים דקות פנינו צפונה־מערבה, ומשם ואילך פינו הבוסתנים את המקום לקבוצות של עצי זית.

בית־וזן

לפנינו נראה על גבעה קרובה הכפר בית־וַזן (بيت وزن). הוא לא גדול. על יד בית השיח׳, הגדול מאוד, רואים שרידי מגדל עתיק.

זואתא

בשעה תשע ושלושים וחמש דקות ראינו לימיננו כפר בן שלוש מאות נפש בערך על גבעה

גבוהה של אבן גיר לבנבנה, שמדרוניה נוצלו פה ושם לחציבת אבני בניין. לרגלי הגבעה נובע מעיין שופע בשם עין זָואתא (عين زواتا). הוא מספק את צורכי התושבים של הכפר הקרוי באותו השם, ולא עוד אלא הוא אף משקה ומפרה עמק שפר קטן באמצעות הפלג הקולח ממנו. ראינו עדרים גדולים שהצטופפו מסביב למעיין הזה. משם פנינו מערבה־דרומה־מערבה ואחר כך מערבה.

עין בית־איבא

בשעה עשר הגענו לעין בית־איבא (عين بيت ايبا), מקור מים שניכרת בו בנייה מוסלמית. לצדה ראיתי ארון קבורה עתיק המשמש עכשיו כשוקת. משם עלינו במעלה מתון למדי דרומה־מערבה, ובשעה עשר ושמונה דקות עברנו ליד עוד מעיין, בשם עין בית־איבא אלפוקא, ואחר כך הגענו אל הכפר הקרוי כך, ובו שבע מאות תושב. אריחי הרצפה של חצר בית־ההארחה הם כנראה עתיקים.

דיר אשרף

בשעה עשר ושלושים דקות ירדנו צפונה־מערבה.

בשעה עשר וחמישים דקות חזרנו ועלינו צפונה, ובשעה אחת־עשרה הגענו לדיר אַשְׁרַף (دير الشرف). כיכר קטנה לפני המסגד מרוצפת אריחים עתיקים.

אנאקורא

בשעה אחת־עשרה ועשר דקות המשכנו את דרכנו צפונה, ואחר כך, בשעה אחת־עשרה ועשרים דקות — צפונה־מזרחה.

בשעה אחת־עשרה וארבעים דקות נחנו רגע באַנאקורא (الناقورا), כפר על גבעה שמספר תושביו שלוש מאות.

אבני גזית עתיקות משוקעות כאבני בניין בכמה בתי מגורים.

ח׳רבת שיח׳ שעלה

בשעה שתים־עשרה ירדנו מאַנאקורא ותכף עלינו מזרחה־דרומה־מזרחה על מדרון תלול מאוד של עוד גבעה, גבוהה יותר. הגענו אל ראשה בשעה שתים־עשרה ועשרים דקות. שם יש שרידי מצודה מוסלמית בשם ח׳רבת שֵׁיח׳ שַׁעלה (شيخ شعلة). מעל שער הכניסה רואים משקוף נהדר שמקורו כנראה בחורבות צַבַּסתיה. לפנים נחקקו עליו שלוש שורות של אותיות יווניות יפות, אבל כמה מהן נמחקו במכות מקבת; אחרות מטושטשות מאוד

וכמעט בלתי נראות, שעל כן לא יכולתי לעמוד על משמעות הכתובת הזאת, שפענחתי בה רק מלים מעטות. לא הרחק משם מוטלים על הארץ שני קטעי עמודים.

עין אנאקוּרא

בשעה אחת וחמש־עשרה דקות ירדנו במורד תלול מאוד מערבה־צפונה־מערבה, ומקץ שבע־עשרה דקות רכיבה הגענו לעין אנאקוּרא (عين الناقورا). המבנה שסגר על המבוע הזה נהרס; רק אבנים עתיקות אחדות פזורות על הארץ במקום נביעתו. הוריתי לנטות את אוהלי בריחוק צעדים אחדים משם, ויצאתי תכף ומיד בחברת מורה דרכי לסקור את חורבות צֻבָּסתיה, במרחק מהלך עשר דקות ממערב־צפון־מערב למעיין הזה.

פרק חמישים וחמישה

תיאור חורבות צבסתיה, היא לפנים סבאסטי או שומרון — תולדות סבאסטי — חזרה לעין אנאקורא

תיאור חורבות צבסתיה

הכפר צַבַּסתיה (صبسطية), שמספר תושביו היום אינו מגיע לאלף, תופס רק שטח קטן יחסית בשיפולי העיר הקדומה סֶבּאסטֶי, שהוא קרוי בשמה. אכן העיר העליונה ישבה על גב ההר ועל המעלה הנהדר המוליך לשם. ראשית כול היעפתי עין בחורבה המרשימה של כנסיית יוחנן המטביל הקדוש.

המנצב הנאה הזה, המכוון ממערב למזרח, עוצב בתבנית מלבן גדול שרוחבו כעשרים ושבעה מטר ואורכו כארבעים ושבעה; הוא מחולק לשלושה אולמים המוליכים אל אולם עֶרב שהוא עצמו מסתיים בקצה המזרחי בשלושה אַפסיסים. הכתלים בנויים מאבנים גדולות למדי, בתבנית משוכללת מאוד, ורובן הובאו אל נכון מבניינים עתיקים יותר. יורדים אל הכנסייה במדרגות אחדות. החזית המערבית, כלומר הראשית, היא מן הפשוטות ביותר. כל החלק העליון הרוס, והעדר כל עיטור במה ששרד מן החזית הזאת נראֶה כניגוד לנוי הבולט עדיין לעין בתוך הבניין, אף על פי שהפנים הושחת ביותר. הנה כי כן הפתח בעל הקשת המחודדת הפעור באמצע החזית הזאת אינו מקושט בשום גילוף, ובמראהו הצנוע אין כל רמז להוד ולפאר של המנצב שהיו נכנסים אליו בעדו. המנצב הזה יש בחלקו האולמי שלושה מרחבים; עוד אחד בצד מערב, סמוך לכניסה, צר במקצת מן האחרים והוא מהווה פרוזדור; מרחב חמישי, בצד מזרח, בין אולם העֶרב לאפסיס, מהווה את הבימה. אולם התווך גבוה משתי הסטראות ומופרד מהן באמצעות אומנות שדבוקים בהן עמודים קטנים יפים אשר כותרותיהם מעוצבות היטב בסגנון כמו קוֹרינתי.

הקשתות, שקרסו ברובן — חוץ מאלה שבאגף הדרומי, היו חדות. הוא הדין בחלונות, הצרים מאוד כלפי חוץ ומורחבים מאוד כלפי פנים. אריחי הרצפה נעלמו זה כבר, ועל קרקעית המתחם הקדוש הזה, בעיקר בחלק שתפסו אולם העֶרב והבימה, גְדֵלים עכשיו עצי תאנה זקנים וצברי ענק.

סמוך לקצה המערבי של המנצב עומד מקדש מעט מוסלמי ועליו כיפה קטנה אשר בעד הצהרים הצרים הפעורים בה מגיע אור חיוור עד למטמורית שהיא מכסה עליה. המטמורית

היאת שייכת ככל הנראה לבסילקי הראשונה, שאת מקומה תפסה הכנסייה אשר תבניתה הוזכרה בתיאורית לעיל בקצרה. יורדים לשם בחמש־עשרה מדרגות, ואחר כך, מעבר לדביר שלפנים סגרה עליו דלת מתכתית, בעוד שתי מעלות ומגיעים לססטוריה שהיתה לפנים מרוצפת בברצפת שיש קטנות בכל מיני צבעים שהיוו כמין פסיפס. כאן מוטלת עכשיו הדלת המתכתית שהוזכרה. קיר מחלק אותה לכמה משכבות, ועליה צורה שעוצבו באבן המקשה האחת המהווה אותה. הססטוריה הזאת, שהיא דרך אגב קטנה יחסית, מכילה חדר קבורה המחולק לשלושה מדורים קשותים ומצותיים, הבנויים במקביל מאבני גזית ערוכות בתואם רב. רואים אותם רק כשמאירים את החדר בעד שלושה פתחים קטנים באחד מקירותיו. לפי מסורת עתיקת ימים היתה לפנים מונחת באחד המדורים האלה גופתו של יוחנן המטביל הקדוש, ובשני האחרים גוויות עובדיה ואלישע. הירונימוס הקדוש מלמדנו, בספרו את מסעי הצליינות של פאולה הקדושה, כי הרומאית הצדקת הזאת ביקרה בסֶבאסטי, שבה — לפי דבריו — קבורים הנביאים אלישע ועובדיה, וכן יוחנן המטביל הקדוש, הגדול שבכל בני־האדם:

Et Sebastem (vidit) id est Samariam, quae in honorem Augusti ab Herode graeco sermone Augusta est nominata. Ibi siti sunt Elisaeus et Abdias prophetae, et (quo major inter natos mulierum non fuit) Joannes Baptista.[1]

במקום אחר מביא אב הכנסייה הזה מכתב של פאולה ואֶוסטוכיום בתה אל מארקלה, שבו הן משדלות אותה לעזוב את רומה ולהצטרף אליהן בארץ־ישראל, והוא שם שם בפיהן את המלים הבאות:

Ergone erit illa dies, quando nobis liceat... Samariam pergere, et Joannis Baptistae, Elisaei quoque et Abdiae pariter cineres adorare?[2]

כלום אפוא יבוא היום שנוכל לפקד בו יחד אתך את שומרון ולהוקיר שם את אפרם של יוחנן המטביל, של אלישע ושל עובדיה!

גם בפירושו לספר עובדיה, פרק א, הוא מציין שבימיו הוקיר עוד בסֶבאסטי את הקבר של הנביא הזה, של אלישע ושל יוחנן המטביל הקדוש:

Sepulcrum ejus (Abdiae) usque hodie cum mausoleo Elisaei prophetae et Baptistae Joannis in Sebaste venerationi habetur, quae olim Samaria dicebatur.

ולבסוף באונומסטיקון, בערך שׁומרון, ובפירושו להושע, פרק א, לא הזכיר אמנם את

1 S. Hieronymi opera, I, p. 889, édit. Migne. בעברית: ואת סֶבאסטי [ראה], היא שומרון, אשר הורדוס קראה לכבוד אוגוסטוס בשפה היוונית לשמו אוגוסטה. שם נחים הנביאים אלישע ועובדיה, ויוחנן המטביל (אשר לא היה ילוד אשה גדול ממנו).

2 S. Hieronymi opera, I, p. 491, édit. Migne

קברי אלישע ועובדיה, אך לא שכח לציין שיוחנן המטביל הקדוש נקבר בסֶבַּאסטֶי:

Semeron, et hanc cepit Jesus, rege illius interfecto. Dicunt autem nunc pro ea Sebasten vocari. oppidum Palaestinae, ubi S. Joannis Baptistae reliquiae conditae sunt.

Samaria, quae et ipsa altera urbs fuit metropolis decem tribuum, quae, postea ab Augusto Caesare appellata est Augusta, id est Σεβαστή, in qua ossa Joannis Baptistae condita sunt.[3]

לפי פסקה אחרת, שאני מביא מכתבי תֵיאודוֹרֶטוס, פרצו עכו״ם, בימי מלכות יוליינוס הכופר, את קברו של המבשר הקדוש בסֶבַּאסטֶי, שרפו את עצמותיו וזרו את אפרו לרוח:

Ἐν Σεβαστῇ δὲ (ἣ καὶ αὐτὴ εἰς τὸ προειρημένον ἔθνος τελεῖ) Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ τὴν θήκην ἀνέωξαν, πυρί τε παρέδοσαν τὰ ὀστᾶ καὶ τὴν κόνιν ἐσκέδασαν.[4]

ב׳כרוניקון פַּסחאלֶה׳ מסופר אותו המעשה, שאירע בשנת 361:

Ἐν Παλαιστίνῃ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ λείψανα ἐν Σεβαστῇ τῇ πόλει κείμενα ἀνορύξαντες διεσκόρπισαν.

אם שתי העדויות האחרונות נכונות, משמע שכבר לפני בואו של הייֶרוֹנימוּס הקדוש לארץ ומסעי הצליינות של פאוּלה הקדושה סולקה באלימות גופתו של יוחנן המטביל הקדוש, ועפרו נזֹרָה לרוח. איך נבין אפוא את הפסקאות המובאות לעיל מדברי אב הכנסייה הזה, המציינות כי השרידים יקרי הערך האלה עודם בסֶבַּאסטֶי כארבעים שנה לאחר שנת 361? אולי עלה בידי הנוצרים להציל מידי עובדי האלילים הקרצפים אחדות מעצמות הקדוש או להחזיר קומץ מעפרו. מכל מקום המסורת המקובלת היום, הממקמת בסֶבַּאסטֶי את שלושת הקברים — של יוחנן המטביל הקדוש, של אלישע ושל עובדיה — ראשיתה במאות הראשונות לנצרות, שהרי הייֶרוֹנימוּס הקדוש אומר זאת בלי כל הבעת ספק, וזו לכאורה ראיה שבזמנו היתה כבר מבוססת היטב ומקורה בדורות קודמים. כלום היו שלושת הקברים האלה כבר אז ספונים בתוך מקדש מעט, במטמורית הנדונה כאן? הדבר אפשרי בהחלט, לפי שהמטמורית הזאת, חוץ מן הכיפה המוסלמית המכסה עליה, נבנתה בוודאי לפני ימי הביניים. אמנם הייֶרוֹנימוּס הקדוש אינו מזכיר אותה, אבל אין זאת אומרת שעדיין לא היתה קיימת. מכל מקום במאה השישית עמדה בסילקי מעל האתר הזה, כפי שמעיד

3 הפסקה מ׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳ בעברית: ׳שמרון. גם אותה לכד יהושע ויך את מלכה. אומרים שזאת היא סֶבַּאסטֶי שהיא היום עיירה בארץ ישראל, אשר בה הונחו שרידי יוחנן המטביל הקדוש.׳
הפסקה מן הפירוש להושע בעברית: ׳שומרון, העיר השנייה שהיתה בירת עשרת השבטים, אשר לימים נקראה על שם הקיסר אוגוסטוס אוגוסטה, ביוונית סֶבַּאסטֶי, ואשר בה הונחו עצמות יוחנן המטביל.׳

4 Théodoret, *Hist. ecclésiastique*, l. III, c.vii

אנטונינוס מפלאקֶנטיה: Et ibi basilica est S. Johannis Baptistae. ואשר לדעה שהיתה נפוצה כבר במאה השמינית ושחזרו עליה מאז לעתים קרובות, לאמור שמטמורית הקבורה הזאת היא היא מקום כליאתו של יוחנן המטביל הקדוש, ובה גם נערף אחר כך ולבסוף נקבר, סותרת אותה בעליל פסקה בדברי יוסף, שהיסטוריון זה מלמדנו בה כי יוחנן הושם במאסר והוצא להורג במכוור, מצודה בעבר־הירדן, בפקודת הורדוס אנטיפאס, שחרד למשמע דרשותיו הנועזות ופורקות העול:

Καὶ τῶν ἄλλων συστρεφομένων (καὶ γὰρ ἥρθησαν ἐπὶ πλεῖστον τῇ ἀκροάσει τῶν λόγων) δείσας Ἡρώδης τὸ ἐπὶ τοσόνδε πιθανὸν αὐτοῦ τοῖς ἀνθρώποις μὴ ἐπὶ ἀποστάσει τινὶ φέροι (πάντα γὰρ ἐῴκεσαν συμβουλῇ τῇ ἐκείνου πράξοντες), πολὺ κρεῖττον ἡγεῖται, πρίν τι νεώτερον ἐξ αὐτοῦ γενέσθαι, προλαβὼν ἀναιρεῖν, ἢ μεταβολῆς γενομένης εἰς τὰ πράγματα ἐμπεσὼν μετανοεῖν. Καὶ ὁ μὲν ὑποψίᾳ τῇ Ἡρώδου δέσμιος εἰς τὸν Μαχαιροῦντα πεμφθεὶς, τὸ προειρημένον φρούριον, ταύτῃ κτίννυται.

ומפני שאנשים מכל הסוגים היו מתכנסים (אצלו) [אצל יוחנן], מאחר ששמחו מאוד לשמוע דבריו, פחד הורדוס שמא דבר היותו נאמן עליהם עד כדי כך יביא לידי מרידה, שכן נראה היה שיעשו הכול לפי עצתו, וחשב שטוב בהרבה שיקדים ויהרגו קודם שתתגלגל על־ידו מרידה כלשהי משיתחרט לאחר פרוץ ההפיכה על שנפל בצרה. ויוחנן נשלח, בגלל החשד של הורדוס, שבוי למבצר מכוור שנזכר למעלה והומת שם.[5]

בסיפור עריפתו של יוחנן המטביל הקדוש לפי גירסת מַתַּי הקדוש יש פרטים אחרים:

כי הורדוס תפש את־יוחנן וַיאסרהו ויתנו אותו בְּמשמר על־דבר הורודיה אשת פיליפוס אחיו: כי הוכיחו יוחנן באמרו לא כתורה לקחת אותה לך לאשה: וַיבקש המיתו אפס ירא את־העם אשר חישבו אותו לנביא: ויהי ביום הולדת את־הורדוס וַתרקוד בת־הורודיה במחול לפניהם וַתיטב בעיני הורדוס: ובגלל הדבר הזה נשבע לתת־לה כל־אשר תשאל ממנו: והיא כאשר שומה בפיה מאמה אמרה אליו תנה־לי בזה בספל את־ראש יוחנן המטבל: וַיצר למלך מאוד ואך בעבור שבועתו והיושבים במסיבו ציווה לתיתו לה: וַישלח ויישא את־ראש יוחנן מעליו במשמר: וַיובא את־ראשו בְּספל וַיינתן לידי הנערה והיא הביאתהו אל־אמה: וַיבואו תלמידיו וַישאו את החלל וַיקברוהו וַיבואו וַיגידו לישוע.[6]

מארקוס הקדוש חזר כמעט על אותן המלים בספרו את נסיבות מותו של המבשר הקדוש.[7] ברם אף אחד משני בעלי הבשורה האלה אינו מלמדנו איפה נכרת ראשו ואיפה טמנו תלמידיו את גופתו. כלום העבירוהו תכף ומיד לסֶבַּאסטֵי או שמא קברוהו קודם לכן במקום אחר? על זאת אין בידנו דברים מפורשים. ברם למעלה מכל ספק הוא שבימי הייֵרוֹנימוּס הקדוש הראו את קברו, ואת קברי עובדיה ואלישע, בסֶבַּאסטֵי, ובוודאי כבר היה

5 קדמוניות היהודים, ספר יח, פרק ה, סעיף ב.

6 מתי יד: 3-12.

7 מארקוס ו:17-29.

אז בנוי על הקבר הזה מקדש מעט נוצרי, בזכות ההוקרה הרבה שרחשו לו. מכל מקום במאה השישית הוא כבר היה מסוגר בתוך בסילקי, כפי שנמצאנו למדים מן הפסקה מדברי אַנטוֹנינוּס מפלאקֶנטיה.

ויליבּאלדוס הקדוש הזכיר במאה השמינית רק את הקברים של יוחנן המטביל הקדוש, של אלישע ושל עובדיה אשר בסֶבּאסטֶי:

Ibi sunt sepulcra sancti Johannis Baptistae, Abdiae et Elisei prophetae.[8]

מן העובדה שעבר בשתיקה על הבסילקי הנזכרת בדברי אַנטוֹנינוּס מפלאקֶנטיה מסיק הרוזן דֶה ווֹגוּאֶה שהבניין הזה כנראה כבר לא היה אז כיוון שבוודאי החריבוהו הפרסים.[9] זוהי סברה בלבד, שאי אפשר להוכיחה ולא להפריכה. בתקופת מסעי הצלב מזכיר הנזיר פוֹקאס את כנסיית יוחנן המטביל הקדוש, שהוא פקדה בשנת 1185. הוא מספר על המזבח המוקף אגרטלים ותיבות המחזיקות שיירים קדושים; הוא מספר גם על עשרים מדרגות המוליכות אל מטמורית שהחזיקה את שרידי יוחנן המטביל הקדוש, ושהוא רואה בה אף את מקום כליאתו ועריפתו, בטעות המבוססת על מסורת עתיקת ימים.[10] ברי שלא מדובר כאן בבסילקי הראשונה שראה אַנטוֹנינוּס מפלאקֶנטיה כי אם בבניין חדש ממנה, ואין הוא אלא זה שחורבתו מושכת עד היום את שימת לב התיירים ושנבנָה, לפי דֶה ווֹגוּאֶה, כנראה במחצית השנייה של המאה השתים־עשרה. אמנם אין בידנו שום תעודות בנדון זה, אך לפי סימנים טיפוסיים בתחום האדריכלות הוא נראֶה כמלאכת הצלבנים הלאטיניים. זוהי דעתו של דֶה ווֹגוּאֶה, שמומחיותו מרובה מאוד בתחום זה. עם זאת ארשה לעצמי להוסיף על דבריו ולומר כי הצלבנים אולי רק שחזרו, לפי אותם יחסי המידות ולפי התכנית הראשונה, את הבסילקי שנהרסה; אכן הכנסייה העומדת עכשיו היא בתבנית בסילקי נוצרית קדומה. רק מציאות החוד בקמרונים, בקשתות ובחלונות דומה שהיא עדות לתקופת הצלבנים.

בפינה הצפונית־מערבית של הכנסייה הזדקר מגדל, שלפנים היה עליו כנראה פעמון. עד היום שרד ממנו רק חלקו התחתון, הבולט מן החזית ושנבנָה מאבנים גדולות עתיקות, מקטעי עמודים ואף משיורי תבליטים. אחד התבליטים הפגומים האלה מציג כמה שוורים מובלים להקרבה על מזבח. בצד זה, הצפוני, בנוי גם קיר הכנסייה מאבנים עתיקות, רובן מוריזות, ומחוזק באמצע בעוד מגדל, שמשוקעות בו אבני גזית אחדות גדולות מאוד. מדרום לבניין הזה יש בורות מים עצומים ובניינים גדולים שהיו מוקפים חומת־גדר עבה מאוד, בנויה מאבני גזית נאות. הם עכשיו חרבים לשלושה רבעים. אלה הם כנראה שרידי מנזר עתיק סמוך לכנסייה; ואולי שימשו גם למגורי ההגמון של סֶבּאסטֶי. היום איווּ להן כמה משפחות ערביות משכן בין החורבות האלה.

8 *Hodoep.*, p. 378, édit. Mabillon
9 de Vogüé, *Les Églises de la Terre sainte*, p. 361
10 Phocas, *De locis sanctis*, §12

במזרח ולמטה מן המישורת שעליה עמדו הכנסייה והבניינים הגדולים הנזכרים לעיל רואים אגב ירידה בסדרונות גדולים בניים מאבני גזית שקשתותיהם כמעט מחודדות. עכשיו הם מחולקים באמצעות מחיצות קטנות חדשות למדורים רבים המשמשים למגורי משפחות, משפחה למדור.

באותו הצד רואים שרידי חומות עבות בנויות מאבנים המעובדות עיבוד נאה מאוד וקורי קירות של מגדל אשר הגן על הכניסה המזרחית אל העיר הקדומה.

משם עליתי לסקור את הכפר צֶבַּסְטְיָה, ממערב־דרום־מערב לכנסייה. זה גיבוב של בתי מגורים בנויים בנייה גסה יחסית מכל מיני אבני בניין שמקורן בסֶבַּאסְטֵי העתיקה. לפני אחד הבתים האלה ראיתי שרידי רצפה של אריחים נהדרים ועליהם מונחים כמה קטעי עמודים.

בדרכי הלאה מערבה הגעתי במהרה אל שדֵרת העמודים המלכותית שהזכירו נוסעים רבים, ובהם דֶה סוסי. הם מונוליתיים, עשויים מגיר קשה, מקצתם עומדים ומקצתם מוטלים על הארץ, וכולם נטולי כותרת. קוטרם 1.95 מטר והרווחים בין מרכזיהם 3.40 מטרים. כשישים לפחות עודם עומדים על כנם, אבל רבים אחרים שרועים על הארץ סמוך לבסיסיהם או בריחוק רב פחות או יותר מהם. אורך שדרת העמודים הכפולה הזאת כתשע מאות מטר ורוחבה חמישה־עשר. כיוונה ממזרח למערב. היא מסתיימת בשער מונומנטאלי, הרוס היום, שהגנו עליו מימין ומשמאל שני עמודים עגולים בנויים מאבני גזית נאות, כפי שמעידים קורי הקירות שעודם קיימים. לא יתואר כלל דבר מה חינני ועם זאת מרשים יותר מן התגורה הזאת, של שני טורי עמודים, שהקיפה מצד דרום את החקרה של סֶבַּאסְטֵי. החקרה הזאת, היא כנראה סֶבַּאסְטֵי הקדומה, מתרוממת כמו מדרגות מדרגות, ששיפועיהן מתונים, עד למישורת העליונה שממנה נגלֶה לעין נוף רחב ידיים. אכן רואים מכאן בפאת מערב את הים התיכון, וכלפי מזרח נפרש לעיניך אופק הררי נרחב. המישורת הזאת והמדרגות המוליכות אליה מעובדות זה כבר. ההיכלים, המקדשים והבתים שעמדו כאן לפנים פינו מקום לשדות חיטה ולמטעי תאנה וזית. רק מעט שרידי בנייה ואבנים מגובבות או פזורות מעידים פה ושם שלפנים כיסו בנייני ציבור ובתים פרטיים את ההר הזה, אשר למראה הצמחייה העשירה המכסה אותו מתקבל רושם שהטבע חזר וכבשו. גם אני מצאתי באתר הזה את שלוש החוליות העצומות של עמודי אבן שמזכיר דֶה סוסי, אשר קוטרן 1.28 מטר. לפי דעתו של המלומד הזה עמודים כאלה, העשויים מחומר כזה, הם עתיקים מעמודי השדֵרה, שהוצבו כנראה אך בימי הורדוס.

אגב ירידה מגב הגבעה מזרחה־צפונה־מזרחה רואים בתוך בוסתן חמישה־עשר עמודים מונוליתיים של אבן גיר העומדים עוד על מכונם, ועוד שניים המוטלים על הארץ. הם הוצבו באותה התקופה כמו עמודי השדרה הגדולה. אשר לבניין (מקדש או אכסדרה) שקישטו, ושמידותיו היו כנראה חמישים ושבעה צעד על שלושים ושבעה, הוא נהרס כליל. אפילו יסודותיו שוב אינם נראים.

בהמשך הירידה צפונה אתה מבחין למטה בצד שמאל בבקעה, המעובדת עתה בצורת

פרסה, שמגיעים אליה מימין ומשמאל כבשים אשר עוצבו על מדרון ההר. הבקעה הזאת היתה מוקפת סטיו מקושט בעמודים מונוליתיים, שמהם עומדים עוד חמישה־עשר, אחרים מוטלים על הארץ והרוב הועתקו למקום אחר.

תולדות סבאסטי

ועתה הבה נעיין בתולדות העיר אשר חורבות צֶבַּסתיה עודן עדות לתפארתה בימי קדם. בספר מלכים א נאמר על עמרי, השישי במלכי ישראל:

בשנת שלושים ואחת שנה לאסא מלך יהודה מלך עָמרי על־ישראל שתים עשרה שנה בתרצה מלך שש־שנים: וַיִּקֶן את ההר שֹמרוֹן מאת שֶׁמֶר בכיכרַיים כסף וַיִּבֶן את־ההר וַיִּקרא את־שם העיר אשר בנה על שם־שמר אדוני ההר שֹמרוֹן.[11]

ייסוד זה של העיר היה בשנת 925 לפני ספירת הנוצרים.

שם העיר הזאת ביוונית Σαμάρεια, Σεμηρών, Σομόρων, Σεμαρεών; בלאטינית Samaria.

הפסוק האחרון שהבאתי מלמדנו מה טעם השם שניתן לעיר. אין אנו צריכים אפוא לחפש הסבר אטימולוגי לפי משמעות המלה העברית שומרון — שמשמעה משמר, הר שמעליו שומרים (mons excubitorius) — אף על פי שאטימולוגיה זו הולמת בהחלט את ההר של צֶבַּסתיה, המזדקר מבודד בין כמה בקעות ושמעל ראשו מקיף המבט, כפי שציינתי, נוף רחב ידיים.

אֶוסֶבּיוס כתב כך ב'אונומאסטיקון', בערך שמרון:

Σομερών· καὶ ταύτην εἷλεν Ἰησοῦς, τὸν βασιλέα αὐτῆς ἀνελών. Ταύτην λέγουσιν εἶναι Σεβαστὴν τὴν νῦν πολίχνην τῆς Παλαιστίνης. Λέγεται δὲ ἐν Βασιλείαις Ἀμβρὶ βασιλέα Ἰσραὴλ ἐωνήσασθαι τὸ ὄρος τὸ Σεμηρὼν παρὰ Σεμὴρ, κτίσαι τε ἐπ' αὐτοῦ πόλιν καὶ ἐπονομάσαι Σεμηρὼν παρὰ τοῦ Σεμήρ.

שמרון. גם אותה לכד יהושע ויך את מלכה. אומרים שזאת היא סֶבַּאסטֶי שהיא היום עיירה בארץ־ישראל. ובמלכים נאמר שעמרי (עמבּרי) מלך ישראל קנה את ההר שמרון מאת שמר וייבן עליו עיר ויקרא לה שמרון על שם שמר.

הייֶרונימוּס הקדוש תרגם פסקה זו ללאטינית בלי שינוי; נראֶה אפוא שנראָה לו הזיהוי לפי אֶוסֶבּיוס של העיר סֶבַּאסטֶי, היא שֹׁמרוֹן לפנים (ביוונית כאן Σεμηρών) עם העיר שֹׁמרוֹן (ביוונית Σομερών) שכבש יהושע. ברם זה בלבול ששני הסופרים החכמים האלה לא נתנו עליו את דעתם בגלל הדמיון הרב בין השמות, אשר כל ההבדל ביניהם הוא רק

11 מלכים א טז:כג־כד.

בבירה ישנה אגב. לאמיתו של דבר יש להבדיל בין שני היישובים האלה, שומרי השער, [illegible] שכם, היא בגלילות אפרים, על הגבול בינה לבין נחלה של חצי שבט המנשה, הוא [illegible] הבצורה של מנשה. בספר ישעיהו כתוב: שומרון ראש אפרים,[12] כלומר העיר הראשה של אפרים. לעומת זאת היישוב האחר, הלא הוא שמרון, היה צפוני יותר, בנחלת בני יששכר.[13]

כאשר עמרי עבר את שומרון נעשתה זו כמו בירת עשרת השבטים בשוכת מקומה המבוצר ופריחת אדמתה, ואילו תרצה — שהיא עצמה ירשה את מקום שכם כעיר הבירה — ירדה לדרגה המשנית.

אחאב בן עמרי (בוולגאטה — Amri) הקים בשומרון מקדש וגם מזבח לבעל, והקיף את המקדש הזה בחורשה קדושה:

ויקם מזבח לבעל בית הבעל אשר בנה בשמרון: ויעש אחאב את־האשרה ויוסף אחאב לעשות להכעיס את־יהוה אלהי ישראל מכל מלכי ישראל אשר היו לפניו.[14]

בשנת 901 לפני ספירת הנוצרים פלש בן־הדד מלך ארם לממלכת ישראל בראש צבא גדול בלוויית שלושים ושניים מלכים קטנים, וצר על שומרון:

ובן־הדד מלך־ארם קבץ את־כל־חילו ושלשים ושנים מלך אתו וסוס ורכב ויעל ויצר על־שמרון וילחם בה:[15]

הפסוקים הבאים מוסרים לנו את דברי הרהב של המלך הזה ואת תשובות אחאב, הראשונה בהכנעה והשנייה נמרצת וגאה לאחר שהזקנים וכל העם עודדוהו להתגונן, ומספרים את הניצחון המזהיר שנחל על הצרים בצאתו אל האויב לפי עצת נביא. הוא הפתיע את בן־הדד בשעה ששתה לשכרה באוהלו בחברת המלכים הקטנים הכפופים לו, ומלך ארם נאלץ לנוס בבהלה על נפשו כדי שלא להיתפס בכף הישראלים.

בשנת 897 לפני ספירת הנוצרים בא יהושפט מלך יהודה אל אחאב, וזה הציע לו ללכת אתו לכבוש את העיר רמות, אחת הערים החשובות ביותר בגלעד, שבן־הדד הבטיח למסרה לו ולא קיים את דברו. יהושפט הסכים והבטיח לו את עזרתו ואת עזרת חילו, אבל ביקש ממנו לשאול קודם את פי האלוהים באמצעות נביאיו.

אחאב קרא אפוא לאספה כללית של הנביאים, והללו נאספו, ארבע מאות במספר, בגורן בשער שומרון. שני המלכים ישבו שם על כסאותיהם במלוא ההדר המלכותי, והנביאים התנבאו לפניהם:

12 ישעיהו ז:ט.
13 יהושע יט:טו.
14 מלכים א טז:לב־לג. בוולגאטה מתורגם ״ויעש... את־האשרה״ — Et plantavit lucum.
15 מלכים א כ:א.

ומלך ישראל ויהושפט מלך־יהודה יושבים איש על־כסאו מלובשים בגדים בגורן פתח שער שֹמרוֹן וכל־הנביאים מתנבאים לפניהם.[16]

כולם ניבאו ניצחון לאחאב, אך ליהושפט לא היה אמון רב בהבטחות השוא שלהם, והוא שאל שמא יש עוד נביא אחר לאדוני. יש עוד אחד, אמר אחאב, אבל הוא שנוא עלי כי הוא מבשר לי רק רע; הוא מִיכָיהו בן־יִמלה. אף על פי כן שלח אליו סריס להביאו, לפי בקשת יהושפט.

וַיבוא [מיכיהו] אל־המלך ויאמר המלך אליו מיכיהו הנלך אל־רָמֹת גלעד למלחמה אם־נחדל וַיאמר אליו עלה והצלח ונתן יהוה ביד המלך: ויאמר אליו המלך עד־כמה פעמים אני משביעך אשר לא־תדבר אלי רק־אמת בשם יהוה: ויאמר ראיתי את־כל־ישראל נפוצים אל־ההרים כצאן אשר אין־להם רועה ויאמר יהוה לא־אדונים לאלה ישובו איש־לביתו בשלום: ויאמר מלך־ישראל אל־יהושפט הלא אמרתי אליך לא־יתנבא עלי טוב כי אם־רע: ויאמר לכן שמע דבר־יהוה ראיתי את־יהוה יושב על־כסאו וכל־צבא השמים עומד עליו מימינו ומשמאלו: ויאמר יהוה מי יפתה את־אחאב ויעל וייפול בְרָמֹת גלעד ויאמר זה בכה וזה אומר בכה: וַיצא הרוח וַיעמוד לפני יהוה ויאמר אני אֲפַתֶּנּוּ ויאמר יהוה אליו במה: ויאמר אצא והייתי רוח שקר בפי כל־נביאיו ויאמר תפתה וגם־תוכל צא ועשה־כן: ועתה הנה נתן יהוה רוח שקר בפי כל־נביאיך אלה ויהוה דיבר עליך רעה.[17]

אחאב ציווה מיד לעצור את מיכיהו בבית הכלא ואמר ששם יאכילוהו 'לחם לחץ ומים לחץ עד בואי בשלום'. 'אם־שוֹב תשוב בשלום', אמר מיכיהו, 'לא־דיבר יהוה בי', והוסיף: 'שִמעו עמים כולם.'

ידוע כיצד התעקש אחאב לעלות על רמות חרף הנבואה הזאת. כדי להכשיל את פקודת מלך ארם, אשר ציווה על שרי צבאו לכוון את התקפתם עליו אישית, הוא התחפש, ואילו יהושפט נשאר בבגדי המלכות שלו. המלך הזה היה אפוא תחילה מטרה למאמצי הארמים שחשבוהו למלך ישראל, אבל משזיהו אותו הרפו ממנו. והנה חייל אחד דרך את קשתו והחץ שירה באקראי ננעץ בגוף אחאב בין הרֵאות ובין הקיבה. משחש מלך ישראל כי נפצע פצעי מוות ציווה על רכבו לצאת משדה הקרב; ברם הוא נשאר עומד במרכבה עד הערב וראה במשך גסיסתו את תהפוכות המלחמה. עם שקיעת השמש נפח את נשמתו, והישראלים נסוגו. אחאב הובא לשומרון ושם נקבר.

מן המנצבים שהקים אחאב, בוודאי בשומרון בירתו, ציין ספר דברי הימים של ממלכת ישראל באופן מיוחד את היכל השן, כלומר שכנראה קושט בחפצי שנהב:

ויתר דברי אחאב וכל־אשר עשה ובית השן אשר בנה וכל־הערים אשר בנה הלוא־הם כתובים על־ספר דברי הימים למלכי ישראל.[18]

16 מלכים א כב:י.
17 מלכים א כב:טו-כג.
18 מלכים א כב:לט.

באחד הימים ישב אחזיה, בנו של אחאב ויורש כתרו, בעליית ארמונו בשומרון, ופתאום נפל בעד השבכה. כיוון שנחבל קשה שלח מלאכים לדרוש בבעל זבוב אלוהי עקרון כדי לדעת אם יחלים ממחלתו. אז הופיע אליהו לפני אנשי מלך שומרון ואמר אליהם: 'המבלי אין־אלוהים בישראל אתם הולכים לדרוש בבעל זבוב אלוהי עקרון? ולכן כה־אמר יהוה: המיטה אשר־עלית שם לא־תרד ממנה כי מות תמות.' ואכן אחזיה מת מן המכה שקיבלת בנפילתו.

בשנת 892 לפני ספירת הנוצרים בא בן־הדד מלך ארם שנית לצור על שומרון. אז השתרר בעיר הזאת רעב נורא, ואנשיה נאלצו לעשות מעשים נואשים. יום אחד כאשר עבר מלך ישראל על החומה באה אשה אחת להתלונן לפניו על אשה אשר עשתה אתה הסכם לאכול את בניהן, והנה לאחר שאכלו את בנה של המתלוננת החביאה רעותה את בנה שלה ולא קיימה את הבטחתה. כאשר שמע המלך את הסיפור המחריד הזה קרע את בגדיו וזעק: 'כה־יעשה־לי אלוהים וכה יוסיף אם־יעמוד ראש אלישע בן־שפט עליו היום!' הוא שיער בוודאי שהנביא הזה היה יכול להציל את העיר.

ואלישע יושב בביתו והזקנים יושבים אתו וַישלח איש מלפניו בטרם יבוא המלאך אליו והוא אמר אל־הזקנים הראיתם כי־שלח בן־המרצח הזה להסיר את־ראשי ראו כבוא המלאך סגרו הדלת ולחצתם אותו בדלת הלוא קול רגלי אדוניו אחריו.

במהרה הגיע המלך עצמו, ואלישע הבטיח כי למחרת יהיה שפע כזה של מזון שסאה קמח סולת תימכר בשקל בשער שומרון וסאתיים שעורים בשקל. אחד מקציני המלך לא יכול להאמין בהבטחה כזאת, ותשובת הנביא היתה: 'הנך רואה בעיניך ומשם לא תאכֵל.'

אכן בלילה נדמָה לארמים כי הם שומעים קול גדול כשאון מרכבות, סוסים וחיל רב ועצום, ואז אמרו איש אל אחיו: מלך ישראל הביא לעזרתו נגדנו את מלכי החִתים והמצרים והנה כולם באו להתנפל עלינו. אחוזי אימה ופחד הם נחפזו אפוא להימלט, והשאירו במחנה את אוהליהם, את סוסיהם ואת חמוריהם. ארבעה מצורעים שגרו בשער העיר הבחינו ראשונים בהסתלקות הארמים והשמיעו את הבשורה בשומרון. בתחילה חשד המלך שבנסיגה הזאת טומן לו האויב מלכודת, אבל אחר כך הרגיעה אותו עדותם של פרשים ששלח לרגל אחרי האויב, ומיד יצא העם משומרון לבוז את מחנה ארם. צפיפות ההמון בשער הבירה היתה כזאת, שאותו קצין אשר פקפק בדברי אלישע נרמס בשער הזה אשר המלך הציבו בו למשמר.

יהוא, אשר נמשח למלך על ישראל בידי אחד מתלמידי אלישע, חיסל את כל בית אחאב, ומשבא לשומרון נקט את התכסיס הבא כדי להכות את כל כוהני הבעל במחי אחד. הוא הודיע על חג לכבוד האל הזה ועל זבח גדול, וחייב את כל עובדי הבעל ונביאיו להיות נוכחים במעמד הזה באיום כי כל מי שלא יבוא יומת. עובדי הבעל נהרו מכל עבר אל מקדשו, וכאשר נאספו שם לעשות זבחים ועולות ציווה יהוא על חייליו להכותם לפי חרב. אז נותצה מצבת הבעל ונשרפה, והמקדש, שנהרס מן המסד עד הטפחות, הוסב לבית שימוש ציבורי:

וַיִּתְצוּ את מצבת הבעל וַיִּתְצוּ את־בית הבעל וַיְשִׂמֻהוּ למחראות עד־היום.[19]

מיסלָן מעיר, אגב ציטוט הפסוק הזה, שהמנהג הזה חודש באסיה בשנת 1729 לספירתנו. לאחר שהפרסים קעקעו את קבר הסולטאן האפגאני מַחמוּד, הם חיללוהו באותה השיטה.[20]

בשנת 856 לפני ספירת הנוצרים מת אלישע בשומרון ונקבר בה, ובאותה שעה אירע המעשה הבא:

וַיָּמָת אלישע וַיִּקְבְּרֻהוּ וגדודי מואב יבואו בארץ בא שנה: ויהי הם קוברים איש והנה ראו את־הגדוד וַיַּשְׁלִיכוּ את האיש בקבר אלישע וַיְחִי וַיָּקָם על־רגליו.[21]

בעצם לא נאמר במקרא בפירוש שהנביא הזה נקבר בשומרון. ברם הוא חי שנים רבות בעיר הזאת, היה לו בה בית [22] ועוד זאת: כאשר עמד לנפוח את נפשו בא יואש מלך ישראל, שמשכנו היה בשומרון, לבקרו ברגעיו האחרונים. מכל אלה אפשר להסיק שמת בבירה זו של ממלכת ישראל. לפי ההיסטוריון יוסף ערכו לו קבורה מפוארת:

Ἔτυχε δὲ καὶ ταφῆς μεγαλοπρεποῦς καὶ οἵας εἰκὸς ἦν τὸν οὕτω θεοφιλῆ μεταλαβεῖν.

כפי שכבר סיפרתי לעיל, בימי היֵירוֹנימוּס הקדוש הראו את קברו בסֶבַּאסטֶי, היא שומרון הקדומה, יחד עם קברי עובדיה ויוחנן המטביל הקדוש. עד היום מראים המוסלמים לתיירים את המקום שעפרו מונח בו — במטמורית המוקדשת ליוחנן המטביל הקדוש, הקרוי בפיהם נַבִּי יַחיה. אולי אין זה המקום שקברו נכרָה בו, ורק עפרו הועבר הנה לימים, בתקופה הנוצרית, כדי שיהיה קרוב לעפרם של יוחנן המטביל הקדוש ושל עובדיה ויהיה טמון באותו מקום קדוש. מכל מקום שלושת חדרי הקבורה המצרניים והמקבילים, כפי שרואים אותם היום, לא נראֶה שקדמו לשחר התקופה הנוצרית, ואם הם אמנם עתיקים יותר, מסתבר ששופצו בתקופה הזאת.

בשנה התשיעית למלכות הושע, היא 721 לפני ספירת הנוצרים, לכד שלמנאסר מלך אשור את שומרון מקץ מצור שנמשך שלוש שנים, והגלה את יושביה לארצותיו יחד עם בני שאר ערי ממלכת ישראל, שחדלה אז להתקיים:

ויהי בשנה הרביעית למלך חזקיהו היא השנה השביעית להושע בן־אֵלה מלך ישראל עלה שלמנאסר מלך אשור על־שֹׁמרוֹן וַיָּצַר עליה: וילכדה מקצה שלוש שנים בשנת־שש לחזקיה היא שנת־תשע להושע מלך ישראל נלכדה שמרון: וַיֶּגֶל מלך־אשור את־ישראל אשורה...[23]

19 מלכים ב י:כז.
20 Mgr Mislin, *Les Saints Lieux*, III, p. 346
21 מלכים ב יג:כ-כא.
22 שם ו:לב.
23 מלכים ב יח:ט-יא.

שנים אחדות לאחר מכן חזר אסר־חדון ואכלס את הארץ ששומרון היתה במרכזה.

בשנת 331 לפני ספירת הנוצרים התמרדה שומרון באַנדרומאכוס, שמונה למושל סוריה וארץ־ישראל מטעם אלכסנדר הגדול כאשר זה שם פניו מצרימה. הדברים הגיעו עד כדי כך, שאַנדרומאכוס נשרף חיים באחד מבתי העיר הזאת, שהוא קבע בו את מושבו. בחזרו ממצרים העניש אלכסנדר בחומרה את אנשי שומרון — מקצתם נהרגו, האחרים גורשו ואת מקומם תפסה מושבה סורית־מאקדונית.

בשנת 110 לפני ספירת הנוצרים ביקש יוחנן הורקנוס לנצל את ההזדמנות של מלחמת אחים בממלכת סוריה וללכוד את העיר שומרון שתושביה הנָכרים עשו מעשי איבה נגד אנשי מָרֵשה, שהיו מתיישבים ובעלי בריתם של היהודים. הואיל והעיר הזאת היתה חשובה ביותר — כפי שמלמדנו יוסף המוסר פרטים יקרי ערך על המצור הזה — הוא הפקיד על התקפת העיר את שני בניו אָריסטובולוס ואַנטיגונוס, והקיף אותה בחפיר ובחומה כפולה שהיקפה שמונים ריס:

Καὶ σΊρατεύει μὲν ἐπὶ Σαμάρειαν πόλιν ὀχυρωτάτην. . . . Περιβαλὼν οὖν τάφρον πανταχόθεν τῇ πόλει καὶ διπλοῦν τεῖχος ἀπὸ σΊαδίων ὀγδοήκοντα, τοὺς υἱοὺς ἐφίσΊησιν, Ἀντίγονον καὶ ἈρισΊόβουλον. [24]

השומרונים, שטבעת המצור לחצה עליהם, סבלו במהֵרה רעב נורא ובצר להם ביקשו את עזרתו של אנטיוכוס קוזיקֵנוס, שמלך על בקעת הלבנון ועל פניקיה. המלך הזה חש עם חילו לנסות לחלצם, אבל אָריסטובולוס גבר עליו ורדפו עד סקיתופוליס. אז חודש המצור על שומרון ביתר שאת. התושבים ביקשו שנית את התערבותו של אנטיוכוס קוזיקנוס, וזה נענה גם הפעם לבקשתם, לאחר שקיבל תגבורת בת ששת אלפים איש מתלמי לאתירוס מלך מצרים. ברם הוא לא הֵעֵז להתנגש עם היהודים פנים אל פנים, אלא הסתפק במעשי חמס במקומות שונים בארצם כדי להסיחם מן המצור על שומרון. לאחר כמה כשלונות נסוג לטריפוליס והפקיד על המשך הלחימה את שני מצביאיו קאלימאנדרוס ואֶפיקראטֶס. קאלימאנדרוס נחל מפלה ניצחת, ואֶפיקראטֶס רודף הבצע מכר ליהודים את סקיתופוליס ועוד ערים קרובות שהיו ביד הסורים. המצור על שומרון הוגבר עוד יותר עד שזו נכנעה כעבור שנה. הורקנוס החריבה מן המסד עד הטפחות וחפר באדמתה עד שלא נותר בה מתום.

לפי דברי ההיסטוריון יוסף הוא אף הזרים בה מים עד שהוצפה:

Ὑρκανὸς μὲν οὖν τὴν πόλιν ἑλὼν ἐνιαυτῷ πολιορκήσας οὐχ ἠρκέσθη μόνῳ τούτῳ, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν αὐτὴν ἠφάνισεν, ἐπίκλυσΊον τοῖς χειμάῤῥοις ποιήσας·

24 קדמוניות היהודים, ספר יג, פרק י, סעיף ב.

διασκάψας γὰρ αὐτὴν ὥστε εἰς χαράδρας μεταπεσεῖν, τὰ σημεῖα τοῦ γενέσθαι ποτὲ πόλιν αὐτὴν ἀφείλετο.[25]

מוקשה הביטוי ἐπίκλυστον Τοῖς Χειμάῤῥοις Ποιήσας ('כיוון שהציף את העיר בזרמי מים'). אכן שומרון ישבה על במת הר שומרון ועל מדרונו, ועל ההר הזה אין שום נחל איתן שהיה אפשר להטות כדי להציפה. המלים האלה מוסבות כנראה רק על רובעי העיר התחתיים, שהיה אפשר להטות אליהם את המים הזורמים בימות הגשמים מראש ההר ועל מדרוניו.

שומרון קמה כנראה מהר מהריסותיה, שהרי יוסף מלמדנו כי בימי אלכסנדר ינאי היא היתה בידי היהודים.[26] אחר כך החזירה פומפיוס לתושביה הקודמים.[27] גאביניוס קומם אותה.[28] אחר כך חידש הורדוס הגדול את תפארתה כקדם, ביצרה והקיף אותה חומה באורך עשרים ריס; הושיב בה ששת אלפים איש וחילק להם אדמות פוריות מאוד. באמצע העיר ציווה לבנות לכבוד פטרונו אוגוסטוס היכל עצום ומסביב לו הקדיש כיכר לקיסר. אז ניתן לעיר עצמה השם סֶבאסטֵי (Σεβάστη), תרגום המלה הלאטינית Augusta, על דרך חנופה לקיסר:

Ἐν μέν γε τῇ Σαμαρείτιδι πόλιν καλλίστῳ περιβόλῳ τειχισάμενος ἐπὶ σταδίους εἴκοσι, καὶ καταγαγὼν ἑξακισχιλίους εἰς αὐτὴν οἰκήτορας, γῆν τε τούτοις προσνείμας λιπαρωτάτην καὶ ἐν μέσῳ τῷ κτίσματι ναόν τε ἐνιδρυσάμενος τῷ Καίσαρι μέγιστον, καὶ περὶ αὐτὸν τέμενος ἀποδείξας τριῶν ἡμισταδίων, τὸ ἄστυ Σεβαστὴν ἐκάλεσεν.[29]

בשחר הנצרות, בשנת 33 לספירתה, בא פיליפּוס להטיף את הבשורה בשומרון. כאן קיבלו רבים מן התושבים את אמונת הנצרות בזכות דבריו ומעשיו, לפי שעשה נִסים רבים: גירש רוחות רעות, ריפא משותקים ופיסחים. שמעון המכשף, ששבה את לב ההמון במעשי נפלאותיו והניח ליחס לו 'כוח אלוהים', גם עליו השפיעה ההטפה המשכנעת של פיליפּוס והנפלאות שחולל לעיניו, אשר עלו על שלו; והוא עצמו נטבל לנצרות. כאשר נודע לשליחים בירושלים כי אנשי שומרון מאמינים בדבר האלוהים, שלחו אליהם את פֶּטרוס ואת יוחנן, והם סמכו את ידיהם על הנוצרים החדשים כדי שתנוח עליהם רוח הקודש.[30]

25 קדמוניות היהודים, שם, סעיף ג. בעברית: 'וכך כבש הורקנוס את העיר לאחר שצר עליה שנה, ולא הסתפק בזה בלבד אלא מחה אותה כולה והניח לנחלי־איתן לשטוף אותה. שכן הבקיעה עד כדי כך שנהפכה לערוצים, וניטלו ממנה הסימנים להיותה פעם עיר.'

26 שם, ספר יג, פרק טו, סעיף ד.

27 שם, ספר יד, ד:ד.

28 שם, ספר יד, ה:ג.

29 יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ספר א, פרק כא, סעיף ב.

30 מפעלות השליחים ח:5-17.

יש מלומדים הסבורים כי באותה פסקה ב׳מפעלות השליחים׳ שממנה הבאתי את הפרטים לעיל מדובר לא בעיר שומרון כי אם באיזו עיר בארץ שומרון אשר הסופר הקדוש לא קראה בשמה.

הם מציינים את הניסוח הבא של פסוק 5 ביוונית:

Φίλιππος δὲ κατελθὼν εἰς πόλιν τῆς Σαμαρείας ἐκήρυσσεν αὐτοῖς τὸν Χριστόν,

פסוק שתרגומו הוא:

וַיֵּרֶד פִילִיפּוֹס אֶל־עִיר שֹׁמְרוֹן וַיִּקְרָא שָׁם אֶת־קְרִיאַת הַמָּשִׁיחַ.

אכן אין יידוע לפני המלה Πόλιν.

אשר לנוסח הלאטיני:

Philippus autem, descendens in civitatem Samariae, praedicabat illis Christum

אפשר להבינו בשני האופנים הבאים: כך —

וַיֵּרֶד פִילִיפּוֹס אֶל הָעִיר שׁוֹמְרוֹן,

או כך:

וַיֵּרֶד פִילִיפּוֹס אֶל עִיר בְּשׁוֹמְרוֹן,

שהרי בשפה הלאטינית אין יידוע.

אני מוכן ומזומן להודות כי המבקש לומר ׳אל העיר שומרון׳ ביוונית טובה היה צריך להקדים את מילית היידוע למלים Πόλιν Τῆς Σαμαρείας.

מצד אחר, דומני שכדי לומר ׳עיר אחת בשומרון׳ היה סופר יווני בן התקופה ההיא מוסיף את שם הגוף הלא מיודע Τινά למלים האלה. הוא הדין בלאטינית: אילו היתה כוונת המלים in civitatem Samariae לומר ׳אל עיר אחת בשומרון׳ ולא ׳אל העיר שומרון׳, כלום לא היה צורך להוסיף את שם הגוף quamdam כדי שיובן כי השם civitatem אינו מיודע? אני נוטה אפוא להבין זאת במשמעות המקובלת, כלומר שמדובר כאן בעיר הנדונה בפרק זה של ספרי.

סמוך לתחילת המאה השלישית יסד כנראה סֶפְּטִימִיוּס סֶבֶרוּס מושבה רומאית בסֶבַּאסְטֵי.[31]

העיר הזאת, בזכות חשיבותה וההתקדמות המהירה שהיתה בה לנצרות, זכתה בלי ספק מוקדם מאוד להיות מושב הגמון. הגמונה הראשון ששמו הגיע אלינו נקרא מארינוס, ואחרים גורסים — מאריוס. הוא השתתף בוועידת ניקיאה בשנת 325.

31 Ulpien, *leg. 1 de Censibus*

עוד שישה שמות ידועים לנו בזכות חתימתם ברשומות של ועידות שונות. האחרון שבהם הוא פֶּלאגיוּס, אשר חתם בוועידה שהתכנסה בירושלים בשנת 536.

שלא כרוב שאר הערים והכפרים בארץ־ישראל, לסֶבַּאסטְי לא הוחזר שמה הראשון בעת הפלישה המוסלמית, אלא שמרו לה את השם שנתן לה הורדוס בצורה הערבית צָבַּסתיה.

בתקופת מסעי הצלב היא נעשתה שוב מושב הגמון, ואז כנסייתה הנאה, הקרויה על שם יוחנן המטביל הקדוש, קוממה שנית מהריסותיה או רק שוחזרה לפי אותה התכנית, אבל אגב שינויים רבים, בוודאי בגלל הכנסת הקשת החדה.

סופרים בני אותה תקופה מזכירים שלושה מן ההגמונים הלאטיניים שלה: בּאלדווין (Baudouin) בשנת 1120; רֶנִיֶה (Raynier) בשנים 1138 עד 1168, ורָאוּל (Raoul) בשנת 1175.

בירה קדומה זו של שומרון, שעל שמה קרוי כל חבל הארץ הזה, שוב אינה היום אלא כפר גרידא, חסר כל חשיבות, אבל בזכות חורבות שדרות העמודים הנהדרות והכנסייה הנאה, ולא פחות מכן בזכות הזכרונות הכרוכים בו עודנו ראוי להתעניינות מיוחדת של התיירים.

לאחר שסקרתי עד הערב את שרידי עיר הקדומים הזאת הגעתי בחזרה, אחרי שקיעת החמה, אל המחנה הקטן שלי, ליד עין אַנאקוּרא.

פרק חמישים ושישה

ג׳נסיניה — נץ ג׳ביל — בית־אמרין — ח׳רבת כוסין אסהל — ראמין — בית־ליד — ספארין — שופה — ח׳רבת כפר לבד — ענבתא — כפר רמאן — בזאריה — אפילה — ברקא — עתארא — ראמה — כפר ראעי — פנדקומיה — עג׳ה — ענזא — ח׳רבת אנח׳יל — זאויה — עראבה — תל דותאן, היא דתן לפנים

ג׳נסיניה

ב־13 ביוני, בשעה חמש וחמש־עשרה דקות, יצאנו לדרך מערבה. לימיננו,[1] במרחק מה צפונה־מזרחה, ראינו את הכפר הקטן גִ׳נסיניה (جنسينية), שתושביו מוסלמים ויוונים אורתודוקסים.

נץ ג׳ביל

במרחק קילומטר מצפון־צפון־מזרח לכפר הזה יושב עוד אחד, שגם אליו לא סרתי מפני שכבר סקרתיו בשנת 1863. שמו נַץ גְ׳בִּיל (نصّ جبيل). מספר תושביו שלוש מאות, וכשלושה רבעים מהם — יוונים אורתודוקסים. לרגלי הגבעה שהוא יושב על צלעה נובעים שני מעיינות. על יד אחד מהם הונח סארקופאג עתיק המשמש עכשיו כשוקת, ולידו מוטל על הארץ מכסהו המונוליתי, בתבנית גמלון.

בית־אמרין

בריחוק קילומטר אחד הלאה צפונה יושב הכפר בית־אִמרין (بيت امرين), ובו שבע מאות תושב. בתיו קטנים ובנויים בנייה גסה, להוציא את בית השיח׳, שהוא גדול ובנוי היטב. למטה מן הכפר בפאת מערב משתרע עמק שפר המושקה במי מעיין בשם עין דִלבֶּה (عين دلبة).

1 במקור כתוב, ככל הנראה בטעות, לשמאלנו.

ח׳רבת כוסין אסהל

הנחנו אפוא מאחורינו את שלושת הכפרים האלה, שתרתי לפני שבע שנים, והמשכנו את דרכנו מערבה.

בשעה חמש ועשרים דקות החילונו לרכוב מדרום לקצה מדרון ההר של צֻבַּסתיה. התפעלתי שוב מן היופי הבלתי רגיל של הגבעה המבודדת הזאת, על במותיה ועל הכבשים הנהדרים המוליכים אליה, ומן הצמחייה המשגשגת שכיסתה אותה. מלכי ישראל לא יכלו למצוא להם אתר מרשים יותר למיקום בירתם.

בשעה חמש וחמישים דקות ראינו כמה שרידים של ארונות קבורה עתיקים.

בשעה שש וחמש דקות פנינו מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה שש ועשרים דקות ראינו על גבעה לשמאלנו חורבות פזורות על שטח לא גדול, ואמרו לי כי שם האתר ח׳רבת כוסין אַסְהל (خربة كوسين السهل).

ראמין

בשעה שש ועשרים וחמש דקות עלינו צפונה־צפונה־מערבה.

בשעה שש וארבעים דקות הגענו לראמין (رامين), כפר היושב על גבעה גבוהה, ובו שבע מאות נפש. החצר הקטנה שלפני בית־ההארחה מרוצפת אריחים גדולים, עתיקים למראה.

בית־ליד

משם ראיתי כמה כפרים שוויתרתי על הגישה אליהם, לפי שכבר עברתי בהם בשנת 1863. אחד מהם הוא בית־ליד (بيت ليد), בצד דרום־מערב. כפר גדול זה יושב על ראש גבעה נישאה, ובו אלף תושב. בתיו בנויים בנייה גסה מאוד.

ספארין

בריחוק שלושה קילומטרים ממערב לבית־ליד יושב במרום גבעת טרשים, במקום שמגיעים אליו במשעול צר וקשה, הכפר סַפארין (سفارين), שמספר תושביו שש מאות, ויצא להם שם של קנאים קיצוניים. הכפר הזה מוקף חומת־גדר.

שופה

את הגבעה הסמוכה ממערב־צפון־מערב לספארין מכתיר הכפר שופה (شوفة), הדומה בגודלו לכפר הקודם.

ח׳רבת כפר לבד

בריחוק מהלך עשרים דקות מצפון לספארין משתרע אתר חורבות גדול יחסית על גבה של גבעה אחרת, ושמו ח׳רבת כָּפר לָבַּד (خربة كفر لبد). אלה חורבות עיר קדומה שאין לה כל זכר בכתבי הקודש, מכל מקום בשם זה. לעומת זאת שרדו ממנה שרידים ניכרים, כגון הנדבכים התחתיים של כמה בניינים בנויים מאבני גזית נאות, המונחות זו על גבי זו בתואם רב, בלי חומר מלכד. אחד הבניינים האלה, בתבנית מלבנית המכוונת ממערב למזרח, אורכו עשרים ושניים צעד ורוחבו חמישה־עשר. השער קושת באתיקים מונוליתיים, שעודם עומדים. עוד בניין סמוך לזה ודומה לו קטן ממנו במקצת; ואילו בריחוק מה משם יש בניין שלישי, גדול יותר ומכוון מצפון לדרום, שמידותיו חמישים צעד על עשרים וחמישה. נכנסים אליו בעד שני שערים, האחד בצפון שצורתו קשותה, והאחר בדרום, וצורתו מלבנית. מפנים לכתליו הבנויים מאבני גזית בתבנית משוכללת ובלי חומר מלכד יש חצר גדולה והוקמו כמה אולמים מקבילים, שהקירות החוצצים ביניהם בנויים באופן דומה לכתלים החיצונים. בניינים אחרים, שנבנו גם הם מאבני גזית, קרסו פחות או יותר וכיסו את פני הארץ באבני הבניין שלהם, בפיזור או בגלי גבבה. פה ושם רואים בורות מים חצובים בסלע.

ענבתא

בריחוק חמישה קילומטרים מצפון־מערב לח׳רבת כפר לָבַּד יש כפר גדול היושב בבקעה ובהר גם יחד, ובו אלף ושמונה מאות תושב. שמו עַנַבְּתא (عنبتا). כמה בורות מים וקברים אחדים כרויים בסלע מעידים שהוא נבנָה באתרה של עיר קדומה, שאינה נזכרת בכתבי הקודש.

כפר רמאן

בריחוק מהלך שלושים דקות ממזרח לעַנַבְּתא כָּפר רמאן (كفر رمّان) הוא מן הסתם אחד היישובים שנקראו לפנים בעברית רִמּוֹן (ביוונית Ῥεμηάν; בלאטינית Remmon). אמנם מקומו של כפר רמאן אינו מתאים אף לאחד משלושת היישובים שהמקרא מזכירם בשם זה ומציין את מקומם; ברם השם הזה עצמו הוא ראיה מספקת לקדמוניות העיר או העיירה שניתן לה, או על שם עצי הרימון שגדלו כאן (זו משמעות המלה רִמּוֹן בעברית ורֻמאן בערבית), או על שם פולחן שנערך באתר הזה לאליל הקרוי כך, שעבדו לו בעיקר בדמשק, ושם הקימו מקדש לכבודו.[2]

עד כאן הכפרים שראיתי ממרום גבעת ראמין.

2 מלכים ב ה:יח.

בּזאריה

בשעה שבע המשכנו את דרכנו צפונה־מזרחה, ואחר כך צפונה.

בשעה שבע ושלושים וחמש דקות הגענו לבּזאריה (بزّاريه), כפר על גבעה ובו כמאה תושבים. מסביב לו יש קצת בוסתנים ובהם עצי רימון ותאנה.

אסילה

לאחר שעברנו את הכפר הזה הוספנו לרכוב צפונה דרך כמה גבעות משובשות בעשבים קוצניים.

בשעה שמונה ירדנו מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה שמונה ושלושים וחמש דקות הגענו לאַסילה (السيلة), כפר גדול הנחלק לכמה רבעים, ושמספר תושביו מגיע לאלף ושמונה מאות נפש. הוא יושב על גבעה, שעליה עצמה חולשות מצד צפון גבעות גבוהות ממנה, אשר מדרוניהן הדרומיים מכוסים עצי זית נהדרים. מעיין שופע מספק את צורכי התושבים.

בּרקא

הנחנו מאחורינו בפאת דרום־מזרח, בריחוק מהלך חצי שעה בקירוב, את הכפר בֻּרקא (برقا), שפקדתי בשנת 1863 ושמספר תושביו בערך אלף; ובשעה שמונה וארבעים וחמש דקות המשכנו את דרכנו מערבה־צפונה־מערבה, ואחר כך צפונה.

עתארא

בשעה תשע ועשר דקות עלינו על גבעה שיושב עליה כפר דל בשם עַתארא (عتارا), היושב אל נכון באתרו של יישוב קדום בשם עֲטָרוֹת (ביוונית Ἀταρώθ; בלאטינית Ataroth, Atharoth). בכתבי הקודש נזכרות כמה ערים או עיירות בשם זה, אבל ציון מקומן אינו מתאים לכפר הנדון כאן. לעומת זאת מקומו של זה מתאים יפה לכפר עטרות, שהיה לפי ׳אונומאסטיקון׳ לאֶוסביוס מרוחק ארבעה מילין מסֶבַּאסטֶי:

> Ἀταρὼθ, φυλῆς Ἐφραΐμ· καὶ νῦν ἐστὶ κώμη Ἀταρὼθ ἐν ὁρίοις Σεβαστῆς, ὡς ἀπὸ δ' μιλίων.

עטרות. במטה אפרים. יש עוד היום כפר בשם עטרות בגבול תחומה של סֶבַּאסטֶי, בריחוק כארבעה מילין ממנה.

הייֵרוֹנימוּס הקדוש הוסיף פרט חשוב בתרגום הפסקה הזאת:

Atharoth, civitas tribus Ephraim; nunc vicus ad aquilonem Sebastae, in quarto ejus milliario, Atharus dicitur.[3]

עלינו לחפש אפוא את עטרות זו ארבעה מילין מצפון לסֶבַּאסטְיֶ. והנה הכפר עתארא מרוחק חמישה מילין מצפון לסֶבַּאסטְיֶ. ובכן מותר להניח, לפי הדמיון בשם ולמרות ההבדל הפעוט הזה במרחק (במיל אחד), שהכפר עַתארא יושב באתרה של עטרות זו.

ראמה

ירדנו מגבעת עַתארא, ובשעה תשע ועשרים דקות רכבנו צפונה־מזרחה במישור מכוסה דורה.

בשעה תשע ושלושים וחמש דקות עלינו צפונה לאורך גיא צר שמשני עבריו סוגרות עליו גבעות טרשים.

בשעה עשר ועשר דקות הגענו לראמה (رامة), כפר קטן על גבעת טוּף. ראיתי שם כמה גרנות ובורות מים עתיקים. מספר תושביו עכשיו אינו עולה על מאה ועשרים. השם ראמה, שניתן לכפר הזה בשל מקומו הרם, מוכיח כי נשמר לו כינויו מימי קדם. ברם ליישוב הזה אין כל זכר במקרא; אני מתקשה לקבל את דעתם של כמה מלומדים המזהים באתרו את העיר הקרויה בעברית רָמֶת (ביוונית Ῥεμμάς', Ῥαμμάθ'; בלאטינית Rameth), המשויך בספר יהושע לנחלת יששכר:

ורֶמֶת ועין־גנים ועין חדה ובית פַּצֵּץ.[4]

אכן השבט הזה לא התפשט ככל הנראה דרומה במידה כזאת, שהיה עשוי להחזיק בתחום נחלתו את ראמה, ואילו רמת היתה כנראה קרובה יותר לעין־גנים, היא ג'נין היום, שם שלצדו נמנה שמה בפסוק המובא לעיל.

כפר ראעי

מצפון־צפון־מערב לראמה ראיתי על גבעה קרובה את הכפר כְּפר ראעי (كفر راعي).

פנדקומיה

בשעה עשר וחמש־עשרה דקות ירדנו צפונה־מזרחה והנחנו מאחורינו, בריחוק מהלך

3 בעברית: 'עתרות. עיר בנחלת אפרים. היום כפר מצפון לסֶבַּאסטְיֶ, במרחק ארבעה מילין ממנה, הקרוי עַתארוּס.'

4 יהושע יט:כא.

שלושת רבעי השעה דרומה־מזרחה, את הכפר פַּנְדַקוּמִיה (فندقومية), שפקדתי בשנת 1863. מספר תושביו חמש מאות, והוא יושב בצלע גבעה גבוהה המעובדת מדרגות מדרגות. מעיין איתן משקה שם גני חמד שגדלים בהם עצים נהדרים: זית, תאנה ורימון. הכפר פַּנְדַקוּמִיה בנוי כנראה באתרה של עיר קדומה בשם פֶּנטאקוֹמִיה (Πεντακομία), ודומה כי השם החדש הוא אותו השם בשינוי. ברם לעיר הזאת אין כל זכר בספרות, ואין לבלבלה עם העיר בשם זה שהיתה בתקופה הנוצרית בפאלֶסטינה טֶרטיה (סאלוטאריה), הידועה לנו מרשומות נושנות של הכנסייה.[5]

עג׳ה

בשעה עשר ושלושים וחמש דקות רכבנו בתוך עמק שפר מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה עשר וחמישים וחמש דקות נענו לאורך צלע גבעת עַג׳ה (عجة), שהיתה לשמאלנו. על ראשה ועל מדרונה יש כפר באותו השם, ובו כמו חמש מאות תושב. הוא מוקף כרמי זית.

משם פנינו מזרחה.

ענזא

בשעה אחת־עשרה ועשר דקות חנינו ליד עין עַנזא (عين عنزا). מי המעיין הזה נקווים בתחתית פיר. הכפר בשם זה יושב על גבעה, ואין בו היום יותר ממאה תושב. הוא מוקף רצועת עצי זית.

ח׳רבת אנח׳יל

בשעה שתים־עשרה וחמש־עשרה דקות המשכנו את דרכנו מערבה־צפונה־מערבה, ואחר כך צפונה.

בשעה שתים־עשרה ועשרים וחמש דקות עברנו לצדו של כפריר נטוש למחצה בשם ח׳רבת אַנְחַ׳יל (خربة النخيل).

זאויה

בריחוק מה משם מזרחה יש על גבעה סמוכה קבוצה של בתים ספורים בשם זאוִיה (زاوية).

5 Reland, *Palestine*, pp. 215, 218, 223, 237, 925

ערׄאבּה

בשעה שתים־עשרה וחמישים דקות נענו צפונה־צפונה־מערבה דרך כמה גבעות שגיאיות מפרידים ביניהן.

בשעה אחת הגענו לעׄראבּה (عرّابة). העיירה הזאת יושבת על רמה שלמטה ממנה משתרע עמק מעובד יפה למדי. יש בה שלושת אלפים תושב ויותר, והיא נחלקת לשלושה רבעים, שאחד מהם היה מוקף חומת־גדר מחוזקת במגדלים קטנים. החומה הזאת היום הרוסה ברובה עקב מצור ששם על העיירה לפני כתריסר שנים הקאימַקאם של נאבּלֻס כיוון שתושביה פרקו את עולו.

אז גם הוחרבו בתים רבים, ועד כה כבר קוממו רובם.

העיירה עׄראבּה יושבת בוודאי ובוודאי באתרה של עיר קדומה שאין לה כל זכר בספרות, אך שנקראה ככל הנראה לפנים באותו השם. שרדו ממנה הרבה בורות מים חצובים בסלע ואבני גזית רבות משוקעות בבתי מגורים חדשים. בתקופה הנוצרית, לפני הכיבוש המוסלמי, עמדה כאן כנסייה. את מקומה תפס מסגד שנבנה משרידיה, ושאף הוא מט לנפול עתה. מעל פתח הכניסה רואים משקוף מונוליתי נאה, של שיש לבן, אשר במרכזו גולף לפנים צלב שווה זרועות שהמוסלמים כיתתו. הוא היה בתוך מלבן צמוד לשני משולשים בשני קצותיו, הימני והשמאלי, וכל זה היה נתון בכמין מסגרת מלבנית. המשקוף הזה כשהוא לעצמו מספיק בכדי ליחס את הכנסייה הזאת לתקופה שציינתי. הכנסייה הזאת קושטה בפנים בעמודים בעלי כותרות קוׄרינתיות וחריצים — חצָים סלילוניים וחצָים ישרים ואנכיים. שרדו עוד מהם במסגד קטעים פגומים אחדים, וגם קטע יפה של תבליט שגולפו בו בחן חוליות שרשרת משולבות.

תל דוּטאן

בשעה שתיים ושלושים דקות יצאנו מעׄראבּה מזרחה, ואחר כך פנינו מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה שתיים ושלושים וחמש דקות רכבנו בתוך מישור נאה שמגדלים בו דורה.

בשעה שלוש חנינו לרגלי תל דוּטאן (تلّ دوطان), על יד באר עתיקה. באר אחרת, חדשה, שימשה עוד לפני שנים אחדות להשקיַת בוסתני לימון, רימון ותפוח. הבוסתנים האלה הושחתו כאשר לכדו כוחותיו של קאימַקאם נאבּלס את עׄראבּה, ורק משוכת הצבר שהקיפה אותם היתה חלקית לפליטה מן השמות שעשו בהם.

אשר לתל עצמו, הוא מעובד בחלקו ובחלקו משובש בסבכים. המדרונים ובעיקר גב התל זרועים כל מיני אבני בניין ומכיתות חרס, וזה כל מה ששרד מעיר קדומה אשר נמחתה כליל והמחרשה עברה באתרה פעמים רבות. פה ושם מזדקרות חרובות אחדות בתוך שדות דורה, וקבוצת אֵלות סמוכה ל׳וֶלי׳ הרוס למחצה.

תל דוטאן נחשב בצדק לאתרה של דֹּתָן הקדומה, או בצורת הזוגי — דֹּתַיִן (ביוונית Δωθαείμ, Δωθαΐμ; בלאטינית Dothain), הנזכרת לראשונה במקרא בהקשר יציאתו של יוסף לחפש את אֶחָיו ומכירתו שם לסוחרים הישמעאלים.

לפי גֶזֶניוס משמעות השם דֹּתַיִן — שני בורות מים, שתי בארות. עובדה ראויה לציון היא שלרגלי תל דוטאן רואים עוד, כפי שסיפרתי, שתי בארות שאחת מהן עתיקה ואילו השנייה אמנם חדשה, אבל ייתכן שהיא תופסת את מקומה של אחרת, עתיקה יותר.

מכל מקום, הנה הפסקה מספר בראשית שבה נזכרת דֹּתַיִן לראשונה:

...וַיִּשְׁלָחֵהוּ [ישראל את יוסף] מעמק חברון וַיָּבוא שכמה: וַיִּמְצאהו איש והנה תועה בשדה וַיִּשאלהו האיש לאמור מה־תבקש: וַיֹּאמר את־אַחַי אנוכי מבקש הַגִּידה־נא לי איפה הם רועים: וַיֹּאמר האיש נסעו מזה כי שמעתי אומרים נלכה דֹּתָיְנָה וַיֵּלֶך יוסף אחר אֶחָיו וַיִּמְצאם בדֹתָן:... ויהי כאשר בא יוסף אל־אחיו וַיַּפְשִׁיטוּ את־יוסף את־כותנתו את־כתונת הפסים אשר עליו: וַיִּקָּחֻהוּ וישליכו אותו הבורה והבור ריק אין בו מים.[6]

מפסקה זו נמצאנו למדים שדֹּתַיִן היתה כנראה מצפון לשכם. אכן יוסף יצא מחברון לחפש את אֶחָיו בשכם כי יעקב חשב שהם שם, והנה בהגיעו לעיר הזאת נודע לו שעברו עם עדריהם לדֹתַיִן. יוסף ממשיך אפוא את דרכו ומוצאם במקום שנאמר לו, ומכאן שהיה זה ככל הנראה מצפון לשכם.

ציון מקום זה, אשר אני מודה כי אפשר להסיקו מן הפסוקים המובאים לעיל מספר בראשית רק בעקיפין, יש לו אישור מלא בפסקה מפורשת ב'אוֹנוֹמאסטיקוֹן', אשר בה מצוין מקומה של העיר הנדונה כאן שנים־עשר מיל מצפון לסֶבַּאסטֵי:

Δωθαείμ, ἔνθα εὗρεν Ἰωσὴφ τοὺς ἀδελφοὺς νέμοντας· διαμένει ἐν ὁρίοις Σεβαστῆς· ἀπέχει δὲ αὐτῆς σημείοις ιβʹ ἐπὶ τὰ βόρεια μέρη.

דֹּתָן. שם מצא יוסף את אחיו רועים. קיימת עדיין בגבול סֶבַּאסטֵי ורחוקה ממנה בי"ב מילים לצד צפון.

הציון הזה מכוון אותנו הישר אל תל דוטאן, שאף בשמו השתמר עד ימינו הכינוי הקדמון דֹּתָן או דֹּתַיִן, והרי עוד ראיה לטובת הזיהוי המוצע.

בספר מלכים ב מסופר שהנביא אלישע שכן בדֹתָן כאשר בן־הדד מלך ארם, שנלחם אז עם ממלכת ישראל, שלח בלילה חיילים לתפוס את הנביא הזה, אשר גילה את צפונותיו:

וַיַּשְׁכֵּם משרת איש האלוהים לקום וַיֵּצֵא והנה חַיִל סובב את־העיר וסוס ורכב וַיֹּאמר נערו אליו אֲהָהּ אדוני איכה נעשה: ויאמר אל־תירא כי רבים אשר אִתָּנו מאשר אותם: וַיִּתפלל אלישע ויאמר יהוה פקח־נא את־עיניו וְיִרְאֶה וַיִּפקח יהוה את־עיני הנער וַיַּרְא והנה ההר מלא סוסים ורכב אש סביבות אלישע: וַיֵּרְדוּ אליו וַיִּתפלל אלישע אל־יהוה ויאמר הך־נא את־הגוי־הזה בסנוורים וַיַּכֵּם בסנוורים כדבר אלישע: וַיֹּאמר אליהם אלישע לא־זה הדרך ולא־זה העיר לכו אחרַי ואוליכה אתכם אל־האיש אשר תבַקֵּשׁוּן וַיּוֹלֶךְ אותם שֹׁמְרוֹנָה.[7]

6 בראשית לז:יד-יז, כג-כד.
7 מלכים ב ו:טו-יט.

לא אוסיף עוד להביא את הפסוקים הבאים. אלה שכבר הבאתי מלמדים אותנו שדֹּתָן היתה על הר מבודד וצבא יכול להקיפה בטבעת מצור: 'וַיַּקִּיפוּ על העיר... והנה־חיל סובב את־העיר וסוס ורכב...'. הפרט הזה מתאים יפה מאוד לתל דותאן.

משתי פסקאות בספר יהודית משתמע שדֹּתָן היתה מדרום לעמק יזרעאל וקרובה אליו, ואף זה מתאים בהחלט לתל דותאן:

וַיִּכתוב יהויקים הכוהן הגדול אשר היה בימים ההם בירושלים אל־יושבי בית־אלוה ובית־חומותיים אשר־מנגד ליזרעאל לפני העמק אשר־קרוב לדותָיִן.[8]

וַיַּחֲנו בעמק קרוב לבית אלוה על־העין וַיִּטו לרוחב אל־דֹּתָן ועד־אָבֵל מים ולאורך מבית אלוה עד־קימון אשר לנוכח יזרעאל.[9]

בספרי על סאנוּר ניסיתי להראות שקירבת תל דותאן, הנחשב לדֹּתַיִן הקדומה, היא אחת הראיות המכריעות לאישוש הדעה המזהה בסאנוּר את בתוּליה.

8 יהודית ד:ו (לפי גרן — ה).

9 שם ז:ג. התרגום של מ' סימון (של שתי הפסקאות) שונה במקצת מן הנוסח הלאטיני שמביא גרן, אך אין זה חשוב לעניין הנדון.

פרק חמישים ושבעה

יעבד — כפירה — ברקין — כפר כוד — אלבארד — אלערקא — כפר אדאן — יאמון — סילה — תענך — רמאנה — זבובא — סאלם — זלפה — אלמרתפה — ח׳רבת לג׳ון — משמש — אם אלפחם — כביזה — אבו־שושה

יעבד

ב־14 ביוני, בשעה ארבע בבוקר, שמנו פנינו צפונה־צפונה־מערבה ודרכנו עברה בשדות נאים של דורה.

בשעה ארבע ועשרים דקות ראינו בפאת מערב־צפון־מערב, על גבעה, בריחוק חמישה קילומטרים בקירוב, את הכפר יַעְבַּד (يعبد).

כפירה

ממזרח־דרום־מזרח ליַעְבַּד ראיתי על גבעה סמוכה ליישוב הזה כפר קטן ממנו, והוגד לי כי שמו כפירה (كفيرة).

ברקין

אחר כך פנינו צפונה.

בשעה חמש עברנו ליד באר בשם בּיר חַסַן (بير حسن). יש שם שמונה מדרגות.

לימיננו, בריחוק שלושה קילומטרים מזרחה־צפונה־מזרחה, ראינו את הכפר בּרקין (برقين), ולא סרתי אליו מפני שכבר פקדתי אותו בשנת 1863. יש בו אלף תושב, כמעט כולם מוסלמים, ורק תשעים יוונים אורתודוקסים. לאלה האחרונים יש כנסייה קטנה, מוחזקת במצב טוב למדי. כשלושים בורות מים חצובים בסלע מעידים שהכפר הזה יושב באתרה של עיירה קדומה.

כפר כּוּד

בשעה חמש ועשר דקות עלינו במשעול שעוצב כמדרגות על גבעה סלעית, ובשעה חמש וחמש־עשרה דקות הגענו לכְּפר כּוּד (كفر كود), כפר שכאילו מתחבא בסתר ההר. בדרך אליו עוברים מטעי תאנה וזית. מספר תושביו שלוש מאות נפש. כפר כּוּד הוא ככל הנראה היישוב הקדום הרשום אצל תלמי ובמפת פּוֹיטינגֶר בשם כַּפַּרכּוֹטיה.

אצל תלמי משויכת העיירה הזאת, בשם Καπαρκότια, לגליל.

במפת פּוֹיטינגר קרוי היישוב הזה Caparcotani (במהדורות אחרות: Caparcotia, Capharcotia). מקומו מצוין בין קיסריה לסקיתוֹפּוֹליס, במרחק 28 מיל מן הראשונה ו־24 מיל מן השנייה, מספרים אמנם גדולים מדי במידת מה, אך מתאימים למדי למקום כְּפר כּוּד ביחס לקֵיסאריה (קיסריה) ולבֵּיסאן (סקיתוֹפּוֹליס).

אלבַּארד

בשעה חמש ושלושים דקות עברנו דרך כמה גבעות טרשים שעל מדרוניהן גדלות אֵלות המסטיק. מגמת פנינו היתה בתחילה צפונה, אחר כך צפונה־מערבה ואחר כך צפונה־צפונה־מערבה.

בשעה שש הגענו לאלבַּארִד (البارد), כפר קטן מאוד עכשיו.

אלערקא

מצפון־מערב לאלבַּארד ובקירבתו יש עוד כפר קטן הנחלק לשני רבעים שכל אחד מהם יושב על גבעה לעצמו. שם הכפר אלעַרָקא (العرقا).

כפר אדאן

משם פנינו מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה שש וחמישים ושתיים דקות הגענו אל בוסתני כְּפר אַדאן (كفر ادان); נטועים בהם בעיקר עצי תאנה וזית, והם מוקפים משוכת צברי ענק. הכפר בשם זה יושב על גבעה, ומספר תושביו שלוש מאות. ראיתי שם קטע עמוד וקצת אבני גזית עתיקות למראה.

יאמוּן

בשעה שבע ועשר דקות ירדנו צפונה־מערבה, ואחר כך עלינו דרך כרמי זית.

בשעה שבע ועשרים דקות עברנו ליד באר בשם בִּיר אַסַבַּע (بير السبع), אל נכון שם

קדמון המזכיר את זה שנתן אברהם לאחת הבארות שחפר בקצה הדרומי של ארץ־ישראל. כבר תיארתי את הבאר המפורסמת הזאת, העדה האילמת לכריתת הברית בין האב הזה ובין אבימלך, שבקירבתה נמצאות חורבות העיר באר שבע.

המשכנו את דרכנו צפונה־צפונה־מערבה ואחר כך צפונה־מערבה בעמק שפר שגדלים בו עצי זית נהדרים, ובהמשך הדרך מצאנו ביניהם גם עצי תאנה זקנים.

בשעה שבע ושלושים וחמש דקות הגענו ליאמון (يامون), כפר שיש בו חמש מאות תושב והוא נחלק לשני רבעים שבראש כל אחד מהם שיח׳ משלו.

סילה

בשעה שבע וארבעים דקות ראינו אגב אורחא כמה קברים עתיקים חצובים בסלע. מגמת פנינו היתה צפונה, ואחר כך צפונה־מערבה.

בשעה שמונה ושתים־עשרה דקות, לאחר שעברנו כמה גבעות מכוסות עצי זית או קבוצות של אֵלות המסטיק, הגענו לסילה (سيلة), כפר גדול בן אלף תושב. הוא מוקף בוסתני תאנה, זית ורימון, ומעט גפנים. בבקעה המפרידה בין שני רבעיו יש ׳וַלי׳ מוקדש לשיח׳ חַסַן, שלפניו עומדים שלושה דקלים.

תענק

בשעה שמונה ושלושים דקות המשכנו את דרכנו מערבה־צפונה־מערבה. כמה גרנות עתיקות וחמישה קברים חצובים בסלע משכו את שימת לבי.

בשעה שמונה ושלושים ושמונה דקות רכבנו צפונה לאורך ואדי אלג׳אמוס (واد الجاموس). הוא עטור קבוצות של שיחי־אברהם.

בשעה שמונה וחמישים דקות הגענו לתַעֲנַק (تعنق). היום מצומצם הכפר הזה לכדי עשרה בתי מגורים עלובים בצלע גבעה מוארכת. לפנים כיסו בניינים את המדרון הדרומי של הגבעה הזאת ואת כל גבה, כפי שמוכיחות מכיתות החרס לאין מספר הפזורות על הארץ וכל מיני אבני בניין שנתקלים בהן כאן על כל צעד; האבנים הגדולות ביותר בוודאי הועתקו למקום אחר. למטה מן הכפר יש מסגד קטן, ואומרים שהיה לפנים כנסייה נוצרית. אכן הוא מכוון ממערב למזרח, וכל אבניו מקורן בבניינים קודמים; אחדות מהן, כגון אבני מזוזות השער, מעוטרות בתגליף. הלאה במישור יש כמה בורות חצובים בסלע ובאר בשם ביר תַעֲנַק, גם הם עתיקים.

תַעֲנַק, ויש מבטאים תַעֲנַך, היא תענך הקדומה, ששמה השתמר כשם הכפריר הזה בלי כל שמץ שינוי.[1]

1 גרן התעלם מהחלפת האותיות כף וקוף.

תַּעְנַךְ (ביוונית Θαναάχ, Θανάχ, Θααναχ, Θεννάχ; בלאטינית Thanac, Thenac, Thanach) נזכרת לראשונה בספר יהושע כאחת הערים הכנעניות שלכל אחת מהן היה מלך קטן משלה ושנפלו ביד העברים:

מלך תַּעְנַךְ אחד מלך מְגִדּוֹ אחד.[2]

בשעת חלוקת הארץ המובטחת הוקצתה העיר הזאת לחצי שבט המנשה:

ויהי למנשה בישׂשכר ובאשר בית־שאן ובנותיה ויושבי עין־דֹר ובנותיה וישבי תענך ובנותיה וישבי מגדו ובנותיה שלושת הַנָּפֶת.[3]

לפרט הזה יש אישור בפסקה אחרת בספר יהושע, המלמדת אותנו גם זאת, שהיא ניתנה ללויים ממשפחת בני קהת:

וממחצית מטה מנשה את־תענך ואת־מגרשיה ואת גת־רִמון ואת־מגרשיה ערים שתים: כל־ערים עשר ומגרשיהן למשפחות בני־קְהָת הנותרים.[4]

וכה כתוב בספר דברי הימים:

ועל־ידי בני־מנשה בית־שאן ובנותיה תענך ובנותיה מגדו ובנותיה דור ובנותיה באלה ישבו בני יוסף בן־ישראל.[5]

ברם בני מנשה לא הורישו את אוכלוסיה הראשונים; הללו נשארו בה ורק העלו מס לימים:

ולא־הוריש מנשה את־בית־שאן ואת־בנותיה ואת־תענך ואת־בנותיה ואת־יושבי דור ואת־בנותיה ואת־יושבי יִבְלְעָם ואת־בנותיה ואת־יושבי מגדו ואת־בנותיה וַיּוֹאֶל הכנעני לשבת בארץ הזאת: ויהי כי־חזק ישראל וַיָּשֶׂם את־הכנעני למס והוריש לא־הורישו.[6]

כאשר עלו הכנענים, בפיקודו של סיסרא, להילחם עם בני ישראל, שמנהיגיהם היו ברק והנביאה הנודעה דבורה, נערך הקרב המכריע בין תענך ובין מגדו:

באו מלכים נלחָמו אז נלחמו מלכי כנען בתענך על־מי מגדו בצע כסף לא לקָחו.[7]

בימי מלכות שלמה מונה בַּעֲנָא בן־אחילוּד מושל על תענך ועל עוד ערים בקירבתה:

בַּעֲנָא בן־אֲחִילוּד תענך ומגדו וכל־בית שאן...[8]

2 יהושע יב:כא.
3 יהושע יז:יא.
4 יהושע כא:כה-כו.
5 דברי הימים א ז:כט.
6 שופטים א:כז-כח.
7 שופטים ה:יט.
8 מלכים א ד:יב.

בפסקאות המובאות לעיל רואים שתענך נזכרת כמעט תמיד לצד מגדו, שאספר עליה להלן, ושבאמת היתה לא מרוחקת ממנה צפונה.

בימי אֶוסביוס והיֵירוֹנימוּס הקדוש היה זה עדיין כפר גדול, במרחק שלושה מילין מלגיון, היא ככל הנראה מגדו לפנים:

Θαανάχ· οὐχ εἷλεν ταύτην ἡ Φυλὴ Μανασσῆ, ὅτι μὴ τοὺς ἀλλοφύλους μετέσΐησεν ἐξ αὐτῆς· ἐνταῦθα δὲ τὸν Σισαρὰ Δέϐοῤῥα ἐκπολεμεῖ· ἦν δὲ καὶ αὐτὴ ἀφωρισμένη Λευίταις· καὶ νῦν ἐσΐὶ κώμη μεγίσΐη ἀπέχουσα τῆς Λεγεῶνος σημεῖα γ'.

תענך. לא לכד אותה מטה מנשה, כי לא הוריש את הנכרים מתוכה. בזה נלחמה דבורה בסיסרא. והיתה גם היא מובדלה ללויים. והיום הוא כפר גדול מאוד רחוק מלגיון ג' מילים.

רמאנה

בשעה תשע ושלושים דקות המשכנו את דרכנו צפונה.

בשעה תשע וארבעים וחמש דקות הנחנו לשמאלנו, בריחוק קילומטר אחד לכל היותר, את הכפר הקטן רֻמּאנה (رمّانة), שכבר פקדתיו בשנת 1863. יש בו עכשיו אך כעשרים בתי מגורים דלים. חוץ מבורות מים אחדים חצובים בסלע ובאר אחת לא ראיתי בו שום עתיקות.

במפה של ואן דֶה וֶלְדֶה מצוין בְּרֻמּאנה מקום העיר הקדומה הדד רִמון, שם מורכב אשר הכפר הזה משמר את חלקו השני, שיש לו משמע אחד בעברית ובערבית. הזיהוי הזה נראֶה לי נכון מאוד ומבוסס לא רק על הקירבה או בעצם הזהות של המלה העברית רִמּוֹן והמלה הערבית رمّانة, אלא גם על הטעם הבא:

פסוק אחד בספר זכריה מלמדנו שהֲדַד רִמּוֹן (בתרגום 'השבעים' Κοπετὸς 'Ροῶνος; ב'וולגאטה' Adadremmon) היתה קרובה למְגִדוֹ:

ביום ההוא יגדל המספד בירושלַם כמספד הֲדַדְרִמּוֹן בבקעת מְגִדּוֹן.[9]

הנביא מרמז כאן למספד שהיה בהדד רמון כאשר הביס נכו מלך מצרים את יאשיהו מלך ירושלים בבקעת מגדו:

ולא־הסב יאשיהו פניו ממנו כי להילחם־בו התחפש ולא שמע אל־דברֵי נכו מפי אלוהים וַיבוא להילחם בבקעת מגדו: וַירו היורים למלך יאשיהו וַיאמר המלך לעבדיו העבירוני כי הָחֳלֵיתִי מאוד.[10]

אשר לשם המורכב הדד רמון, מקורו כנראה בפולחן שהיה בוודאי נהוג לפנים ביישוב

9 זכריה יב:יא. 10 דברי הימים ב לה:כב-כג.

בשם זה לשני אלילי ארם הדד ורימון. הדד ייצג את השמש, ואת רימון סימל כנראה הפרי הקרוי כך, שראו בו סימן לפוריות. והנה הכפר רִמאנה אינו מרוחק יותר משישה קילומטרים מדרום ללג'ון, היא מגדו לפנים.

בימי הייֵרונימוּס הקדוש היה שם הדד רמון מאקסימיאנופוליס, כפי שמלמדת אותנו הפסקה הבאה מכתבי המלומד הזה:

Adadremmon, pro quo LXX transtulerunt ʽΡοᾶυος, urbs est juxta Jezraelem, quae hoc olim vocabulo nuncupata est, et hodie vocatur Maximianopolis in campo Mageddon.[11]

עיר זו, מאקסימיאנופוליס, נזכרת כבר בסיפורו של הנוסע מבּורדו, המציין את מקומה במרחק שבעה־עשר מיל מקיסריה ועשרה מילין מסטראֶדֶלה, היא לפנים יזרעאל והיום זֶרעין.

לאמיתו של דבר המרחק מקיסריה לרִמאנה הוא 21 מיל, ומן הכפריר הזה לזרעין 9 מילין בלבד, והמרחק מקיסריה לזרעין הוא 30 מיל ולא 27, כפי שמצוין בסיפורו של הנוסע מבּורדו.

רשומות כנסייה נושנות שפרסם רֶלאנד[12] מונות את מאקסימיאנופוליס עם הערים שהיו מושב הגמון בפאלֶסטינה סֶקוּנדה, אשר בירתה היתה סקיתופוליס. אחד מהגמוניה נכח בוועידת ניקֵיאה בשנת 325, ואחר בוועידת ירושלים בשנת 536. מאז נמחה כליל שם העיירה הזאת מן ההיסטוריה.

זבּוּבּא

בשעה תשע וחמישים וחמש דקות ראינו לימיננו, בריחוק מהלך עשר דקות, את הכפר הקטן זבּוּבּא (زبوبا), היושב על גבעה מוארכת.

סאלם

משם פנינו צפונה־מערבה ועלינו על גבעה מכוסה אלונים מצריים ננסיים, חרובות ואֵלות המסטיק.

בשעה עשר וחמש־עשרה דקות עברנו את סאלם (سالم). כפי שמעיד שם הכפר הזה, הוא בוודאי נבנה באתרו של יישוב קדום שנקרא בעברית שָׁלֵם (ביוונית Σαλήμ; בלאטינית Salem). יש בו עכשיו לא יותר ממאה וחמישים תושב, והוא יושב על גבעה שמעל במתה מקיף המבט חלק ניכר מעמק יזרעאל.

11 Hieronym. *ad c. vii Zachariae*. בעברית: 'הדדרמון, אשר 'השבעים' תרגמו — Ροᾶυος, היא עיר על יד יזרעאל, שלפנים נקראה בשם זה, והיום היא קריה מאקסימיאנופוליס בבקעת מגדון.'

12 Reland, *Palestine*, pp. 214 seq.

אשר לעיר שלם שאת שמה נושא הכפר הנדון כאן, אין לה עד כמה שידוע לי כל זכר בכתבי הקודש ולא בכתבי החול, אלא אם כן יש יסוד לניחוש כי היא העיר הנמנית בספר יהודית עם היישובים שהיהודים ביצרו כאשר התקרב הולופֶרנֶס כדי לעכב את מסעו לעבר ירושלים:

4. Καὶ ἀπέστειλαν εἰς πᾶν ὅριον Σαμαρείας, καὶ Κωνὰς, καὶ Βαιθωρὼν, καὶ Βελμὲν, καὶ Ἱεριχὼ, καὶ εἰς Χωβὰ, καὶ Αἰσωρὰ, καὶ τὸν αὐλῶνα Σαλήμ.
5. Καὶ προκατελάβοντο πάσας τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων τῶν ὑψηλῶν, καὶ ἐτειχίσαντο τὰς ἐν αὐτοῖς κώμας, καὶ παρέθεντο εἰς ἐπισιτισμὸν εἰς παρασκευὴν πολέμου, ὅτι προσφάτως ἦν τὰ πεδία αὐτῶν τεθερισμένα.

וַיִשלחו [בני ישראל] אל־כל־גבול שֹׁמְרוֹן ואל־קונה ובית־חורון ובעל־מעון ויריחו ואל־חובה וְיַעֲזֵר ואל־נחל שלם: וַיִתפשו את כל־ראשי ההרים הרמים וַיִבצרו את־ערי הפרזות אשר בהם וַיְכינו בר למלחמה כי אך־זה קצרו את־שדותיהם.[13]

כלום הכוונה במלים τὸν αὐλῶνα Σαλήμ (נחל שלם) לעמק יזרעאל הגדול, הנשקף מערבה אל הגבעה שעליה ישבה העיירה שלם והיום הכפר באותו השם? ייתכן. ברם עלי להזכיר כאן עוד שתי שלם: האחת שאֶוסֶביוס והיֶירוֹנימוּס הקדוש ציינו את מקומה שמונה מילין מדרום לסקיתוֹפּוֹליס, בעמק הירדן, על יד עינון, מקום שיוחנן הקדוש הטביל בו; האחרת קרובה לשכם ממזרח לה ועודנה קיימת בימינו מצפון־מזרח לבקעת מַח'נה. אכן גם כל אחת משתי אלה עשויה להיות היישוב הנזכר בפסקה המובאת לעיל מספר יהודית, שהיא דרך אגב מעורפלת.

זלפה

בשעה עשר ושבע־עשרה דקות ירדנו צפונה מגבעת הכפר סאלֶם, ואגב אורחא ראיתי על צלע הגבעה הזאת עקבות ברורים מאוד של בניינים עתיקים.

בשעה עשר ועשרים וחמש דקות חצינו נחל קטן בשם ואדי זַלְפה (واد زلفة), והנחנו לשמאלנו כפר עלוב באותו השם, שניטש כמעט לגמרי.

אלמרתפה

בשעה עשר ושלושים דקות ראיתי שוב לשמאלנו, במרחק מועט מאוד, עוד כפר קטן, בשם אלמַרתפה (المرتفة).

13 יהודית ד:ד־ה.

ח׳רבת לג׳ון

בשעה אחת־עשרה וחמש דקות חנינו שעה קלה על יד אחד ממעיינות ואדי לַג׳וּן (واد لجون). חולשת עליו גבעה בשם תל אִסכַּנְדֵר (تلّ اسكندر), שעל ראשה לא ראיתי שום חורבות.

בריחוק מאות מטרים ספורות מצפון־מזרח לתל הזה, על הגדה הימנית של הנחל, מתרוממת גבעה גדולה בהרבה מן הקודמת; שמה תל מֻתַסַלִּם (تلّ متسلّم); על גבה ומדרוניה, המשובשים היום בפטל או מעובדים, ישבה לפנים עיר שחרבה זה כבר מן המסד עד הטפחות. שרדו ממנה רק גלי הריסות פזורים, כעשרים קטעי עמודים של שחם, של אבן או שיש אשר תמכו בניינים שנמחו, ומכיתות חרס לאין מספר המכסות את פני הארץ. דומה שלפי נדבכים תחתיים אחדים של אחד הבניינים, העומדים עוד על תלם, אפשר להניח שהוא היה מכוון ממערב למזרח. ההיתה זו כנסייה בתקופה הנוצרית? ייתכן, אך כדי לאמת סברה זו יש צורך בחפירות. בקצה המערבי של העיר עמד עוד בניין, גם הוא מקושט בעמודים, על תלולית החולשת על ואדי לַג׳וּן, ושבצלעה פעורה מערה קשותה אשר מעיין מפכה בה ומתגוררת בה משפחה מוסלמית.

ואדי לַג׳וּן הוא אחד היובלים העיקריים של נחל הקדומים קישון, שאספר עליו במקום אחר. דומה שבקטע זה תועל לפנים אפיקו של הוואדי. עכשיו מכוסות גדותיו סבכי שיחים וקנים. ספיקת מימיו מספיקה אף בקיץ להנעת כמה טחנות.

במרחק מה דרומה רואים שרידי ח׳אן גדול מאוד, שנבנה ככל הנראה בידי הערביים והוא הרוס כמעט כליל.

בדרך כלל מזהים את ח׳רבת לַג׳וּן כאתר העיר הקדומה לגיון. אכן דומני שאי אפשר לחלוק על דעה זו. מאשש אותה לא רק הדמיון המרשים של השמות, בשינוי קל הנובע מהעתקת המלה הלאטינית Legio (ביוונית Λεγεών) לערבית, אלא גם כמה ציונים חשובים מאוד ב׳אונומאסטיקון׳, הממקמים את העיר בשם זה בנקודה שתופסת ח׳רבת לַג׳וּן:

Ἀφραὶμ, πόλις κλήρου Ἰσσάχαρ, καί ἐστι κώμη Ἀφραία νῦν καλουμένη ἀπέχουσα Λεγεῶνος ἐν βορείοις μιλίοις ἕξ.

חֲפָרַיִם. עיר בנחלת יששכר. ויש כפר נקרא היום חֲפָרַיָא, רחוק מלגיון בו׳ מילים בצפון.

Ἀρβηλὰ, ὅριον ἀνατολικὸν τῆς Ἰουδαίας. . . . καὶ ἄλλη δὲ Ἀρβηλὰ κεῖται ἐν τῷ μεγάλῳ πεδίῳ, τῆς Λεγεῶνος διεστῶσα σημείοις θ′.

הַרְבֵּלָה. גבול מזרחי של ארץ יהודה. ... ואַרְבֵּלָא אחרת נמצאת בעמק הגדול, רחוקה ט׳ מילים מלגיון.

Βαιθακὰθ, τῆς Σαμαρείας· ἔνθα ἦλθεν Ἰοῦ· ἔστι κώμη τῆς Λεγεῶνος ἀπέχουσα σημείοις ιε′ ἐν τῷ μεγάλῳ πεδίῳ.

בית עֵקֶד. בשומרון. שמה בא יהוא. זה כפר בעמק הגדול, רחוק ט״ו מילים מלגיון.

Γαβαθὼν, κλήρου Δάν . . . . καί ἐσ7ι ϖολίχνη Γαβὲ καλουμένη, ὡς ἀπὸ σημείων ις′ τῆς Καισαρείας, ϖαρακειμένη τῷ μεγάλῳ ϖεδίῳ τῆς Λεγεῶνος.

גבתון. בנחלת דן. ... ויש עיירה נקראת גבע כט״ז מילים מקיסריה, סמוך לעמק הגדול של לגיון.[14]

Θανὰκ, ϖόλις ἣν ἐπολιόρκησεν Ἰησοῦς, τὸν βασιλέα αὐτῆς ἀνελὼν, ἣ γέγονε Φυλῆς Μανασσῆ . . . . καὶ νῦν ἐσ7ὶ ἀπὸ δ′ σημείου τῆς Λεγεῶνος.

תענך. עיר אשר לכדה יהושע ויך את מלכה, אשר היתה למטה מנשה. ... והיום היא במיל הרביעי מן לגיון.

Ἰανοῦν, Φυλῆς Ἰούδα· κώμη νῦν ἐσ7ὶν Ἰανουὰ τῆς Λεγεῶνος ἀπὸ σημείων τριῶν κατὰ νότον.

ינום. במטה יהודה. היום הוא כפר ינוחא בשלושה מילים מלגיון דרומה.

Ἰεζραὲλ, Φυλῆς Μανασσῆ· ἄλλη ἐσ7ὶν εἰς ἔτι νῦν ἐπισημοτάτη Ἐσδραηλὰ κώμη ἐν τῷ μεγάλῳ ϖεδίῳ κειμένη μεταξὺ Σκυθοπόλεως καὶ τῆς Λεγεῶνος· ἦν δὲ καὶ ὅριον Ἰσσάχαρ.

יזרעאל. במטה מנשה. יש עד היום כפר אחר מפורסם ביותר יזרעאלא בעמק הגדול, נמצא בין בית שאן ולגיון, בגבול יששכר.

Ναζαρέθ . . . καὶ εἰς ἔτι νῦν ἐσ7ὶν ἐν τῇ Γαλιλαίᾳ ἀντικρὺ τῆς Λεγεῶνος ὡς ἀπὸ σημείων ιε′ ϖρὸς ἀνατολὰς, ϖλησίον τοῦ ὄρους Θαβώρ.

נצרת. ... העיר הזאת קיימת עוד עכשיו בגליל מול לגיון כט״ו מילים ממנה למזרח. אצל הר תבור.

Καμὼν, ϖόλις Ἰαείρ . . . καί ἐσ7ι νῦν Καμμωνὰ κώμη ἐν τῷ μεγάλῳ ϖεδίῳ, ἀπέχουσα Λεγεῶνος σημείοις ς′ ἐν βορείοις ἀπιόντων εἰς Πτολεμαΐδα.

קמון. עיר יאיר. ... ויש היום כפר קמונא בעמק הגדול, רחוק ו׳ מילים מלגיון צפונה בואכה עכו.

נמצאנו למדים מכל המובאות האלה שלגיון היתה עיר לא חסרת חשיבות, שהרי אוסביוס משתמש בה כנקודת ייחוס, ידועה היטב, לציון מקומם של כמה יישובים אחרים. חלק מאלה האחרונים טרם זוהו בימינו או שזיהוים מוטל בספק, ואילו אחרים ידועים לנו בהחלט, כגון Θανάκ (לפנים תענך), Ἰεζραέλ (יזרעאל), Ναζαρέθ (נצרת), Καμών (כימון).

את מקום הראשון מציין אוסביוס במרחק ארבעה מילין מלגיון; את מקום השני מציין הוא בין לגיון לסקיתופוליס; מקום השלישי חמישה־עשר מיל ממזרח (היה מדייק יותר

14 לפי תרגומו של ע״צ מלמד מכר בערך הזה עוד כפר בשם גבעתא, והוא הסמוך לעמק הגדול.

אילי כתב מצפון־מזרח) ללגיון; ולבסוף מקום הרביעי שישה מילין מצפון לעיר הזאת, על הדרך לפטילמאיס. ובכן כל ציוני המקום האלה יימצאו מדויקים למדי אם נזהה את לגיון בלג'ון.

אשר לשם Legio (ביוונית Λεγεών), מקורו כמובן רומי והוא בוודאי מעיד שהרומאים קבעו בתקופה מסוימת מחנה של לגיון אחד באתר הזה.

קודם לכן נקראה כנראה העיר הזאת מגדו, כפי שהגיה בהגיון רב רובינסון.[15] הרב הפרחי הביע את הסברה הזאת כבר במאה הארבע־עשרה, אבל רובינסון מוכיח את נכונותה, בעיקר על יסוד העובדה ששם העיר תענך נזכר במקרא כמעט תמיד יחד עם השם מגדו, ומכאן שהשתיים היו קרובות זו לזו. ובכן חירבת לג'ון אינה מרוחקת אלא ארבעה מילין לכל היותר מתַעֲנָך, היא תענך לפנים. ועוד: לפי ספר שופטים נערך הקרב המפורסם שבו הביסו דבורה וברק את סיסרא על יד תענך, על מי מגדו, וגם בקירבת נחל קישון:

באו מלכים נלחמו אז נלחמו מלכי כנען בתענך על־מי מגדו בצע כסף לא לקחו: ... נחל קישון גרפם נחל קדומים נחל קישון.[16]

מי מגדו אלה (בלאטינית Mageddo), הנזכרים כאן, דומה שהם מי ואדי לג'ון, אחד היובלים העיקריים של קישון. לגיון ומגדו הם אפוא שני שמות של אתר אחד:

ולא־הסב יאשיהו פניו ממנו כי להילחם־בו התחפש ולא שמע אל־דברי נכו מפי אלהים ויבוא להילחם בבקעת מגדו.[17]

ביום ההוא יגדל... כמספד הדד־רמון בבקעת מגדון.[18]

ב'אונומאסטיקון' נזכר עמק לגיון באותו אופן ובאותו המובן.[19]

עד כאן הטעמים שאפשר להביא להוכחת הזהות של לגיון ומגדו.

מְגִדּוֹ או מְגִדּוֹן (ביוונית Μαγεδδώ, Μαγεδδών, Μαγδώ; בלאטינית Mageddo, Mageddon) נזכרת לראשונה בספר יהושע, במניין שלושים ואחד המלכים שהכניעו העברים ממערב לירדן:

מלך תענך אחד מלך מגדו אחד.[20]

אף על פי שמגדו נכללה בתחום נחלת יששכר, היא הוקצתה יחד עם עוד ערים של המטה הזה לחצי שבט המנשה המערבי; אבל השבט הזה לא הצליח לגרש משם את הכנענים, והם נשארו בה. בסופו של דבר הוא הסתפק בנתינתם למס:

ויהי למנשה ביששכר ובאשר בית־שאן ובנותיה ויבלעם ובנותיה ואת־יושבי דאר ובנותיה ויושבי עין־דר

15 Robinson, *Biblical Researches in Palestine*, II, p. 330
16 שופטים ה:יט, כא.
17 דברי הימים ב:לה:כב.
18 זכריה יב:יא.
19 בערך גִּבְּתוֹן.
20 יהושע יב:כא.

ובנותיה ויושבי תענך ובנותיה ויושבי מגדו ובנותיה שלושת הנָּפֶת: ולא יכלו בני מנשה להוריש את הערים האלה וַיּואל הכנעני לשבת בארץ הזאת: ויהי כי חזקו בני ישראל וַיִּתנו את־הכנעני למס והורש לא הורישו.[21]

כדברים האלה כתוב בספר שופטים.[22]

ככר הבאתי לעיל את הפסקה משירת דבורה הנודעת, שהנביאה מעלה בה על נס את תבוסת סיסרא על יד תענך, על מי מגדו.

בימי שלמה היה לעיר הזאת מושל מטעם המלך בשם בענא (בלאטינית Bana):

בענא בן־אחילוּד תענך ומגדו וכל־בית שאן אשר אצל צָרְתַנָה...[23]

מעניין שראש הרמה שמכסות חורבות ח׳רבּת לַג׳וּן קרוי עד היום תל מֻתַסַלִּם (גבעת המושל). שמא זה זכר למגורי המושל מטעם שלמה במקום הזה?

בימי מלוך המלך הזה קוממה מגדו וכנראה בוצרה (992 לפני ספירת הנוצרים):

וזה דבר־המס אשר־העלה המלך שלמה לבנות את־בית יהוה ואת־ביתו ואת־המִּלּוֹא ואת חומת ירושלִם ואת־חָצֹר ואת־מגדו ואת־גזר.[24]

אחזיה מלך יהודה, שנפצע לפי פקודת יהוא בנוסו במרכבתו, הצליח להיכנס למגדו ושם מת (884 לפני ספירת הנוצרים):

ואחזיה מלך־יהודה ראה וַיָּנָס דרך בית הגן וַירדוף אחריו יהוא וַיֹּאמר גם־אותו הכוהו אל־המרכבה במעלה־גוּר אשר את־יבלעם וַיָּנָס מגדו וַיָּמת שם.[25]

לימים, בשנת 610 לפני ספירת הנוצרים, כאשר עבר נכו מלך מצרים בארץ־ישראל בדרכו לתקוף את מלך אשור יצא יאשיהו מלך יהודה לקראתו, והובס ונהרג במגדו. משם הובאה גופתו לירושלים:

בימיו עלה פרעה נכֹה מלך־מצרים על־מלך אשור על־נהר פרת וַילך המלך יאשיהו לקראתו וימיתהו במגדו כראותו אותו: וַירכיבוהו עבדיו מת ממגדו וַיביאוהו ירושלִם וַיקברוהו בקבורתו...[26]

המעשה הזה עצמו מסופר ביתר פירוט בספר דברי הימים ב.[27]

במקום שמספר הֶרוֹדוֹטוֹס על נצחונו של נכו, הוא בלבל את העיר מגדו שבארץ־ישראל עם העיר מִגְדּוֹל שבמצרים התחתונה.

לפי השערה שהתקבלה על דעתי שונה שם העיר הזאת בתקופה הרומית ממגדו ללגיון, והפסקאות המזכירות אותה ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳ מוכיחות שנודעה לה אז חשיבות מרובה.

21 יהושע יז:יא-יג.
22 שופטים א:כז-כח.
23 מלכים א ד:יב.
24 שם ט:טו.
25 מלכים ב ט:כז.
26 מלכים ב כג:כט-ל.
27 דברי הימים ב לה:כ-כד.

מרשומה כנסייתית המצורפת לחיבור ההיסטורי של וילהלם מצור משתמע שבתקופת מסעי הצלב או אולי לפני כן ישב הגמון ב׳לֶגיונום׳ — זו גירסת שם העיר הנדונה כאן בחיבורו של הסופר הזה. היום שרדו ממנה רק עיים מטושטשים, וזכרה נשמר אך בשם הערבי לַג׳וּן, בלי כל ספק תעתיק של המלה הלאטינית ׳לֶגיו׳.

משמש

אני משבץ כאן יישובים שפקדתי בשנת 1863 ולא סרתי אליהם בשנת 1870, כאשר עברתי את ח׳רבּת לַג׳וּן.

בצאתך מאתר החורבות הזה דרומה־מערבה אתה רואה בדרכך, העוברת זמן מה לאורך ואדי לַג׳וּן, מחצבות עתיקות שניקרו מהן את האבנים לבניית מגדו, שלימים תפסה את מקומה העיר לגיון.

אחר כך, לאחר שעברת בקעה צרה שגדלים בה אלונים מצויים נהדרים, המתפתלת בין גבעות מיוערות, אתה חולף בפנותך מערבה־דרומה־מערבה על פני כפריר עלוב בשם מְשמָש (مشمش). הוא מוקף גנים.

אם אלפחם

בריחוק מהלך ארבעים דקות מדרום למשְמָש יושב על גבעה גבוהה כפר גדול בשם אֻםّ אלפַחם (ام الفحم). בנייתו גרועה, והוא נבנָה אל נכון באתרו של כפר קדום אשר שמו נמחָה, שהרי השם החדש אֻםّ אלפַחם (אם הפחם) מקורו כמובן ערבי. יש בו כמה בורות מים עתיקים בעליל.

מספר התושבים כאלף ושמונה מאות. הם מגדלים בצלע הגבעה, שבתיהם עומדים על ראשה, בוסתנים נאים המושקים במי מעיינות איתן ושגדלים בהם עצי תאנה, לימון, רימון וזית.

כּבּיזה

בריחוק מהלך שעתיים וחצי מערבה מאֻםّ אלפַחם, לאחר שפנית בתוך הדרך הזאת מפעם לפעם מערבה־צפונה־מערבה, אתה מגיע לכפר כַּבָּיזה (كبيزة). יש בו ארבע מאות תושב.

הבה נחזור עתה לח׳רבּת לַג׳וּן, שהסטייה הקטנה הזאת הרחיקה אותי ממנה.

אבּו־שוּשה

בשעה אחת ושלושים דקות המשכנו את דרכנו צפונה־מערבה, ואחר כך צפונה.

בשעה אחת וחמישים וחמש דקות עברנו ליד מעיין בשם עין אַרוּז (عين الروز). קולח ממנו פלג קטן.

בשעה שתיים ראינו עוד מעיין, שאף ממנו מפכה פלג, והוגד לי כי שמו עין אלמַנסי (عين المنسى).

בשעה שתיים ועשרים דקות הגענו לואדי אלמקַטָה אַצַּפא (المقطة الصفا). שם נובע מעיין בשם עין אַדַּקאק (عين الدقاق).

בשעה שתיים וחמישים דקות עלינו מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה שתיים וחמישים וחמש דקות הגענו לראש גבעה שמכתיר כפר קטן בשם אַבּוּ־שוּשה (ابو شوشة). צלע הגבעה הזאת מכוסה גלי משואות בתים שקרסו, ועל פסגתה יש קווי קירות של מגדל עתיק שרואים עוד רק שרידים מטושטשים שלו.

למטה בעמק מפכה מעיין בשם עין אַבּוּ־שוּשה, ועל ידו נטינו את אוהלינו ללינת לילה.

הכפר אַבּוּ־שוּשה בנוי אל נכון באתרו של יישוב קדמון ששמו נמחָה.

פרק חמישים ושמונה

תל אלכּימוּן — אלמנצוּרא — אם אדינאת — זינה — אלמחרקא — ח׳רבת אלכּרכּ — ח׳רבת דואבּה — דאליה — עספיה — ח׳רבת אלח׳ריבּה — ח׳רבת רשמיא — בואנו לחיפה

תל אלכּימוּן

ב־15 ביוני, בשעה שלוש וחמישים וחמש דקות בבוקר יצאנו צפונה.

בשעה ארבע ושבע דקות חצינו את ואדי קירה (واد قيرة), שאפיקו העטור הרדופים יבש בעונה זו.

בשעה ארבע ועשרים דקות עברנו ליד מקור של פלג בשם עין אַבּוּ דַרַג׳ (عين ابو درج).

בגבעות לשמאל דרכנו ראינו פה ושם פתחי מערות המשמשות למגורי בדווים.

בשעה ארבע ושלושים וחמש דקות חצינו את ואדי אלמַע׳ארא (واد المغارا). מגמת פנינו היתה צפונה־מערבה.

בשעה חמש וחמש דקות ראיתי עוד מעיין, מוקף סמר וקנים, ונאמר לי כי שמו עין אלבַּיצ׳א (عين البيضا).

בשעה חמש ועשר דקות הגענו לתל אלכּימוּן (تل الكيمون). הוא מתרומם ארבעים וחמישה מטר מעל סביבתו, והוא תלול מאוד כלפי מערב. צלעו זרועה ע״י משואות, שרידי בתים חרבים. על ראשו ראיתי קווי קירות של מגדל קטן, שאורכו היה שלושה־עשר צעד ורוחבו שישה. אחדות מאבניו עודן באתרן; הן גדולות ומהוקצעות היטב. כמה בורות מים חצובים בסלע חבויים בין עשבים גבוהים וחוחי ענק.

ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳ כתוב בערך קָמוֹן:

Καμὼν, πόλις Ἰαεὶρ, ἔνθα ἐτάφη κρίνας τὸν Ἰσραὴλ, καὶ ἔστι νῦν Καμμωνὰ κώμη ἐν τῷ μεγάλῳ πεδίῳ, ἀπέχουσα Λεγεῶνος σημείοις ς' ἐν βορείοις ἀπιόντων εἰς Πτολεμαΐδα.[1]

1 בעברית: ׳קָמוֹן. עיר יאיר. שם נקבר שופט ישראל. ויש היום כפר קָמוֹנא בעמק הגדול. רחוק ו׳ מילים מלגיון צפונה בואכה עכו.׳

הייר‍וֹנימוּס הקדוש שינה בתרגומה של פסקה זו מ־Καμμωνά ל־Cimona:

Camon, civitas Jair, in qua et sepultus est cum primum judicasset populum Israel. Appellatur autem hodieque vicus Cimona in campo latissimo, sex millibus a Legione ad septentrionalem plagam, pergentibus Ptolemaidem.

העיר הנזכרת כאן בשם קָמוֹן (ביוונית Καμών;[2] בלאטינית Camon) היתה בגלעד, ובכן בעבר הירדן מזרחה. אכן כך משתמע מן הפסוקים הבאים בספר שופטים:

וַיָּקָם אחריו יאיר הגלעדי וַיִּשפּט את־ישראל עשרים ושתיים שנה: ויהי־לו שלושים בנים רוכבים על־שלושים עיירים ושלושים עיירים להם להם יקראו חַוּוֹת יאיר עד היום הזה אשר בארץ הגלעד: וַיָּמָת יאיר וַיִּקבר בקָמוֹן.[3]

ההיסטוריון יוסף אף הוא מלמדנו בספרו על מות יאיר שהשופט הזה נקבר בקמון, שהיא לדבריו עיר בגלעד:

Οὗτος δύο καὶ εἴκοσι ἔτη τὴν ἀρχὴν κατασχὼν τελευτᾷ γηραιός, καὶ ταφῆς ἐν Καμῶνι πόλει τῆς Γαλαδηνῆς ἀξιοῦται.[4]

עלינו להיזהר אפוא מזיהוי עיר זו בשם קמון, מקום קברו של יאיר, עם הכפר שאֶוּסביוס קוראו קָמוֹנא והייר‍וֹנימוּס הקדוש קימוֹנא, ואשר שניהם מציינים את מקומו בעמק הגדול, הוא עמק יזרעאל, במרחק שישה מילין מצפון ללגיון, על הדרך המוליכה לפתוֹלֶמאיס.

אכן תל כִּימוּן מרוחק שבעה מילין מצפון לח׳רבּת לַג׳וּן, ומתאים יפה, בקירוב של מיל אחד, לציון מקום הכפר קָמוֹנא או קימוֹנא ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳, והכוונה, כפי שכבר הראיתי, לא לעיר קמון הנזכרת בספר שופטים כי אם לקימוֹן של ספר יהודית (ביוונית Κυάμων בלאטינית Chelmon), הנזכרת בפסוק הבא:

וַיַּחנו בעמק קרוב לבית אלוה על־העַין וַיִּטו לרוחב אל־דֹּתָן ועד־אָבֵל מים מים ולאורך מבית אלוה עד־קימוֹן אשר לנוכח יזרעאל.

אכן תל כִּימוּן חולש על עמק יזרעאל ונשקף מפאת צפון־מערב של העמק הזה אל זרעין, היא יזרעאל לפנים, שבערך באמצע העמק הזה.

רוֹבּינסוֹן נוטה לזהות בתל כִּימוּן זה את עיר הכרמל יָקְנְעָם (ביוונית ἡ Μαάν ,'Ιεκμάν, 'Ιεκονάμ ,'Ιεκνάμ ,'Εκνάμ ἡ; בלאטינית Jecnam ,Jeconam ,Jachanan), הנזכרת לראשונה במניין המלכים שהכה יהושע:

מלך קֶדֶש אחד מלך־יקנעם לכרמל אחד.[5]

2 השמטתי שתי גירסאות נוספות ביוונית כי דומני שנפלו בהן שגיאות דפוס.

3 שופטים י:ג-ה.

4 קדמוניות היהודים, ספר ה, פרק ז, סעיף ו.

5 יהושע יב:כב.

במקום אחר מלמדנו המקרא שהיא ניתנה למטה זבולֻן והוקצתה ללויים ממשפחת מְרָרִי:

ולמשפחת בני־מררי הלויים הנותרים מאת מטה זבולֻן את־יקנעם ואת־מגרשיה את־קרתה ואת־מגרשיה.[6]

במקום אחר בספר יהושע, שמתואר בו גבול נחלת זבולן, נזכר נחל הזורם לפני העיר הזאת:

ועלה גבולם לַימה וּמַרְעֲלה ופגע בדַבָּשת ופגע אל־הנחל אשר על־פני יקנעם.[7]

הואיל ותל כַּימוּן מתרומם בשיפולי הכרמל בפאת דרום־מזרח; והואיל ונְהר אלמֻקַטּה, הוא הקישון לפנים, זורם לא הרחק מצפון לתל הזה, נוטה רוֹבּינסוֹן לזהות בו את אתר אותה עיר, שהיתה לפי המקרא סמוכה לכרמל ולנחל.[8] הוא אפילו רואה בשם הערבי כַּימוּן סירוס של השם העברי, או בעצם הכנעני, יקנעם. אינני בא לסתור בעליל את הסברה הזאת, אבל אני מקבלה בהסתייגות, ואני מעדיף להסתפק בזיהוי תל כַּימוּן והעיר הקרויה קימוֹן בספר יהודית, לפי גירסת 'השבעים'.

אלמנצוּרא

בשעה חמש ושלושים וחמש דקות ירדנו מן הגבעה הזאת מערבה.

לפני צפונה ראיתי בצלע הכרמל את הכפר הקטן אלמַנצוּרא (المنصورا). יושבים בו דרוּזים.

רכבנו מערבה־דרומה־מערבה בעמק שפר בשם ואדי אלמִלַח (واد الملح). פה ושם עומדים עצי אלון יפים בני המין שהערביים קוראים 'בַּלוּט' (Quercus oegilops).[9]

בשעה שש ועשרים חדלנו לראות את העצים האלה.

אם אזינאת

בשעה שש ושלושים דקות עלינו צפונה־מערבה, במשעול תלול ומסולע, על שיפולי מדרון הכרמל.

בשעה שש וארבעים דקות ראינו נטעי זית צעירים שבישרונו קירבת כפר.

בשעה שש וחמישים ושתיים דקות הגענו לאֻם אַזֵּינאת (امّ الزينات), כפר קטן שיש בו

6 שם כא:לד.
7 שם יט:יא.
8 Robinson, *Biblical Researches*, III, p. 115
9 הכוונה לאלון התבור, ששמו המדעי עכשיו *Quercus ithaburensis*.

ארבע מאות וחמישים תושב. רוב בתיו בנויים מאבנים קטנות ומטיט. בקירבתו יש בוסתנים אחדים מוקפים משוכות צבר. בית־ההארחה משמש גם כמסגד.

זינה

ממערב לאֻם אַזֵּינָאת הראוני כפר הרוס בשם זֵינָה (زينة).

אלמחרקא

בשעה שבע וחמש־עשרה דקות המשכנו את דרכנו צפונה־צפונה־מזרחה.

בשעה שבע ועשרים וחמש דקות ירדנו צפונה־מזרחה במשעול תלול מאוד בתוך סבך של אלוני תבור ואלונים מצויים.

בשעה שבע וארבעים דקות הגענו לקרקעית גיא בשם ואדי בִּיר אַנַּטְף (واد بير النطف). לאחר שחצינו אותו החילונו בטיפוס מייגע צפונה־מזרחה, בשביל צר ומשובש בסלעים המתפתל בתוך חורש עבות של אלונים מצויים, אלוני התבור, חרובות ואֵלות המסטיק.

בשעה שמונה וחמישים דקות הגענו לבסוף לאתר המפורסם הידוע בשם אלמַחֲרקא (المحرقة — קרבן העולה),[10] לזכר הקרבן שהקריב שם אליהו. הנזירים הלאטיניים של הר הכרמל הקימו לאחרונה בית־יראה קטן במקום המשוער של הקרבן הזה. מסביב רואים קצת שרידים של בתי מגורים עלובים. מן הנקודה הרמה הזאת מקיף המבט מזרחה את עמק יזרעאל רחב הידיים, ולרגלי המדרון התלול של ההר, כ־340 מטר מתחת לאתר הזה, זורם נָהר אלמקַטַה, הוא נחל קישון המקראי, השוחק את שיפולי הכרמל.

מעשה הקרבן שזכרו נשמר בעצם השם אלמַחֲרקא מסופר בפסוקים הבאים של התנ״ך:

ועתה שלח קבוץ אֵלַי את־כל־ישראל אל־הר הכרמל ואת־נביאי הבעל ארבע מאות וחמישים ונביאי האשרה ארבע מאות אוכלי שולחן איזבל: וַישלח אחאב בכל־בני ישראל וַיקבוץ את־הנביאים אל־הר הכרמל: וַייגש אליהו אל־כל־העם וַיאמר עד מתי אתם פוסחים על־שתי הסעיפים אם־יהוה האלוהים לכו אחריו ואם־הבעל לכו אחריו ולא־ענו העם אותו דבר: ויאמר אליהו אל־העם אני נותרתי נביא ליהוה לבדי ונביאי הבעל ארבע־מאות וחמישים איש: וְיתנו־לנו שניים פרים ויבחרו להם הפר האחד וינתחוהו וישימו על־העצים ואש לא ישימו ואני אעשה את־הפר האחד ונתתי על־העצים ואש לא אשים: וקראתם בשם אלוהיכם ואני אקרא בשם־יהוה והיה האלוהים אשר־יענה באש הוא האלוהים וַיען כל־העם ויאמרו טוב הדבר: ויאמר אליהו לנביאי הבעל בחרו לכם הפר האחד ועשו ראשונה כי אתם הרבים וקראו בשם אלוהיכם ואש לא תשימו: וַיקחו את־הפר אשר נתן להם וַיעשו וַיקראו בשם־הבעל מהבוקר ועד־הצוהריים לאמור הבעל עֲנֵנו

10 כפי שציינתי במבוא, אני נותן את השמות הערביים לפי הכתיב הערבי אצל גרן, והניקוד בחלקו לפי התעתיק שלו אף כשאין הם נכונים, ובדרך כלל בלי לציין זאת בהערה. היות שכאן הוא נותן את משמעות השם, יש מקום לציין שהצורה הנכונה היא מַחרַקה (הבדל בניקוד והא במקום אלף) כינוי הקישון גם הוא משובש אצל גרן, וצריך להיות — מֻקַטַּע.

ואין קול ואין ענה וַיְפַסְּחוּ על המזבח אשר עשה: ויהי בצהרים ויהתל בהם אליהו ויאמר קראו בקול־גדול כי־אלהים הוא כי־שיח וכי־שיג לו וכי־דרך לו אולי יָשֵׁן הוא ויקץ: וַיִּקְרְאוּ בקול גדול וַיִּתְגֹּדְדוּ כמשפטם בחרבות וברמחים עד־שפך־דם עליהם: ויהי כעבר הצהרים וַיִּתְנַבְּאוּ עד לעלות המנחה ואין־קול ואין־ענה ואין־קשב: ויאמר אליהו לכל־העם גשו אלי וַיִּגְּשׁוּ כל־העם אליו וַיְרַפֵּא את־מזבח יהוה ההרוס: וַיִּקַּח אליהו שתים עשרה אבנים כמספר שבטי בני־יעקב אשר היה דבר־יהוה אליו לאמר ישראל יהיה שמך: וַיִּבְנֶה את־האבנים מזבח בשם יהוה וַיַּעַשׂ תעלה כבית סאתים זרע סביב למזבח: וַיַּעֲרֹךְ את־העצים וַיְנַתַּח את־הפר וַיָּשֶׂם על־העצים: ויאמר מִלְאוּ ארבעה כדים מים וְיִצְקוּ על־העלה ועל־העצים וַיֹּאמֶר שנו וַיִּשְׁנוּ וַיֹּאמֶר שַׁלֵּשׁוּ וַיְשַׁלֵּשׁוּ: וַיֵּלְכוּ המים סביב למזבח וגם את־התעלה מלא־מים: ויהי בעלות המנחה וַיִּגַּשׁ אליהו הנביא ויאמר יהוה אלהי אברהם יצחק וישראל היום יודע כי־אתה אלהים בישראל ואני עבדך ובדברך עשיתי את כל־הדברים האלה: עֲנֵנִי יהוה עֲנֵנִי וְיֵדְעוּ העם הזה כי־אתה יהוה האלהים ואתה הסבת את לִבָּם אחרנית: וַתִּפֹּל אש־יהוה וַתֹּאכַל את־העלה ואת־העצים ואת־האבנים ואת־העפר ואת־המים אשר־בתעלה לחכה: וירא כל־העם וַיִּפְּלוּ על פניהם וַיֹּאמְרוּ יהוה הוא האלהים: ויאמר אליהו להם תפשו את־נביאי הבעל איש אל־ימלט מהם וַיִּתְפְּשׂוּם וַיּוֹרִדֵם אליהו אל־נחל קישון וַיִּשְׁחָטֵם שם.[11]

אכן מראים עד היום מתחת לנקודת רום הכרמל הנודעת בשם אלמַחְרַקא גבעה על שפת נְהר אלמֻקַטַּה (קישון בכתבי הקודש), הקרויה בערבית תל אלקַסיס (تلّ القسيس — תל הכוהנים), ובפי אחרים תל אלקַתל (تلّ القتل — תל הקטל), לזכר כוהני הבעל שנשחטו שם לפי פקודת אליהו.

ח׳רבת אלכּרכּ

בשעה תשע ועשרים דקות ירדנו דרומה־מערבה, והנחנו לשמאלנו, בצד דרום־מערב [כך], אתר חורבות מטושטשות בשם ח׳רבת אלכַּרַכּ (خربة الكرك).

בשעה תשע וארבעים דקות חצינו בקעה קטנה זרועה חיטה.

ח׳רבת דַואבּה

בשעה תשע וארבעים וחמש דקות היו לימיננו חורבות כפר בשם ח׳רבת דַואבּה (خربة دوابة). מקום החורבות על רמה נישאה שחלקה זרוע והיתרה משובשת בשיחים גבוהים או בעצים כגון אלון התבור, אלון מצוי וחרוב.

דאליה

בשעה עשר וארבעים וחמש דקות, לאחר שרכבנו מערבה־צפונה־מערבה במשעול עקוב — החוצה פה סבכי בר, מעון תנים, צבועים ואף נמרים, ושם בקעות מעובדות בידי אדם

11 מלכים א יח:יט-מ.

— הגענו לדאליה (دالية), כפר היושב על אחת מפסגות הכרמל. יש בו ארבע מאות תושב, כולם דרוזים. הבתים בנויים רובם מחומר, ורק אחדים מאבן. התושבים עורכים את הטקסים הסודיים של פולחנם בירכתי מערה חצובה בסלע, שלא יכולתי להיכנס לתוכה.

עספיה

בשעה אחת־עשרה וחמישים דקות ירדנו מזרחה־צפונה־מזרחה דרך בוסתנים נטועים עצי תאנה, זית ורימון.

בשעה אחת־עשרה וחמישים ושמונה דקות עלינו צפונה ואחר כך שבנו וירדנו. אחרי הגנים עברנו בסבכי אלונים מצויים ואֵלות המסטיק.

בשעה שתים־עשרה וחמש־עשרה דקות חצינו בקעה קטנה מעובדת שנראתה פורייה מאוד.

בשעה שתים־עשרה ושלושים וחמש דקות, לאחר שחצינו בעלייה גיא צר, גם הוא עטור אלונים מצויים ואֵלות המסטיק, הגענו למעיין בשם עין אלעַלַק (عين العلق). על יד המבוע הזה משמש כרהט ארון מתים עתיק, נטול מכסה. לא הרחק משם מֻצָל אלון התבור זקן על קבר שיח׳ בשם אַבּוּ עַבְּדאללה.

משם הוליכתנו שדרת עצי זית יפים, סימן לכפר קרוב, מזרחה לאַספִּיה (اسفية), ואחרים מבטאים עָספִיה (عسفية). זה כפר שיש בו שש מאות תושב, כמעט כולם דרוזים, להוציא כשישים יוונים־אורתודוקסים. הוא יושב על אחת מפסגות הכרמל. בתים אחדים נראים עתיקים עד מאוד, והם נבנו אולי בימי הביניים ואולי אף לפני תקופת מסעי הצלב. מסביב לכפר יש בוסתנים.

ח׳רבת אלח׳ריבה

בשעה אחת ועשרים דקות המשכנו את דרכנו צפונה־מערבה ורכבנו כמעט כל הדרך בין סבכי שיחים גבוהים כגון אֵלות המסטיק, רְתָמות קוצניות וקטלבים. פה ושם עומדים גם אורנים קטנים אחדים.

בשעה שלוש ועשרים דקות סקרתי רגע גלים נִצים של משואות על שטח גדול יחסית, על רמה. אמרו לי ששם האתר ח׳רבת אלחְ׳רֵיבּה (خربة الخريبة).

ח׳רבת רשמיא

בשעה ארבע ועשרים דקות הביאתנו ירידה ממושכת מאוד בתוך סבך שיחים, שהאורנים התרבו והלכו בו, עד לח׳רבת רֻשמִיא (خربة رشميا), כפר של כלום, הרוס כליל. בקירבת מקום יש מחצבות נטושות.

בואנו לחיפה

בשעה ארבע ועשרים וחמש דקות הוספנו לרדת צפונה.

בשעה חמש ועשר דקות הגענו לשיפולי הכרמל, ובשעה חמש ושלושים דקות נטינו את אוהלינו ממערב לחיפה.

פרק חמישים ותשעה

תיאור חיפה

חיפה (בערבית حيفا), המכונה בפי אנשי המערב כֵּיפה, משתרעת מדרום למפרץ עכו בתבנית מקבילית שאורכה כחמש מאות צעד ורוחבה כארבע מאות. החומה המקיפה אותה מחוזקת במגדלים ובגבליות. נכנסים לעיר בשני שערים, האחד בדרום־מזרחה והאחר בצפון־מערבה. החומה הזאת היא בת מאה שנה בלבד. אוכלוסי חיפה היום נחלקים כך: מאה ושמונים לאטינים, שש מאות יוונים קאתולים, שלוש מאות יוונים אורתודוקסים, תשע מאות יהודים ואלף ומאתיים מוסלמים. את ענייני העדה הקאתולית מנהלים שני כמרים ונזיר הדיוט 'כרמלים' הגרים במנזר מצרני לכנסייה שנוסדה אך לאחרונה. בשנים האחרונות גדלה העיר והלכה צפונה־מערבה, ועכשיו היא חורגת הרבה מעבר לחומה הקטנה שסגרה עליה לפני כן. קודם כול רואים ברובע החדש הזה את המוסד הצרפתי של 'גבירות נצרת', שלייסודו בשנת 1860 תרם הרבה מוֹנסֶניֶר ואלֶרגה, הפאטריארך הלאטיני של ירושלים. המוסד הזה כבר עשה שירות מצוין לארץ מאז נוסד, וזאת בזכות ההנהלה הנאורה שהוקנתה לו מתחילת ברייתו. לומדות בו כשישים ילדות, רובן בנות משפחות קאתוליות חיפאיות, הן לאטיניות והן יווניות קאתוליות. אחדות מן הילדות האלה הן יווניות אורתודוקסיות, ויש אף מוסלמיות. כולן מתחנכות כאן לפי עקרונות הנצרות וברוח אהבת צרפת, ומוסדות מסוג זה תורמים תרומה ניכרת להפצת השפעתנו התרבותית במזרח.

באותו צד של העיר יסדה זה לא כבר פרוּסיה מושבה גרמנית קטנה, בת שלושים משפחות בקירוב. כל משפחה מתגוררת בבית משלה המוקף חצר גדורה ומעובדת, גדולה פחות או יותר.

ממזרח לחיפה רואים קצת קווי קירות של בניינים עתיקים לאורך החוף. שם משכו את שימת לבי גם בית־קברות מוסלמי, ולא הרחק ממנו כמה קברים חצובים בסלע. מערות הקבורה האלה נחפרו במפלסים שונים בצלעות גבעות הנראות כמו מתמכים לכרמל, וכמעט בכל אחת מהן יש שלוש מקמורות (ארקוֹסוֹליה), שכל אחת מהן חיפתה לפנים על ארון מתים נייד או על בית קיבול לגופה שעוצב בעבי הסלע שכרו בו את חדר הקבורה. בית־העלמין הזה וקווי הקירות העתיקים שהזכרתי מוכיחים שהיתה בימי קדם עיר באתר הזה, בקצה הדרומי־מזרחי של מפרץ חיפה בימינו, והיא השתרעה בתחום החלק המזרחי של העיר הזאת ובית־הקברות המוסלמי שהזכרתי.

הלאה מזרחה משם משתרעים בוסתני גפן, תאנה ותמר.

בפאת דרום של העיר, על גבעה מסולעת החולשת על חיפה ועל המעגן, רואים שרידי טירה שלפנים ישב בה המושל ואשר נפגעה קשה כאשר הפגיזו את חיפה, בשנת 1840, הציים המאוחדים של אנגליה, של אוסטריה ושל תורכיה. היום זו חורבה יפה למדי, ומגגותיה השטוחים נגלה לעין נוף נהדר — כל מרחב המפרץ רחב הידיים אשר עכו וחיפה תופסות את שני קצותיו הנגדיים.

לבסוף, ממערב ומצפון־מערב לעיר רואים תחילה את הבתים הפרוסיים החדשים, הרווחים, על הגינות המקיפות אותם; אחר כך בית־קברות של היהודים ומעבר לו לאורך החוף בוסתנים נטועים עצי תאנה, חרוב, תמר, זית ושקמה. עשר דקות קודם שמגיעים לראס כַּרְמֶל (راس كرمل) מתגפות הרגליים, בשטח שחלקו בור וחלקו מעובד, באבנים פזורות ובקצת קווי קירות של בתים שקרסו. זהו אתרה של עיר חרבה בשם חיפא אלעַתיקא (حيفا العتيقا).[1] אכן כאן היתה לפי המסורת לפנים העיר חיפה, שעל שמה שומרת העיר החדשה אשר נבנתה משרידיה בריחוק מהלך לא יותר מעשרים דקות מזרחה־דרומה־מזרחה ממנה.

הצליין בורחארד מספר שנחל קישון נשפך לים בריחוק פרסה אחת מחיפה ובריחוק שלוש פרסאות מעכו:

Qui (torrens Cison) etiam ibidem post modicum spacium mare magnum ingreditur unam leucam a civitate Caypha, sed fere tres a civitate Acconensi.[2]

ובכן בין אתר חיפא אלעַתיקא לשפך נַהר אלמֻקַטַּה, הוא נחל הקדומים קישון, המרחק הוא בדיוק מהלך שעה, כלומר פרסה אחת. חיפה היתה אפוא בימי הביניים רחוקה מן השפך הזה קצת יותר ממרחקה ממנו היום.

מן העיר העתיקה עומדים עוד היום רק שרידי מגדל עגול, בנוי על הסלע סמוך לים, ושמו בֻּרג' אַזַּאראן (برج الزواران). הוא עכשיו נטול ציפויו החיצון. לצדו היו עוד בניינים בתוך חומת־גדר אחת, ואלה חרבים למחצה.

לפי עדות מפורשת של אֶוסֶבִּיוס נקראה העיר חיפה גם סיקאמינוס [שקמונה].

הנה כך כתוב ב׳אונומאסטיקון׳ בערך Ἰάφεθ:

Ἰάφεθ, κληροῦ Ζαβουλών, ἀνάβασις καλεῖται καὶ Ἰόππη. Καὶ ἡ Συκάμινος δὲ ἀπιόντων εἰς Πτολεμαΐδα ἀπὸ Καισαρείας κώμη πάραλος πλησίον τοῦ Καρμήλου Ἡφὰ λέγεται.[3]

1 זו דוגמה טובה לנטייה של נרן לסיים שמות ערביים באלף (ا) תחת הא (ة), אך אפשר למצוא אצלו גם החלפה הפוכה. החלפה נדירה יותר היא הא (ة) תחת עין (ع) שמצאנו בתעתיק של נרן לשם נחל קישון (אלמֻקַטַּע).

2 Burchard, C. vi, § 1, édit. Laurent.

3 בעברית: יֶפֶת, בנחלת זבולֻן, מַעֲלָה. נקרא גם יפו. והכפר שקמונה על חוף הים בלכתך מעכו לקיסרין אצל הכרמל נקרא חיפא.׳

היירונימוס הקדוש לא שינה מאומה בתרגמו את הפסקה הזאת. הוא קיבל אפוא את דברי אוסביוס ואישרם:

Sed et oppidum Sycaminum nomine de Caesarea Ptolemaidem pergentibus super mare, propter montem Carmelum, Epha dicitur.

עיר זו בשם שקמונה, שניתן לה ככל הנראה על שם השקמים שכיסו את שטחה, שוב לא היתה בימי סטראבון אלא זיכרון ותו לא (ὄνομα, πλέον δ' οὐδέν):

Μετὰ δὲ τὴν Ἄκην Στράτωνος Πύργος πρόσορμον ἔχων· μεταξὺ δὲ ὅ τε Κάρμηλος τὸ ὄρος καὶ πολιχνίων ὀνόματα, πλέον δ' οὐδὲν, Συκαμίνων πόλις, Βουκόλων καὶ Κροκοδείλων πόλις, καὶ ἄλλα τοιαῦτα. [4]

אחרי עכו מוצאים את מגדל סטראטון, שיש לו נמל. ביניהם מוצאים את הר הכרמל ושמות ערים, ותו לא, כגון השמות סיקאמינופוליס, בוקולופוליס, קרוקודילופוליס ועוד כיוצא באלה.

פליניוס התבטא באופן דומה באותו הנושא:

Fuit oppidum Crocodilon, est flumen: memoria urbium, Doron, Sycaminon. Promontorium Carmelum.[5]

בשתי הפסקאות האלה נאמר שהעיר שקמונה נוגעת בכרמל או בכף הכרמל, והרי זה מתאים יפה למקום חיפא אלעתיקא ביחס לראס כרמל ולרכס בשם זה.

לשקמונה הגיע תלמי לאתירוס בשנת 104 לפני ספירת הנוצרים. המלך הזה, שמלך אז על קפריסין לאחר שאמו קליאופאטרה גרשה אותו ממצרים, נקרא לעזרת אנשי עכו אשר אלכסנדר ינאי צר עליה; אלא שהללו התחרטו אחר כך על בקשת עזרתו ומיאנו לקבלו. ואז הוא הוריד את חילו, שלושים אלף איש, בשקמונה:

Ὁ μὲν οὖν Πτολεμαῖος κατὰ τὴν πορείαν μαθὼν τὴν τῶν Πτολεμαιέων μεταβολὴν οὐδὲν ἧττον ἔπλευσε, καὶ καταχθεὶς εἰς τὴν λεγομένην Συκάμινον, ἐνταυθοῖ τὴν δύναμιν ἐξεβίβασεν. Ἦν δὲ ὁ πᾶς στρατὸς αὐτοῦ πεζοὶ ἅμα σὺν ἱππεῦσι περὶ τρισμυρίους, οὓς προαγαγὼν πλησίον τῆς Πτολεμαΐδος καὶ στρατοπεδευσάμενος, ἐπεὶ μήτε τοὺς παρ' αὐτοῦ πρέσβεις ἐδέχοντο, μήτε τῶν λόγων ἠκροῶντο, μεγάλως ἐφρόντιζεν.

ואף־על־פי שנודע לו לתלמי בשעת הפלגתו השינוי בדעתם של אנשי פתולמאיס, הפליג בכל זאת והגיע אל (המקום) הקרוי שקמונה, ושם העלה את חילו. והחיל אשר עמו, צבא רגלי ופרשים, (מספר) כולו כשלושים

4 Strabon, *Géographie*, l. XVI, c.ii, §25

5 Pline, *Histoire naturelle*, l. V, c.xvii. בעברית: 'היתה עיר בשם קרוקודילון, ועתה נחל; עקבות הערים דור, שקמונה; כף הכרמל.'

אלף, ואותם הביא לקירבת פתולמאיס וחנה (שם). ואולם לאחר שלא קיבלו את שליחיו ולא היטו אוזן לדבריו היה שרוי בדאגה רבה.[6]

פסקה זו נראית לי רבת ערך לאיכון שקמונה. מבלי יכולת לרדת על חוף עכו עצמה כאשר צר עליה אלכסנדר ינאי ותושביה מיאנו לקבלו, נאלץ תלמי לאתירוס לבקש לו חוף אחר כדי להוריד עליו את חילו, בקירבת העיר הזאת, בתקווה שהוא עתיד עוד להתקבל בה. הוא הנחית אפוא את אנשי צבאו בשקמונה, ואחר כך התקדם אתם לעבר עכו. ובכן, אני שואל, בבקשו להנחית בסביבה זו כוח בן שלושים אלף איש, כלום יכול למצוא מקום מתאים לכך יותר מן החלק הדרומי של מפרץ עכו דהאֲדנא, כלומר באתר המיוחס לחיפא או שקמונה של ימי קדם?

מספרו של וילהלם מצור למדנו שבימי מסע הצלב הראשון העניק גוטפריד מבוייון לטאנקרֶד את העיר טבריה עם כל נסיכות הגליל עד לעיר הימית חיפה, שההיסטוריון הזה מכנה גם פורפיריה. ברם קודם לכן היה צריך עוד לכבוש את העיר הזאת, והיא נפלה ביד הנוצרים רק לאחר מצור שנמשך יותר משבועיים ובכוח מאמצים משותפים של חיל יבשה וצי ונציאני:

Concessit autem et solita liberalitate donavit jure hereditario in perpetuum possidendam urbem Tiberiadensem, super lacum Genesar sitam, cum universo principatu Galileae, simul et Caypham, quae alio nomine dicitur Porfyria, urbem maritimam cum suis pertinentiis, praedicto domino Tancredo.[7]

בפסקה אחרת חוזר וילהלם מצור ומציין שחיפה קרויה בימיו פורפיריה:

Urbes autem quae infra hanc provinciam continentur sunt hae: ab austro novissima Profyria, quae alio nomine dicitur Heffa, vulgari vero appellatione Caifas, secunda Ptolomaida, quae alio etiam nomine dicitur Accon.[8]

ז'אק מוויטרי גם הוא חוזר על כך:

Alii ad exemplum et imitationem sancti viri et solitarii Eliae prophetae in monte Carmelo, et maxime in parte illa quae supereminet civitati Porphyriae, quae hodie Cayphas appellatur.[9]

יש להבחין בין פורפיריה ובין פורפיריון שהנוסע מבורדו מציין את מקומה במרחק שמונה מילין מצפון לצידון והזהה בלי ספק עם Πορφυρέων πόλις אצל Scylax.

6 קדמוניות היהודים, ספר יג, פרק יב, סעיף ג.
7 Guillaume de Tyr, l.IX, c.xiii
8 Id., l.XIII, c.ii. עיקר הפסקה שלושה שמות של חיפה ושניים של עכו.
9 Jacques de Vitry, C.L. בעברית: 'אחרים כחיקוי לדוגמת האיש הקדוש והמתבודד אליהו הנביא — בהר הכרמל, ובעיקר באותו חלק המתנשא מעל העיר פורפיריה, הקרויה היום חיפה.'

על תתמיהנו מציאותן של שתי ערים הנושאות אותו שם על חוף אחד, שהרי חלזונות הארגמן היו שכיחים שם מאוד, ועל שמם היה טעם לקרוא את שני מקומות איסופם העיקריים פורפיריה או פורפירין. בתלמוד יש עדות שתחום איסוף הארגמן השתרע מסולמה של צור ועד לחיפה.[10] אספו את הארגמן גם הלאה צפונה, שהרי צידון היתה מפורסמת כמקום ייצורו של הצבע הזה, ופורפירין שמזכיר הנוסע מבורדו היתה שמונה מילין מצפון לצידון.

דומני שרֶלאנד סבור, ולא בלי הצדקה, כי המלים המובאות להלן משיר השירים מלמדות לכאורה שעל חוף הכרמל נמצאו חלזונות הארגמן בשפע:[11]

ראשך עלייך ככרמל ודלת ראשך כארגמן...[12]

הגיאוגראף אִדריסי כתב במאה השתים־עשרה שהמרחק מקיסאריה (قيسارية) לחיפא (حيفا), ובמהדורות אחרות כתוב (خيفا — ח׳יפא) הוא מהלך יומיים. והוא מוסיף ומספר:

חיפה היא לרגלי ראש הכרמל, הבא בים ויוצר נמל שספינות גדולות ואחרות יכולות לעגון בו בבטחה. זהו נמלה של טבריה, עיר המרוחקת ממנו מהלך שלושה ימים קצרים. המרחק מחיפה לעכו (عكا) הוא כיבשה שלושים מיל ובקו ישר בים — שמונה־עשר מיל.[13]

שני המספרים האלה מוגזמים עד מאוד אם המדובר במילין רומיים, לפי שרוחבו של מפרץ עכו, ולפיכך המרחק בקו ישר מן העיר הזאת לחיפה, אינו יותר מעשרה מילין רומיים, והמרחק בין שתי הערים האלה לאורך חוף המפרץ הוא כשנים־עשר מיל; שלוש שעות מספיקות למעבר, בהילוך רגיל של סוס, מקצה הקו הזה לקצהו האחר.

בשעת המצור הנודע שצרו פיליפ אוגוסט וריצ׳ארד לב הארי על עכו החזיק צלאח אדין בחיפה, תמלה של העיר הזאת שימש לו כבסיס אספקה לנצורים. כיון שעכו נכבשה (ביולי 1191) נסוג צלאח אדין לאחר שעשה שמות בחיפה כדי שהנוצרים ימצאו אדמה חרוכה. אלה האחרונים קוממוה אחר כך, והיא קיבלה בהדרגה חשיבות מסוימת, שעמדה בעינה גם במשך השלטון המוסלמי החוזר בזכות היתרון הטופוגראפי של מקומה בחוף המפרץ.

אם נכונה המסורת שלפיה היתה חיפה הקדומה קרובה לראס כַּרמל יותר מן העיר החדשה, המרוחקת ממנו יותר משני קילומטרים, יש מקום לשאול כאן, סמוך לסוף הפרק, על אתרה של איזו עיר קדומה נבנתה זו החדשה, שהרי ציינתי לעיל כי החלק המזרחי של חיפה, ובעיקר בית־הקברות המוסלמי המשתרע ממזרח לעיר, לאורך החוף, תופסים את אתרו של יישוב קדום, שעוד נראים כמה מקורי קירותיו ושלו היו שייכות מערות הקבורה בשיפולי הכרמל, המוזכרות לעיל.

10 שבת כו ע״א.
11 Reland, *Palestine*, p. 957
12 שיר השירים ז ו.
13 Édrisi, *Géographie*, trad. Jaubert, p. 348

פליניוס מונה כך את ערי חוף פניקיה, מדרום לצפון:

Promontorium Carmelum, et in monte oppidum eodem nomine, quondam Echatana dictum. Iuxta Getta, Jebba: rivus Pagida, sive Belus... Juxta colonia Claudii Caesaris Ptolemais, quae quondam Ace.[14]

יבנן סביר לאחר הזכרת העיר אקבטאנה, על הר הכרמל, שאזכירה ואדון בה להלן, מונה פליניוס את Getta ואת Jebba הנמצאות בכרמל. כלום לא ייתכן שאחת משתי אלה, וככל הנראה Getta, היא העיר שאנחנו מחפשים כאן?

יוסף מציין את מקומה של עיר בשם גבע בקירבת הכרמל:

Διορίζει δὲ ἀπὸ μὲν δύσεως ἡλίου Πτολεμαΐς τοῖς τῆς χώρας τέρμασι καὶ Κάρμηλος, τὸ πάλαι μὲν Γαλιλαίων, νῦν δὲ Τυρίων ὄρος· ᾧ προσίσχει Γαβὰ, πόλις ἱππέων, οὕτως ἀγορευομένη διὰ τὸ τοὺς ὑφ᾽ Ἡρώδου τοῦ βασιλέως ἀπολυομένους ἱππεῖς ἐν αὐτῇ κατοικεῖν.

ובמערב שמש גבולות הארץ הם עכו עם בנותיה והר הכרמל, אשר היה לפנים לבני הגליל, ועתה הוא נחשב על גבול הצורים. ובקירבתו נמצאת גבע עיר הרוכבים, אשר נקראה בשם הזה, כי ישבו בה רוכבים משוחררים מצבא המלך הורדוס.[15]

כלום יש יסוד לזהות את גבע זו עם Getta שמזכיר פליניוס? בעיני הדבר מוטל בספק רב, לפי שבמקום אחר ציין יוסף את מקומה במרחק שישים ריס מסימוניה.[16] והנה זה האחרון, אשר דומה שאין חולק על זיהויו באתר הכפר הקרוי עד היום סמוניה, מרוחק מחיפה של ימינו מאה ושישים ריס ולא שישים, ולפיכך אם הנתון של יוסף מדויק, יש לחפש את גבע שהוא מזכיר קרוב יותר לסמוניה.

14 *Histoire naturelle*, l.V, c.xvii
15 מלחמת היהודים עם הרומאים, ספר ג, פרק ג, סעיף א.
16 חיי יוסף, פרק כד.

פרק שישים

מנזר ׳גברתנו של הכרמל׳ — תיאור כללי של הכרמל — תולדות המנזר —
הקאפלה של סיימון סטוק הקדוש — אולפנת הנביאים

מנזר ׳גברתנו של הכרמל׳

ב־16 ביוני, בשעה שש בבוקר, יצאתי מן המחנה הקטן שלי שליד חיפה בלווית מורה דרך, ושמנו פנינו מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה שש ועשרים דקות כבר עברנו את המישור המרושת עצי זית שהפריד בינינו לבין מרגלות הכרמל. משהגענו לשם החילונו לעלות בצלע ההר. שביל שעיצבו נזירי המנזר במדרון תלול יחסית מתרומם בהדרגה, רובו כמו מדרגות, עד לרום שאפשר לאמוד במאה ושמונים מטר. לאורך צד ימינו יש גדר קטנה המשמשת כמעקה. משהגענו למישורת העליונה הנחנו בצד את הווילה העתיקה של עַבדאללה פאשה, השמורה עכשיו לאירוח צליינים ערביים, ושזה שנים אחדות מתנוסס מעליה מגדלור המאיר הרחֵק את החוף; ולאחר שחצינו חצר גדולה, שיש בה כמה בורות מים, היינו מיד לנוכח המנזר. הוא בנוי בתבנית של מקבילית, ובחזיתו הראשית, הפונה אל הים, יש שישה־עשר חלונות בכל קומה. מעל הקומה השנייה יש גג שטוח גדול, שהעין מקיפה ממנו אופק רחב מאוד. כלפי מערב אתה רואה מרחב אין־סופי של ים תכלת וזהר. כלפי צפון אתה כמו נוגע באצבע בעכו, הנראית כמבקשת קירבה ידידותית אל חיפה. הלאה מזרחה וצפונה־מזרחה נגלה לעין מְתאר הרי הגליל השונים זה מזה בגובהם. הרחק מלבינים פה ושם כפרים וערים. כלפי דרום נראית החורבה הענקית על לשון היבשה של עתלית. למראה כזה קשה לכבוש את רחשי ההתפעלות שהוא מעורר בלב הצופה. אשר לזכרונות הכרוכים בכרמל, ובעיקר באתר המנזר, גם הם עשירים בהחלט להלהיב את הדמיון. אכן המנזר הזה מחזיק אותה מערת פלא שלפי המסורת מצא בה לפנים מקלט אליהו הנביא, ועכשיו היא בבית־היראה. זה האחרון עומד בלב השטח הבנוי, ויש לו תבנית צלב ורוטונדה גם יחד. מתחת למזבח הראשי, שעולים אליו בשני טורי מעלות — מימין ומשמאל, יש מטמורית קטנה חצובה בסלע, שיורדים לתוכה במדרגות אחדות. זו המערה הקרויה על שם אליהו. רואים בה אנדרטה של הנביא הזה. למערה הזאת רוחשים הוקרה מרובה לא רק הנוצרים, יוונים ולאטינים, אלא אף המוסלמים. כל יום עורכים בה את המיסה הקדושה על מזבח פשוט

מאוד באורח ההולם את האווירה הקודרת השורה במקום הקדוש הזה שמתחת לפני הקרקע. מעל המזבח הראשי רואים פסל יפה של 'הבתולה' המחזיקה בזרועותיה את ישו הילד. זוהי הפטרונית של הקאפלה והמנזר, המוקדשים כידוע ל'גבירתנו של הכרמל'. מעל הרוטונדה מתעגלת כיפה צבועה כחול ועל רקע זה כוכבי זהב; ומעל לכיפה יש ארובה,[1] והיא מוארת מבעד לאשנבים עגולים.

נוסף על המזבח הראשי יש עוד שני מזבחות צדדיים, כל אחד מהם בתוך שלוחה רבועה מול שלוחות הפרוזדור והבימה. ארבע השלוחות האלה, הערוכות מסביב לאולם התווך העגול, יוצרות את תבנית הצלב של בית־היראה.

כותלי המנזר החיצונים עבים מאוד, כמו קירות מצודה של ממש, וזאת כדי שיעמדו בשעת חירום בפני התקפת הערביים. הקומה הראשונה מיועדת לזרים, בני כל אומה ודת, והם נוהגים בה מהכנסת אורחים לבבית ומסורה ביותר. הקומה השנייה שמורה לנזירים. נוסף על תאיהם יש בה ספרייה, חדר־תפילה ואולם־ישיבות. כל זה מעוצב בסגנון פשוט וצנוע, ועלה הון תועפות בגלל ממדי הבנייה ובעיקר בגלל המכשולים לאין ספור שנתקל בהם הנזיר ג'אמבאטיסטה מפראסקאטי בבואו לקומם את המנזר הזה מחורבותיו. כמות שהוא עכשיו הוא בלי ספק היפה ביותר בארץ־ישראל. לנוכח הממדים העצומים של הבנייה מגיע כל הכבוד לנזיר בעל היוזמה שקוממו, ושחצה כמה פעמים ימים, בתנאים קשים מאוד, כדי לאסוף את תרומות הנוצרים. אכן אף על פי שבתחילה עמד לרשותו רק סכום זעום, לא היסס לעבוד מיד לפי תבנית בממדי ענק, וזאת מתוך בטחונו בהשגחה העליונה ובנדיבות לבב המאמינים.

בגינה של הנזירים עומדת פירמידה קטנה לזכר החיילים הצרפתים ששחטו התורכים על הר הכרמל. אכן ידוע שלאחר הכישלון בעכו מסר בונפרטה הנסוג חיילים פצועים לטיפולם של נזירי הכרמל. האומללים האלה, כמוהם כנזירים הטובים שטיפלו בהם, נטבחו במהרה באכזריות בידי המוסלמים. לימים אסף כומר 'כרמלי' את עצמותיהם הפזורות שהלבינו, והפירמידה הקטנה שהזכרתי מציינת את מקום קבורתן.

תיאור כללי של הכרמל

ועתה הבה אספר בקצרה על הכרמל ועל המסורות הכרוכות בו.

הַכַּרְמֶל (כרם, חלקת מטע) — ביוונית ὁ Κάρμηλος, בלאטינית Carmel, בערבית كرمل או ג'בַּל מאר אֶליאס (جبل مار الياس) — הוא שורשת הרים המשתרעת מצפון־מערב לדרום־מזרח, שאורכה עשרים וחמישה קילומטר ורוחבה שישה עד שמונה קילומטרים. היא בנויה ברובה מסלע גירי רך ולבן, עם הרבה עורקי צור. כלפי מערב

1 לא מצאתי מונח טכני עברי רשמי למה שגרן קורא lanterne. המלה ארובה משמעה כאן לא מעשנה כי אם בליטה (אמנם קטנה) מעל הגג ומתקן להחדרת אור היום.

מוצאים בְּרֶצ׳ה שנוצרה מרסיסים של סלעים גיריים וצורניים; בצפון־מזרח מופיעים סלעי התהום. נוסעים רבים סיפרו שבכמה מקומות, ובעיקר מעל מנזר ברוקארדוס הקדוש שאזכירו להלן, יש כמו פירות מאובנים שהם מכנים מלונים או תפוחים או אפרסקים או זיתים, הכול לפי גודלם וצורתם. אלה הם פשוט בולבוסים, אבנים חלולות שחללן הפנימי מרופד קווארץ או חאלקדוניט, מילוי דומה לציפה של פירות מסוימים, כשם שמבחוץ הן דומות להם בצורתן. ידועה האגדה המסופרת על המקום הזה, המכונה ׳גן אליהו׳ או ׳המקשה׳, לפי המסורת האומרת שהנביא הפך לאבנים את המלונים שגדלו בשדה שחצה מפני שהגנן דחה את בקשתו לתת לו אחד מהם. נזיר חביב אחד מ׳מנזר הר הכרמל׳ סיפר לי את המסורת הזאת בחזקת מעשה שהיה, ואילו נזירים אחרים אנשי אותו המנזר, נאורים יותר, רואים בה רק אגדה שמישהו בדה מלבו. בל נגנה אפוא את הנזירים האלה. הם אך קלטו אמונה עממית, שרק אחדים מהם מאמינים בה, אשר נוצרה מצירוף מראה הבולבוסים הללו חכר אליהו השורה על כל הכרמל. במשקעי הגיר והקרטון האלה מוצאים גם קוצים מאובנים של מין קיפוד ים בשם *Cidaris glandifera*.

בצד מערב אין רום הכרמל עולה על מאתיים מטר; אבל כלפי המרכז ובעיקר כלפי מזרח מתרוממת השרשרת הזאת יותר, והיא מגיעה בפסגות אולי לחמש מאות מטר. רובה מיוער, ובעיקר רבים בה האלונים, בני מינים שונים. חיות בר מוצאות להן מסתור בעבי סבכי אֱלות המסטיק המעורבות עם אורנים קטנים וחרובות. בערב שומעים כאן יללת תנים נוגה; הצבועים גם הם אינם נדירים, ואף נמרים נראו לפעמים בקירבת המנזר, כפי שסיפר לי אחד הכמרים. ועוד העיד באוזני הנזיר הזה, שלפעמים נחבאים בסבכים נחשים גדולים. ידוע שנזירי הר הכרמל יודעים לרקוח מעשבי המרפא ומן העשבים הריחניים הגדלים בשפע על ההר הזה שיקויי מרפא מפורסמים שכוחם רב נגד מחלות מסוימות. ובכן בשעת איסוף עשבים בתוך הסבכים מצאו כמה מהם פעמים רבות נחשים שאורך מקצתם עלה על מטר.

הכרמל, שעודנו כה מוריק היום כמעט כולו משפע צמחייה טבעית, ללא כל התערבות של יד האדם, היה מעובד לפנים, כפי שמלמדת אותנו הפסקה הבאה מדברי הִיירונימוס הקדוש:

Carmelus mari imminet magno, oleis consitus et arbustis vineisque condensus.[2]

אף הוא היה מיושב ונבנו עליו כמה ערים, כפי שמעיד הפסוק הבא של ירמיהו:

ראיתי והנה הכרמל המדבר וכל־עריו ניתצו מפני יהוה מפני חרון אפו.[3]

בימינו שוב אין מעבדים אותו בלתי אם על יד הכפרים שעודם עומדים עליו. כבר

2 פירושו לירמיהו ד :כו. בעברית: ׳הכרמל הבולט לים הגדול נטוע עצי זית ומכוסה בצפיפות שיחים וגפנים.׳

3 ירמיהו ד :כו.

הזכרתי אחדים מהם. אשר לחורבות הערים האלה, הן חבויות בתוך הסבכים; להלן אזכיר, כשאגיע למקומן, את חורבות השתיים החשובות שבהן.

במקרא נזכרים שני הרים בשם כרמל, כפי שציין היירונימוס הקדוש:

Carmelus graece dicitur et latine, hebraice autem Chermel, et sunt duo montes qui vocantur hoc nomine: alter in quo fuit Nabal Carmelius, maritus Abigail, ad australem plagam; alter juxta Ptolemaidem, quae prius vocabatur Acho, mari imminens.[4]

בחיבורי 'תיאור יהודה' סיפרתי בפירוט מה על ההר והעיר הידועים בשם כרמל, שמקומם בלב נחלת יהודה.[5]

מעבר לירדן, בארץ מואב, יש יישוב שלישי בשם כרמל, שהרי כה קראו ישעיהו וירמיהו בנבואותיהם על מואב:

ונאסף שמחה וגיל מן־הכרמל ובכרמים לא־ירנן לא ירועע יין ביקבים לא־ידרוך הדורך הידד השבתי.[6]
ונאספה שמחה וגיל מכרמל ומארץ מואב ויין מיקבים השבתי לא־ידרוך הידד הידד לא הידד.[7]

ברם ייתכן שבשני הפסוקים האלה באה המלה העברית 'כרמל' לציין ארץ פורייה, כפי שמבינים זאת כמה פרשנים.

אשר לכרמל הנדון כאן, הוא מכונה בספר יהושע 'הכרמל הימי'.[8]

ההר הזה נגע בגבולות של ארבעה מטות: בפאת צפון־מזרח בנחלת אשר; בפאת מזרח בנחלות זבולֻן ויששכר; בפאת דרום בנחלת חצי שבט המנשה.

יוסף מלמדנו שבימיו היה ההר הזה ביד הצורים, ואילו לפני כן נכלל בגליל:

Κάρμηλος, τὸ πάλαι μὲν Γαλιλαίων, νῦν δὲ Τυρίων ὄρος.[9]

המקרא מהלל בצדק את יפי הכרמל בכמה מקומות.

ישעיהו התבטא כך בבשרו את דבר המשיח העתיד לבוא:

...כבוד הלבנון ניתן־לה הדר הכרמל והשרון...[10]

4 פירוש לעמוס א:ב. בעברית: '"כַּרְמֶלוּס" ביוונית ובלאטינית, ובעברית "כֶּרְמֶל", ויש שני הרים הקרויים בשם זה: האחד שישב בו נבל הכרמלי, בעלה של אביגיל, בדרום; והאחר קרוב לפתולֶמאיס, שנקראה לפנים עכו, הבולט לים.'

5 תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל, חלק ראשון — יהודה, כרך ג, עמ' 115-112.

6 ישעיהו טז:י.

7 ירמיהו מח:לג.

8 יהושע יט:כו. כך לפי 'וולגאטה' (Carmelus maris), ואילו בעברית נאמר שהגבול 'פגע בכרמל הימה'.

9 מלחמת היהודים, ספר ג, ג:א.

10 ישעיהו לה:ב.

בשיר השירים מושווה ראש הרעיה לכרמל:

ראשך עלייך ככרמל...[11]

והכוונה בוודאי להשוות את עטרת שערה לעטרת הצמחייה המשגשגת של הכרמל.

כשירמיהו מנחם את בני ישראל הגולים ששמרו אמונים לאלוהים, הוא אומר שהם ירעו שוב את עדריהם בכרמל ועל הרי הבשן:

ושובבתי את־ישראל אל־נוהו ורעה הכרמל והבשן...[12]

במקום אחר מדמה הנביא הזה את נבוכדנאצר העומד לפלוש למצרים לשניים מן הבולטים שבהרי ארץ־ישראל, להר תבור ולכרמל:

חי־אני נאום־המלך יהוה צבאות שמו כי כתבור בהרים וככרמל בים יבוא.[13]

כפי שראינו לעיל, על הכרמל הכחיד האל את נביאי הבעל על־ידי שליחו אליהו.[14]

אותו הנביא עמד על ראש ההר הזה כאשר נענתה תפילתו למטר השמים אחרי שלוש שנות בצורת:

...ואליהו עלה אל־ראש הכרמל וַיִּגהר ארצה וַיָּשם פניו בין ברכיו: ויאמר אל־נערו עלה־נא הבט דרך־ים ויעל ויבט ויאמר אין מאומה ויאמר שוב שבע פעמים: ויהי בשביעית ויאמר הנה־עב קטנה ככף־איש עולה מים ויאמר עֲלֵה אמור אל־אחאב אסור וָרֵד ולא יעצורכה הגשם.[15]

מקצת אבות הכנסייה ראו בעב הקטנה הזאת סמל של הבתולה הקדושה. זה מקור מה שנאמר בספר התפילות הרומי על כנסייה שנבנתה לכבוד הבתולה הקדושה על הכרמל, במקום שראה אליהו עב קטנה עולה מן הים, סמל ובת־דמות של הבתולה:

Ubi Elias olim ascendentem nebulam Virginis typo insignem conspexerat.[16]

אחרי היעלמות אליהו, שהועלה השמימה ברכב אש, בא אלישע תלמידו אל הכרמל. הוא היה על ההר הזה כאשר חשה השונמית להתחנן אליו שיחייה את בנה אשר מת מיתה חטופה. מסתבר שכבר היה אז על הר הכרמל מקדש אשר נהגו לפקוד אותו בשבת ובראש־חודש, שהרי כה נאמר בספר מלכים ב:

וַתקרא (השונמית) אל אישה ותאמר שִׁלחה נא לי אחד מן־הנערים ואחת האתונות וארוצה עד־איש האלוהים ואשובה: ויאמר מדוע את הולכת אליו היום לא־חודש ולא שבת ותאמר שלום.[17]

11 שיר השירים ז:ה.
12 ירמיהו נ:יט.
13 שם מו:יח.
14 מלכים א, פרק יח.
15 שם, פסוקים מב-מד.
16 *Breviarium Romanum, officium B.M.V. de monte Carmelo,* XVI jul.
17 מלכים ב ד:כב-כג.

הפסוק האחרון מלמדנו שבעלה לא היה מופתע כלל אילו שמה פניה אל הכרמל באחד הימים שציין.

ולא העברים בלבד אלא אף הנכרים הוקירו את הכרמל וקידשוהו מקדמת דנא. הנה ב׳חיי פיתאגוראס׳ מאת יאמבליכוס מסופר שהפילוסוף הזה הגיע לצידון, אחר כך לרגלי הכרמל, ופקד את המקדש שהיה שם:

Ἔνθα ἐμόναζε τὰ πολλὰ ὁ Πυθαγόρας κατὰ τὸ ἱερόν.

שם התבודד פיתאגוראס במקדש לעתים קרובות.

להלן מוסיף יאמבליכוס:

Ὤφθη κατιὼν ἀπ' ἄκρου τοῦ Καρμήλου λόφου (ἱερώτατον δὲ τῶν ἄλλων ὀρῶν ἠπίσταντο αὐτὸ καὶ τοῖς πολλοῖς ἄβατον) σχολαίως τε καὶ ἀνεπιστρεπτὶ βαίνων, οὔτε κρημνώδους τινὸς οὔτε δυσβάτου πέτρας ἐνισταμένης.[18]

ראו אותו יורד מפסגת הכרמל (אחד ההרים הקדושים, הנחשב ׳מחוץ לתחום׳ לפשוטי העם) בצעד כבד ואִטי; הוא לא פנה לאחוריו; שום דבר לא עצר בעדו, לא מתלול ולא צור.

המקדש הזה היה בלי ספק טֶמֶנוֹס, כלומר תחום קדוש תחת כיפת השמים שבאמצעיתו עמד מזבח, שהרי אצל טאקיטוס כתוב בנדון זה:

Est Judaeam inter Syriamque Carmelus: ita vocant montem deumque. Nec simulacrum deo, aut templum; sic tradidere majores; aram tantum et reverentiam. Illic sacrificanti Vespasiano, cum spes occultas versaret animo, Basilides sacerdos, inspectis identidem extis: Quidquid est, inquit, Vespasiane, quod paras, ...magna sedes.[19]

בין יהודה ובין סוריה הכרמל, והוא שם של הר ושל אל. וקבלה בידינו מדורות ראשונים שאין לאל הזה לא פסל ולא מקדש, אלא רק מזבח ופולחן. בשעה שאספסיינוס הקריב שם בלב רוחש תקוות כמוסות אמר לו באסילידס הכוהן לאחר שבחן בחון היטב את הקרביים: תהיה תכניתך, אספסיינוס, אשר תהיה... יהיה לך מעון גדול...

סקילאקס מציין שהכרמל מוקדש ליוּפיטֶר:

Κάρμηλος ὄρος ἱερὸν Διός.[20]

במהדורות אחרות כתוב:

18 חיי פיתאגוראס מאת יאמבליכוס, פרק ג.

19 *Histoires*, l.II, c. lxxviii

20 Scylax, *Périple*, édit. Hudson, p. 42

Κάρμηλος ὄρος καὶ ἱερὸν Διός.[21]

בין שתבחר בגירסה הראשונה או בשנייה, מכל מקום המסקנה היא שבימי סקילאקס, כלומר בימי דריוש בן וישתספא, היה הכרמל — לפי דברי ההיסטוריון היווני הזה — מוקדש ליופיטֶר. לעומת זאת טאקיטוס בפסקה המובאת לעיל, וסֶבטוֹניוּס ב׳חיי אספסיינוס׳,[22] מזכירים שניהם אל בשם כרמל, כשם ההר.

פליניוּס מזכיר עיר על ההר הזה, ששמה כשמו, ולפנים נקראה אֶקבַּאטאנה:

Promontorium Carmelum, et in monte oppidum eodem nomine, quondam Ecbatana dictum.[23]

את חורבות העיר הזאת אתאר להלן.

תולדות המנזר

ואלה תולדות המנזר על שם ׳גבִרתנו של הר הכרמל׳.

כבר במאות הראשונות לנצרות התבודדו נזירים אחדים בהר הזה, והם התגוררו במערות. הם בנו סמוך למערת אליהו תא־תפילה לכבוד הבתולה הקדושה. אחר כך נבנָה כאן מנזר גדול. פוֹקאס, שתר את ארץ־ישראל בשנת 1185, ראה את חורבותיו, ואלה דבריו:

בהמשך הדרך הכרמל... זוהי שרשרת הררית המשתרעת מן המפרץ המתעגל בין עכו לחיפה ועד לגבול הגליל. בקצה ההר, בצדו הנשקף ימה, מערת אליהו הנביא. לפנים היה במקום הזה מנזר גדול, כפי שמעידים שרידי בניינים; ברם הזמן המכלה הכול והפשיטות התכופות של אויבים החריבוהו כליל. נזיר אחד מקאלאבּריה, איש שיבה מוסמך לכהונה, בא לפני שנים ספורות לפקוד את האתר הזה לאחר שזכה לגילוי אליהו. הוא הקיף את שרידי המנזר בחומת־גדר קטנה, הקים שם מגדל וקאפלה, כינס כעשרה נזירים ועודנו גר אתם במקום הקדוש הזה.

המנזר החדש, אשר היה עדיין מצומצם מאוד בעת ביקורו של פוֹקאס, התפתח אחר כך הודות לבואם של נזירים נוספים, וראש נזיריו בּרוֹקארדיוּס פנה בשנת 1209 אל אַלבֶּרטוּס הקדוש, הפאטריארך של ירושלים, בבקשה שיואיל לחבר תקנון בשביל המסדר שלו. אַלבֶּרטוּס הקדוש נענָה לבקשתו, והנזירים הכרמליים מקיימים עד היום את כללי ההתנהגות שהוא קבע, בשינויים קלים.

ז׳אק דֶה ויטרי, שהתמנה זמן מה לאחר מכן הגמונה של עכו, ושסר יותר מפעם אחת להר הכרמל הקרוב, מזכיר עוד מנזר שני על ההר הזה, על שם מארגארֶטה הבתולה הברוכה, שהיה לפי דבריו סמוך למעיין אליהו:

21 ההבדל הוא תוספת מלת יחס שאין בה כדי לשנות את משמעות הנאמר.
22 חיי אספסיינוס, פרק ה.
23 Pline, *Histoire naturelle*, l.V, c. xvii

Alii, ad exemplum et imitationem sancti viri et solitarii Eliae prophetae, in monte Carmelo, et maxime in parte illa quae supereminet civitati Porphyriae, quae hodie Caiphas appellatur, juxta fontem qui fons Eliae dicitur, non longe a monasterio beatae virginis Margaretae, vitam solitariam agebant in alvearibus modicarum cellularum, tanquam apes Domini dulcedinem spiritualem mellificantes.[24]

לא עבר זמן מרובה ומסדר ׳הכרמלים׳ התפשט בכל אירופה.

משנעשה סיימון סטוק איש קנט ראש המסדר, הוא יסד בשנת 1245 את ׳אחוות הגלימה׳.

מן הצליינים הנודעים ביותר שביקרו אז במנזר הכרמל עלי להזכיר את המלך לואי הקדוש, שסערה עזה השליכה אותו על החוף הזה.

אינני מתכוון לספר כאן את קורות המנזר הזה בפירוט רב. אציין רק שלאחר שעברו עליו תלאות שונות ולאחר שהמוסלמים טבחו כמה פעמים כמעט את כל הנזירים שהיו בו הוא החזיק מעמד עד שנת 1799, שבה שימש כבית־חולים לחיילים הצרפתים אשר נפצעו במצור על עכו או שחלו בדבר. אחרי נסיגת הצבא הצרפתי שסו אותו התורכים, שחטו נזירים אחדים, הניסו את האחרים וקטלו באכזריות את כל הפצועים שמצאו מחסה אצל הנזירים. ג׳זאר פאשה גזל כמה עמודים ולוחות שיש שקישטו את הכנסייה והביאם לעכו כדי לקשט בהם את המסגד שבנה. בשנת 1821 קעקע עבדאללה פאשה עד היסוד את מנזר הכרמל, אשר היה אז אמנם נטוש אך עמד עוד חלקית על תלו, וזאת בטענה כי היוונים, שנלחמו אז נגד ׳השער העליון׳, עלולים לתפוס את המנזר הזה ולבצרו. מאבני הבניין שהסיע משם בנה לו עבדאללה ביתן הקיים עד היום. הנזיר ג׳אמבאטיסטה מפראסקאטי נשלח מרומה לקומם את מנזר הכרמל, והנה בבואו חזה בכאב לב בהריסתו המוחלטת. אולם הוא לא התייאש ולא ויתר על ביצוע המשימה. ב־1826 השיג פרמאן מסייע ממחמוד בזכות התערבותו של שגריר צרפת בקושטא. ברם לשם הגשמת תכניותיו נדרשו לו סכומים ניכרים — הוא יצא אפוא לחזור על הפתחים באסיה ובאירופה למען ׳גברתנו של הר הכרמל׳. כיוון שקיבץ כעשרים אלף פראנק, חזר להניח את יסודות הבניין המרשים שתכנן. אחר כך יצא שוב לדרכי נדודים ארוכות, פעל בהתמדה למען אותה המטרה, והביא את נדבות העולם הנוצרי שאפשרו לו להמשיך את עבודתו. אחר כך הוטל על האח שארל לשוט בעולם במקומו, ואז יכול הוא עצמו לפקח בלי הרף על ביצוע העבודה העצומה שהתמסר לה בכל מאודו. אם נזכור את כל הקשיים שהיה צריך להתגבר עליהם בהסתייעו בפועלים חסרי נסיון שנאלץ ללמדם את העבודה, לא נוכל שלא להתייחס בהערצה הראויה להתמדתו.

24 *Gesta Dei per Francos*, édit. Bongars, p. 1075. בעברית: ׳אחרים הלכו בדרכו של איש המופת הקדוש אליהו הנביא שהתבודד על הר הכרמל, וחיו חיי פרישות בעיקר באותו חלק של ההר המתנשא מעל העיר פורפיריה, הקרויה היום חיפה, על יד המעיין הקרוי עין אליהו, לא הרחק מן המנזר על שם מארגארטה הבתולה הברוכה. הם דרו בתאים צנועים כמו בכוורת, כאילו היו דבורי האלוהים המפיקות נופת רוחנית.׳

לקורא המעוניין במידע מפורט יותר על תולדות מסדר 'הכרמלים' אני ממליץ על החיבורים הבאים:

1° *Historia ordinis Nostrae Dominae montis Carmeli,* a fratre Matthia, 1663, in-8°.

2° *Speculum Carmelitanum, sive Historia Eliani ordinis Fratrum Beatissimae Virginis Mariae de monte Carmelo,* per R.P.F. Danielem a Virgine Maria. Antverpiae, 1680, 2 vol. in-folio.

3° *Compendio istorico dello stato antico e moderno del Carmelo, dei paesi adjacenti e dell' ordine monastico orientale.* Opera di fra Giambattista di S. Alessio. Torino, 1780.

הקאפלה של סיימון סטוק הקדוש

ברדתך מִמתחם המנזר במשעול תלול יחסית צפונה־מערבה אתה מגיע כעבור דקות אחדות למערת סיימון סטוק הקדוש. אורכה שלושה צעדים, רוחבה שניים, וקמרון תקרתה מעוגל. עורכים שם לפרקים את המיסה לפני מזבח המוצב בגומחה קטנה. אומרים שראש המסדר הקדמון הרבה להתפלל בתא־התפילה הצנוע הזה, ששמו נקרא עליו, הסגור זה שנים ספורות בדלת שקשתה מחודדת. סמוך לשם ניכרים שרידי קירות עתיקים, וזה מה שנותר ממנזר קטן מאוד שהיה לפנים באתר הזה, ממש בצלע ההר.

רואים במקום הזה הרבה אבני צור החורגות מן המשטחים הלבנבנים של סלע גיר קרטוני למראה. במשעול עוצבו מדרגות לסירוגין כדי להפחית את סכנת התנועה בו. קצת למטה משם רואים בור מים וכמה מערות קדומים אשר דומה שישבו בהן נזירים מתבודדים.

בית־האולפן לנביאים

אם מוסיפים לרדת עוד דקות אחדות, מגיעים למעון דַרויש השומר על מערה עתיקה ונאה הידועה בשם 'בית־האולפן לנביאים' או 'בית־הכנסת של אליהו'. המוסלמים הסבו אותה בשנת 1635 למסגד המוקדש לאלחַ'צִ'ר (الخضر — המוריק, החי). כך מכונה בפיהם אליהו הנביא, אשר לפי המקרא והמסורת שלהם עצמם לא מת כלל כי אם הועלה השמימה בלי לעבור דרך הקבר, ועודנו רענן ושופע כוחות נעורים.

אורכה של המערה הזאת שישה־עשר צעד ורוחבה תשעה; תקרתה שטוחה. אם היתה טבעית מתחילת ברייתה, הנה היתה בה אחר כך יד אדם להגדילה ולשכלל את צורתה. משמאל לכניסה רואים מחפורת גדולה שאורכה חמישה צעדים ורוחבה ארבעה. המאמינים מספרים שהבתולה הקדושה מצאה לה כאן מקלט לשעה קלה יחד עם בנה האלוהי ועם יוסף הקדוש בדרכם בחזרה ממצרים. כל שטח כותלי המערה מצופה טיח שצליינים לאין מספר חרתו עליו את שמותיהם ואת התאריך של ביקורם. אחדות מן הכתובות האלה — ביוונית, בלאטינית ובעברית — הן אל נכון עתיקות מאוד; ברם לרוע המזל עכשיו קשה מאוד לפענח אותן.

מוקירי המערה הזאת אומרים שהיא שימשה לפנים כבית־כנסת, שבני הנביאים ותלמידי אליהו פרשו אליו ללמוד בו את כתבי הקודש ולהגות בהם. אחרי שהוחזקה זמן רב בידי נזירי הר הכרמל תפסוה המוסלמים, בתקופה שציינתי, והקדישוה לפולחן שלהם, וקראוה על שם אלחַ׳צ׳ר (אליהו), שהוא נביא גדול גם בעיניהם.

הדרויש המופקד על שמירת המקום הקדוש הזה גר בבית סמוך, שאף הוא עצמו תופס את מקומה של מערה קדומה, חצובה בסלע.

אחר־הצהריים חזרתי לחיפה.

פרק שישים ואחד

תל אסמאכ — ח׳רבת תנאמה — חורבות מנזר ברוקארדיוס הקדוש — ח׳רבת אצמר — תל אלכניסה — אשירה — ח׳רבת מסליה — באב אלעג׳ל — עתלית

תל אסמאכ — ח׳רבת תנאמה

ב־17 ביוני, בשעה חמש ועשר דקות בבוקר, יצאנו שנית את חיפה, ופנינו שוב מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה חמש ושלושים דקות סקרתי שנית את השרידים המטושטשים של חיפא אלעַתיקא, הנמחים והולכים מיום ליום. אתרה שימש כתחליף למחצבה לבניית חיפה החדשה; והמושבה הגרמנית הקטנה מצאה לה בה אף היא אבנים לבניית בתיה החדשים הסמוכים לעיר.

בשעה שש ושתים־עשרה דקות פנינו דרומה.

בשעה שש ועשרים דקות הנחנו לשמאלנו, בשיפולי הכרמל, את המערה המפורסמת המכוּנה ׳בית־האולפן לנביאים׳, ולמעלה ממנה, על כיכרם הנהדרת, את הבניינים העצומים של מנזר ׳גבִרתנו של הר הכרמל׳.

החוף שרכבנו לאורכו עטור שוניות.

בשעה שש ושלושים וחמש דקות החילונו לדרוך על האתר והשרידים של עוד עיר אשר חרבה כליל. האתר הזה ידוע בְּשמות ח׳רבּת תל אַסְמאכּ (خربة تلّ السماك) וח׳רבּת תַנאמה (خربة تنّامة). הוא משתרע מצפון, מדרום וממזרח לגבעה לא גבוהה החולשת על שתי לשונות ים קטנות שצדים בהן דגים, ומכאן שם הגבנון הזה — תל אַסְמאכּ (גבעת הדגים). החפירות להפקת אבני בניין רבות מספור באתר הזה. אף על פי כן מוצאים בו עדיין לא רק אבני גזית, אלא אף קטעי עמודים, שברי לוחות שיש לבן ואבני פסיפס גדולות הפזורות פה ושם. את התל שהזכרתי הכתיר לפנים בניין שבשנת 1863 נראו עדיין קצת מקורי הקירות שלו. נזירי הכרמל חילצו משם כמה עמודים, מקצתם שלמים ומקצתם פגומים. כלפי מזרח השתרעה העיר בשיפולי מדרון ההר. בצד זה הבחנתי במערות קבורה מושחתות מאוד.

בסיפור המסע בשם ׳שבילי דירושלים׳, מאת הרב היהודי יצחק חילו שתר את ארץ־ישראל בשנת 1333 לספירת הנוצרים, מצאתי את הפסקה הבאה:

מקיסריה באים דרך הים לקַלְמוֹן, עיר עתיקה וחרבה. ועדיין רואים את יסודי הבניינים וההיכלות אשר פיארו לפנים את העיר ההיא, והיום אין בה זולתי איזה בתים ואוהלים דלים. מקלמון באים לחיפה. היא יושבת מול הר הכרמל...[1]

עיר זו בשם קַלְמוֹן, שמקומה מצוין כאן מדרום לחיפה ושהיתה חרבה בתחילת המאה הארבע־עשרה, היא ככל הנראה הנזכרת בביטוי mutatio Calamon בסיפורו של הנוסע מבּוֹרדוֹ. ברם בסיפור המסע הזה ממוקמת תחנת המעבר הזאת בין פתוֹלֶמאיס לסיקאמינוֹס, כלומר מצפון לזו האחרונה, שמקובל זיהויה בחיפה. לעומת זאת מסיפורו של יצחק חילו משתמע שחורבות קַלְמוֹן היו מדרום לחיפה, על הדרך מקיסריה. כדי להתאים את שני סיפורי המסע האלה, הסותרים לכאורה זה את זה, צריך לפי דעתי לקבל שינוי סדר בחיבורו של הנוסע מבּוֹרדוֹ, ולקרוא כך:

Civitas Ptolemaida;
Mutatio Sycaminos, xii millia;
Mansio Calamon, iii millia;

במקום:

Civitas Ptolemaida.
Mutatio Calamon, xii millia.
Mansio Sycaminos, iii millia.

אכן: 1. המרחק מעכו לחֵיפָה אלעַתִיקָא, היא סיקאמינוֹס, הוא רק שנים־עשר מיל רומיים — בדרך היבשה לאורך חוף המפרץ — ולא חמישה־עשר מיל.

2. המרחק מחיפא אלעַתיקא לח׳רבת תל אַסְמאכּ וח׳רבת תַצאמה הוא לאמיתו של דבר רק שני מילים רומיים ולא שלושה. ברם הנוסע מבּוֹרדוֹ היה עלול להוסיף בטעות מיל אחד על המרחק משקמונה לקַלְמוֹן.

3. בח׳רבת אַסְמאכּ ובח׳רבת תַצאמה מוצאים שרידי עיירה עתיקה, והיא בוודאי זו שהזכיר יצחק חילו בשם קַלְמוֹן. ובכן יש יסוד מלא להניח כי לאתר הזה התכוון הנוסע מבּוֹרדוֹ בכותבו mutatio Calamon, וצריך אפוא להכניס בנוסח סיפורו את השינוי שאני מציע.

לעומת זאת אם אין כל הצדקה לשנות כאן את נוסח דברי הנוסע מבּוֹרדוֹ, כי אז יש לזהות את mutatio Calamon באתר העיר חיפה של ימינו, ואת mansio Sycaminos בתל אַסְמאכּ. ואם כך, משמע שאֶוּסֶבּיוּס והיֶירוֹנימוּס הקדוש טעו בזהותם את סיקאמינוֹס עם חיפא. ואם כך, אף יצחק חילו שגה בציינו כפי הנראֶה את מקום קלמון בתל אסמאכּ.

1 Carmoly, *Itinéraires de la Terre sainte*, p. 254. הנוסח העברי מובא כאן כמעט בדיוק לפי תרגומו של י״ז הורביץ, כפי שהוא מובא אצל י״ד אייזנשטיין, אוצר מסעות², תל־אביב תשכ״ט.

חורבות מנזר ברוקארדיוס הקדוש

בשעה שבע ושבע־עשרה דקות המשכנו את דרכנו דרומה־דרומה־מזרחה.

בשעה שבע ושלושים דקות חצינו נחל קטן בשם ואדי אלעַ'מיק (واد الغميق), ואחר כך, בשעה שבע ושלושים ושבע דקות עוד נחל, גם הוא צנוע מאוד, ואמרו לי ששמו ואדי אַטַּטְר (واد الططر).

ככל שהוספנו לרכוב התרחק הכרמל מן הים והתרחבה השפלה. מגדלים בה חיטה.

בשעה שבע וארבעים וחמש דקות עלינו עלייה מתונה מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה שבע וחמישים דקות נכנסנו מזרחה לבקעה פורייה. נטועים בה עצי תאנה, רימון וזית; ופה ושם גדלים גם עצי חרוב אחדים. מצאנו את עלי העצים האלה נאכלים בפיותיהם של חגבים רבים לאין מספר שהסתחררו כעננות עבות אשר בקושי הבקענו לנו דרך בתוכן.

הנוצרים מכנים את הבקעה הזאת 'עמק המארטירים' מפני שהמוסלמים טבחו בה בשנת 1238 מספר מסוים של נזירים 'כרמליים'. בפי הערביים שמה ואדי אַסִּיאח (واد السياح).

בשעה שבע וחמישים וחמש דקות הגענו לעין אַסִּיאח (عين السياح). המבוע הזה נובע מתחת לשן סלע ומימיו נקווים בבְרֵכה חצובה בסלע, שאורך צלעה כשמונה צעדים. הנוצרים מוקירים אותו בשם 'מעיין אליהו', ולפי מסורת עתיקת ימים הוא פרץ לפתע כמענה לתפילת הנביא הגדול שזכרו נשאר כרוך בשמו.

משם והלאה נעשה שבילנו תלול וצר יותר. הוא נכבש בקרקעית גיר משובשת בהרבה עורקי צור שחרחרים ומפותלים היוצרים בגונם הכהה ניגוד חריף ללובן המבהיק של הסלע שהם משובצים בו.

עד מהרה ראינו לימיננו את שרידי הכתלים של המנזר העתיק על שם ברוקארדיוס הקדוש. הציפוי הוסר זה כבר, והמשובחות שבאבנים הועתקו ברובן זה כבר לצורך בנייה במקום אחר. בפנים התמוטט הכול וקרס, וסבכי שיחים הִכו שורש במִתחם הנטוש של המנזר הזה. שרדו ממנו אך קשתות חדות אחדות וקטעי קירות שעודם עומדים פה ושם. לפני חמש־עשרה שנה בערך קיבלו נזירי הכרמל את הזכות לקומם בין החורבות האלה בית־יראה קטן ולערוך בו את המיסה פעם בשנה. ברם הם לא הספיקו להשלים את המלאכה עד שערביי הסביבה הרסו חלק מן הבניין ושדדו את כל שלד הגג.

קצת למעלה משם קולח עוד מעיין, בשם עין אֻםּ אלפַרַג' (عين امّ الفرج).

מימיו נקווים לבְרֵכה קטנה, מחולקת לשני מדורים וחצובה בסלע; לפעמים הוא מתייבש בקיץ. סמוך לשם יש מערות אחדות, אשר עכשיו הן מושחתות מאוד ואילו לפנים דומה ששימשו כמחסה לנזירים מתבודדים; אחר כך היו בוודאי מסונפות למנזר. המנזר הזה, המסוגר בבקעה של הכרמל שיש לה פתח רק מערבה לעבר הים התיכון, תפס מקום שהתאים ביותר להגות ולתפילה. הבלי העולם הזה לא יכלו להסיח את דעתם של הנזירים מהרהורי הקדושה ומכוונת־הלב לשמים בהיותם מנותקים מן הארץ כולה בגיא הנידח שרואים מתוכו רק ים ורקיע. בראותם אך תכלת של ים ושמים נקל היה להם לרכז את כל מעייניהם באין־סוף בלבד.

יסד את המנזר הזה בֶּרתולד הקדוש במחצית השנייה של המאה השתים־עשרה, ואחריו ניהל אותו בּרוקארדיוּס הקדוש, והוא קרוי על שמו. המוסלמים שסוהו כמה פעמים, ובייחוד בשנת 1238, שבה שחטו כמעט את כל הנזירים שהסתופפו בו, והוא ניטש סופית כנראה ב־1291. מאז ואילך שוב לא קוּמם מהריסותיו, הפוחתות והולכות מיום ליום, מפני שמפיקים מהן בלי הרף, כמו ממחצבה, אבני גזית מן המוכן.

מעל 'עמק המארטירים' נמצא על רמה 'גן אליהו', המכוּנה גם 'המקשה', שהזכרתי לעיל ושמוצאים בו את האבנים הללו, הדומות למדי לפירות מאובנים, דמיון שהוליד את סיפור האגדה שהזכרתי שם.

ח'רבּת אצמר

בשעה שמונה ושלושים וחמש דקות שבנו וירדנו בוואדי אַסִּיאח, ויש מבטאים ואדי אַשִּׂיאח (واد الشياح), מערבה־דרומה־מערבה, ואחר כך פנינו דרומה.

בשעה תשע רכבנו מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה תשע ושלושים דקות הגענו לח'רבּת אַצְּמְר (خربة الصمر), גל של משואות בקצה המדרון המערבי ולרגלי הכרמל. שם עמדה לפנים עיירה, שעכשיו היא הרוסה מן המסד עד הטפחות, ולא שרדו ממנה אלא עיי אבנים, רובן גדולות למדי, הפזורים פה ושם. עתה פלשו לאתרה קבוצות צפופות של אֱלות המסטיק, שמעורבות אתן חרובות זקנות ועצי תאנה שגדלו לממדי ענק. בין האתר הזה ובין הים מפריד מישור שרוחבו מגיע אולי לאלף ומאתיים מטר, ומגדלים בחלקו שומשום ובחלקו דורה.

תל אלכּניסה

בשעה תשע וחמישים דקות רכבנו מערבה במישור הגדול שהזכרתי, ואחר כך פנינו דרומה־דרומה־מערבה.

בשעה עשר ועשר דקות המשכנו את דרכנו באותו הכיווּן לצד דיוּנות מכוסות סבכים. הן חוליות למחצה וסלעיות למחצה, ולפנים שימשו כמחצבה.

בשעה עשר וחמישים דקות השקינו את סוסינו מבאר בשם בּיר אלכְּניסה (بير الكنيسة). היא ככל־הנראה עתיקה, אך דומה שחודשה לימים; יש על ידה בְּרֵכה ורהטים להשקיַת העדרים ובהמות העבודה.

לא הרחק ממנה דרומה מתרוממת גבעה מוארכת שגובהה כעשרים מטר ומרחקה משפת הים כשמונים צעד. שמה תל אלכְּניסה (تلّ الكنيسة). היא היתה מוקפת לפנים חומת־גדר ששרדה ממנה רק מקצת המלית לפי שכל אבני הציפוי הוסרו. בתוך המִתחם גדלות עכשיו קבוצות של אֱלות המסטיק, המכסות על שרידי בתים שקרסו. בכל עבר נחפרו מחפורות רבות כדי לעקור אבנים, ואף את אבני השתות. מכיתות שיש אחדות הפזורות פה

ושם מקורן אולי בכנסייה שנמחתה כליל. הדבר היחיד שנשאר שלם הוא בור מים נאה שאורכו עשרים צעד ורוחבו שישה. הוא נחצב בסלע התשתית וטויח כלפי פנים, אבל הטיח נקלף חלקית.

כפי שכבר ציינתי בחיבור אחר, דומני שתל אלכּניסה הוא אתרו של כפר נחום הנזכר אצל וילהלם מצור, ז׳אק מויטרי וגאלפרידוּס דֶה וינוֹ סאלווֹ (ויניזוֹף).

וילהלם כתב:

Volensque (Balduinus rex) per Caesaream redire, accidit quod in loco qui dicitur Petra Incisa, juxta antiquam Tyrum, inter Capharnaum et Dora, oppida maritima, ...praedones et viarum publicarum effractores invenit.[2]

באלדווין הראשון חזר מעכו לאחר כשלון המצור ששם עליה. הוא נע לאורך החוף בכיווּן אל קיסריה. בהגיעו לפֶּטרה אינקיסה, כלומר אל המעבר הצר שנוקר בסלע ממזרח לעתלית, שהיה סמוך לטיר הקדומה, בין הערים הימיות כפר נחום ודוֹר, נתקל במארב של שודדים.

פֶּטרה אינקיסה הרי זה המעבר הצר הידוע בימינו בשם באבּ אלעַג׳ל, שאספר עליו להלן; מעבר המוליך לעתלית ונוגע בה. מדרום לעיר העתיקה דוֹר יושב עכשיו הכפר טַנטוּרה. טיר הקדומה זו לא העיר המפורסמת בשם זה,[3] הרחוקה מאוד מפֶּטרה אינקיסה, אלא הכפר בן ימינו טירה, שאתארו להלן ואשר נבנָה באתרה של עיר קדומה. אשר לכפר נחום, זה היה צריך להיות לפי פסקה זו מחיבורו של וילהלם מצור מצפון לפֶּטרה אינקיסה, על חוף הים, שהרי הוא מוגדר כעיר ימית. ובכן תל כּניסה נראה לי מתאים יפה מאוד לציון הזה.

אשר לז׳אק דֶה ויטרי, הוא מתבטא כך בנוגע לכפר נחום הנדון כאן:

Post praedictas autem quinque urbes Philistiim, sequuntur maritimae civitates et aliae munitiones, Joppe scilicet, Assur, Caesarea Palaestina... Post has, Petra Incisa, sive Districtum, inter Doram et Capharnaum. Est autem alia civitas quae similiter dicta est Capharnaum, juxta mare Galilaeae. Deinde Caiphas sive Porphyria.[4]

ולבסוף נמצאנו למדים מחיבורו של ויניזוֹף שהעיר הזאת, כפר נחום, נחרבה בידי צַלאח אַדִּין, ושהמלך ריצ׳ארד התעכב בה לשעה קלה בדרכו מחיפה, קודם שהגיע למקום בשם Casa angustarum viarum, כלומר קודם שחצה את המעבר הצר המוליך לעתלית:

2 Guillaume de Tyr, l.X, cxxvi. תרגום לעברית ראה להלן, עמ׳ 198.

3 גֵרֶן מתכוון לצור, ששמה בלאטינית טירוּס.

4 Jacques de Vitry, *Gesta Dei per Francos*, édit. Bongars, p. 1071. בעברית: ׳ואחרי חמש ערי הפלשתים באות הערים הימיות ויישובים בצורים אחרים, הלא הן יפו, אַפּוּר, קיסריה של ארץ־ישראל... אחרי אלה פֶּטרה אינקיסה, היא דיסטריקטוּם, בין דוֹר לכפר נחום. ויש עוד עיר הקרויה בשם כפר נחום, על יד ים כנרת. ואחר כך חיפה, היא פּורפיריה.׳

Cum venisset rex obiter ad oppidum Capernaum, quod solo tenus Sarraceni diruerant, descendit ab equo et comedit, interim expectante exercitu: gustabant etiam qui volebant; et statim post carpebant iter inchoatum, usque ad Casam dictam *angustarum viarum*: ibi quippe coangustatur meatus.[5]

משלוש הפסקאות האלה משתמע שעיירה זו, כפר נחום, היתה על חוף הים, מצפון לעתלית ומדרום לחיפה. הואיל ותל כּניסה אכן נמצא סמוך לשפת הים בתווך בין שתי הנקודות הללו, דומני שאינני טועה בזהותי אותה במקום הזה. הקורא יטען שעל השטח הקטן של גב הגבעה הזאת יש מקום רק לעיר קטנטנה. אינני מכחיש זאת. אבל ראשית, אין שלושת ההיסטוריונים האלה אומרים כלל וכלל שכפר נחום דנן היה יישוב גדול; ושנית, הוא היה עשוי להשתרע אז לרגלי התל, ששימש לו אם כך כחקרה. וכי איפה נזהה אותו? אי אפשר בח׳רבּת אֻצָּמר, שרידי עיר שלא היתה מעולם ימית, שהרי לפחות אלף ומאתיים מטר הפרידו בינה לבין שפת הים. אף אי אפשר בתל אַסָּמאכּ, לפי שכבר זיהינו שם את קַלָמון שציין היהודי רבי יצחק חילו. נשאר אפוא רק תל כּניסה, הנראה לי מתאים לציונים בשלוש המובאות שלעיל לפי מקומו על חוף הים, קירבתו לטירה, המכונה ׳טירוּס׳ אצל וילהלם מצור, ולפי מקומו מדרום לחיפה ומצפון לפֶּטרה אינקיסה. אשר לכינוי תל אלכּניסה (גבעת הכנסייה), הניתן היום לגבנון שמכסות החורבות האלה, מקורו ככל הנראה בכנסייה עתיקה, שהיתה באתר הזה ונמחתה, ואשר עוררה מן הסתם לכתחילה את שימת לבם של הערביים.

טירה

בשעה אחת־עשרה וחמש־עשרה דקות רכבנו מזרחה, ואחר כך מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה אחת־עשרה ועשרים וחמש דקות חצינו כרם זיתים קטן, ובשעה אחת־עשרה וארבעים דקות הגענו לטירה (طيرة), ואחרים כותבים ומבטאים תירה (تيرة). בכפר הזה יש כאלף תושב. תחילה סקרתי מסגד קטן, אשר דומה שהיה לפנים כנסייה נוצרית. הוא מכוּון ממערב למזרח, יש בו אולם אחד בלבד, והוא מסתיים בקצה המזרחי באפסיס. נכנסים לתוכו בעד פתח מלבני שמעליו משקוף מונוליתי נאה. הבניין הזה, שנבנה מאבני גזית מהוקצעות היטב, מקורה בקמרון מחודד במקצת שמעליו יש גג שטוח. במקום אחר בכפר הזה נכנסתי לטחנה שגם היא תופסת מקום כנסייה עתיקה אשר נחרבה לשלושה רבעים. לכנסייה הזאת היו שלושה אולמים, ובקצה המזרחי הסתיים כל אחד מהם באפסיס. היא נבנתה מאבנים שהוקצעו בתבנית משוכללת מאוד. רבים מן הבתים נראים בני גילן של שתי

5 Winisauf, *Itinerarium regis Anglorum Richardi*, l.IV, c.xii. בעברית: ׳משהגיע המלך אל העיר כפר נחום, שהסרקיים מחו מעל פני האדמה, ירד מגב הסוס וסעד את לבו, ואז אף מן הצבא הממתין טעם משהו כל מי שרצה בכך; ותכף לאחר מכן המשיכו את דרכם שנפסקה עד למקום המכוּנה ״בית המֵצר״ שהרי שם מוצר המעבר.׳

הכנסיות הללו. באחד מהם, גדול בהרבה מן האחרים ומעוטר מבחוץ בכרכוב בקצה העליון של הקומה הראשונה, דרות עכשיו כמה משפחות. כל פנימו של הבית שופץ. אומרים שזה היה לפנים מושב מושל הכפר. לא הרחק ממנו עומד מסגד שנוסד לפני שלוש מאות ארבעים ושתיים שנה; רוב אבני בניינו מקורן בבתים קודמים.

הרבה קברים חצובים בסלע נראים לאורך המדרון המערבי של הגבעה אשר הכפר הזה ישב עליה.

אשר לשם הקדמון של היישוב הזה, הוא היה ככל הנראה השם הנוכחי עצמו. מכל מקום בימי וילהלם מצור הוא נקרא טירוס, כפי שמוכיחה הפסקה המובאת לעיל מדברי ההיסטוריון הזה: in loco qui dicitur Petra Incisa, juxta antiquam Tyrum. נאמר כאן שפֶטרה אינקיסה היתה סמוכה לטירוס העתיקה. אכן המרחק מטירה לעתלית אינו עולה על שישה קילומטרים וחצי, והכפר נבנָה באתרה של עיר עתיקה, כפי שמעידים הקברים החצובים בסלע הנזכרים לעיל ושפע אבני הבניין העתיקות באתר הזה.

ח׳רבּת מסליה

בשעה שתים־עשרה ושלושים דקות המשכנו את דרכנו דרומה.

בשעה שתים־עשרה וחמישים וחמש דקות ראיתי שרידי כפר שאתרו מחולק עכשיו לכמה חלקות אשר חוצצות ביניהן גדרות של אבנים לא מלוכדות אשר מקורן בבתים שקרסו. אמרו לי ששם האתר ח׳רבּת מַסְליה (خربة مسلية).

בּאבּ אלעג׳ל

בשעה אחת הוספנו לנוע דרומה, ואחר כך מערבה־דרומה־מערבה.

כאן רוחב המישור, מן הקצה המערבי של מדרון הכרמל ועד לים, שני קילומטרים.

בשעה אחת וארבעים וחמש דקות נענו לאורך דיוּנוֹת, לימיננו, שנוצלו לפנים לחציבה.

בשעה שתיים חצינו את ואדי אַדְּסתרה (واد الدسترة). הוא זורם באפיק הנראֶה בצד הים כאילו נחפר בדיונות בידי אדם.

השם הזה, דְסתרה, שכנראה אינו ערבי, נגזר אולי מן המלה הלאטינית Districtum (מיצר).

על יד הנחל עמד מגדל עתיק, שמידות בסיסו החצוב בסלע היו עשרים ושניים צעד על שמונה־עשר. כל מה שנבנָה מעל הבסיס הזה נמחָה כמעט כליל. הבור שסיפק מים לאנשי המגן על המגדל הזה סתום עכשיו. כלפי מזרח היה המגדל מוגן באמצעות חפיר כרוי בסלע. אף הוא היה מוקף חומה, שהיום היא הרוסה כמעט לגמרי.

מקדם נמשך מעבר ממערב למזרח, שנחצב בשרשרת גבעות מסולעות. רוחבו אינו עולה על ארבעה מטרים ואורכו על מאתיים וחמישים מטר. זוהי כעין מנהרה חשופה, כנראה

עתיקה עד מאוד. הדרך הסלולה עטורה בשני צִדיה מדרכות קטנות. בשני קצות המעבר הזה, המזרחי והמערבי, רואים בקירות הסלע כמה חורים נגדיים המעידים לכאורה ששני הקצוות היו סגורים בדלת לפנים. מקום הדלת קרוי עד היום באב אלעַגְ'ל (باب العجل), שם שמכנים בו אף את המעבר כולו. זה מה שקוראים כותבי תולדות מסעי הצלב בכמה מקומות Districtum או Via Stricta. בטרם בנו 'אבירי ההיכל' את המצודה Castrum Peregrinorum היו כנופיות של שודדים תופסות עמדה במעבר המסוכן הזה, ותוקפות את הצליינים העולים ירושלימה או השבים משם. זה המקום שבאלדווין הראשון נפצע בו קשה כאשר חזר לעיר הקודש דרך קיסריה לאחר שחדל מן המצור על עכו.

הנה הפסקה המספרת זאת בחיבורו של וילהלם מצור:

Volensque per Caesaream redire, accidit quod in loco qui dicitur Petra Incisa, juxta antiquam Tyrum, inter Capharnaum et Dora, oppida maritima, qui locus hodie Districtum appellatur, praedones et viarum publicarum effractores invenit. In quos in insidiis latentes vehementer irruens, pluribus interemptis, aliis elapsis fuga, unus casu in regem vibrans jaculum a parte posteriore per cratem costarum cordi vicinum immisit telum, quo ictu eum pene morti tradidit; sed tandem medicorum adhibita sollicitudine, post incisiones et cauteria, salutem recepit aliqualem, ejusdem vulneris certis temporibus recrudescente dolore perpetuo fatigatus.[6]

נמצאנו למדים מפסקה זו שהמעבר הזה נקרא גם פֶּטרה אינקיסה (הסלע המבותר, האבן המבוקעת).

אשר למגדל שתיארתי את חורבתו, הוא נזכר אצל ז'אק מוויטרי, והוא נבנה במקום הזה לצורך ההגנה על הצליינים המשתמשים במעבר:

Versus orientem est turris firma et dudum a Templariis aedificata, et possessa tam guerrae quam treugarum tempore. Turris autem ibidem posita fuit olim propter latrunculos qui in Via Stricta peregrinis ascendentibus in Hierusalem et descendentibus ab ea insidiabantur.[7]

6 Guillaume de Tyr, l.X, c.xxvi, p. 1131. בעברית: 'וכרצותו לחזור דרך קיסריה קרה שבהיותו במקום הקרוי פֶּטרה אינקיסה, על יד טירה העתיקה, בין ערי החוף כפר נחום ודור, אותו מקום הקרוי היום דיסטריקטוּם, נתקל בשודדי דרכים. לאחר שבפורצו לתוך המארב כמה חוסלו ואחרים נסו, אחד נופף פתאום את כידונו ונעצו בגוף המלך מאחור בחוליה קרובה אל הלב, וזו היתה כמעט מכת רצח. אך לבסוף התאושש קמעא בזכות הטיפול של הרופאים, שחתכו וצרבו, אך בכל זאת מפקידה לפקידה חזר והציק לו כאב מן הפצע שכמו נפתח מחדש.'

7 Jacques de Vitry, *Gesta Dei per Francos*, p. 1131. בעברית: 'בפאת מזרח יש מגדל עוז שהקימו זה לא כבר "אבירי ההיכל", ויושבים בו בעת מלחמה כבעת שלום. ולפנים הוצב שם מגדל בגלל שודדי הדרכים שהיו אורבים ב"וִיה סטריקטה" לצליינים העולים לירושלים או היורדים ממנה.'

עתלית

במרחק *שש* מאות מטר בקירוב מן המגדל הזה מוצאים שרידי חומת־גדר ראשונה המחוזקת בכמה מגדלים, בעיקר בפינה הצפונית־מזרחית ובפינה הדרומית־מזרחית. המגדל הצפוני־מזרחי, הנוגע במפרץ הצפוני שיוצר החוף מצפון ללשון היבשה של עתלית, הרוס ברובו. הוא נבנה, כמוהו כחומה שחיזק, מאבנים גדולות. בשנת 1854 ראיתי עוד שרידי שער, חרב היום, על יד המגדל הזה, שאף הוא עצמו יימחה במהרה. אשר למגדל הדרומי־מזרחי, הוא עמד כשמונה מאות וחמישים מטר מדרום לקודם על גבנון מסולע שכל חלקו התחתון הוקצע במאונך בידי אדם, ובצדו המזרחי והדרומי חובק אותו חפיר ברוחב שלושה־עשר מטר, חצוב כולו בסלע. בדפנות הצדדיות של החפיר הזה פעורות גומחות בגדלים שונים, מקצתן קשותות ומקצתן מלבניות. על גב הגבנון הזה, שהוכשר בידי אדם לשמש כתשתית לבניין איתן, נבנה מגדל, שהיום הוא חרב ברובו. הוא צופה כלפי חוץ באבנים גדולות, שחיפו על שכבת מלית עבה, והיה דומה מאוד למגדל שהגן על המעבר המכונה Via stricta, Districtum או Angustae Viae. עכשיו עוטה חורבתו הנטושה סבכי שיחים.

משם נמשכה עוד חומה ממזרח למערב, באורך שלא עלה על שלוש מאות וחמישים מטר. עכשיו לא שרדו ממנה אלא הנדבכים התחתיים, שאף הם עצמם טמונים כמעט לגמרי בחול. החומה הזאת הסתיימה כלפי מערב במזח שרוחבו ארבעה מטרים, ושעל אורכו לא יכולתי לעמוד מחמת הגלים שכיסוהו כאשר סקרתי אותו. הוא מושתת ככל הנראה על שוניות טבעיות ששימשו לו כבסיס, וחלקו הנראה עוד מרוצף אריחים מיושרים באופן מושלם. על האבנים האלה, הנראות בהחלט עתיקות, עמדו עוד מבנים חדשים יותר שנהרסו ושרד מהם רק חלק מן המלית הפנימית. המזח הזה מחלק לשני חלקים את המפרץ שמדרום ללשון היבשה של עתלית — האחד דרומי, מחוץ למתחם שתיארתי; והאחר, הצפוני, מתעגל לפני המתחם הזה. אף על החלק הדרומי של המפרץ הזה סוככים בקצהו הדרומי חרטום קטן ומדפי סלע אחדים. כמו החלק האחר היה אף החלק הזה של המפרץ מסוגר בחומת־גדר שיש אי אלו שרידים ממנה כמה מאות מטרים מדרום לחומה שהזכרתי לעיל, ומכאן שהעיר אשר שתי החומות האלה מתוות את היקפה השתרעה לפנים דרומה מעבר לתחום שתפסה לאחר מכן. שני התחומים מכוסים עכשיו בחלקם הגדול חול דק ועמוק הנערם והולך ושעדיין מבצבצים ממנו פה ושם קווי קירות של בניינים עתיקים. ועוד ראיתי שם: במתחם אחד שתי בריכות חצובות בסלע בחלקן ובחלקן בנויות; ובמתחם האחר באר קדומה למראה, שאת השטח מסביב לה הקצו תושבי עתלית לבית־קברות.

סמוך לקצה הצפוני־מערבי של המתחם האחרון חורג לתוך הים חצי־אי סלעי המפריד בין שני המפרצים שהזכרתי ושעליו ישבה לפנים החקרה של העיר אשר שתי חומות־הגדר התוו יחד את היקפה הגדול ביותר, היקף שהצטמצם לימים בגבולות המתחם הצפוני. בתקופת מסעי הצלב בנו כאן 'אבירי ההיכל', בשנת 1218 בקירוב, מצודה שנועדה להגנת

הצליינים ולפיכך נקראה Castrum או Castellum Peregrinorum, ובאיטלקית Castel Peregrino. החורבה המרשימה של המצודה הזאת משמשת זה כבר כמקור אבני בניין, ואולי בעוד שנים ספורות שוב לא ייֵרָאה מה שאתאר להלן בקצרה.

קודם כול רואים בצד מזרח שרידי חלקלקה בנויה לפני חפיר רחב המלא עכשיו לשלושה רבעים חול. מעבר לחפיר הזה נמתחה לכל רוחב המיצר חומה עבה, מחוזקת בשלושה מגדלים רבועים. היא נבנתה מאבנים גדולות מאוד, מקצתן מזויזות והאחרות מיושרות לחלוטין. מן החֵל הזה עומדים עוד על תִלם חלקים ניכרים. הכניסה לטירה היתה בעד שער בקצה הדרומי של קו ההגנה הראשון הזה, בפינה כנוסה. לאחר שעברת בשער הזה אתה מוצא את עצמך לנוכח שני מגדלים איתנים, האחד מחוי כדי שלושה רבעים ואילו מן האחר נראים עוד שרידים ניכרים. הוא בנוי מאבנים נהדרות, רובן מונחות בלי חומר מלכד [8] ומישקיהן עשוים ללא דופי, והיו בו שני אולמים בעלי קמרון מחודד, זה מעל זה. האולם התחתון שימש בלי ספק כמחסן; קמרונו שוב אינו קיים. קמרון האולם העליון נהרס גם הוא, אבל אפשר עוד להבחין בצלעות הצמודות לכתלים של כמה קשתות שבורות שתמכו בקמרון הזה ושנשענו על ראשי אדם ששימשו כזרועות־תמך. הראשים האלה עכשיו פגומים עד מאוד.

בוודאי היו שני אולמים כאלה, עליון ותחתון, גם במגדל שהיה מקביל לזה שתיארתי, מדרום לו, ושהיה מקושר אליו בכותל ישר.

שני המגדלים היפים האלה, שהיוּ יחד עם הכותל הישר המקשר אותם את החזית המזרחית של הטירה, נזכרים בדברי ז'אק מוויטרי:

Duae turres aedificantur ante frontem castri, lapidibus quadratis et dolatis, tantae quantitatis ut lapis unus vix a duobus bubalis in curru trahatur. Utraque turris centenos habet pedes in longitudinem, septuaginta quatuor in latitudinem. Spissitudo binas includit testudines, altitudo plurimum ascendens promontorii celsitudinem transgreditur. Inter duas turres murus novus et altus cum propugnaculis consummatus est, et miro artificio intrinsecus milites armati per gradus ascendere possunt et descendere.[9]

אשר לקו ההגנה הראשון שציינתי, גם אותו הזכיר הסופר הזה:

8 כך הבנתי את הביטוי relevés en blocage בהקשר הזה.

9 Jacques de Vitry, *Gesta Dei per Francos*, édit. Bongars, p. 1131. בעברית: 'לפני חזית המצודה נבנו שני מגדלים מאבני גזית ישרות זווית, כה גדולות שבקושי הובילו אבן אחת בעגלה רתומה לשני שוורים. אורך כל מגדל היה מאה רגל ורוחבו שבעים וארבע. בחללם יש שתי קשתות, ולגובה הם מתנשאים עד ממעל לחרטום. בין שני המגדלים נבנתה חומה חדשה, גבוהה ומחוזקת, ומִתקן מופלא מאפשר לחיילים חמושים לעלות ולרדת בתוכה.'

Iterum murus paulo distans a turribus extenditur ab uno latere maris ad aliud, puteum habens aquae vivae inclusum.[10]

בצד הדרומי של הטירה ושל החרטום רואים מחסן ענק שקשתותיו חדות במקצת והוא השתמר היטב. הוא משמש כדיר לתושבי עתלית הכולאים בו את עדריהם. גם במקומות אחרים עומדים עוד, לפחות חלקית, מחסנים דומים, המחולקים עכשיו לכמה תאים. הם תפסו כנראה לפנים כמעט את כל היקף הקומה התחתית של הטירה. כמו האולמים העליונים, קירותיהם נבנו ממלית וצופו כלפי חוץ באבנים גדולות פחות או יותר וכלפי פנים באבנים בינוניות, מהוקצעות היטב. מתחת לחזית הדרומית הזאת מתעגל בתבנית חצי עיגול נמל קטן שמזח מרוצף במרצפות גדולות מחלק אותו לשני אגנים. זה היה הנמל הצבאי של המצודה, בתוך הלשון הצפונית של המפרץ המשתרע מדרום לחרטום, שכפי שראינו החזיק גם את הנמל המסחרי של העיר.

בחלק המערבי של לשון היבשה עמד ההיכל של 'אבירי ההיכל' שהזכיר ז'אק דֶה ויטרי:

Oratorium cum palatio et domibus pluribus castrum includit.

כאשר תרתי את ארץ־ישראל בשנת 1854 היו לו עוד שרידים מרשימים; אבל היות שהוא סמוך לים, דבר המקל עוד יותר על טעינת האבנים והעברתן, נגרם לו מאז ועד היום נזק ניכר. אף על פי כן שרד עוד אולם יפה מאוד שאורכו ארבעים צעד ורוחבו שנים־עשר. הקמרונים חדים במקצת ותומכות בהם קשתות פגומות וצלעות מעובדות בדקדקנות רבה הנשענות על זרועות־תמך משולשות. נכנסים לתוך האולם בעד שער בעל קשת חדה, והוא מואר בעד שלושה חלונות שלשניים מהם קשת חדה כלפי חוץ ותבנית מלבן כלפי פנים, ואילו לשלישי תבנית אחת, מלבנית, משני צְדיו. הקירות עבים ביותר; הם מצופים כלפי חוץ באבנים עצומות וכלפי פנים באבנים קטנות מהן בהרבה. לפני האולם הזה, במערבו, על סלעים שפניהם נראים כאילו יושרו, יש ערמות מפולת, שרידי קירות וקשתות שקרסו. קטעי קירות אחרים עודם עומדים על תִלם. היסודות שוקעו בתוך חריצים רחבים ועמוקים שנחצבו בפני הסלע.

הביצור בצד הצפוני של לשון היבשה חוזק בשני מגדלים רבועים.

ולבסוף בערך במרכז הטירה עמדה הכנסייה המתוארת בכתבי ריצ'ארד פוקוק[11] ונוסעים אחרים שהתפעלו מחורבתה. היום היא הרוסה כמעט כליל. עמודי שחם אחדים ושברי שיש מגולפים שמקורם בבניין הזה פזורים פה ושם וממתינים עד שיגיע תורם ויועמסו למשלוח.

10 בעברית: 'עוד חומה משוכה לא הרחק מן המגדלים, מצד אחד של הים עד לצד האחר, והיא סוגרת על באר מים חיים.'

11 Richard Pococke, *Description de l'Orient*, III, p. 165, trad. française

בין כל החורבות הנאדרות האלה דרים תושבי עתלית בבתי מגורים דלים ורעועים. יצא להם שם של שונאי זרים, והמקום הזה, שהיה לפנים מקלט לצלײנים מעורר בהם עתה אימה ופחד. ברם עלי להודות שביקרתי כאן פעמיים בחברת מורה דרך יחיד, וכל ההפרעה לחקירתי הסתכמה בקצת צריחות של נשים וילדים שקיללוני אגב בריחתם בראותם אותי מתקרב.

לפי אַדריכוֹמיוס היתה לשון היבשה של עתלית לפנים אי:

Castrum Peregrinorum, quondam insula in corde maris sita, dicta Petra Incisa.[12]

הדבר אפשרי בהחלט. גבעת החרטום משתפלת מאוד כלפי מזרח, והמפרצים שהיא חוצצת ביניהם יכלו להיות מאוחדים לפנים. ומסתבר שאחר כך נסתם הרווח בין האי והיבשה וכך הוא נעשה לשון יבשה. כפי שכבר סיפרתי, מימי קדם שימשה הלשון הזאת כחקרה וכמעוז לעיר שהשתרעה מזרחה ודרומה, ושאפשר עוד להבחין במִתחמה. נראית לי מאוד הצעתו של המלומד ריטֶר (Ritter), המזהה כאן את קֶרתה, שהנוסע מבּוֹרדוֹ מזכיר כתחנה (mutatio Certha) שמונה מילין מדרום לכף הכרמל. אמנם באמת מפרידים עשרה מילין רומיים בין שתי הנקודות האלה, אך המרחקים בסיפור המסע הזה לא כולם מצוינים בדיוק נמרץ. אשר לשם קֶרתה, הרי זו מלה פניקית שמשמעה עיר.

במקרא נזכרת עיר בנחלת זבוּלֻן בשם קַרְתָּה (ביוונית Καρθά וגם ἡ Κάδης; בלאטינית Cartha). היא הוקצתה ללויים ממשפחת מררי:

ולמשפחות בני־מררי הלויים הנותרים מאת מטה זבולֻן את־יקנעם ואת־מגרשיה את־קרתה ואת־מגרשיה.[13]

ברם דומה שנחלת זבולן לא השתרעה מערבה עד לים, ולכן למרות זהות השמות לפי דעתי אין לבלבל את קרתה הנזכרת בספר יהושע עם היישוב הנזכר בדברי הנוסע מבּוֹרדוֹ במלים mutatio Certha. לעומת זאת מתקבל יותר עלהדעת שזו האחרונה היא המצוינת אצל אֶוסבּיוס ואצל הייֶרוֹנימוּס הקדוש בשם מגדיאל שבין דור ובין עכו.

ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳ כתוב כך בערך מגדיאל:

Μαγδιήλ, κλήρου Νεφθαλείμ· καί ἐσ̃τι νῦν κώμη μεγάλη ἀπὸ θ' σημείου Δώρων ἀπιόντων εἰs Πτολεμαΐδα.

מגדל־אל. בנחלת נפתלי. והוא היום כפר גדול ט׳ מילים מדֹאר בלכתך לעכו.

הייֶרוֹנימוּס הקדוש תיקן בתרגומו את הפסקה הזאת כך:

12 Adrichomius, *Theatrum Terrae sanctae*, p. 37. בעברית: ׳מצודת הצליינים, לפנים אי בלב הים המכוּנה פֶּטרה אינקיסה.׳

13 יהושע כא:לד.

Magdiel, in tribu Nephtalim, et hodieque parvus vicus ostenditur in quinto milliario Dorae pergentibus Ptolemaidem.[14]

לאמיתו של דבר המרחק מדור לעתלית הוא קצת יותר משישה מילין, ועלינו לקבל ממוצע בין הנתונים של אֶוסביוס ושל היירוֹנימוּס הקדוש.

מכל מקום למגדיאל (בעברית מִגְדַּל אֵל) דנן, שם המציין שמדובר ביישוב מבוצר, אין כל זכר במקרא, שהרי לא צריך לבלבלו עם העיר בשם זה בנחלת נפתלי לפי שהחוף מדור ועד להר הכרמל לא השתייך מעולם למטה הזה.

כפי שכבר סיפרתי, בתקופת מסעי הצלב ניצלו 'אבירי ההיכל' את החורבות הגדולות שמצאו באתר הזה כדי להקים בו מבצר איתן שכונה בשמות שונים: Castrum או Castrum filii Dei,|Districtum, Lapis Incisus, Petra Incisa, Castellum Peregrinorum. מז'אק מוויטרי, המספק לנו פרטים חשובים בנדון זה, נמצאנו למדים שאגב סיחורי החרטום לצורך בניית הביצורים גילו 'אבירי ההיכל' מתחת לחול את הנדבכים התחתיים של שתי חומות עתיקות, אחת ארוכה ועבה והאחרת קטנה ממנה, ובין שתי החומות האלה כמה מעיינות של מים מתוקים. הם גילו שם גם כמות גדולה של מטבעות שחקוקות עליהם אותיות לא מוכרות להם, שהיו כנראה פניקיים או עבריים, והרבה אבנים, בוודאי שרידי בניינים שנהרסו.

Templarii cum Gualtero de Avesnes et paucis auxiliatoribus peregrinis et hospitali de domo Theutonicorum Castrum Peregrinorum, quod olim Districtum appellabatur, firmare coeperunt, quod situm est in diocesi Caesariensi inter Caiphas et Caesaream: promontorium amplum et latum mari imminet, munitum naturaliter scopulis. Situs loci talis est ad aquilonem, occidentem et austrum... Templarii ex adverso promontorium fodientes et deportantes, laborantes per septem hedbomadas, tandem ad fundamentum primum pervenerunt, ubi murus antiquus, longus et spissus, apparuit. Inventa est pecunia in moneta modernis ignota, collata beneficio Dei Filii Patris militibus suis, ad allevandos sumptus et labores. Deinde in anteriori parte arenam effodientes et deportantes, alius murus brevior inventus est, et inter commurorum planitien fontes aquae dulcis largiter ebullierunt; lapidum etiam et caementi copiam Dominus ministravit.[15]

14 התיקון הוא שהכפר מתואר כקטן, והמרחק הוקטן לחמישה מילין.

15 Jacques de Vitry, *Gesta Dei per Francos*, p. 1131, édit. Bongars. בעברית: 'אבירי ההיכל יחד עם גבאלטֶרוּס מאֶבֶן ומעט עוזרים מן הצליינים ומן האכסניה הטֶבטוֹנית החלו לבצר את "מצודת הצליינים", שנקראה לפנים דיסטריקטוּם, אשר במחוז קיסריה, בין חיפה לקיסריה — חרטום גדול ורחב הבולט הימה ומבוצר בצורים טבעיים. כזה הוא האתר כלפי צפון, מערב ודרום... שבעה שבועות חפרו "אבירי ההיכל" על החרטום וסיחו אותו עד שהגיעו אל היסודות הראשונים, ושם נגלתה לעיניהם חומה עתיקה, ארוכה ועבה. מצאו כסף במטבעות לא ידועים לבני זמננו, שניתן כגמילות חסד לאבירי בן האלוהים כדי להקל מעול הוצאות העבודה. אחר כך חפרו והסיעו את החול מן החלק הקדמי [של החרטום], וגילו עוד חומה, קצרה יותר, ובשטח שבין החומות מעיינות שוצפי מים מתוקים בשפע; וגם שפעת אבני גזית ואבני גוויל סיפק להם "האדון".'

היתה אפוא באתר הזה מצודה קדומה, ש׳אבירי ההיכל׳ השתמשו שנית באבני בניינה. אני נוטה בהחלט לחשוב כי חלק מאבני הגזית המזויזות והגדולות שרואים בשרידי הטירה שבנו בעתלית מקורן בחורבות העתיקות אשר מצאו באתר הזה. אכן הצלבנים לא השתמשו בדרך כלל בבנייתם באבני מידות אלא במקום שמצאו כאלה זמינות במפולת חומות או בניינים.

כמעט שהסתיימה בניית ׳מצודת הצליינים׳, וכבר ניסה לשוא לצור עליה, בשנת 1219, הסולטן מַלְכּ־מֻעַש׳ם (Malek-Mohadam). עשר שנים לאחר מכן ניסה להשתלט עליה הקיסר פרידריך השני, אבל ׳אבירי ההיכל׳ סירבו בכל תוקף למָסרה לו והוא נאלץ לוותר על הגשמת שאיפתו זו. המצודה הזאת היתה המבצר האחרון שהחזיקו הנוצרים בארץ־ישראל — אחרי שעכו נפלה ביד המוסלמים בשנת 1291 נשארו עוד ׳אבירי ההיכל׳ שבועות אחדים בטירה הזאת, ואחר כך לכדה מַלְכּ אלאַשרַף והחריבה.

בימינו הרבו להפיק מחורבותיה העצומות, כמו מקרן השפע, אבנים לקימום הביצורים של עכו.

פרק שישים ושניים

עין אלחוץ׳ — אלבסתאן — ח׳רבת אם אשקף — ח׳רבת דובל — ח׳רבת ספאח׳א — ח׳רבת אם אדינאת — ח׳רבת מאקורא — ח׳רבת נאצוץ — אג׳זם

עין אלחוץ׳

בשעה חמש בבוקר לקח מתורגמני את המטען ופנה הישר אל אַג׳זִם, ואילו אני יצאתי מחורבות עתלית, שבניהן לנתי בלילה, ופניתי בחברת מורה דרך לעלות פעם נוספת על הכרמל ולסקור על ההר הזה עוד אתרי חורבות שלא פקדתים עד כה.

מגמת פנינו היתה בתחילה מזרחה.

בשעה חמש וחמש־עשרה דקות החילונו לעבור את המעבר שכותבי תולדות מסעי הצלב קראו לפנים בשם ׳וִייה סטריקטה׳ או ׳דיסטריקטוּם׳.

בדיוּנות המסולעות שמצפון ומדרום למעבר הצר הזה — אשר נחצב לפנים ביניהן בידי אדם בסלע התשתית — ניכר שהן נוצלו עד למרחוק כמחצבות, ומהן נלקחו אבני הענק ששימשו לבניית מגדיאל הקדומה, שהיתה לימים mutatio Certha, ואחר כך ׳קאסטֶלוּם פֶּרֶגרינוֹרוּם׳ של הצלבנים ועתלית של הערביים.

בשעה חמש ועשרים דקות רכבנו מזרחה־דרומה־מזרחה ואחר כך מזרחה בעמק שפר וזרוע דורה.

בשעה חמש וחמישים דקות הגענו עד מרגלות הכרמל והחילונו לעלות על ראשית מדרוניו.

בשעה חמש וחמישים ושבע דקות הגענו לעין אלחַוץ׳ (عين الحوض), מעיין חבוי בתוך פיר לא עמוק. על ידו יש רהט שבור, ומכאן שמו. במרחק צעדים אחדים משם יש כפר ששמו כשם העין עצמה, והוא מוקף חומת־גדר קטנה. בתי הכפר הזה בנויים מחומר ומאבנים קטנות. מספר תושביו מאה ועשרים.

אלבסתאן

בשעה שש ועשר דקות המשכנו את דרכנו מזרחה ועלינו עלייה כמעט רצופה בתוך חורש צפוף של אלונים מצויים ואֵלות המסטיק, שפזורים בו קצת אורנים.

בשעה שש וחמישים דקות הגענו לאלבסתאן (البستان), כפר נטוש על רמה. הוא היה

מוקף בוסתני זית, תאנה ורימון, שאף הם נותרו מוכרים. הם מוקפים משוכות צבר. בשעת ביקורנו היו כל העצים האלה מאכולת לנחילי ארבה.

ח׳רבת אם אשקף

בשעה שבע הוספנו לעלות מזרחה.

בשעה שבע ועשרים וחמש דקות דרכנו על חורבות כפר גדול מן הקדום, ושם האתר ח׳רבת אֻםּ אַשַּׂקֶף (خربة امّ الشقف). בין הבתים החרבים למחצה והשוממים מאין יושב מיתמר דקל זקן. יש כאן כמה בוסתני תאנה, זית ורימון אשר התגבים לא השאירו עליהם אף עלה אחד שלא כורסם. בבקעה סמוכה לכפר הזה מפכה מעיין בשם עין אֻםּ אַשַּׂקֶף (عين امّ الشقف).

ח׳רבת דוּבּל

בשעה שבע וחמישים דקות הוספנו לעלות מזרחה. אגב אורחא הבחנתי פה ושם בעקבות מסילה עתיקה.

בשעה שמונה ושמונה דקות ראינו באר המספקת מים לכפר דאליה (دالية), כפר שכבר הזכרתי, והנחנו אותו לשמאלנו. משם טיפסנו דרומה במדרון מכוסה עצי תאנה ורימון וגפנים, שתושבי דאליה מעבדים בשקידה.

בשעה שמונה ועשרים וחמש דקות הגענו לבמה רמה ונאה, אחת מפסגות הכרמל, שהמבט מעליה מקיף את מרבית השרשרת ההררית הזאת. עכשיו היא משובשת באֵלות המסטיק ובאלונים מצויים ננסיים; ברם בתוך החורש הצפוף הזה מצויים שרידי עיר גדולה שנמחתה כליל. כל מה ששרד ממנה אלה גלים נִצים של אבנים בגדלים שונים, שרגלי המהלך באתר מתנגפות בהן. פה ושם פזורים עוד שברי שיש, מעורבים עם אבנים רגילות יותר. ראיתי גם ארון קבורה שבור בלי מכסה ומין גלילים גדולים של אבן גיר פשוטה, שנועדו אולי לפנים לכתישת זיתים בבית־הבד.

אתר החורבות הזה קרוי עכשיו ח׳רבת דוּבּל (خربة دوبل). לפי דברי הדרוזי מדאליה שהראני אותו הוא הגדול ביותר על הכרמל, וזה כבר באים ליטול ממנו אבנים לבנייה במקומות אחרים. איזו עיר קדומה היתה כאן? אני כשלעצמי נוטה לזהות באתר הזה את שרידי העיר המכונה אצל פליניוס בשם כרמל, כשם ההר כולו, שהיתה מבחינה מסוימת העיר הראשה לגבי הערים והכפרים הרבים שהיו פזורים על ההר הזה:

Promontorium Carmelum, et in monte oppidum eodem nomine, quondam Ecbatana dictum.[1]

פליניוס מספר כאן שהעיר הזאת, כרמל, נקראה לפנים גם אֶקבַּאטַאנה. אם כן, כלום

1 Pline, *Histoire naturelle*, l.V, c.xvii

היא היא אֶקבּאטאנה שבסוּריה אשר מזכיר הֶרוֹדוֹטוס בספר השלישי של חיבורו ההיסטורי? על זאת אין תשובה בפי.

אכן אלה דברי הֶרוֹדוֹטוס: ׳קאמבּיסיס מלך הפרסים מת באֶקבּאטאנה אשר בסוּריה. המלך הזה דרש לפני כן, במצרים, באוֹראקל המפורסם שבבּוּטוֹ, והוגד לו כי ימות באֶקבּאטאנה. בהיותו משוכנע שהכוונה לאקבּאטאנה בירת מָדַי שיער בנפשו שיאריך ימים על כס מלכותו. ברם הגורל רצה שהקץ, אשר לפי דעתו היה צפוי לו במדי, יקיץ עליו בסוּריה. אכן כאשר עבר את סוּריה בדרכו חזרה ממצרים לפרס שהה זמן מה באקבּאטאנה. כיוון שנודע לו על המרד של סמֶרדיס המתחזה, החליט לשוב מיד עם חילו לשושן. בעלותו על סוסו כדי לצאת לדרך נשלפה חרבו מנדנה, והוא נפצע קשה ונאלץ להישאר בעיר הזאת. משׁשאל מה שמה, השיבו לו — אקבּאטאנה. אז הבין את כוונת האוראקל ואיבד כל תקוה; הוא הסדיר את כל ענייני ירושתו וגווע כעבור זמן קצר.׳[2]

ח׳רבּת סמּאח׳א

בשעה עשר עזבנו את רמת דוּבָּל. במדרון שירדנו לאורכו דרומה־מזרחה הבחנתי שחצבו בסלעיו לפנים לשם הפקת אבני בניין. משם נוקרו האבנים ששימשו לבניית העיר אשר סיפרתי עליה לעיל בקצרה.

לאחר שתעינו שעה קלה בגלל טעות של מורה דרכי על גדות גיא בשם ואדי אַנַּחל (واد النحل), רכבנו דרומה־מערבה במשעול רב מעקשים, עטור סבכי שיחים.

בשעה עשר וחמישים וחמש דקות הנחנו את הנחל לימיננו, ובשעה אחת־עשרה ועשרים וחמש דקות, לאחר שחצינו דרומה מישור קטן מעובד, חנינו לרגע בח׳רבּת סַמּאח׳א (خربة سمّاخا). כאן — במקום נאה שהמבט מגיע ממנו הרחק עד לים במערב, וכלפי דרום מעֵבר לכרמל נשקף מרחב עצום של גבעות ובקעות — ישבה כמו אמפיתיאטרון המקיף בקעה עיירה אשר שמה הקדמון לא נמסר לנו כלל, אלא אם כן התגלגל, כמות שהוא או בשינוי, בשם החדש שרשמתי לעיל.

אלונים, חרובות וסבכי פטל פלשו לחלקים רבים של אתרה. עיי מפולת, שרידי בתים שקרסו, פזורים על פני כל השטח. רואים כאן כמה גלילים גדולים של גיר פשוט, דומים לאלה שהזכרתי בתאורי את ח׳רבּת דוּבָּל. ברם מעל לכול מושכים את שימת הלב שרידי שני בניינים שנבנו מאבני גזית. אחד מהם היה מכוּון ממערב למזרח, ואילו האחר — מדרום לצפון.

לתוך זה האחרון, אשר מכיוונו משתמע שאולי היה בית־כנסת קדמון, נכנסו בעד שער מלבני יפה שמעל מזוזותיו המונוליתיות היה משקוף נהדר, מעוטר בכרכוב של ׳קרוֹסֶטים׳

2 Hérodote, *Histoires*, l.III, c.lxiv. גם אצל גרן מובאה זו ניתנת בגוף הטקסט במרכאות, ולא בשורות נפרדות ובאות קטנה. תרגמתי לעברית מן התרגום הצרפתי שהוא מביא.

מעוצבים בדיקות מרובה ובהתאמה לכרכובים דומים המעטרים את המזוזות עצמן. שרדו רק הנדבכים התחתיים של כותלי הבניין הקטן הזה, לפי שהאחרים הוסרו. באבני הגזית הנאות שרואים בו יש אחת הראויה לציון כיוחד. בתוך כמין מסגרת שהותוותה עליה עוצבה תבנית מזבח ושתי חיות, אחת כימין לו ואחת לשמאלו, אשר בגלל פגימותן אפשר אך לומר שהן דומות לאריות. נוסף לכך גלוף בכל אחד מן הקצוות הצדדיים של המסגרת הכלבנית סהרון משובץ בתוך משולש. התבליט הזה מקורו בלי ספק באיזה בניין של עברים, שאת מקומו תפס כנראה הבניין הנראֶה לי כבית־כנסת עתיק.

על יד ח׳רבת סַפאח׳א אין שום עין, אבל בורות חצובים בסלע סיפקו מים לתושבי העיירה.

ח׳רבת אם אזינאת

בשעה שתים־עשרה ועשרים וחמש דקות המשכנו את דרכנו דרומה, והוספנו לרכוב בתוך סבכים גבוהים, של אַלות המסטיק ובעיקר של אלונים מצריים נסיים.

בשעה שתים־עשרה וארבעים וחמש דקות הנחנו לשמאלנו אגב ירידה אתר חורבות מטושטשות בשם ח׳רבת אֻםּ אַזֵינאת (خربة ام الزينات).

ח׳רבת מאקורא

בשעה שתים־עשרה וחמישים וחמש דקות הוספנו לרדת, ומגמת פנינו היתה מערבה־דרומה־מערבה.

בשעה אחת וחמש דקות החילונו שוב לעלות, אך במדרון מתון, דרך חורש עבות של אַלות, אלונים מצריים ואלונים המכונים *Quercus cerris* ו־*Quercus oegilops*.

בשעה שתיים, לאחר שירדנו לעמק, חנינו כדי לאפשר מנוחה לסוסים על יד באר בשם ביר אלמוילה (بير المويلة).

בשעה שתיים ושלושים דקות רכבנו מערבה לאורך העמק הזה, שנחפרו בו בארות ברווחים מסוימים. פזורים בו אלונים נהדרים וחורבות זקנות.

בשעה שתיים וחמישים וחמש דקות היתה לימיננו גבעה מכוסה קצת חורבות. שם האתר ח׳רבת מאקורא (خربة ماقورا).

ח׳רבת נאצוץ

קצת הלאה צפונה, על גבעה סמוכה יש אתר חורבות גדול יותר, הוגד לי כי שמו ח׳רבת נאצוץ (خربة ناصوص).

אג׳זם

בשעה שלוש הגענו לאְג׳זְם,[3] הכפר שנטו בו את אוהלי ללינת לילה. יש בו כאלף תושב.

בפתחו של מסגד ראיתי עמוד שיש שמקורו באיזה בניין עתיק.

לרגלי הגבעה שהכפר הזה יושב עליה משתרעת בקעה עטורה עצי זית. במרכזה יש באר מרובעת גדולה, בנויה מאבנים בינוניות בתבנית משוכללת. מעל הבאר בנוי קמרון שבגגו פעורים שני פתחים לשאיבת המים.

סמוך לשם יש בְרֵכה שיצאה מכלל שימוש והיא סתומה למחצה. צעדים אחדים מעבר לה ניכרים קווי הקירות של מגדל עתיק, בנוי מאבנים גדולות, שאורכו חמישה־עשר צעד ורוחבו עשרה.

3 Ikzim. גרן לא נתן כאן את השם בכתב ערבי.

פרק שישים ושלושה

צרפנד — כפר לאם — עין ע׳זאל — ח׳רבת צנובּרא — ח׳רבת אפלימאניה — אשפאיא — אם אתוּת — ח׳רבת חנאנה — צבּארין — זמּארין — אלפרידיס — תנתוּרא, לפנים דורה

צרפנד

ב־19 ביוני, בשעה ארבע וחמישים דקות בבוקר, עזבנו את אַג׳זִם ורכבנו דרומה־מערבה בעמק שפר שמגדלים בו עצי זית נהדרים וחיטה.

בשעה חמש וחמש־עשרה דקות פנינו מערבה.

בשעה חמש ועשרים דקות הנחנו לימיננו, בפאת מערב־צפון־מערב, בריחוק שני קילומטרים בערך, את הכפר צרפנד (صرفند). בשנת 1863 כבר סקרתי את הכפר הזה, היושב על גבעת טרשים שצלעותיה נוצלו לפנים לחציבה. מספר תושביו אינו עולה על שלוש מאות. הבתים בנויים בנייה גסה. כמה קברים מוסלמיים בבית־הקברות הסמוך מכוסים לוחות אבן עתיקים נאים.

בשם צרפנד קרוי גם אתר חורבות היישוב הקדום Sarephtha הקרוב לצידון, שהתפרסם בזכות שני נִסים אשר חולל בו אליהו. הא ראיה שגם הכפר הנדון כאן נקרא לפנים בעברית צָרְפָה או צָרְפַת (ביוונית Σαρεπτά, Σαρεφθά; בלאטינית Sarephtha, Sarepta). המלה העברית הזאת משמעה מפעל להתכה וצריפה של מתכות. יש אפוא יסוד להניח כי לפניקים היו לפנים בשני היישובים הללו מפעלי צריפה כאלה, שנחרבו כליל לפני עידן ועידנים, אבל שעל קיומם אז דומה שמעיד השם צרפנד, אשר נגזר בעליל מן המלה צרפת או צרפה.

כפר לאם

הנחנו לימיננו את כפר לאם (كفر لام), כפר היושב אף הוא על גבעת טרשים, מהלך לא יותר מעשרים דקות מדרום לקודם. גם מספר תושבי הכפר הזה כשלוש מאות. את כל גב הגבעה מקיפה חומת־גדר מחוזקת במגדלים חצי עגולים, הבנויה מאבנים קטנות אך מהוקצעות היטב ומתואמות יפה. היא הוקמה בלי ספק בתקופת מסעי הצלב. המתחם מחולק עכשיו לכמה מדורים, שכל אחד מהם שייך למשפחה אשר איוותה לה מושב בו.

עין ע׳זאל

בשעה חמש ועשרים וארבע דקות עלינו במדרון תלול יחסית מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה חמש ושלושים דקות הגענו לעין ע׳זאל (عين غزال), כפר שיש בו מאתיים ותשעים תושב, והוא מחולק לשני רבעים. על צלעות הגבעה שהוא מכתיר נראים קצת בוסתנים וחלקות טבק. מתחת לסלע נובע המעיין שהיישוב קרוי על שמו. יורדים אליו בכמה מדרגות.

ח׳רבת צנוּבּרא — ח׳רבת אָסלימאניה

בשעה חמש וחמישים דקות חזרנו וירדנו ממרום הגבעה דרומה.

בשעה שש הנחנו לשמאלנו אתר חורבות מטושטשות בשם ח׳רבת צְנוּבּרא (خربة صنوبرا), ואחר כך חצינו נחל בשם ואדי אַנִּמר (واد النمر).

בשעה שש ושלושים דקות, לאחר שעברנו שתי גבעות, הגענו לח׳רבת אָסְלימאניה (خربة السليمانية). באתר הזה יש קווי קירות של כמה מִתחמים קטנים, בנויים מאבנים גדולות למדי, בראש תל המתרומם בלב עמק פורה.

אשפאיא

בשעה שבע ועשר דקות המשכנו את דרכנו מזרחה־דרומה־מזרחה ואחר כך דרומה בעמק שמגדלים בו חיטה ושומשום, והוא עטור חורשים של אלוני התבור (*Quercus oegilops*), אלונים מצויים ועצי חרוב.

בשעה שבע ושלושים וחמש דקות הנחנו בצד דרום־מערב, על גבעת טרשים, כפר בשם אִשפאיא (اشفايا). כך כינהו מורה דרכי, ואילו ערבי אחר אמר לי ששמו כְּפאיא (كفايا).

אם אתּות

בשעה שבע וארבעים ושתיים דקות, לאחר שחצינו נחל של כלום, העטור שיחי אברהם, הגענו לאֻם אַתּוּת (امّ التوت), כפריר בן עשרים בית בקירוב, שנבנה באתרו של יישוב קדום, כפי שמעידים הטיב והתבנית של האבנים אשר שימשו לבניית הבאר והמשוקעות פה ושם בבתי המגורים של הכפר הדל הזה, הבנויים כשהם לעצמם בנייה גסה מאוד. בעיקר שמתי לב לשרידי וַלִי מוסלמי המוקדש לשיח׳ מֻחַמַּד אלעַג׳מה (شيخ محمد العجمة), ואשר המחראב הקשות שלו נבנָה מאבני גזית עתיקות למראה. על ידו יש שני שברי עמודים. עץ תאנה זקן, אשר הכה שורש בשטחו שנחשף, ממלא את כולו.

ח׳רבת חנאנה

בשעה שבע וחמישים דקות עלינו עלייה מתונה מזרחה.

בשעה שמונה העלייה נעשתה תלולה יותר.

בשעה שמונה ועשר דקות רכבנו צפונה־צפונה־מזרחה, ובדרכנו ראינו פה ושם אלוני התבור נהדרים.

בשעה שמונה וחמש־עשרה דקות ראיתי בצלע גבעה שרידי כפר קטן שנהרס כליל, והוגד לי כי שם האתר ח׳רבת חַנאנה (خربة حنانة). במרחק מה ממנו, בבקעה, יש באר לא עמוקה ובנויה בנייה גרועה בשם בּיר חַנאנה (بير حنانة).

צבּארין

בשעה שמונה ושלושים וחמש דקות רכבנו במשעול מזרחה, אחר כך דרומה ותכף לאחר מכן דרומה־דרומה־מזרחה. בדרך זו עברנו גבעות מכוסות אלוני תבור נאים. בשעה תשע ושלושים דקות הגענו דרך עמק שמגדלים בו שומשום לבאר בנויה מאבני גזית מהוקצעות היטב בשם בּיר צַבּארין (بير صبّارين). לצדה ניכרים קווי הקירות של מגדל קטן.

מן הבאר הזאת, שנקורים בה מימי מעיין שופע, יצאה לפנים אמת המים שהשקתה את קיסריה, אמה תת־קרקעית בחלקה ובחלקה מעל פני הקרקע, הכול לפי תבליט פני הקרקע בתוואי שלה.

למטה משם מגירים עוד שני מעיינות את מימיהם לגיא בצל עצי תאנה עצומים, ועלוותם הצפופה הזמינה אותנו למצוא מחסה מלהט השמש לשעה קלה בצלו של אחד מהם. אשר לכפר צַבּארין, מספר תושביו כאלף. בתיו קטנים ובנויים בנייה גרועה מאבן ומחומר.

זמּארין

בשעה אחת־עשרה עקרתי, לא בלי מאמץ רב, את מורה דרכי מן המחסה המרענן והנעים שנחנו תחתיו, והמשכנו את דרכנו צפונה־מערבה ואחר כך מערבה בין גבעות מכוסות אלוני התבור; אחר כך רכבנו בבקעה שגם בה פזורים אלוני התבור נהדרים, המתפתלת בין גבעות עוטות חורש שבו שולט האלון המצוי.

בשעה שתים־עשרה ושלושים דקות אילצונו החום והעייפות לתנות שנית, תחת אלון זקן.

בשעה אחת ושלושים דקות המשכנו את דרכנו מערבה.

לאחר שעברנו, בשעה אחת ושלושים וחמש דקות, מתחת לכפר אֶשפאיא והנחנוהו לימיננו, פנינו דרומה־מערבה.

בשעה אחת וארבעים דקות ראינו לשמאלנו, על גבעה אחרת, את הכפר זַמארין (زمّارين). הוא עכשיו נטוש.

אלפרידיס

בשעה אחת וארבעים וחמש דקות המשכנו את דרכנו מערבה.
בשעה שתיים ועשרים וחמש דקות הגענו לאלפְרידיס (الفريديس), כפר קטן, בנוי בנייה גרועה מאוד בצלע גבעה ועל ספ מישור רחב ידיים. יש בו מאה וארבעים תושב; רובם רועים או חוטבי עצים, ויש גם אחדים עובדי אדמה.
בשעה שתיים ושלושים ושבע דקות, בחצותנו את המישור הזה מערבה־צפונה־מערבה, עברנו מצפון לגבעה מוארכת קטנה שלפנים עמדה עליה מצדית של כלום בשם קַצר אלמַזרַעא (قصر المزرعة).

תנתורא, היא דורה לפנים

בשעה שתיים וארבעים ושלוש דקות חצינו מדף סלע עצום המשתרע מדרום לצפון לאורך שלושה קילומטרים, ששימש לפנים כמחצבה. כרו בו גם הרבה חדרי קבורה.
בשעה שתיים וחמישים וחמש דקות חנינו בתַנתורא (طنطورا). הכפר הגדול הזה, שיש בו כאלף ומאתיים תושב, נבנָה בחלקו הגדול מאבני בניין שהובאו מן העיר הקדומה דור (או דורה), שהוא יושב מדרום לאתרה ושומר על שמה בשינוי קל. המלה תַנתורא היא סירוס של דַנדורא, שם שנגזר מדורה או דורה. המצדית ששוכן בה המושל (מֻתסַלִם) מוקפת חומות עבות מאוד שפעורים בהן חרכים. זה בניין מוסלמי מט לנפול. יש כאן גם שני מסגדים חרבים למחצה. בתוך אחד מהם יש כמה עמודי שחם עתיקים בעליל.
לפני הכפר מתעגל מעגן, ובבואנו עגנה בו ספינה קטנה. לצד הים הפתוח מגינים עליו שלושה או ארבעה איים קטנים מפני הרוח המערבית, והם מפיגים את עצמת הגלים. נוסף על כך מגינה עליו בצדו הצפוני שן סלע הבולטת לתוך הים בתבנית חרטום. הכף הזה נוצל פה ושם לחציבה. על החול המכסה את פניו נקלטו חבצלות רבות, ונודף מהן ריח ניחוח.
בריחוק מה מצפון למעגן הזה רואים את הנמל העתיק של דורה, שתוחמים אותו שני חרטומים אשר שני מזחים היוּ להם לפנים המשך הלאה לתוך הים. המזח הדרומי נהרס כמעט כליל, ואילו מן הצפוני יש עוד שרידים אחדים בנויים מאבני גזית גדולות. החרטום שזה האחרון נמשך ממנו היה מבוצר לפנים. סמוך לקצהו, בנקודה הגבוהה ביותר, מבחינים בשרידי מגדל גבוה, בנוי מאבנים בינוניות מתואמות יפה מאוד, שלפי מראהו נבנָה לא לפני תקופת מסעי הצלב. ממערב ולרגלי החרטום הזה נכרו כמין שני אגנים קטנים המשמשים גם כחפירים מצד זה למגדל שהזכרתי. אמנם בקטע הכותל העצום, שריד המגדל הזה, ניכר — הן לפי טיב הבנייה והן לפי קשת חדה הנראית בו — שהוא הוקם

כאמור בתקופת מסעי הצלב; אבל מבני התשתית שמכסה צלע החרטום הזה הם עתיקים הרבה יותר, ומכאן שהוא בוצר אל נכון כבר בימי קדם.

ממזרח למשואות המגדל הזה, על גב הכף, תקועים עדיין באדמה כמה נציבי עמודים פגומים. הלאה מזרחה ניכרים עקבות חפיר שנסתם לשלושה רבעים, ומעבר לו מונחות על החול כעשר חוליות גדולות של עמודי אבן.

למרגלות המגדל הזה, מצפון לו, יש מבנה איתן יחסית ששימש כנראה כקרפיף ימי. זה מֻתחם מלבני שחומתו עומדת עוד חלקית; היא בנויה מאבנים נהדרות, מהוקצעות באופן מושלם, ועליהן ציפוי שיכבה עבה של צרורות המלוכדים במלט מצוין.

בן מצר למבנה הזה היה עוד אחד, קטן ממנו אך בנוי באותו האופן, והוא עכשיו חרב לשלושה רבעים. סמוך לשם מונחים לוחות אבן עצומים כמדרגות המוליכות לרציף הבנוי מאריחי ענק.

הלאה צפונה חורג כף קטן אל תוך הים. אבנים גדולות אחדות, מסותתות היטב, עודן מונחות שם באתרן. עוד הלאה משם צפונה רואים, מסביב לעוד מפרץ קטן, קודי קירות של מחסנים בנויים מאבני גזית נאות. אי קטן מגן על המעגן הזה מפני הרוחות הנושבות ממערב.

בהמשך הדרך צפונה לאורך החוף מגיעים לכותל ארוך המגיע לים כמין סכר ולרציף של אריחים גדולים. מאחורי זה יש עוד מעגן שלישי, בתבנית חצי עיגול, שגם עליו מגן אי קטן מפני רוחות המערב. סביב סביב מוטלים בחול כחמישה־עשר עמודים על בסיסיהם הרבועים. בצד מערב, בקו מקביל לחוף, משתרע רכס חוליות לאורך כל הדרך שעברנו, שאני אומד אותו באלף ומאתיים מטר. זה היה אורך העיר הקדומה, ורוחבה ביבשה היה כשש מאות ושבעים מטר. החומה שהקיפה אותה נמחתה כמעט כולה מן המסד עד הטפחות, ותחומה מכוסה עכשיו סבכים בחלקו הגדול. לא זו בלבד ששוב אי אפשר לעמוד על מערכה הפנימי, אלא אף כל בתיה הציבוריים והפרטיים נהרסו כליל. מחפורות רבות מספור בכל השטח המרוטש הזה הן עדות לעקירה מן היסוד של בתים שהיו בו לפנים. עם זאת פזורות עוד פה ושם אבנים נאות אחדות הממתינות עד שיסיעון, וכן מספר מסרים של נציבי עמודים שבורים וחוליות של עמודים, רובם אכולים עד מאוד בשיני הזמן.

במרחק קילומטר אחד לכל היותר מחורבות דורה מזרחה משתרעות מחצבות רחבות ידיים בשרשרת הגבעות שכבר הזכרתי. משם נוקרו כל האבנים לבניין העיר. שם היה גם בית־הקברות של העיר הזאת. הרבה מאוד מן הקברים האלה השתמרו יפה מאוד, אבל כולם נשדדו. מקצתם פשוטים ואחרים מחזיקים כמה חדרי קבורה. הכניסה אליהם צרה ומלבנית, ולפניה בדרך כלל כמין פרוזדור קטן בצורת גנוגנת קשותה. בתוכם יש כוכי קבורה או ארונות דמויי שוקת שמעל כל אחד מהם יש קמרון עגול. המתים הונחו שם כשראשם נסמך על כמו כרית שעוצבה בעובי הסלע אגב חציבת הארונות האלה. בקברים אחדים ראיתי קמרונים בלא ארונות חצובים תחתיהם. הללו חיפו כנראה על ארונות מונוליתיים מיטלטלים שנעלמו.

בדרכי צפונה בין המחצבות והקברים האלה הגעתי לאתר בשם ח׳רבת חַדרה (خربة حدرة), המרוחק כשלושה קילומטרים מתַנתורא, וראיתי שם גלי עיים של בתים עתיקים אחדים שנהרסו, על יד באר בשם בִּיר חַדרה (بير حدرة), עתיקה למראה.

משפניתי אחורה הגעתי בדרכי דרומה לאורך בית־העלמין הזה כעבור עשרים דקות לעוד באר עתיקה, ואמרו לי ששמה בִּיר דרימה (بير درمة). היא נחצבה בסלע בתבנית רבועה. בקירותיה נחרצו חריצים, הנותנים אחיזה לידיים ולרגליים, כדי לאפשר את הירידה עד לתחתיתה. על ידה יש קצת חורבות. ראיתי שם על יד ׳וַלִי׳ שני קטעי עמודי שיש לבן וכחלחל שמקורם בחורבות דורה.

השם דרימה הוא ככל הנראה זכר לשם Δρυμός (מקום שגדלים בו אלונים) אשר נתנו היוונים לחבל בארץ־ישראל הסמוך להר הכרמל ושהמישור של דורה בוודאי נכלל בו.

סטראבו כתב:

Τούτων δὲ ὁ Κάρμηλος ὑπῆρξε καὶ ὁ Δρυμός.[1]

יוסף מציין גם הוא מחוז בשם זה בקירבת הכרמל:

Τῶν δὲ ληιζομένων τὸν Κάρμηλον, πολλοὶ Ἰουδαῖοι συνδραμόντες πρὸς Ἀντίγονον προθύμους ἑαυτοὺς ἐπὶ τὴν εἰσβολὴν παρεῖχον. Ὁ δὲ αὐτοὺς ἐπὶ τὸν καλούμενον Δρυμὸν προέπεμψε.[2]

מח׳רבת דרימה פניתי שוב מערבה, וכשחזרתי לאתר של דורה ראיתי שם עקבות בניין רבוע שאורך צלעו תשעה צעדים ושאחדים מנדבכיו התחתיים, העומדים עוד על תִלם, בנויים מאבני גזית נאות. בתוך הבניין הקטן והחרב הזה יש נציבים פגומים של עמודי שיש ושחם.

ועתה הבה אספר בקצרה את תולדות העיר שתיארתי לעיל את חורבותיה, את נמלה ואת בית־העלמין שלה.

סטֶפאנוס מביזאנטיון התבטא כך בערך Δῶρος:

Μετὰ Καισάρειαν Δῶρα κεῖται, βραχεῖα πολίχνη Φοινίκων αὐτὴν οἰκούντων· οἱ διὰ τὸ ὑπόπετρον τῶν τε αἰγιαλῶν καὶ τὸ πορφύρας γόνιμον συνελθόντες, καλιὰς αὐτοῖς ᾠκοδομήσαντο, καὶ περιβαλλόμενοι χάρακας, ὡς ὑπήκουεν αὐτοῖς τὰ τῆς ἐργασίας, τεμνόμενοι τῆς πέτρας διὰ τῶν ἐξαιρουμένων λίθων

1 Strabon, *Géographie*, l. XVI, c.ii, §28

2 מלחמת היהודים עם הרומאים, ספר א, פרק יג, סעיף ב; קדמוניות היהודים, ספר יד, פרק יג:ג. בעברית: ׳ומן המקומות שמסביב להר הכרמל באו יהודים אל אנטיגונוס, ונכונים היו לחדור אתו ליהודה, והוא קיווה לתפוש חלק־מה מן הארץ, והוא המקום הקרוי יערות אלונים׳ (המובאה מתוך ׳קדמוניות׳, בתרגומו של א׳ שליט).

τὰ τείχη κατεβάλοντο, καὶ τὴν ἔνορμον χειλὴν ὅπως τε ἀσφαλῶς ἔθεντο, ἐπώνυμον αὐτὴν τῇ πόλει πατρίῳ γλώσσῃ Δῶρα καλοῦντες.

... אחרי קיסריה דורה, עיירה שיושבים בה פניקים. מייסדיה נקבצו באתר הזה מפני שחופו עטור סלעים שיש בהם שפע חלזונות הארגמן. הם בנו שם תחילה בקתות דלות והקיפון גדרות־כלונסאות וחפירים. אחר כך, כיוון שמפעלם פעל לשביעות רצונם, הם חצבו בסלעים, ובאבנים שהפיקו מהם בנו חומות והתקינו להם נמל נוח, וקראוהו בשפתם דורה, כשם עירם.

ותכף לאחר מכן מוסיף הסופר הזה:

Καί τινες ἱστοροῦσι Δῶρον τὸν Ποσειδῶνος οἰκιστὴν αὐτῆς γεγονέναι.

יש טוענים שיסדה דורוס בנו של נפטון.

אך למותר כמדומני להפריך טענה כזאת, המתבססת רק על אגדה שהמציא הדמיון היווני כדי לתרץ את שם העיר. המלה דור בפניקית, כמו המלים העבריות דור ודאר, משמעה מעון, מגורים; והיא המלה הערבית دار (דאר).

כאשר פלשו העברים לארץ המובטחת שלט בעיר הזאת ובמחוזה מלך כנעני, ויהושע הכהו:

מלך דור לנפת דור אחד...[3]

היא נפלה בחלקו של חצי שבט המנשה, אך הוא לא יכול להוריש את יושביה הקודמים והסתפק בשעבודם:

ויהי למנשה ביששכר ובאשר בית־שאן ובנותיה ויבלעם ובנותיה ואת־יושבי דאר ובנותיה... : ולא יכלו בני מנשה להוריש את הערים האלה ויאל הכנעני לשבת בארץ הזאת.[4]

בימי שלמה ניהל את ענייניה אדם בשם בן־אבינדב, אחד מתריסר המושלים שהפקיד המלך הזה על מחוזות ישראל:

בן־אבינדב כל־נפת דאר טפת בת־שלמה היתה לו לאשה.[5]

במלים ׳נפת דאר׳ יש להבין כאן: דור ותחום החוף הכפוף לה, הוא המחוז הימי של דור.

אכן אוסביוס התבטא כך ב׳אונומאסטיקון׳, בערך Δὼρ τοῦ Ναφάθ:

Αὕτη ἐστὶ τῆς παραλίας Δωρά. . . .[6]

3 יהושע יב:כג.
4 יהושע יז:יא-יב; שופטים א:כז-כח.
5 מלכים א ד:יא.
6 בעברית: ׳דור אשר על שפת הים...׳

כיוצא בזה כתוב באותו החיבור בערך Ναφεθδῶρ:

Ναφεθδῶρ, Σύμμαχος ἐν τῇ παραλίᾳ Δώρ.[7]

היירוֹנימוּס הקדוש תרגם בשני המקומות האלה כך:

Dornapheth, quod Symmachus transtulit Dor maritima.
Nephethdor, quod Symmachus interpretatur maritimam.

אחרי התקופה הזאת לכדו את דור כובשים שונים. מידי הפרסים היא עברה בימי אלכסנדר לידי המאקדוֹנים, כמוה ככל ארץ־ישראל, ואחר כך שלטו בה מלכי מצרים יורשי הגיבור המוקדוני.

בשנת 217 לפני ספירת הנוצרים, בימי מלחמת אנטיוֹכוס הגדול עם תלמי פילוֹפאטוֹר, צר עליה אנטיוֹכוס ולא יכול ללָכדה מפני שלא היו לו ספינות לתקיפת העיר מן הים. ברם זמן מה לאחר מכן היא נפלה שוב ביד מלכי סוּריה ונשארה כפופה להם עד לאחר שדיוֹדוֹטוס, המכוּנה טריפוֹן, המליך את עצמו על סוּריה (139 לפני ספירת הנוצרים); אך במהרה גייס אנטיוֹכוס השביעי, המכונה סידֶטֶס, חיל גדול, ניצח את טריפוֹן בקרב ורדפו עד פֵניקיה. טריפוֹן מצא מקלט בעיר דור, ושם צרו עליו מן הים ומן היבשה.

וַיִּחַן אנטיוֹכוס על־דור ואתו שתים עשרה רִבּוֹ אדם לוחמים ושמונת אלפים פרשים: וַיסובו את־העיר והאֳניות מן־הים קרבו וַיָּךְ את־העיר מן־הארץ ומן־הים ולא נתן לאיש לצאת ולבוא.[8]

שני הפסוקים האלה מספר המקבים א מראים לנו בעליל את עצמת הביצורים שהגנו אז על העיר הזאת, שהרי בבקשו להשתלט עליה נזקק אנטיוֹכוס לכוחות כה גדולים: צי וצבא יבשה שמנה לא פחות ממאה ועשרים אלף רגלים ושמונת אלפים פרשים.

לבסוף ברח טריפוֹן בדרך הים לאָרתוֹסִיה; משם לאַפָּמֵיאה מולדתו, ושם נשבָּה והומת.

כאשר פרצה המלחמה בין שני האחים אנטיוֹכוס גריפוס ואנטיוֹכוס מקיזיקוס הצליח להשתלט על דור אדם פשוט בשם זוֹאילוס. לאחר מותו של זה סיפח אותה המלך היהודי אלכסנדר ינאי. היא היתה עוד ביד היהודים כאשר פלש פוֹמפֵּיוּס לסוּריה. כיון שנעשתה הממלכה הזאת מושבה רוֹמית העניק פוֹמפיוּס אוטונומיה לדור (בשנת 64 לפני ספירת הנוצרים, היא 690 אחרי ייסוד רוֹמה). בשנה זו החלה הספירה המצוינת על המטבעות שלה. גאבִּיניוּס, הפרוֹקוֹנסוּל של סוּריה, קומם אותה (56 לפני ספירת הנוצרים); אכן היהודים גרמו לה נזקים קשים כאשר שלטו בה. ולא ייפלא שתושביה רחשו להם טינה עמוקה. האיבה הזאת, שהיתה חבויה זמן רב, התגלתה באופן בוטה בשנת 42 לספירת הנוצרים, כאשר כמה צעירים בני העיר הציבו אנדרטה של קלאוּדיוּס בבית־כנסת כדי לפגוע בדתם של היהודים. המלך אגריפס רגז על חילול הקודש הזה; הוא התלונן על כך

7 בעברית: ׳נפות־דור. סוּמְכוס: דור אשר על שפת הים.׳

8 ספר המקבים א, טו:יג־יד.

מרה לפני פֶּטרוֹניוּס, שמשל אז בסוּריה, והראָה לו צו שקיבל מקלאוּדיוּס, המתיר לכל יהודי קיסרות רוֹמי לקיים את פולחנם באין מפריע. פֶּטרוֹניוּס כתב מיד אל ראשי אנשי דור, והטיל עליהם לשים קץ למעשי ההקנטה האלה ולהעניש את האשמים בכל חומר הדין.

בימי פליניוּס שוב לא היתה העיר הזאת יותר מצל של עצמה, שהרי הסופר הזה התבטא כך בספרו על הטבע:

Memoria urbium, Doron, Sycaminon.[9]

בימי היירוֹנימוּס הקדוש היא היתה שוממה מאין יושב, שהרי כך כתב חכם הכנסייה הקדוש הזה ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳, בערך דור לנֶפֶת:

Dornapheth, quod Symmachus transtulit Dor maritima; haec est Dora in nono milliario Caesareae Palestinae pergentibus Tyrum, nunc deserta.[10]

כיוצא בזה כתב בערך נֶפוֹת־דוֹר:

Nephethdor, quod Symmachus interpretatur maritimam. Dor autem est oppidum jam desertum in nono milliario Caesareae pergentibus Ptolemaidem.[11]

ולבסוף במספד על פאוּלה הקדושה הוא סיפר שהרומאית הצדקת הזאת ׳התפעלה מחורבות דור, העיר רבתי עם לפנים׳:

Mirata ruinas Dor, urbis quondam potentissimae.

אולי לא צריך לראות בדברי היירוֹנימוּס הקדוש תיאור מדויק, אך אם אמנם היתה דור שוממה בימיו, עלינו להניח שהיא יושבה אחר כך שוב, לפי שנעשתה מושב הגמון שהיה כפוף למרכז הכנסייתי בקיסריה. שם ההגמון הראשון של דורה הידוע לנו מרשומות ועידות הכנסייה הוא בּארוֹניוּס. הוא השתתף בוועידת הכנסייה שכינס הפאטריארך יוחנן בירושלים בשנת 518. ידועים לנו שמות חמישה מן ההגמונים שכיהנו אחריו.[12]

במפת פּוֹיטינגֶר רשום השם דורה — Thora, ומקומה מצוין במרחק שמונה מילין מקיסריה ועשרים מעכו. הנתון הראשון נכון ואילו השני קטן בהרבה מן המרחק האמיתי.

9 *Histoire naturelle*, l.V, c.xvii. בעברית: ׳עקבות הערים דור, שקמונה.׳

10 בעברית: ׳דוֹר לנֶפֶת. סוּמַכוֹס מתרגם: דור הימית. היא דוֹרא במיל התשיעי בלכתך מקיסריה של ארץ־ישראל לצור, היום שוממה.׳

11 בעברית: ׳נֶפוֹת־דוֹר. סוּמַכוֹס מפרש — הימית. היא דור ט׳ מילים מקיסריה בּוֹאכה עכו, היום חֳרֵבָה.׳

12 Lequien, *Oriens Christianus*, III, pp. 577 seq.

אחד מכותבי תולדות מסעי הצלב, פּוּשֶׁה דֶה שארטר (Foucher de Chartres) ציינה בשם פירגוּל:

Acon vero, id est Ptolemaida, ab austro habet Carmeli montem, juxta quem transeuntes ad dexteram reliquerunt oppidum Caypham dictum: exin juxta Doram vel Pirgul, postea, juxta Caesaream Palaestinae incessimus.[13]

השם פירגוּל נראָה לי סירוס של המלה היוונית Πύργος (מגדל), שם שהיוונים אולי כינו בו אז את המקום הזה לפי המגדל שניצב על החרטום הצפוני של הנמל, אשר תחילת בנייתו ככל הנראה בימי הפניקים, ובוודאי קוּמַם באחת התקופות הבאות. את חורבתו הנראית עד היום אפשר ליחס, כפי שציינתי, למוסלמים או לצלבנים. היות שהוא עמד בנקודה הרמה ביותר של העיר ואף הגן על הנמל, הוא משך תשומת לב, בעיקר ממרחק, ואפשר להבין אפוא איך יכלו לקרוא בשם Πύργος גם את העיר כולה כאשר זו היתה כנראה חרבה למחצה, לא יותר מעיירה קטנה צמודה אל הכף המבוצר הזה של הנמל.

אצל ויניזוף מצוין היישוב הזה בשם Mirla.[14]

כפי שראינו, היום דורה חרבה ונטושה כליל, ובריחוק מהלך דקות אחדות מדרום לאתרה יושב הכפר תַנתוּרא.

האביר ד'אַרוִיֶה כתב את שם הכפר — Tartoura, וסיפר שבזמנו היה זה שוק קטן שהבדוים היו באים אליו להחליף את שלל מעשי השוד שלהם באריגים ובאורז.[15]

13 Gesta Dei per Francos, édit. Bongars, p. 396. בעברית: 'מדרום לעכו, היא פתוֹלֶמאיס, הר הכרמל, שההולכים סמוך לו מניחים לימינם את העיר הקרויה חיפה; ובדרכנו משם עברנו ליד דורה, היא פירגוּל, ואחר כך על יד קיסריה של ארץ־ישראל.'

14 Itinerarium regis Anglorum Richardi, l.IV, c.xiv

15 Mémoires du chevalier d'Arvieux, II, p. 12

פרק שישים וארבעה

ואדי כּראג׳ה — נהר זרקא — ח׳רבת אבו־טנטור — קיסאריה (קיסריה הימית) — ח׳רבת מיאמאס — ח׳רבת אם אלעלק — לינת לילה

ואדי כּראג׳ה

ב־20 ביוני, בשעה ארבע וארבעים וחמש דקות בבוקר, עזבנו את תַנתוּרא ופנינו דרומה.

בשעה ארבע וחמישים וחמש דקות שמתי לב שהדרך חצובה בסלעי החוף.

בשעה חמש וחמש דקות חצינו את ואדי כּראג׳ה (واد كراجة). במקום שצלחנו אותו ברגלי סוסינו רוחבו שנים־עשר צעד, ועומק המים הגיע בערך לשישים סנטימטר. הוא מתפתל נפתולים רבים במישור שהוא מבתר עד הגיעו אל הים. הוא קרוי גם ואדי תַנתוּרא (واد تنتورا); ועוד אחרים מכנים אותו ואדי אַדִּפלא (واد الدفلا).

זהו ככל הנראה הנחל Χόρσεος שתלמי מציין את מקומו מדרום לדורה,[1] ושהוא קורא במקום אחר Χρυσορρόας,[2] כשמו של נהר הזורם בסביבת דמשק. הכינוי האחרון הזה אומר לכאורה שבאפיק הנהר הקטן הזה היה זהב. ברם הכומר מיניו מעיר, ואולי יש מידה של אמת בדבריו, שהואיל ואין כל ראיה כי מצאו זהב בפֶניקיה, ייתכן מאוד שהשם ׳כריסוֹרוֹאס׳ אינו שונה מן הראשון אלא בתוספת ῥόας (Chorsei fluentum); ואם כך, יש לקרוא Χορσεουρόας ולא Χρυσορρόας.[3]

בשעה חמש וחמישים דקות הנחנו לימיננו, במרחק מה מן החוף, שלושה איים קטנים, אשר הגדול שבהם קרוי גַ׳זירַת אלמְלאט (جزيرة الملاط).

נהר זרקא

בשעה שש ועשרים דקות צלחנו את נָהר זַרקא (نهر زرقا) קרוב לשפכו לים וסמוך לשרידי גשר עתיק, חרב עכשיו, שהיו בו חמש קשתות. בעונה זו רוחב הנהר הקטן הזה כאן אינו

1 Ptolémée, *Géographie*, l. V, c.xv

2 *Géographie*, l. V, c.xvi

3 *Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, XXXIV, p. 325

אלא עשרים צעד, ואף על פי שהמים הגיעו רק עד החזה של סוסינו החוצים אותו, הם הגיעו לעברו השני לא בלי קושי כלשהו בגלל מהירות הזרם הסוחף.

ריצ׳ארד פוקוק זיהה, לא בלי צדק, את נָהר זַרקא עם flumen Crocodilon הנזכר אצל פליניוס:

Fuit oppidum Crocodilon, est flumen.[4]

ועל זאת הוסיף הנוסע הזה:

נודע לי בעכו כי יש תנינים בנהר זַרקא. אחר כך מצאתי כתוב בחיבורו של ההיסטוריון ז׳אן מוויטרי שהיו תנינים בנהרה של קיסריה דארץ־ישראל. אמרו לי שהם קטנים ואורכם כחמישה עד שישה פוטים.[5]

את הדבר ששמע פוקוק בעכו אישרו באוזני באופן נחרץ כל מורי הדרך שהסתייעתי בהם בארבע הפעמים שצלחתי את נָהר זַרקא — בשנים 1854, 1863 ו־1870. כולם הבטיחוני נאמנה שיש תנינים קטנים בנהר הצנוע הזה, וכל הבא לרחוץ בו צריך אפוא להיזהר. לפי מסורת רווחת בארץ הובאו לפנים שני זוגות של תנינים ממצרים לארץ־ישראל והוכנסו האחד לזרקא והאחר לנהר אחר הזורם מדרום לקיסריה. המסורת הזאת כנראה אינה נכונה; לעומת זאת על העובדה שהיא מתיימרת להסביר דומה שאין עוררים, ודברי הערביים החיים במחוז הזה של ארץ־ישראל מאששים מה שכבר כתבו ז׳אק מוויטרי וגאלפרידוס דֶה וינוֹ סאלווֹ.

ז׳אק מוויטרי התבטא כך:

In fluvio autem Nili plusquam alio inveniuntur crocodili... in flumine autem Caesareae Palaestinae similiter habitant.[6]

כיוצא בזה מספר גאלפרידוס דֶה וינוֹ סאלווֹ כי צבאו של ריצ׳ארד לב הארי חנה על יד

4 Pline, *Histoire naturelle*, l. V, c.xvii

5 Richard Pococke, *Description de l'Orient*, III, p. 168. גרן העתיק זאת מתרגום צרפתי לספרו של פוקוק. הדברים קוטעו, ושם ההיסטוריון הוכנס לגוף הטקסט מהערת שוליים. מראה המקום בהערה: 'Johannis de Vitriano Historie Hierosolymitana, c. [פרק] 86... as quoted in Reland's Palaestine, lib. III. under Caesarea'. פוקוק מוסיף שָם שֵם עוד מחבר, Breidenbac, המזכיר תנינים 'בימה ממזרח לקיסריה'. בגוף הטקסט הוא מספר גם שתנינים אחדים הובאו לעכו, ולאחר ציון קוטנם הוא מספר שאף על פי כן הם טרפו בני בקר צעירים אחדים שעמדו בנהר. לפי: R. Pococke, *A Description of the East and Some Other Countries*, Vol. II, part I, London MDCCXLV, p. 58 (אני מנצל הזדמנות זו להודות לאליהו הכהן, שבספרייתו ראיתי את הספר הזה ובדקתי פרטים שתים בעוד ספרים, ובהם נדירים, על פי רוב בלי כל ביטוי לכך בהערות.)

6 *Gesta Dei per Francos*, p. 1103. בעברית: 'ביאור נילוס יש תנינים יותר מבכל נהר אחר.... הם חיים גם בנהרה של קיסריה דארץ־ישראל.'

הנהר הסמוך לקיסריה, שכונה לפי דבריו 'נהר התנינים' מפני שהחיות הללו טרפו שני חיילים שרחצו בו:

Consummato maximo cum labore diei illius itinere, pervenit exercitus usque Caesaream... fixis ibidem tentoriis, pernoctabat gens nostra juxta fluvium civitati proximum qui vocabatur fluvius Crocodilorum, eo quod crocodili duos milites devoraverant ibi balneantes.[7]

השם הזה, 'נהר התנינים', ניתן לאמיתו של דבר לנחלה של קיסריה הרבה לפני הזמן המשתמע מן הסיפור הזה של גאלפרידוס דֶה וינוֹ סאלוֹ, שהרי פליניוס כבר כינהו כך, כפי שראינו. ברם עניין מותם של אותם שני חיילים אשר טרפום תנינים בשעה שרחצו במימי נהר זַרקא הרי זו עובדה שאין כל מקום להטיל בה ספק, כפי שהתפתו לעשות מלומדים אחדים.

הנזיר בּוּרחארד מהר־ציון, שתר את ארץ־ישראל בשנת 1283, מציין גם הוא שממזרח לקיסריה משתרעת בִּצה אשר מימיה מתוקים ועמוקים ויש בה, הוא מוסיף ואומר, תנינים בשפע:

Cingitur (Caesarea) ab occidente mari magno, ab oriente palude quadam dulci et profunda, in qua est multitudo crocodilorum. Et incideram ibi in periculum valde magnum, nisi Dominus misericorditer abstulisset.[8]

אף מארינוס סאנוטוס ציין זאת:

Ab oriente autem habet (Caesarea) paludem aquae dulcis magnae et profundae, quae crocodilos nutrit.[9]

ח'רבת אבּוּ־טנטוּר[10] (קרוקודילופוליס)

על הגדה השמאלית של ואדי זַרקא מתרוממת גבעה תלולה העטורה בצד הים סלעים ושוניות. על פסגת הגבנון הזה רואים בין סבכים קווי קירות של מגדל וסמוך לשם קטע פסיפס של אבנים שחורות, לבנות וצהובות. בנקודות אחרות מבצבצים מעל פני התל עיי

7 *Itinerarium regis Anglorum Richardi*, l. II, c.xiv

8 Burchard du Mont-Sion, c.x, p. 83, édit. Laurent. בעברית: 'מוקפת (קיסריה) ממערב הים הגדול, וממזרח איזו בִּצה שמימיה מתוקים ועמוקים ויש בה תנינים בשפע. תקלעתי שם לסכנה שהיתה עלולה להיות חמורה מאוד לולא חילצני אלהי הרחמים.'

9 Marinus Sanutus, *Secreta fidelium crucis*, l. III, partie 6

10 השם הזה אינו רשום בגוף הטקסט ואינו מובא בערבית, דבר שאִפשר לי לכתוב אותו בשתים ולא בדיוק, וערך הכתיב הערבי שמביא גרן לשם תְנתורא.

עוד בניינים. זה כנראה כל מה שאפשר עוד לראות משרידי ׳עיירת התנינים׳, שאת מקומה על החוף הזה ציינו סטראבון ופליניוס, ואשר כבר בימיהם היתה במידת מה בגדר זיכרון בלבד.

כך כתב למשל סטראבון:

Μετὰ δὲ τὴν Ἄκην Στράτωνος Πύργος πρόσορμον ἔχων· μεταξὺ δὲ ὅ τε Κάρμηλος τὸ ὄρος καὶ πολιχνίων ὀνόματα, πλέον δ' οὐδὲν, Συκαμίνων πόλις, Βουκόλων καὶ Κροκοδείλων πόλις, καὶ ἄλλα τοιαῦτα· εἶτα δρυμὸς μέγας τις.[11]

אחרי עכו מגדל סטראטון, עם מעגן; ובין אלה הר הכרמל וערים ששוב אינן אלא שמות ותו לא, כגון סיקאמינופוליס, בוקולופוליס וקרוקודילופוליס ועוד כיוצא בהן. ואחרי אלה יער גדול.

ופליניוס התבטא כך:

Hinc redeundum est ad oram, atque Phoenicen. Fuit oppidum Crocodilon, est flumen: memoria urbium, Doron, Sycaminon. Promontorium Carmelum.[12]

ובכן סטראבון יורד מצפון לדרום, ואילו פליניוס עולה מדרום לצפון; ומשתמע מעדותם שקרוקודילופוליס היתה מצפון למגדל סטראטון ומדרום לסיקאמינופוליס ולבוקולופוליס. במקום זו האחרונה מזכיר פליניוס את דורה, ואפשר להסיק מכך כי אלה שתים שהן אחת. מכל מקום העיר קרוקודילופוליס שוב לא עמדה על תִלה בימיהם, והיות שפליניוס, המגדיר אותה כחורבה (fuit oppidum Crocodilon), מזכיר מיד אחרי המלים האלה נחל המכוּנה כך (est flumen), עלינו להסיק מכך שהעיר והנחל היו מצרניים. ובכן אי אפשר שלא לזהות את הנחל הזה כנהר זַרקא, שהערביים מכנים עד היום לפעמים מוַּית אַתִּמסאח (موية التمساح — מי התנין), ושלפי דבריהם יש בו עוד זוחלים מן המין הזה. ובכן אם נַהר זַרקא הוא flumen Crocodilon של פליניוס, עלינו לחפש על גדותיו ובקירבת החוף את העיר בשם זה; והיות שאכן מוצאים מדרום לשפך הנחל הזה קצת עיי בתים קדומים קבורים כמעט כליל בחולות ופזורים בין הסבכים, יש יסוד להסיק מכך שאלה הם שרידי העיר הקדומה קרוקודילופוליס. ואם יטען הטוען שמצע הגבעה הנדונה היה קצר מהשתרע לעיר, ולו קטנה ביותר, אשיב כי לפני הקמת העיר קיסריה באתר מגדל סטראטון ולפני בניית אמת המים שאתאר להלן ייתכן שהעיר קרוקודילופוליס השתרעה ממזרח לגבנון ומדרום לו, ומחורבותיה נלקחו מן הסתם אבנים לבניית האמה הזאת.

אשר למגדל שהזכרתי את קווי הקירות שלו, ייתכן שקוממו אותו אף לאחר חורבן העיר כדי להגן על הגישה אל קיסריה מצפון וכדי לחלוש על שפך ואדי זַרקא.

11 Strabon, *Géographie*, l.XVI, p. 758, éd. Casaubon

12 Pline, *Histoire naturelle*, l. V, c.xvii. בעברית: ׳מכאן צריך לחזור אל החוף, ואל פניקיה. היתה ״עיירת התנינים״, ויש נחל בשם זה; עקבות הערים דור ושקמונה. כף הכרמל.׳

קיסאריה, היא קיסריה הימית לפנים

בשעה שש וחמישים דקות רכבנו מח'רבת אַבּוּ־טַנטוּר דרומה — לימיננו שפת הים ולשמאלנו שרידי אמת מים עתיקה שהוליכה לפנים מים מצַבּארין לקיסריה. סגנון בנייתה נראֶה רומי, והיא ככל הנראה אחד ממפעליו של הורדוס. הקשתות שנשאו אותה טמונות כמעט לגמרי בחול, ופה ושם אפשר לראות רק את החלק העליון של התעלה שהמים זרמו בה. אף על פי כן אפשר עוד לראות חלק מועט של קשתות אחדות — הן עגולות ובנויות מאבני גזית נהדרות; למעלה יש להן כרכוב ומעליו התעלה שהזכרתי. בטרם כיסתה את האמה היפה הזאת שפעת החול וכמו בלעה אותה, היא היתה בוודאי קישוט מיוחד במינו לדרך הצפונית המוליכה לאורך החוף אל קיסריה.

בשעה שבע וארבעים דקות חנינו בין חורבות קֵיסאריה (قيسارية), במִתחם המצומצם של קיסריה של ימי־הביניים. חומת־הגדר הזאת, שקוממה בפעם האחרונה בידי לוּאי הקדוש, היא עכשיו בערך כמות שהניחוה בֵּיבַּרס בֻּנדֻקדאר,[13] שהחריבה בשנת 1265, וח'ליל אלאַשרַף, שגמר את מלאכת ההרס ב־1291. החלק העליון של החומות והמגדלים נותץ, ובמקומות רבים נפרצו הרבה פרצות. אף על פי כן השתמרה היטב עד היום התבנית הכללית של המִתחם. זוהי מקבילית שצלעה המערבית אינה ישרה; אורכה מצפון לדרום חמש מאות מטר ורוחבה הממוצע, ממזרח למערב, שלוש מאות מטר. עובי החומות בערך שני מטרים בחלקן העליון, שהרי בסיסן, היורד בשיפוע אל מתחת לפני הקרקע, רחב יותר. הן נבנו מאבנים בינוניות, אך ערוכות בתואם. ברווחים מסוימים הזדקרו מגדלים שאורכם אחד־עשר מטר ורוחבם תשעה; הם היו בני שתי קומות, וקישר ביניהם כמין מסדרון צר שעוצב בעבי השפיע לאורך קטעי החומה שביניהם. אפשר עוד למנות עשרה מגדלים כאלה בצלע המזרחית, שלושה בצלע הצפונית וארבעה בצלע הדרומית. בצד מערב שוב אין אלא קווי קירות של הביצורים. בעד שלושה שערים נכנסו אל העיר מצד היבשה, ושער אחד, הרביעי, שימש לה כפתח אל הנמל. המִתחם הזה היה מוקף חפירים מדופנים שרוחבם כחמישה־עשר מטר. בפאת דרום־מערב שלוחה לתוך הים לשון יבשה מסולעת החוצצת בין שני מפרצונים: הדרומי שבהם נפער בתקופת מסעי הצלב לפני פרוור, והצפוני שימש כנמל של העיר עצמה. לשון היבשה הזאת היתה כמין מזח טבעי, שהורדוס הגדיל. אכן ידוע לנו מכתבי ההיסטוריון יוסף שהמלך הזה ביצע עבודה עצומה כדי לבנות באתר הזה נמל בטוח ונרחב, שהיה מסוגל לתחרות עם נמל פירֵיאוס ואף לעלות עליו. הנה דבריו בנושא זה:

הוא בחר לו על שפת הים עיר אחת אובדת, ושמה מגדל סטראטון, כי היתה יפת־נוף וראויה להתכבד, ובנה מחדש את כולה אבנים לבנות וקישט אותה בארמון מלכים נהדר, ובו הראה לכול את תכנת רוחו הגדולה.

13 גרן כתב Ben-Dôkdar, אך לאמיתו של דבר זה כינוי של בֵּיבַּרס לא על שם אביו כי אם על שם מורהו, שאני מביא את תעתיקו העברי המדויק.

כי בכל חוף הים בין דאר ובין יפו, ששם נמצאה העיר בתווך, לא היה נמל לאוניות, ועל־כן היו כל האוניות היורדות בים מארץ הצידונים (פניקיה) אל מצרים מפליגות בלב הים, כי פחדו מרוח דרומית־מערבית, אשר גם בעת נשיבתה בנחת היתה מכה גלים אדירים אל סלעי החוף ומשברי הגלים היו מרתיחים את מצולת הים למרחקים. אך המלך לא חס על הכסף ועל העמל הרב ברצותו לכבד את אהביו וכבש את איתני הטבע והקים במקום ההוא נמל גדול מנמל פיראוס ובירכתי הנמל שם מבואות עמוקים לאוניות.

ואף כי טבע המקום היה לו לשטן במעשהו, נלחם עם המעצורים הקשים וגם יכול להם, והקים בניין מוצק, אשר לא עצר הים כוח להרסו, וכלל אותו ביופיו כמעשה הדבר אשר ייעשה בלי עמל ויגיעה רבה. הנה כבר סיפרתי כי קבע הורדוס את גודל הנמל במידה ושלשל אבנים בעומק עשרים חבל לתוך הים, ולרוב האבנים היה אורך חמישים רגל וגובהן תשע רגלים ורוחבן עשר רגלים, ואבנים אחדות גדלו עוד במידתן מאלה. וכאשר נסתם פי המצולה, ציווה הורדוס להרחיב את חלק הסכר העולה מתוך המים עד מאתיים רגל. ועל מאה הרגל החיצונות הקים שתות לעצור את שטף גלי הים, והחלק הזה נקרא בשם 'פרוקמיה' (עוצר הגלים), והחלק הנשאר היה ליסוד חומת־אבנים, המקיפה את הנמל. ובחומה התנוססו מגדלים גבוהים והגדול והיפה שבהם נקרא דרוסיון, כשם הבן החורג לקיסר (דרוסוס).

כיפות רבות הוקמו שם למחסה לבאים באוניות, והמרצפת המקיפה אותן בעיגול היא מקום רחב־ידיים לטיילים. ומבוא הנמל מצד צפון, כי רוח הצפון קלה במקום הזה מיתר הרוחות. ומשני צדי המבוא שלוש מצבות־ענק נטועות על עמודים. המצבות משמאל לבאים מן הים אל החוף נשענות על מגדל מוצק והמצבות מעבר ימין עמדו על שני סלעים זקופים ומחוברים העולים בחוסנם גם על המגדל אשר ממולם.[14]

יוסף חזר על התיאור הזה, כמעט באותן המלים, בספרו 'קדמוניות היהודים'.[15]

ועכשיו אתאר את הנמל הזה כפי שהוא היום. כבר בימי וילהלם מצור לא יכלו הספינות בשום פנים למצוא בו מקלט בטוח, שהרי כה כתב הסופר הזה על קיסריה:

Erat autem locus... portu carens, quamvis de eodem Herode legatur quod multis sumptibus et cura diligentiore, inutiliter tamen, elaboraverit ut tutam ibi aliquam navibus praeberet stationem.[16]

על המזח הדרומי, ההרוס ברובו, כמוהו כשאר מבני הנמל, יש עוד שרידים ניכרים של המבצר שבנו שם הצלבנים, שתפס בלי ספק את מקומה של מצודה מוסלמית, שהיא עצמה נבנתה ככל הנראה על חורבות מגדל דרוסוס, שאף הוא מילא אולי את מקומו של מגדל סטראטון. מכל מקום הנדבכים התחתיים של המבצר הזה בנויים מאבנים גדולות, רובן מזויזות, שמקורן כנראה בבניינים קודמים. לחיזוק המבנה שוקעו בו הרבה עמודים עתיקים של שחם אפור, של שחם ורוד ושל שיש, והם חורגים קצת החוצה. לפנים, בימי הורדוס, הם פיארו מן הסתם מקדשים או ארמונות. בשנים 1854 ו־1863 הספקתי עוד להתפעל מאולם נאה בעל קשתות חדות שצלעות קמרונו נשענו על זרועות־תמך משולשות; אך מאז הוא נהרס כמעט כליל, וקטעים עצומים של כתלים שקרסו מוטלים בתוך המים. בפאת

14 יוסף בן־מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ספר א, כא:ה־ז.

15 קדמוניות היהודים, ספר טו, פרק ט, סעיף ו.

16 Guillaume de Tyr, l.X, c.xv. בעברית: 'והיה מקום... חסר נמל, אף על פי שקוראים על הורדוס שהוא השקיע הרבה הון ועמל, אמנם לשוא, כדי שיהיה שם איזה מקום חניה בטוח לספינות.'

מערב אפשר להבחין מתחת לבנייני ימי־הביניים בקורי הקירות של שלושה חדרים סמוכים מרוצפים בפסיפס, שנבנו כנראה בימי הורדוס.

החרטום שהתנשא מעל המצודה הנזכרת לעיל הופרד בקצהו המזרחי מן היבשה באמצעות חפיר שרוחבו עשרים וחמישה צעד ושבצדו המזרחי גבל בו רציף איתן. החפיר הזה, הסתום עכשיו לשלושה רבעים, היה תעלה ממש שמי הים חדרו לתוכה והיא קישרה אל נכון את הנמל האמיתי והמפרצון הדרומי, שלשון היבשה המסולעת, הטבעית והמלאכותית גם יחד, הפרידה ביניהם.

המזח השני, הצפוני, של הנמל הרוס כליל. באתרו אפשר להבחין בכמות עצומה של עמודים מוטלים בתוך המים. אשר לכניסה אל האגן הזה, שאכן נראָה לי שווה בגודלו לנמל פיריאוּס, והוא גודל שהספיק לספינות הקטנות של ימי קדם אך שהיה נראֶה פעוט בימינו, פסלי הענק שפיארוה מימין ומשמאל נעלמו כמובן זה כבר — או שהועתקו למקום אחר או שנבלעו בקרקעית הים. בשעה שהמים שקטים וצלולים רואים בתוך האגן עצמו ערב רב של שיירים שכנראה הושלכו לשם כדי לסתמו. חפצים אחרים, שנועדו אל נכון לטעינה בספינות, נעזבו שם אחרי שהמאמצים להעמיסם עלו בתוהו. מאלה האחרונים בולט לעין גוש נהדר של סייֶניט ורוד המזדקר מעל פני המים לא הרחק מן המצודה.

אריחים אחדים שעודם מונחים באתרם פה ושם מסביב לנמל הם שרידי הרציף היפה ששימש כטיילת כמתואר אצל ההיסטוריון יוסף. אשר למחסנים הקמורים הרבים שמזכיר הסופר הזה, הם נמחו לחלוטין. ברם מגלים עוד שרידים שלהם מחוץ למִתחם של ימי־הביניים.

ועתה אם נשוטט בתוך המִתחם הזה, בין החוחים, הסבכים והעשבים הקוצניים הגבוהים המשבשים את כל שטחו, יתנגפו רגלינו בכל צעד בשפוכת בגלים או בפיזור, שמקורה בבניינים הרוסים. ולא עוד אלא צריך לנוע כאן בזהירות ולבדוק בלי הרף את המקום שעומדים לדרוך עליו מתחת לסבך הצפוף; וזאת מפני שחפרו בשטח הזה מחפורות לאין מספר כדי להפיק ממנו, כמו ממחצבה, אבנים, מכיתות שיש ועמודים. להוציא את המנהרות הנאות שמזכיר יוסף, כל המבנים האחרים שהוקמו ביזמת הורדוס נעלמו בלי ספק זה כבר ופינו מקום לבנייני המוסלמים כאשר כבשו הערביים את ארץ־ישראל; והבניינים האלה אף בהם חלו שינויים ניכרים בתקופת מסעי הצלב מחמת מעשי ההרס שנעשו אז בעיר אגב המלחמה; ולבסוף השיפוצים שעשו הצלבנים הושחתו פעמיים בידי המוסלמים, ששבו והשתלטו על הארץ. ואחרי כל התהפוכות הללו משמש המִתחם הנטוש הזה זה שנים רבות כמכרה ממש של כל מיני חומרים, שמוסיפים להפיק ממנו עד ימינו. אכן בכל ארבעת ביקורַי בקיסריה ראיתי ערביים עוסקים בביתור, אם אני רשאי לבטא זאת כך, של השפוכת כדי להפיק אבני בניין למכירה או להעברה. לא ייפלא אפוא שכה מעט נשאר עומד על תִלו מעיר הצלבנים עצמה, להוציא את חומותיה ואת מצודתה. החורבה המושכת בראש וראשונה את שימת הלב היא של כנסייה המכוּונת ממערב למזרח. אורכה היה בערך שבעים צעד ורוחבה עשרים ושמונה. חזיתה המערבית חזקה בארבעה

מתמכים, שעודם קיימים. משלושת אולמיה שהתמוטטו כליל שרד רק גל של משואות. לעומת זאת הנדבכים התחתיים של שלושת האפסיסים החצי עגולים שלה כמעט כולם עודם באתרם. מתחת לאולמים יש מטמורית שקמרון תקרתה עגול, ודומה שהיא קדמה לכנסייה. הכנסייה עצמה דומה בסגנון בנייתה לחומות ולמצודה. כמותן צופתה אף היא כלפי פנים וכלפי חוץ אבנים קטנות, אך ערוכות בתואם רב. לפי מקומה על גבנון מול הנמל היא תופסת ככל הנראה בדיוק את אתרו של המקדש הנהדר שהקים הורדוס לכבוד אוגוסטוס, ושהתנוססו בו לתפארה שני פסלי ענק: אחד, של אוגוסטוס, דמה לפי דברי יוסף ליופיטֶר שבאולימפיה, והאחר, של רומה, דמה ליוּנוֹ שבארגוס:

Καὶ τοῦ σ7όματος ἀντικρὺς ναὸς Καίσαρος ἐπὶ γηλόφου, κάλλει καὶ μεγέθει διάφορος· ἐν δὲ αὐτῷ κολοσσὸς Καίσαρος, οὐκ ἀποδέων τοῦ Ὀλυμπίασι Διός, ᾧ καὶ προσείκασ7αι, Ῥώμης δὲ ἴσος Ἥρᾳ τῇ κατ' Ἄργος.

ולמול פי הנמל מתנשא היכל הקיסר בראש גבעה, והוא נפלא בגודלו וכליל יופי. ובקרבו פסל ענק תבנית הקיסר, שנעשה כדמות פסל זֶוס אשר באולימפיה ואינו נופל ממנו במידתו. ועל־ידו פסל האלילה רומא, הדומה לפסל הֵרה אשר בארגוס.[17]

מסתבר שכאשר נעשתה קיסריה נוצרית, המקדש הזה נהרס כדי לפנות מקום לכנסייה או שהוקדש לדת החדשה ונעשה הקאתדרלה של העיר. בימי מסע הצלב הראשון עמד באותו אתר המסגד הראשי של קיסריה, וכאשר נפל, בשנת 1101, ביד באלדווין הראשון מלך ירושלים, טבחו בו הנוצרים המון מוסלמים שמצאו בו מחסה. המעשה הזה מסופר בפסקה הבאה של וילהלם מצור:

Erat autem in parte civitatis, in loco edito ubi olim ab Herode ad honorem Augusti Caesaris miro opere dicitur fabricatum templum, publicum civitatis oratorium: illuc universus pene civitatis populus, quoniam orationis locus erat, spe consequendae salutis, confugerat. Quo effracto, tanta eorum qui intro se intulerant facta est strages, ut occidentium de cruore occisorum bases tingerentur. In hoc eodem oratorio repertum est vas coloris viridissimi, in modum paropsidis formatum, quod praedicti Genuenses smaragdinum reputantes, pro multa summa pecuniae in sortem recipientes, ecclesiae suae pro excellenti obtulerunt ornatu, unde etiam usque hodie transeuntibus per eos magnatibus vas idem quasi pro miraculo solent ostendere, persuadentes quod vere sit, id quod color esse indicat, smaragdus.[18]

17 מלחמת היהודים, ספר א, פרק כא, סעיף ז. גרן תרגם את שמות האלים היוונים ללאטינית.

18 Guillaume de Tyr, l.X, c.xvi. בעברית: ׳ובחלק מסוים של העיר, באותו מקום רם שלפי המסופר הורדוס הקים בו לפנים מקדש בנוי לתפארה, לכבוד הקיסר אוגוסטוס, היה בית־התפילה הציבורי של העיר. היות שהיה זה מקום תפילה ביקשו להם שם מקלט כמעט כל תושבי העיר בתקווה להציל את נפשותיהם. משנפרץ הבית, נעשה באנשים שנקבצו בו טבח כזה, שרגלי ההורגים בוססו בדם ההרוגים. בבית־התפילה הזה נמצא כלי בצבע ירוק עז, דמוי קערה, שבעיני אנשי גֶנוֹאה הנזכרים לעיל

לאחר נפילת קיסריה ביד הצלבנים חזר הבניין הזה והוסב שוב למה שהיה בלי ספק לפני הכיבוש הערבי, כלומר לכנסייה מטרופוליטנית.

בנקודה אחרת, בחלק אחר של המִתחם מימי־הביניים, עומדים עוד על תֵלם הנדבכים התחתיים של עוד מגבב, אשר לפי כיוונו אפשר לשער שגם הוא קאפלה עתיקה.

אשר לשאר בנייני קיסריה הלאטינית, כמות שעיצבוה הצלבנים, הם נהרסו כל כך, שיקשה לתארם. קטעי כתלים אחדים וקווי הקירות של כמה בתים גדולים שקרסו, אשר קשה לעמוד על תכנית המִתאר שלהם בין השיחים העבותים הלופתים את משׂואותיהם מכל עבר — זה כל מה ששרד מעירם של הצלבנים.

החורבות שמוצאים מחוץ למִתחם של ימי־הביניים נכללו בתוך המתחם הקדמון, שהיתה לו תבנית חצי עיגול מסביב לנמל ולמפרצונים הסמוכים לו. וקווי הקירות ששרדו, הניכרים עוד בנקודות רבות, מוכיחים שהמתחם הצלבני לא הקיף אלא תשיעית של העיר הקדומה.

הבה נצא תחילה מן העיר של ימי־הביניים בעד השער הדרומי, העומד עדיין, כמוהו כשני המגדלים שחיזקוהו משני צדיו. לאחר שחולפים על פני מפרצון ראשון, רואים בצד שמאל, על מדרון חצי עגול של גבעה, שרידי תיאטרון שכל מדרגותיו נעלמו. היקפו היה כמאה ועשרים צעד בחלקו העליון. כעשרה גזיבי עמודים של שהם ורוד מוטלים סמוך למקום הבימה, שנהרסה כליל.

המצב הזה נזכר אצל יוסף:

Κατεσκεύασε δ' αὐτῇ καὶ θέατρον ἐκ πέτρας καὶ πρὸς τῷ νοτίῳ τοῦ λιμένος ὄπισθεν ἀμφιθέατρον, πολὺν ὄχλον ἀνθρώπων δέχεσθαι δυνάμενον καὶ κείμενον ἐπιτηδείως ἀποσκοπεῖν εἰς τὴν θάλασσαν.

הוא [הורדוס] בנה בה גם תיאטרון בסלע, ובצד דרום של הנמל, מאחריו, גם אמפיתיאטרון, שהיה בו כדי להכיל המון רב של בני־אדם, ונמצא במקום שנוח להשקיף ממנו על פני הים.[19]

התיאטרון שהזכרתי לעיל את שרידיו נחצב באומת בחלקו בסלע, לפי שניצלו לצורך בנייתו את המדרון החצי־עגול של גבעה הבנויה מעפר ומסלע גם יחד.

אשר לאמפיתיאטרון הנזכר בפסקה זו, הוא נמחה כליל.

בהמשך הדרך דרומה מגיעים בצד ימין מפרצון שני, קטן מאוד, ובצד שמאל שרידי מגדל על גבעה. שרדה ממנו רק המלית של קטע קיר עבה שציפויו הוסר. חורבת המגדל הזה עומדת כקילומטר אחד מדרום למתחם של ימי־הביניים, ודומה שהיא היתה חלק מן

היה עשוי מאזמרגד. הם קיבלוהו חלף ממון רב והביאוהו לכנסייתם בתוקף קישוט נהדר, ושם הם נוהגים עד היום להציגו לפני עוברי אורח נשואי פנים כאילו היה דבר פלא, ומשכנעים את רואיו שהוא אמנם עשוי מאזמרגד, כפי שמעיד צבעו.'

19 קדמוניות היהודים, ספר טו, פרק ט, סעיף ו.

הקו הדרומי של חומת־הגדר הקדומה, אשר עמדה על שרשרת גבעות חול המכוסות היום אֲלות המסטיק אשר סבכיהן והחול המצטבר מעלימים מן העין את קווי הקירות של הביצורים העתיקים.

מעבר לגבעות האלה יש ערוץ שהוא כנראה מלאכותי ושימש לפנים כחפיר.

ועתה אם ננוע מזרחה מן המתחם של הצלבנים, נצטרך לעבור לפחות תשע מאות מטר עד שנשוב ונמצא בפאת מזרח את שרידי חומת־הגדר של הורדוס. דרכנו לשם תעבור בכמה חלקות שדה, מקצתן מעובדות והאחרות משובשות בפטל ובחוחי ענק שקשה מאוד לפלס נתיב ביניהם. ולא עוד אלא שכל השטח נחפר וקרקעו נהפכה לשם הפקת אבני בניין עתיקות. אף על פי כן מוצאים עוד פה ושם נציבי עמודים, של שחם ושל שיש; הרבה קוביות אבן שחורות, לבנות ואדומות, שרידי פסיפסים קדומים; קצת קווי קירות של בניינים שקרסו; בארות, בורות מים ובְרֵכות. אבל הדבר שמשך ביותר את שימת לבי היה אוֹבּליסק נאה, עשוי משחם ורוד, שראיתי מוטל על הארץ בתוך חלקת שדה. הוא נעקר מעל כנו — המצוי עדיין באתרו והעשוי גם הוא משחם ורוד — נותץ ונוסר בכמה מקומות כדי שייקל להעתיקו. ברם חרץ מן הראש דמוי הפירמידה, שהוסר, דומה שכוח משקלו הרב עמד בפני מאמצי האנשים שביקשו לשדוד אותו וכך עודנו שרוע שם על הארץ לאורך ארבעה־עשר מטר. בטרם ניטל ראשו היה מן הסתם ארוך במטר אחד נוסף. שלוש הפאות הנראות של האוֹבּליסק הזה חלקות לחלוטין, ולא נחקקה בהן שום כתובת. אינני יודע אם על הפאה הנוגעת באדמה יש איזו כתובת, בכתב החרטומים או בכתב אחר. באותה חלקת השדה רואים שלושה ציוני גבול ענקיים, עשויים גם הם מסיֵינִיט ורוד, שהחלו לנסרם. כלום אין האבנים האלה מלמדות כי זהו אתרה של זירה עתיקה, שהן סימנו את הספינה שלה ושהאוֹבּליסק ניצב במרכזה?

ולבסוף, מעבר למתחם ימי־הביניים צפונה רואה המהלך לאורך קו החוף המפותל עקבות רציפים, שרידי כמה מחסנים עתיקים, שרידי מגדלים וקטעי החומה שחיברום, ושרידי שתי אמות מים, שאחת מהן הביאה לקיסריה את מי נְהַר זַרקא והאחרת את מי צַבּארין. ולבסוף מגיעים, במרחק שמונה מאות מטר בקירוב מצפון למתחם הצלבנים, אל הקו הצפוני של החומה הקדומה, שקוויה עדיין ניכרים למדי.

שכחתי להזכיר גם ביב עתיק, שעלה בידי לחדור לתוכו כשלושים צעד בלבד מפני שגלי מפולת חסמו את דרכי. הוא נבנה מאבני גזית ערוכות בתואם רב וקורה בקמרון עגול. זהו אחד מצינורות הביוב שהגיעו עד לים, ושיוסף מזכירם בפסקה הבאה:

Τὰ δ' ὑπ' αὐτὴν ὑπόνομοί τε καὶ λαῦραι πραγματείαν οὐκ ἐλάττω τῶν ὑπερῳκοδομημένων ἔχουσαι. Τούτων αἱ μὲν κατὰ σύμμετρα διαστήματα φέρουσιν εἰς τὸν λιμένα καὶ τὴν θάλατταν, μία δὲ ἐγκαρσία πάσας ὑπέζωκεν, ὡς τούς τε ὄμβρους εὐμαρῶς καὶ τὰ λύματα τῶν οἰκητόρων συνεκδίδοσθαι, τήν τε θάλατταν, ὅταν ἔξωθεν ἐπιγένηται, διαρρεῖν καὶ τὴν σύμπασαν ὑποκλύζειν πόλιν.

ואשר למקומות התחתיים שמתחת לעיר ולתעלות, הרי העבודה באלה לא היתה קטנה מאשר בבניינים שנבנו מעל. חלק מהן מוליך אל הנמל ואל הים ברווחים שווי־מידות, ותעלה אחת באלכסון חיברה את כולן, באופן שהגשמים והשופכין של התושבים נשפכים יחד בנקל, והים, בשעה שהוא זורם מן החוץ בכוח הרוח, שוטף ועובר ורוחץ את העיר כולה מתחת.[20]

עד כאן תיאור תמציתי של עיקר חורבות אתרה של קיסריה, השומם זה כבר. בימי הורדוס היתה זו אל נכון אחת הערים הגדולות והיפות ביותר בארץ־ישראל. היה לה נמל וכמה מפרצונים, והיקפה הגיע לכדי שישה קילומטרים בקירוב. ההיסטוריון יוסף מספר שהיו בה רחובות ישרים עד מאוד, שהגיעו עד לנמל; בנייני הציבור ואף הבתים הפרטיים נבנו מאבניםלבנות ומלוטשות:

Προσεχεῖς δὲ οἰκίαι τῷ λιμένι, λευκοῦ καὶ αὐταὶ λίθου, καὶ κατατείνοντες ἐπ' αὐτὸν οἱ στενωποὶ τοῦ ἄστεος, πρὸς ἓν διάστημα μεμετρημένοι. [21]

Περίκεινται δ' ἐν κύκλῳ τὸν λιμένα λειοτάτου λίθου κατασκευῇ συνεχεῖς οἰκήσεις . . . [22]

שפע עמודי אבן, שיש ושחם קישטו את מקדשיה ואת סטיריה. שתי אמות מים סיפקו לה מים רבים די צורכה.

לימים, אולי בתקופה המוסלמית שלפני מסעי הצלב ואולי אף לעת שליטת הלאטינים בה, היא הסתגרה במִתחם פחות נרחב כדי שייקל להגן עליה.

עתה הבה נעיין בתולדותיה, ואציין את המאורעות החשובים ביותר שהתרחשו בה.

מן הימים שלפני הורדוס לא ידוע לנו מאומה על אתרה של קיסריה; אנו יודעים רק ששם העיר היה מגדל סטראטון, בוודאי על שם מייסדה, ושישבו בה יוונים יוצאי סוריה. הורדוס האשקלוני[23] בנה אותה בשנת 25 לפני ספירת הנוצרים על פני שטח נרחב הרבה יותר, וכפי שלמדנו מעדותו של יוסף, המלך הזה השקיע הון עתק בביצוע עבודות עצומות, והפך את היישוב הימי הצנוע הזה לעיר החשובה ביותר בארץ־ישראל ולטוב שבנמליה. לאחר שתים־עשרה שנות בנייה באתר הזה ולאחר שקישט אותו במכלולים ופאר, הוא חנך את העיר בטקס חגיגי וקראה קיסריה לכבוד הקיסר אַוגוסטוס. כעדות נוספת להכרת התודה שרחש לקיסר סיפח את העיר הזאת לפרוֹבינקיה סוריה, וכינה את הנמל סֶבַּאסטֵי (תרגום המלה הלאטינית Augustus ליוונית). זה ההסבר לעובדה שעל כמה ממטבעותיה העתיקים מכונה העיר הזאת Σεβαστός Καισάρεια ἡ πρὸς Σεβαστῷ λιμένι.[24] הכינוי הזה הבדילה מערים אחרות בשם קיסריה, ובייחוד מקיסריה פיליפי, שיסד הטֶטרארך

20 קדמוניות היהודים, ספר טו, ט:ו.
21 מלחמת היהודים עם הרומאים, א, כא:ז.
22 קדמוניות היהודים, טו, ט:ו.
23 גרץ מכנה כך את הורדוס על סמך מסורת נוצרית, שאין לה ראיות חותכות.
24 *Mémoires de l'Acad. des inscript. et belles-lettres*, XXVI, pp. 446 seq.

פיליפוס בן הורדוס זמן מה לאחר מכן לרגלי הר פאניאס, זו המכונה על מטבעותיה Καισάρεια Σεβαστή ὑπὸ Πανείῳ.

העיר הזאת כונתה גם 'קיסריה הימית' או 'קיסריה של ארץ־ישראל'. אחר כך, כאשר קבע בה אספסיינוּס מושבה, היא כונתה colonia prima Flavia:

Stratonis Turris, eadem Caesarea, ab Herode rege condita: nunc colonia prima Flavia, a Vespasiano imperatore deducta.[25]

קיסריה זו היא העיר שבסוף שנת 43 לספירת הנוצרים מת בה הורדוס אֲגריפָּס ממחלה שפגעה בו כחֶתֶף:

הנה סיפורה של המיתה הזאת ב'מפעלות השליחים':

והורדוס דרש אותו [את פֶּטרוס] ולא מצאו וַיחקור את־השומרים וַיִּתן דתו להמיתם וַיֵּרד מיהודה אל־קסרין וַיֵּשב שם: אז חרה אפו בצורים ובצידונים והם באו אליו בלב אחד וַידברו על־לב בלאסטוס אשר על־חדר המלך להפגיע בעדם ולעשות שלום להם כי מארץ המלך הוציאו להם את־שבר רעבון ארצותם: ויהי היום יום מועד וַילבש הורדוס בגדי מלכות וַיֵּשב על־כיסא המשפט וַיִּשא אליהם מידברותיו: וַיריעו העם לאמור קול אלהים הוא ולא קול אדם: וַיכהו מלאך־יהוה כרגע כי לא־נתן כבוד לאלהים וַיאכלוהו תולעים וַימות.[26]

יוסף מספר את המעשה הזה באופן אחר, ולפי סיפורו התרחש המוות הזה בנסיבות אחרות.

לפי סיפורו[27] בא אֲגריפָּס לקיסריה, וערך בה משחקים לכבוד הקיסר. ביום השני לחגיגה בא המלך עם עלות השחר לתיאטרון לבוש בגד חמודות שכולו אריג של כסף. וכאשר הכסף שבחליפתו נצנץ בהחזירו את קרני השמש הזורחת, סנוור הבוהק הזה את עיני הקהל, והחנפנים החלו מיד לקרוא מכל עבר כי זהו אל ולא איש, כמו שחשבו עליו עד אז. המלך לא דחה כלל את החנופה הזאת בבחינת חילול השם; אבל אחר כך, כשהרים את מבטו כלפי מעלה, ראה מעל ראשו אוח עומד על חבל. הוא שיער כי זה שליח מבשר רע, ומיד תקפוהו כאבים עזים בקרביו. הביאוהו לארמונו, ושם גווע ומת לאחר שסבל ייסורי תופת במשך חמישה ימים. אחרי מותו שכחו אנשי קיסריה את חסדיו ואת חסדי סבו, שעשה את עירם כליל תפארת; הם גילו את שמחתם באורח מחפיר ביותר וביזו בגסות יתירה את פסלי בנותיו שחיו עדיין.

בשנת 57 אירעו בקיסריה מאורעות חמורים מחמת היריבות שפילגה לשני מחנות את היהודים ואת הסוּרים יושבי העיר. היהודים טענו כי להם הבכורה בעיר שיסד הורדוס, אשר היה בעצמו יהודי. הסוּרים, לעומתם, זקפו לזכותם את עובדת היותם התושבים הראשונים של האתר הזה, כאשר נקרא עוד מגדל סטראטון, ואז לא גר בו אף יהודי אחד. המרי גבר

25 Pline, *Hist. natur.*, l.V, c.xiv

26 מפעלות השליחים יב:19-23.

27 קדמוניות היהודים, ספר יט, ח:ב ואילך.

בלי משים, והיהודים אחזו בנשק. אבל המושל הרומאי פֶליקס שילח בהם את חייליו; הללו הרגו הרבה מהם ובזזו את בתי העשירים. משנקרא פליקס לאיטליה תפס את מקומו פּוֹרקיוּס פֶסטוּס. מיד חשו ראשי היהודים תושבי קיסריה להאשים את פליקס לפני הקיסר, אבל נסלח לו בזכות הפצרותיו של אחיו פאלאס, שנֶרוֹן רחש לו כבוד רב. בו בזמן שיחדו שליחי הסוּרים את בּוּרוּס בסכום כסף גדול, והשיגו צו מטעם הקיסר השולל מיהודי קיסריה את זכות אזרחות העיר. הפקודה המדאיבה הזאת הסעירה מאוד את הרוחות, וכך החלה הידרדרות שסופה היה המרד הגדול נגד הרומאים.

תכף לאחר מכן, בשנת 65 לספירת הנוצרים, אירע המעשה הבא: ליווני אחד היה בקיסריה מגרש ריק על יד בית־כנסת של היהודים; הוא בנה בו בתי־מלאכה, ובכך הכביד על התנועה והצר מאוד את הדרך המוליכה אל בית־הכנסת. כיוון שנכשלו מאמצי היהודים להפסיק את העבודה, פנה מוכס בשם יוחנן, ועמו נכבדים אחדים, אל פלוֹרוּס, שהיה אז הנציב בארץ־ישראל, ונתן לו שמונה כיכרי כסף כדי שיאסור על היווני את המשכת העבודה. פלוֹרוּס קיבל את הכסף, השלה את היהודים בהבטחות, אך בו ביום עזב אותם לנפשם ויצא לסֶבּאסטֵי. למָחֳרת, בשבת, זבח יווני אחד ציפורים אחדות לפני פתח בית־הכנסת, כאילו ביקש לחרף את דת משה. מיד פרצה מהומה נוראה, ושני הצדדים אחזו בנשק. קצין הפרשים יוּקוּנדוּס ניסה להשקיט את הרוחות, אבל היוונים מנעוהו מכך. היהודים לקחו ספר תורה ונסוגו אל נַרבָּתא, במרחק שישים ריס מקיסריה; ויוחנן המוכס יצא עם עוד שנים־עשר יהודים לסֶבּאסטֵי, והתלונן מרה באוזני פלוֹרוּס. ואולם הנציב הזה ציווה לכלוא אותם באשמת הוצאת ספר התורה מקיסריה.

בה בשנה הרגו היוונים תושבי העיר הזאת, שפלוֹרוּס הסיתם, עד עשרים אלף יהודים. ואלה שנמלטו מן הטבח הנורא הזה נפלו ביד החיילים הרומאים ונשלחו לעבודת פרך בספינות. למשמע הדבר הזה אחזה כל ארץ־ישראל בנשק, וכך החלה אותה מלחמה איומה שסופה היה חורבן גמור של העם היהודי.

בשנת 68 לספירת הנוצרים היה אספסיינוּס בקיסריה בשעה שנודע לו בו בזמן גם על מות נֶרוֹן וגם על תפיסת השלטון בידי גאלבּה.

בשנה הבאה נודע לו שוב בעיר הזאת עצמה שוּרִיטֶליוּס השתלט ונכנס לרומה עם הלגיונות מגרמניה. החדשה הזאת הרגיזה את הצבא בסוּריה, והוא הכריז את אספסיינוּס קיסר.

משלכד טיטוּס את ירושלים בשנת 70 לספירת הנוצרים, הוא ערך בקיסריה חגיגות ברוב פאר, ובהן נספו יותר מאלפיים וחמש מאות יהודים באמפיתיאטרון — מקצתם היו לברות בפי חיות טרף; אחרים נשרפו חיים ועוד רבים אולצו לשסף זה את זה כדי להשביע במחזה מותם את עיני הרומאים הברבריים.

כבר הזכרתי שאספסיינוּס קבע בעיר הזאת מושבה וקראה בשם ׳קוֹלוֹניה פרימה פלאביה׳. אוסיף כאן שהשליט הזה פטר את אזרחי קיסריה ממס הגולגולת, ואחר כך פטר טיטוּס את תחום העיר הזאת עצמה מכל מס.

עתה אעבור לתחום אחר לגמרי מבחינה רעיונית והיסטורית, ואזכיר שבקיסריה אירעה ההתנצרות הראשונה של אדם אשר לא ממוצא יהודי, וזאת בשנת 39 לספירת הנוצרים. זה היה הרומאי קורנֶליוס.

בנדון זה כתוב ב׳מפעלות השליחים׳:

איש היה בקיסריה קורנֶליוס שמו הוא שר־מאה בצבא החיל אשר קראו לו הגדוד האיטלקי: והוא איש חסיד וירא אלהים עם־כל־ביתו ועושה צדקות הרבה לעם וַיתפלל לאלהים תמיד: ויהי היום בשעה התשיעית והנה מלאך אלוהים נראה אליו במחזה וַיאמר קורנֶליוס: וַיבט אליו ויירא ויאמר מה אדוני מצווה ויאמר אליו תפילתך וצדקותיך עלו לזיכרון לפני אלהים: ועתה שלח־לך אנשים אל־יפו וקרא אליך את־שמעון המכונה פֶּטרוס.[28]

קורנליוס נשמע לפקודת המלאך, ושלח שליחים אל שמעון־פֶּטרוס. השליח הזה התגורר אז ביפו בביתו של בורסי אחד. גם לו היה חזון שבו צוּוה, באמצעות תמונת סמל, לצאת ולבשר את הבשורה הטובה לגויים. בבוא שליחי קורנליוס הבין פֶּטרוס את משמעות החזון שהיה לו; למָחֳרת בבוקר יצא לדרך אל קיסריה, ושם הטביל את שר־המאה ואת כל בני משפחתו. לימים נעשׂה קורנליוס הגמון, ואומרים שהוא מילא את מקום זַכַּי, שהיה ההגמון הראשון של העיר הזאת. ביתו הוסב לכנסייה, כפי שמעידה פסקה בדברי הייֶרוֹנימוּס הקדוש, המספר שפאוּלה הקדושה פקדה אותה בעת עלייתה לרגל:

Mirata ruinas Dor, urbis quondam potentissimae, et, versa vice, Stratonis Turrim ab Herode rege Judaeae in honorem caesaris Augusti Caesaream nuncupatam, in qua Cornelii domum Christi vidit ecclesiam.[29]

בשנת 58 לספירת הנוצרים שהה פאוּלוס הקדוש זמן מה בקיסריה בדרכו חזרה מאסיה הקטנה לירושלים. הוא התגורר בבית פיליפּוס המבשר, אשר היו לו ארבע בנות בתולות שחוננו ברוח נבואה.

והוא [אֲגָבוֹס] בא אלינו וַיקח את־אֵזור פאוּלוס וַיאסור־בו את־ידיו ואת־רגליו ויאמר כה אמר רוח הקודש ככה יאסרו היהודים בירושלים את־האיש אשר־לו האזור הזה והסגירוהו בידי הגויים: לשמע הדברים האלה חילינו את־פניו אנחנו ואנשי העיר כי־יחדל מעלות לירושלים: ופאוּלוס ענה למה תעשו כה כי תבכו ותכאיבו את־לבי ואני הנני נכון לא־רק לתת גוּוי לאוסרים כי אם־גם להקריב נפשי לממיתים בירושלים בעד־שם האדון ישוע: ויהי כי לא־אבה לשמוע וַנֶחֱרַש ממנו וַנאמר רצון יהוה ייעשה.[30]

28 מפעלות השליחים י:1-5.

29 *Hieronymi opera*, I, p. 882, édit. Migne. בעברית: ׳היא התבוננה בחורבות דור, העיר הכבירה לפנים, ואחר כך במגדל סטראטון, שהורדוס מלך יהודה קראה קיסריה לכבוד הקיסר אוּגוּסטוּס, ושם ראתה את בית קורנֶליוס שהוסב לכנסיית המשיח.׳

30 מפעלות השליחים כא:11-14.

פאולה הקדושה פקדה במסע הצליינות שלה גם את ביתו של פיליפוס הקדוש בקיסריה ואת חדרי המגורים של ארבע בנותיו, שהוקדשו לזכרן:

Et Philippi aediculas (vidit) et cubicula quatuor virginum prophetarum.[31]

זמן מועט לאחר בואו של השליח פאולוס הקדוש לירושלים התעללו בו היהודים והסגירוהו ביד המצביא הרומאי. הלה ביקש להצילו מתגרת יד ההמון הזועם, ושלחו בלווית משמר חזק לקיסריה. שם נכלא בארמונו של אגריפס, והיה חבוש בו שנתיים ימים. הוא נלקח כמה פעמים לחקירה לפני הנציב הרומאי פֶליקס, אחר כך לפני פֶסטוס שמילא את מקומו; אחר כך הופיע לפני אגריפס עצמו, וזה אמר לו בהשפעת דבריו המשכנעים:

וַיֹאמר אגריפס אל־פאולוס עוד מעט ופיתיתני להיות נוצרי.[32]

ומנמלה של העיר הזאת הפליג פאולוס הקדוש לדרכו אל רומה.

משחר ימי הכנסייה הנוצרית היתה קיסריה מושב הגמון, ואחר כך מושב מטרופוליט, וממנה יצאו כל הגמוני 'פאלסטינה הראשונה'.

בספרו של לֶה קיאן אפשר לקרוא את רשימת כל הרב־הגמונים שכיהנו בה.[33]

בוועידה שהתכנסה בקיסריה בשנת 195 לספירת הנוצרים הוחלט לחוג את הפסחא ביום ראשון, הוא היום שישו ניצח בו את המוות.

כשאוריגֶנֶס גורש מאלכסנדריה, הוא מצא מקלט בקיסריה אצל תיאוקטיסטוס, שהיה אז הרב־הגמון של העיר. אוריגנס אמנם טרם היה אז כלי־קודש, אבל תיאוקטיסטוס, שעמד על בקיאותו המעמיקה בכתבי הקודש, הפציר בו שילמד את העם, וכעבור שנים ספורות העלהו למעלת כומר.

פאמפילוס הקדוש נהרג על קידוש אמונתו בקיסריה, יחד עם עוד נוצרים רבים, בשנת 308 לספירת הנוצרים, בימי הקיסר דיוקלֶטיינוס.

המלומד אֶוסֶביוס היה רב־הגמון של העיר הזאת משנת 315 ועד 338, היא שנת מותו.

בשנת 548, בימי יוסטיניינוס, קמו היהודים והשומרונים שבקיסריה על הנוצרים, הרגו רבים מהם, בזזו את הכנסיות ושרפון באש ואף הרציאו להורג את מושל העיר. אחר כך שיגר הקיסר לארץ־ישראל את קצין המשמר אַמאנטיוס, וזה העניש את האשמים בכל חומר הדין.

במאה הבאה תקף את קיסריה, בשנת 638, אַבּוּ־עֻבַּידה, מצביא של החליף עֻמַר. קונסטאנטינוס, בנו של הקיסר הֶראקליוס, הגן על העיר הזאת בכוח של ארבעים אלף חייל. ברם אף על פי שסר לפקודתו כוח כה גדול, משנודע לו כי אביו הפקיר את סוריה, לא הֵעֵז

31 *Hieronymi Opera*, I, p. 882, édit. Migne

32 מעשי השליחים כו:28. מובא מן התרגום של פראנץ דעליטש.

33 Lequien, *Oriens Christianus*, III, pp. 531 seq.

לעמוד בפני המוסלמים, ונמלט בלילה בדרך הים. העיר נאלצה אפוא לפתוח את שעריה לפני החליף.

כאשר פלשו הצלבנים לארץ הקודש עשה האמיר שהיה המפקד בקיסריה מטעם החליף המצרי אַלמֻסתַעלי בִּלָה הסכם עם גוֹטפריד מבּוּיוֹן, הציע לו תשלום מס, וההצעה התקבלה.

אך עד מהרה זכה בּאלדווין הראשון ולכד את העיר הזאת, בשנת 1102. הוא תקף אותה מצד היבשה ומצד הים; אחרי שבועיים של התקפות חוזרות גבר על התנגדותה; וכפי שכבר סיפרתי, נטבחו אז שם בלי רחמים כמה אלפי תושבים שמצאו מחסה במסגד הראשי.

בּאלדווין המנצח הציב בעיר הכבושה חיל משמר חזק, וקבע בה מושב של רב־הגמון.

אִדריסי מלמדנו באמצע המאה השתים־עשרה שקיסריה היתה עיר גדולה, מוקפת פרוור ומוגנת במצודה חזקה מאוד.[34]

פסקה זו של הגיאוגראף הערבי מלמדת אותנו כי כבר בתקופה זו תפסה העיר קיסריה מתחם מצומצם, שהרי היתה מוקפת פרוור, שהיה בוודאי בגבולות המתחם העתיק, או אף ככל־הנראה תפס רק חלק ממנו.

היא נשארה בידי הנוצרים עד 1187, השנה שבה צלאח אַדִּין עצמו, לאחר שלכד את עכו, הכניעה והחריב את חומותיה ואת ביצוריה.

לאחר שהצלבנים שבו וכבשוה ב־1191, היא נפלה שוב ביד המוסלמים ב־1219, ואחר כך שוב כבשוה הלאטינים. ב־1251 חידש אותה לוּאי הקדוש וקומם את ביצוריה ואת מצודתה.

בשנת 1265 לכדה הסולטן המצרי בֵּיבַּרס בֻּנדֻקדאר בהתקפת פתע. הנוצרים התבצרו בטירה, והצבא המוסלמי הפעיל עליהם שם לחץ קשה. לפי סיפורו של מַקריזי תפס הסולטן עמדה במרום כנסייה מול המצודה, ומשם פיקד על ההתקפות. זוהי אל נכון אותה כנסייה שתיארתי את החורבה ששרדה ממנה, ושהיתה מן הסתם הקאתדרלה הקדומה של קיסריה. כיוון שגבר על המצודה ציווה בֵּיבַּרס להחריב את העיר, והשתתף במלאכת ההרס בעצמו, יחד עם חייליו ומצביאיו.

בשנת 1291 השלים את חורבן קיסריה, מן המסד עד הטפחות, הסולטן חַ'ליל, המכונה מַלִכּ אַשרַף; ובימי אַבּוּלפִדא, כלומר בתחילת המאה הארבע־עשרה, היא היתה נטושה לגמרי ולא יותר מאתר חורבות. כמו שרידי עתלית, דוֹרה ואַרסוּף, גם שרידי קיסריה נעלמים והולכים בימינו, כי מעבירים את אבניה לבנייה בכל מיני מקומות אחרים.

ח'רבּת מיאמאס

בשעה שלוש ושלושים וחמש דקות המשכתי את דרכי מזרחה, מחוץ למתחם של ימי־הביניים.

34 Édrisi, *Géographie*, trad. de M. Jaubert, I, p. 348

בשעה שלוש וחמישים דקות נעלמו מן העין שרידי העיר העתיקה. מגמת פנינו אז היתה צפונה־מזרחה.

בשעה שלוש וחמישים ושלוש דקות חצינו עמק קטן, שבחורף נוצרת בו ככל הנראה בִּצָה.

בשעה ארבע רכבנו במישור נאה שפה ושם רועים בו עדרי תאואים בהשגחת ערביים המכונים לפיכך ג׳אמוּסִיה (جاموسية — רועי תאואים).

בשעה ארבע וחמישים דקות רכבנו לאורך נְהר זַרקא (نهر زرقا), המתפתל בין גדות מכוסות סבכים, ובעיקר חישות קנים ענקיים. הוא לא רחב; עומק מימיו עלה על מטר וחצי, ובמקומות אחדים, רדודים יותר, נקל לצלחו ברגל. לפי דברי כמה רועים שפגשתי יש בנחל הזה תנינים קטנים שאורכם כמטר וחצי, והרי זה עולה בקנה אחד, כפי שכבר ציינתי, עם השם *flumen Crocodilon* שנקרא בו לפנים, ועם עדויותיהם של כמה סופרים בימי הביניים. כבר הבאתי מדברי ז׳אק דֶה ויטרי וגאלפרידוס דֶה ויני סאלוו בנדון זה. כיוצא בזה כתוב בתיאור אנונימי של המקומות הקדושים, שפרסם לראשונה מ׳ דֶה ווֹגוּאֶה, והנכלל בכתב־יד של ׳הספרייה הלאומית׳ (חטיבה לאטינית, מס׳ 5129), אחרי העתק של ׳הכרוניקה של הנזיר רוֹבֶּרטוּס׳:

In fluminibus Cesaree sunt corcodrilli serpentes horribiles.... Quomodo corcodrilli Cesaree habeantur breviter dicam. Antiquitus Cesaree duo fratres pari dominio regnabant: quorum major, quia solus non regnabat, fratri suo, qui et leprosus notabatur, necis tetendit insidias; excogitans apud se quod, si ex Nilo duo paria corcodrillorum predictis in fluminibus habere posset, a fratre suo, qui temporibus estivis fluminea frequentabat balnea, forsitan perituro, regno suo permitteretur. Quod sic revera contigit, sicque solus major regnavit.[35]

הזכרתי לעיל מסורת, שיש לה עוד מהלכים בין ערביי הארץ, שלפיה הובאו לפנים שני זוגות תנינים מנילוּס אל שני נחלים קרובים לקיסריה, וצאצאיהם מצויים עד היום בנהר זַרקא שמצפון לקיסאריה ובנהר אלאַח׳דאר שמדרום לה. ובכן אין זו מסורת חדשה, שהרי מוצאים לה אישוש בחיבור שקדם אל נכון למחצית השנייה של המאה השתים־עשרה.

בשעה חמש וחמש־עשרה דקות הגענו לח׳רבת מיאמאס (خربة مياماس), שלפעמים מכנים אותה גם ח׳רבת אֻםּ אליאמאס (خربة امّ الياماس). אלה שרידי טירה עתיקה על גבעה לא גבוהה, שחזיתה המזרחית ישרה ומאחור היא מתעגלת בחצי מעגל באופן שמתקבלת תבנית תיאטרון. מסדרונות אחדים שטרם קרסו מקורים בקמרונים מעוגלים

35 M. de Vogüé, *Les Églises de Terre sainte*, appendice, pp. 430-431. בעברית: ׳בנחלי קיסריה יש תנינים, זוחלים איומים... אספר בקצרה איך הגיעו התנינים לקיסריה. שני אחים שלטו יחד בקיסריה הקדומה. הבכור התאווה לשלטון יחיד, ולכן טמן לאחיו, שאף נודע כמוכה צרעת, פח יקוש להמיתו. הוא חשב שאם יצליח להביא אל הנחלים האמורים שני זוגות תנינים מן היאור נילוּס, יזכה גם בחלק השררה של אחיו כאשר זה אולי ימות בצאתו כמנהגו לרחוץ במימי הנחל בקיץ. וכן היה, וכך נפלה ביד הבכור כל הממלכה.׳

ובנויים מאבני גזית; הם נבנו כנראה לפני תקופת מסעי הצלב. בחלקים אחרים של המצודה הזאת, ובייחוד במגדל שפעורים בו חרכים, ניכרת בנייה בתקופה קרובה יותר. חורבות המצודה משמשות היום כמחסה לעדרים.

לרגלי גבעת המצודה ראיתי מספר מסוים של נציבי עמודי שחם מוטלים על הארץ על יד עֲרֵמה של אבני גזית, שרידי בניין שהתמוטט. גם בקירבת מקום לכאן ראיתי קצת עקבות אמת המים שהובילה לקיסריה את מי צַבּארין.

ח׳רבּת אם אלעלק

במרחק מה ממזרח לח׳רבּת מיאמאס ראיתי כפריר קטן בשם ח׳רבּת אֻםّ אלעַלַק (خربة امّ العلق).

חנייה ללינת לילה

בשעה שש נטינו את אוהלינו ללילה על יד נְהר זַרקא, בצד מחנה של תּוּרכּמנים. שלושת השיח׳ים של המאהל הזה ניגשו מהר להתידד אתנו, ובעוד אני מגיש להם קפה הם לימדוני לדעת שמקום שני המקורות העיקריים של נְהר זַרקא סמוך לח׳רבּת מיאמאס; שמי הנהר הזה עולים בחורף לעתים קרובות על גדותיו במישור וכי יש בהם תנינים באורך מטר ויותר. עדותם של הנוודים האלה מתאימה אפוא בהחלט, בנדון זה, לדברי הערביים ג׳אמוּסִיה, היושבים דרך קבע במישורים שמשקים מי הנחל הזה. הם סיפרו לי כי החיות הנוראות הללו נשכו כמה פעמים את בהמותיהם כאשר שתו ממי נְהר זַרקא או טבלו בו. הוא ראוי אפוא אף בימינו לכינוי ׳מוֹיַת אַתִּמסאח׳ או flumen Crocodilon, כפי שכינהו פליניוּס בימי קדם.

פרק שישים וחמישה

סנדיאנה — ח׳רבת אלבריג׳ — נהר אלאח׳דאר — תל אצ׳רוס — באקה אלע׳רביה — דיר עג׳ול — דיר אלע׳צון — ג׳ת — ז׳יתא — קאקון — נהר אבו־זאבורא — כפר סבא — ברג׳ אלאח׳את — באריון — קלנסוה — פרעון — פרדיסיא — טיבה — ארתאח — טולכרם — שויכה — אסטאבא — ח׳רבת חאסן — רנאבה — חזרה לקלנסוה

סנדיאנה

ב־21 ביוני, בשעה חמש ושלושים דקות בבוקר, שמנו פנינו דרומה ונענו במישור רחב ידיים, וכפאת מזרח־צפון־מזרח הנחנו, בריחוק שלושה קילומטרים בערך, את הכפר סִנדיאנה (سنديانة), שכבר פקדתי בשנת 1863.

מספר תושביו ארבע מאות. הוא קרוי על שם האלונים המצויים (בערבית ׳סִנדיאן׳) הגדלים בשפע על מדרוני הגבעה שהוא יושב עליה.

ח׳רבת אלבריג׳

בשעה שש ועשר דקות התרוממה לימיננו גבעה לא גבוהה. רואים שם חורבה קטנה, כנראה של מגדל עוז, כפי שמלמד שם האתר היום, הלא הוא ח׳רבת אלבריג׳ (خربة البرج — חורבת המצדית). יש כאן על יד באר עמוד שחם, שהובא בלי ספק מקיסריה.

בשעה שש וארבעים דקות רכבנו במישור שפזורים בו אלוני התבור (׳בַּלּוּט׳). פה ושם ראינו מאהלים של תורכמנים.

נהר אלאח׳דאר

בשעה שמונה חצינו את ואדי אלאח׳דאר (واد الاخضار), הקרוי גם נהר אלח׳דֵירה (نهر الخضيرة), נהר קיסאריה (نهر قيسارية) וואדי אבו־חלו (واد ابو حلو). במקום חצייתנו היו בו מעט מאוד מים, והוא נשפך לים בריחוק ארבעה קילומטרים מדרום לקיסריה. לא הרחק משפכו הוא מתרחב לבריכה שגדותיה מכוסות סמר וקנה. על יד הברכה הזאת נטו את אוהליהם מקצת חיילי מסע הצלב הראשון בדרכם מעכו ליפו לאורך חוף הים:

Ibidem ad radicem montis fons manat, qui ibidem urbi (Caesareae) influit per camporum apertam planitiem, ubi dux Godefridus et Robertus Flandrensis positis tentoriis hospitati sunt. Comes vero Reymundus, Robertus Nortmanorum princeps post illos interposita ejusdem fluminis amplissima palude procul abhinc in eodem flumine castra posuerunt.[1]

Profecti igitur ab Accaron una die in vespere juxta paludes quae sunt prope Caesaream castra tetendimus...[2]

רֵימוֹן מאגִילֶר מספר לנו כי בשעה שחנו הצלבנים במקום הזה נפלה לתוך המחנה יונה שהנץ פצעה פצעי מוות. ההגמון מאַפּט הרים אותה, וגילה שהיא נושאת את המכתב הבא:

האמיר של עכו אל האמיר של קיסריה

להקת כלבים עברה את מחוזי. זו עדת כסילים מבולבלת ופרועה, שעליך (ועל האחרים) להשתדל לפגוע בה אם אתה דבק בדתך. אם תרצה, יכול תוכל. העבר ידיעה זו לערים האחרות ולמצודות.

המכתב הזה, שהובא לידיעת המצביאים והצבא, הראָה לכול, מוסיף וכותב רֵימוֹן מאגִילֶר, שהאל אכן מגן על הנוצרים, שהרי אין הוא מניח לעוף השמים לעופף אל יעדו במגמה לפגוע בהם, אלא אדרבה — הוא משתמש בו כדי לגלות לנוצרים את סודות אויביהם.

תשעים שנה לאחר מכן, כאשר ריצ׳ארד ׳לב הארי׳ היה בדרכו לאורך החוף מעכו (שלכדה שוב), ליפו, הוא עיכב את אנשיו למנוחה מעמל הדרך במקום זה עצמו. הם חנו יומיים מדרום לקיסריה, ליד ׳הנחל המת׳:

Consummato imaximo cum labore diei illius itinere, pervenit exercitus usque Caesaream... fixis ibidem tentoriis pernoctabat gens nostra juxta fluvium civitati proximum qui vocabatur fluvius Crocodilorum... verum nostri inde processerunt usque ad fluvium quem vocabant fluvium Mortuum, quem et Saraceni ante nostrum adventum cooperuerant... Duabus ibi noctibus morati sunt.[3]

כינוי זה — fluvius Mortuus (׳הנחל המת׳), שכינו הצלבנים את הנהר הקטן הנדון כאן, ניתן לו בוודאי מפני שמימיו עומדים כמו מי בִּצה, וזרימתם כמעט אינה נראית.

1 Albert d'Aix, l.V, c.xli, *Gesta Dei per Francos*, p. 272. בעברית: ׳שם לרגלי ההר קולח מעיין הזורם שם אל העיר (אל קיסריה) דרך מישור שדות פתוח, מקום שהדוכס גוֹטפריד ורוֹברטוּס מפלאנדריה נטו בו את אוהליהם ללינת לילה. ואילו הרוזן רֵימוּנדוּס ודוכס נוֹרמאנדיה רוֹבֶּרטוּס קבעו אחריהם את המחנה שלהם הרחק משם בבְּרֵכה הנרחבת שיוצר אותו הנחל.׳

2 Raymond d'Agiles, *Gesta Dei per Francos*, p. 173. בעברית: ׳ובכן לאחר שנענו מעכו במשך יום אחד קבענו את המחנה בשעת דמדומים על יד הבְּרֵכות הסמוכות לקיסריה...׳

3 Godefroy Winisauf, *Itinerarium regis Anglorum Richardi*, l.II, c. xiv. בעברית: ׳הצבא הגיע לקיסריה בסוף הדרך שעבר בדי עמל באותו היום... לאחר שניטו שם האוהלים לנו אנשינו ליד הנחל הקרוב אל העיר, הקרוי ״נחל התנינים״... אבל אנשינו התקדמו משם עד לנחל שהם כינו ״הנחל המת״, אשר הסרקיים גם הם נקהלו אליו לפני בואנו... אנשינו לנו שם שני לילות.׳

חילו של ריצ'ארד 'לב הארי', שחנה בריחוק שלושה קילומטרים מקיסריה, ליד נְהר זַרקא, שפליניוס כינהו flumen Crocodilon והצלבנים — fluvius Crocodilorum, נטה אחר כך את אוהליו על גדות נְהר אלאַח'דאר, בריחוק ארבעה קילומטרים מדרום לעיר הזאת. התקדמותו ביום ההוא היתה אפוא מועטה מאוד. אף על פי כן אין להתפתות ולחפש הלאה דרומה את 'הנחל המת' הנזכר בפסקה זו של גאלפרידוס דֶה וינו סאלוו. הלא בטרם הגיע ריצ'ארד לאַרסוף הוא חצה עוד שני נהרות קטנים אחרים, את flumen Salsum, הוא הקרוי בימינו נְהר אַבּו־זאבּורא, ואחריו את flumen Rochetailie, הוא נְהר אל פאלִק, שעוד ייזכר להלן. יש אפוא לחפש את 'הנחל המת' מצפון לנְהר אַבּו־זאבּורא, ומכאן שאין הוא אלא נְהר אלאַח'דאר.

תל אצ'רוּס

בשעה שמונה ושלושים דקות הנחנו לשמאלנו גבעה שיושב עליה כפריר, ושמה תל אצ'רוּס (تلّ الضروس).

באקה אלע'רביה

משם פנינו מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה שמונה וחמישים דקות הגענו לבאקה אלע'רבִּיה (باقة الغربية), גיבוב רב יחסית של בתים הבנויים בנייה גסה, על גבעה לא גבוהה. להוציא כמה בארות ובורות מים עתיקים בעליל כל השאר חדש למראה. מספר התושבים אולי אלף וחמש מאות.

דיר עת'יל

בשעה תשע וחמש־עשרה דקות רכבנו הישר דרומה במישור פורה מאוד. לשמאלי, בריחוק כמה קילומטרים מזרחה, ראיתי את הכפר דֵיר עַת'יל (دير عثيل). הוא יושב על גבעה גבוהה.

דיר אלע'צון

מדרום לדֵיר עַת'יל ראיתי את דֵיר אלעַ'צוּן (دير العصون), כפר הנראה מרחוק גדול יחסית, שגם הוא יושב בראש גבעה.

ג'ת

בשעה תשע ושלושים דקות עלינו במדרון הגבעה שמכתיר הכפר גַ'ת (جت). מספר

תושביו אלף וארבע מאות. בשטח הבנייה המסולע פזורים בורות מים עתיקים. הבתים בנויים בנייה גסה. בין אבני הבניין הקטנות אפשר להבחין פה ושם באבני גזית שניכר בהן מקורן העתיק. בחצר אחד הבתים האלה ראיתי כותרת עתיקה של שיש לבן שסותתה בתבנית מכתש, והיא משמשת לטחינת קפה.

לרגלי הגבעה יש באר, שגם היא נכרתה כנראה בימי קדם.

זיתא

בשעה תשע וארבעים ושתיים דקות המשכנו את דרכנו דרומה־מזרחה.

בשעה עשר הגענו, לאחר עלייה נוספת, לזֵיתא (زيتا), כפר היושב על גבעה וכו שש מאות תושב. כמו בכפר הקודם, הראוני גם כאן כותרת עתיקה בסגנון קורינתי, עשויה משיש לבן, שאף בה עוצבה תבנית מכתש. מסביב לכפר משתרעים מטעי תאנה ורימון. באר נאה, רחבה ובנויה מאבני גזית, נכרתה ככל הנראה בימי קדם.

קאקוּן

בשעה עשר ועשר דקות שבנו וירדנו מזֵיתא מערבה־דרומה־מערבה. לפנינו השתרעו הלאה הרחק שדות כותנה.

בשעה תשע וחמש־עשרה דקות הגענו לקאקוּן (قاقون), כפר גדול היושב על גבעה, ומספר תושביו אלף ושמונה מאות. בתיו בנויים בנייה גרועה מאוד. רואים בו שרידי טירה קטנה שנבנתה כנראה בתקופת מסעי הצלב. לפני מסגד מוטלים על הארץ עמודים אחדים של שיש לבן.

הנזיר בּוּרחארד ציין את היישוב הזה בשם חאקו:

De Assur iv leucis contra orientem est Machmethath, nunc Chaco dicta, in planicie sub monte Effraym sita, non longe a monte Saron. In hac presidium militum posuerunt Sarraceni contra Castrum Peregrinorum.[4]

הנזיר הדומיניקני ריקולדוּס, שביקר בארץ־ישראל בסוף המאה השלוש־עשרה, מזכיר גם הוא את היישוב הזה, בשינוי קל של כתיב השם:

Inde venimus ad Castrum Peregrinorum, quod est nobile castrum Templariorum juxta mare. Inde viginti miliaria ad castrum Cacho.[5]

4 בּוּרחארד מהר־ציון, תיאור הארץ הקדושה, עמ׳ 83 (מהדורת Laurent). בעברית: ׳בריחוק ארבע פרסאות ממזרח לאַפּוּר מכמתת, הקרויה עכשיו חאקו; היא יושבת במישור לרגלי הר אפרים, לא הרחק מהר השרון. הסרקיים קבעו בה מוצב צבאי אל מול ״מצודת הצליינים״.׳

5 Ricoldus, *Itinerarium*, p. 107, édit. Laurent. בעברית: ׳משם באנו ל״מצודת הצליינים״, מצודה

מארינוּס סאנוּטוּס כינה את הנקודה הזאת במפה הגיאוגראפית הנספחת לחיבורו — Caco-Manatat.

הזיהוי שזיהה בּוּרחארד בחאקוֹ, היא קאקוּן היום, את מכמתת, אולי הוא נכון. אכן עיר בשם מִכְמְתָת (בלאטינית Machmethath) נזכרת בשני מקומות בספר יהושע.

במקום שמדובר בספר הזה בנחלת אפרים נאמר:

ויהי גבול בני־אפרים למשפחותם ויהי גבול נחלתם מזרחה עטרות אדר עד־בית חֹרון עליון: ויצא הגבול הימה המכמתת מצפון ונסב הגבול מזרחה תאנת שִׁלֹה ועבר אותו מזרחה יָנוֹחה.[6]

בתרגום 'השבעים' כתוב תחת מכמתת השם Ἰκασμῶν.

והנה המקום השני שהיא נזכרת בו:

ויהי גבול־מנשה מאשר המכמתת אשר על־פני שכם והלך הגבול אל־הימין אל־יושבי עין תפוח.[7]

במקום הזה כתבו 'השבים' Δηλανάθ במקום מכמתת.

משני המקומות האלה משתמע שמכמתת היתה על גבול מנשה ואפרים כלפי צפון ולצד הים, ציון מתאים למדי למקום קאקוּן.

ועוד למדנו מפסוקים אחרים, שאביא להלן, כי נחל קנה (ב'וּולגאטה' — Vallis arundineti) הפריד בפאת מערב בין הנחלות של מנשה ואפרים, בהתפתלו מדרום לראשונה ומצפון לשנייה. ובכן נחל קנה זה הוא ככל הנראה נְהר אלפאלֶק שאזכיר להלן; והואיל והכפר החדש קאקוּן אינו מרוחק, מצפון, מאחד משני הנחלים שאיחודם יוצר את נְהר אלפאלֶק, אפשר להסיק שהנזיר בּוּרחארד זיהה נכונה באתרו את העיר הקדומה מכמתת.

נהר אבּוּ־זאבּוּרא

קודם שהגענו לקאקוּן חצינו נחל רדוד ויבש הנשפך אל הים בריחוק מהלך שלוש שעות בערך, בשם נְהר אַבּוּ־זאבּוּרא. בדרך הימה הוא קולט מי כמה מעיינות, וסמוך לשפכו הוא כבר נחל איתן. צלחתי אותו שם בשנת 1863 בספטמבר ובעיצומם של חרבוני הקיץ, ואפיקו לא הראה אף נטייה להתייבש. מימיו מלוחים במקצת, ומשום כך כינוהו הצלבנים flumen salsum. ריצ'ארד 'לב הארי' נטה על ידו את אוהליו בדרכו מקיסריה ליפו:

Gens quoque nostra juxta quamdam aquam fluvium Salsum dictam tentoria fixerunt.[8]

נודעת של "אבירי ההיכל" סמוך לים. משם עשרים מיל עד מצודת קאחוֹ.

6 יהושע טז:ה־ו.

7 יהושע יז:ז.

8 Godefroy Winisauf, *Itinerarium regis Anglorum Richardi*, l.IV, c.xv

במרחק מה מצפון לשפך הנחל הזה יוצרים שני חרטומים נמל של כלום, הקרוי היום מינַת אַבּו־זאבּוּרא (مينة ابو زابورا). מסביב למעגן הזה ניכרים עקבות בניינים עתיקים.

בשנת 1856 הבעתי דעה, בחיבור שפרסמתי בלאטינית, כי נַהר אַבּו־זאבּוּרא הוא נַהר אלקַצַב הנזכר אצל בַּהא אַדִּין והוא נחל קנה הנזכר בספר יהושע. ברם לאחר חקר נוסף של החוף שיניתי את דעתי, ועכשיו אני נוטה לזהות את זה האחרון עם נַהר אלפאלֶק הזורם מדרום לנַהר אַבּו־זאבּוּרא. להלן אפרש מדוע חזרתי בי מהשערתי הראשונה.

כפר סב

בשעה אחת־עשרה ושלושים דקות המשכנו את דרכנו דרומה. גם כאן היה המישור מכוסה מטעי כותנה.

במהרה הנחנו לשמאלנו, בריחוק מהלך עשרים דקות מזרחה, כפר חרב בשם ח׳ִרבּת כַּפר סַבּ (خربة كفر سبّ).

בשעה אחת־עשרה וארבעים ושמונה דקות חצינו נחל הזורם ממזרח למערב ונשפך לים דרומה־מערבה, בשם נַהר אלפאלֶק (نهر الفالق), לאחר מעבר דרך בְּרֵכה בשם בַּסַּת אלפאלֶק (بسّة الفالق). ארחיב עליו את הדיבור במקום אחר.

בּרג׳ אלאתות

מדרום־מערב לנחל הזה ניצבת על גבעה, בריחוק שני קילומטרים, מצדית שנבנתה בידי המוסלמים. היא עכשיו נטושה, ושמה בֻּרג׳ אלאַתות (برج الاتوت).

בּארין

בשעה שתים־עשרה ועשרים וחמש דקות חצינו נחל קטן בשם ואדי אלבּארין (وادي البارين), הנשפך מזרחה אל הקודם, והם יוצרים יחד את נַהר אלפאלֶק.

בשעה שתים־עשרה ושלושים דקות הגענו לח׳רבּת אלבּארין (خربة البارين), גיבוב קטן של חורבות על גבעה שעל מדרונֶיה גדלים צמחי צבר. כאן היה לפנים כפר גרידא ולא עיר. מקובל לזהות באתר הזה את mutatio Betthar, מקום המצוין בסיפורו של הנוסע מבּורדו בין אַנטיפַּטריס לקיסריה, במרחק עשרה מילין מן הראשונה שבשתי הערים האלה ובמרחק שישה־עשר מיל מן השנייה. ובכן ח׳רבּת בּארין נמצאת בדיוק במרחק עשרה מילין מכְּפַר סאבּא, מקום שמזהים בו את העיר הקדומה אַנטיפַּטריס, ובמרחק שישה־עשר מילין מקֵיסאריה, היא קיסריה לפנים. ברם אציין שסיפור המסע של אַנטוֹנינוּס מונה שמונה־עשר מיל בין קיסריה ל־Betharus או Betarus, ועשרים ושניים מיל מאתר זה האחרון ללוד. בפסקה אחרת הוא מציין מרחק של שלושים ואחד מיל מקיסריה לבֵּיתָרוּס ועשרים ושמונה

מיל מביתרוס ללוד. לפי הציון הראשון מתקבל מרחק של ארבעים מיל בין קיסריה ללוד; לפי השני מתקבל מרחק גדול הרבה יותר — חמישים ותשעה מיל. לאמיתו של דבר המרחק מקיסריה ללוד הוא ארבעים ושלושה מיל בדרך הישרה ביותר. ובכן בנתוני סיפור המסע של אַנטוֹנינוּס נפלה כמובן טעות, שהרי לגבי דרך אחת מוצאים אנו הבדל בתשעה־עשר מיל.

נחזור אל ח׳רבת בארין. הואיל ואפשר לראות בשמה סירוס של השם Bethar או Betarus, והיות שמרחקה מקיסאריה הוא בדיוק שישה־עשר מיל, כמרחק שציין הנוסע מבּוֹרדוֹ בין קיסריה ל־mutatio Betthar, דומני שנוכל לקבל את הזיהוי הזה. מכל מקום יש להיזהר מאוד מבלבול mutatio Betthar זו עם העיר ביתר, היא ח׳רבת בּתּיר היום, שסיפרתי עליה במקום אחר, בחיבורי ׳תיאור יהודה׳ (כרך ב, עמ׳ 267-273), שהתפרסמה מאוד בזכות המצור האחרון והבלתי נשכח שצרו הרומאים על היהודים.

קלנסוה

בשעה שתים־עשרה וארבעים וארבע דקות המשכנו את דרכנו דרומה.

בשעה אחת וחמש דקות, לאחר שחצינו נחל הנשפך מערבה על נָהר אלפאלְק, חנינו בקָלַנסָוה (قلنسوة), המקום שיעדנו ללינת לילה. אוהלי הוצב בתוך חלקה גדורה של עצי תאנה. הכפר הזה בנוי בנייה גרועה, ומספר תושביו חמש מאות. על פסגת גבעתו הלא גבוהה ראיתי שרידי מגדל רבוע שאורך צלעו חמישה־עשר צעד. הוא נבנָה מאבני גזית נאות למדי, רובן מזויזות; אחר כך שופץ וקומם בבנייה חדשה באבנים פחות מהוקצעות ויותר קטנות. אחר כך סקרתי שרידי כנסייה יפה המכוּונת ממערב למזרח ומחולקת לשלושה אולמים, שהסתיימו בקצה המזרחי בשלושה אפסיסים. היא נבנתה מאבני גזית נאות, שלאחדות מהן היה זיז של כלום, כפי שמעידים חלקיה העומדים עדיין על תִלם. בין האולמים הפרידו עמודים מונוליתיים, שרק מקומם עוד ניכר, ושהוכתרו כנראה בכותרות קוֹרינתיות, אם לשפוט לפי הכותרת הנאה של שיש לבן שמצאתי בבית פרטי ושתושבי הכפר עיצבו בה תבנית מכתש; הם אמרו לי שמצאוה באתר הכנסייה. יתר הכותרות ונציבי העמודים שנשאון נעלמו; מקורם היה כנראה בבניין עתיק עוד יותר. דלת נאה שקשתה מחודדת עומדת עוד באתרה. מתחת לאולמים יש מטמורית קמורת תקרה, המחולקת עכשיו לכמה מדורים שמשפחות מתגוררות בהם.

שתי בארות יפות, האחת סמוכה לכנסייה והאחרת בשיפולי הכפר, נראות עתיקות. הבאר השנייה רחבה ומעליה יש קמרון עגול של אבני גזית.

הכפר קָלַנסָוה מרוחק מקיסריה בערך שמונה־עשר מיל. השרידים המרשימים של מגדלו ובעיקר שרידי הכנסייה מעידים על חשיבותו של היישוב הזה בימי קדם. אם ציון המרחק של שמונה־עשר מיל מקיסריה ל־Betarus בסיפור המסע של אַנטוֹנינוּס מדויק יותר מציונו של הנוסע מבּוֹרדוֹ, שהוא שישה־עשר מיל בלבד, כי אז כאן האתר של mutatio Betthar או

Betarus ולא בח׳רבת בארין, אתר שכנראה לא היה מעולם יותר מכפר גרידא. אבל באיזה נתון מן השניים האלה עלינו להאמין יותר? זוהי שאלה שיקשה להשיב עליה אלא אם כן יוכח כי השם בארין הוא סירוס של השם בֵּיתֶּר, ובזאת יזוהה סופית בח׳רבת בארין אתרו של היישוב הזה.

פרעון

בשעה שתיים השארתי את מטעני ואת מתורגמני בקַלַנסֻוה, שעזבתיה על מנת לחזור, ויצאתי בחברת מורה דרך בכיוון מזרחה, ואחר כך דרומה־מזרחה.

בשעה שתיים ועשרים דקות עברנו מתחת לפַרעון (فرعون), כפר היושב על גבעה גבוהה ומוארכת, ובו כחמש מאות תושב.

פרדיסיא

במרחק מה מפַּרעון יושב על גבעה הכפר פַּרדיסיא (فرديسيا), והנחתי אותו לימיני.

טיבה

ראיתי כמו כן מדרום לפַרדיסיא את הכפר טַיִּבֶּה (طيبة).

ארתאח

מפַּרעון רכבנו מזרחה, ולאחר שחצינו, בשעה שלוש וחמש דקות, נחל בשם ואדי אַרתאח (واد ارتاح), עלינו תכף על מדרון גבעה שמכתיר כפר באותו השם, ושבשיפוליה יש באר עתיקה. בצלע הגבעה פזורים בורות מים אחדים, עתיקים גם הם. בכפר הזה יש ארבע מאות נפש.

הבתים בנויים בנייה גסה מטין או מאבנים קטנות.

טולכרם

בשעה שתיים וחמישים וחמש דקות ירדנו צפונה ולאחר עלייה נוספת הגענו בשעה שלוש ועשר דקות לטוּלכַּרם (طولكرم), כפר גדול היושב בראש גבעה אשר במדרוניה פעורים כמה בורות מים עתיקים במצב טוב, המספקים עוד מים לצורכי התושבים. מספרם של אלה כאלף. בתיהם בנויים בנייה גסה מאוד. מסביב לכפר יש להם בוסתנים אחדים של תאנה ורימון.

שויכה

בשעה שלוש ושלושים דקות המשכנו את דרכנו צפונה, ולאחר שחצינו, בשעה שלוש וארבעים וחמש דקות, נחל פעוט, עלינו בשעה ארבע ושתי דקות במדרון, הטרשי בחלקו, של גבעת הכפר שֻוַיכֶּה (شويكة). מספר תושביו תשע מאות. על יד מסגד קטן ראיתי שם עץ תומר זקן ושיטה נהדרת.[9] מספר מסרים של בורות מים חצובים בסלע ועצם שמו של הכפר מוכיחים שהוא נבנה באתרו של יישוב קדמון. זה נקרא אל נכון בעברית שׂכֹה או שׂוֹכֹה, שם שהמלה הערבית שֻוַיכֶּה היא צורת הקטנה שלו. המקרא מזכיר שתי ערים בשם זה בנחלת יהודה, שסיפרתי עליהן בתארי את חבל הארץ הזה. ובכן אחריהן של הללו והחורבות ששרדו בהם קרויים היום שֻוַיכֶּה, צורת הקטנה של שוּכֶּה, שם שבעל כורחך תכיר בו את המלה העברית שׂכֹה. הואיל והכפר הנדון כאן גם שמו שֻוַיכֶּה, עלינו להסיק מכך שלפנים היה אף באתר הזה יישוב בשם שׂוֹכֹה, שאין לו זכר בכתבי הקודש.

אסטאבא

בשעה ארבע ושלושים דקות פנינו דרומה־מזרחה ואחר כך מזרחה־דרומה־מזרחה. בשעה חמש עברנו את אַסטאבּא (اسطابا), כפריר דל היושב על גבעה רמה. בורות מים עתיקים מעידים שהיה בנקודה זו יישוב קדמון. מסביב לבתי המגורים גדלים עצי תאנה ורימון.

ח׳רבּת חאסן

בריחוק מהלך דקות אחדות צפונה־מזרחה מאַסטאבּא ראיתי אתר חורבות קטן, ואמרו לי כי שמו ח׳רבּת חאסן (خربة حاسن).

דנאבּה

בשעה חמש ועשרים דקות שבנו וירדנו מזרחה, ותכף לאחר מכן דרומה. לאחר שחצינו עמק שגדלה בו כותנה הגענו, בשעה חמש וחמישים וחמש דקות, לבוסתני דְנאבּה (دنّابة), שגדלים בהם עצי תאנה ורימון בשפע. הכפר בשם זה יושב על גבעה ומוקף חומת־גדר קטנה. יש בו שבע מאות נפש. יש בו כמה בתים גדולים שבנייתם עולה במקצת בטיבה על בתי הכפרים שהזכרתי לעיל בפרק זה. התושבים שואבים את מימיהם מבורות מים עתיקים חצובים בסלע.

9 ואולי הכוונה לשיזף. ראה: יהודה, א, עמ׳ 20, הערה 9.

חזרה לקלנסוה

מדַנאבּה שבנו וירדנו דרומה־מערבה, והנחנו לשמאלנו, בצד דרום, את פַּרעון שכבר הזכרתי לעיל. אחר כך פנינו מערבה־דרומה־מערבה ואחר כך מערבה, ולבסוף חנינו בשעה שבע בכפר קַלַנסַוה.

פרק שישים ושישה

ברג' אם אסור — טירה — ח'רבת אלבריכה — קלקיליה — ח'רבת סופין —
כפר סאבא — חבלה — ג'לג'וליה — ביר עדס — קלעת ראס אלעין

ברג' אם אסור

ב־22 ביוני, בשעה חמש בבוקר, רכבנו דרומה, ואחר כך דרומה־דרומה־מערבה, לאורך שדות נהדרים של חיטה או של דורה.

בשעה חמש וחמש־עשרה דקות, בחמש ועשרים וחמש דקות ובחמש וארבעים וחמש דקות חצינו בזה אחר זה שלושה נחלים קטנים יבשים.

בשעה חמש וארבעים ושבע דקות ראיתי לימין הדרך אתר חורבות קטן, ואמרו לי ששמו ח'רבת בֻּרג' אֻםّ אֻסּוּר (خربة برج امّ السوز).

טירה

בשעה שש הגענו לטירה (طيرة), כפר שיש בו שבע מאות תושב. הוא מוקף בוסתני תאנה ורימון, שמשוכות צבר חוצצות ביניהם. הבתים בנויים בנייה גסה מאוד מחומר או מאבנים קטנות.

ח'רבת אלבריכה

בשעה שש וחמש־עשרה דקות המשכנו את דרכנו דרומה.

בשעה שש וחמישים דקות ראיתי פזורים במישור ע"י כפר הרוס, ונאמר לי כי שם האתר ח'רבת אלבֻרַיכּה (خربة البريكة). סמוך לשם עומדת קובת 'וַלִי' בשם נַבִּי שַׁמְעוּן (نبى شمعون).

קלקיליה

משם פנינו מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה שבע ועשרים דקות החילונו לעבור בגני קַלקיליה (قلقيلية), ואחר כך את הכפר עצמו. הוא יושב על גבעה נמוכה, ומספר תושביו אלף ומאתיים. בתיו בנויים מחומר או מאבנים קטנות. שם הכפר הזה דומה, בשינוי קל, ל׳גִלגל׳ — הוא שם של כמה יישובים הנזכרים במקרא, ודומה שאחד מהם אפשר לזהות באתר הכפר קַלקיליה של ימינו; כוונתי לזה הנזכר בפסוק הבא בספר יהושע:

מלך דור לנפת דור אחד מלך־גויים לגִלְגָּל אחד.[1]

סמיכות זו, בפסוק אחד, של העיר דור, היא תַנְתוּרא היום, ושל גלגל לא משתמע ממנה בהכרח ששתי הערים האלה היו קרובות זו לזו, ויוכיחו זאת מקומות אחרים במקרא שבפסוק אחד נמנים בהם שמות ערים אשר יש בהן אמנם סמוכות אך יש גם אחרות שהמרחק ביניהן גדול. ברם היות שהכפר הגדול קַלקיליה, אשר אי אפשר לטעון כי שמו אינו דומה לגלגל, הוא היישוב בשם זה הפחות מרוחק מדרום לדור הקדומה, יש טעם לזהות בו את גלגל הנזכרת בפסוק המובא לעיל.

אֶוּסֶבּיוס כתב ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳ כך:

Γελγέλ, καὶ ταύτην εἷλεν Ἰησοῦς· ἔστι δὲ καὶ νῦν κώμη Γαλγουλὶς λεγομένη, Ἀντιπατρίδος ὡς ἀπὸ σημείων ἓξ ἐν βορείοις.[2]

הַיירוֹנִימוּס הקדוש חזר, בתרגום הפסקה הזאת, על ציון מרחקה של גלגוּליס, היא גלגל שלכד יהושע, שישה מילין מצפון לעיר אַנטיפַּטריס:

Gelgel, et hanc cepit Jesus; et nunc ostenditur villa nomine Galgulis, ab Antipatride in sexto milliario contra septentrionem.

אם יש לזהות את אנטיפטריס באתר הכפר החדש כְּפר סאבּא, כפי שמלמד לכאורה שמו (את זאת נראה להלן), עלינו להודות שציון מקום הכפר גלגוּליס, הוא הגלגל הכנעני, בריחוק שישה מילין מצפון לעיר הזאת — ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳ — בטעות יסודו, שהרי הכפר קלקיליה מרוחק לכל היותר מיל וחצי, ולא שישה מילין, מצפון־מזרח לכְפר סאבּא. לעומת זאת אם כפר סאבּא אינו תופס את אתר אנטיפטריס של ימי קדם ואם נקבל את דעתם של מלומדים אחדים המזהים את העיר הזאת במַג׳דַל יאבּא, כי אז אכן נמצא במרחק שישה מילין מצפון לאתר הזה את גִ׳לג׳וּליה, שאזכיר להלן, ואם כך נזהה שם את גלגל מימי יהושע, הוא הכפר גַּלגּוּליס בימי אֶוסֶבּיוס והַיירוֹנִימוּס הקדוש. קביעת מקום הגלגל הזה תלויה אפוא בזיהוי הנכון של אנטיפטריס, שאלה שאדון בה להלן.

1 יהושע יב:כג.

2 בעברית: ׳גלגל. גם אותה לכד יהושע. ויש גם היום כפר נקרא גַּלגּוּליס, כששה מילים מאנטיפטרס בצפון.׳

ח׳רבת סופין

במרחק מה מצפון־מזרח לקלקיליה, לאחר טיפוס על גבעה טרשית שנוצלה לפנים לחציבה, הגענו לרמה המכוסה כולה אבני בניין קטנות, ערוכות בגלים רבים, שמקורן בבתים חרבים. רואים שם גם לא פחות ממאה בורות מים עתיקים, חצובים בסלע. אלה הן חורבות מגדל עתיק, ושם האתר ח׳רבת סופין (خربة سوفين).

כפר סאבא

בשעה שבע וחמישים דקות, בדרכנו מגבעת סופין דרומה־מערבה, עברנו שנית את קלקיליה. אחר כך, בשעה שמונה ועשרים וחמש דקות, שהינו שעה קלה בכפר סאבא (كفر سابا).

הכפר הזה, שמספר תושביו שמונה מאות, יושב על גבעה לא גבוהה. בתיו בנויים מחומר או מאבנים קטנות. דקלים אחדים מיתמרים בו בחן פה ושם. יש בו מסגד אחד הבנוי מאבנים גדולות יותר ומהוקצעות ביתר הקפדה. בתוכו ראיתי ב׳מחראב׳ שני עמודים עתיקים. גם בתוך כמה גלי אבנים ערוכים במעגל ומוקדשים לאנשי שם יש קצת עתיקות, ובהן נציבי עמודים.

בריחוק שש מאות מטר ממזרח־דרום־מזרח לכפר יש מסגד קטן הבנוי בחלקו מאבני גזית שמקורן כנראה באיזה בניין עתיק; הוא מוקדש לנבי ימין (نبي يمين), שעל קברו מכסה קובה.

רובינסון ועוד כמה מלומדים זיהו בכפר סאבא את אתר אנטיפטריס לפנים, ואכן לפי דברי יוסף נקרא היישוב הזה לפני כן כפר סבא.

אם הזיהוי הזה נכון, יש להודות שלא שרד מאומה מתפארת העיר הזאת, אשר הורדוס קוממה ופיארה ושינה את שמה לאנטיפטריס לזכר אביו אנטיפטר. אחר כך נמחה השם אנטיפטריס, כנראה בתקופת הכיבוש המוסלמי, ואז חזר והופיע השם כפר סבא בצורה הערבית כפר סאבא שאינה אלא חזרה נאמנה על השם הכנעני או העברי כפי שמסרו לנו יוסף. אכן לפניו לא נזכר השם הזה בשום מקום.

הנה הפסקאות המזכירות את העיר הזאת בכתבי יוסף:

ב׳קדמוניות היהודים׳ כתוב:

Στρατεύεται δὲ εὐθὺς ἐλθὼν ἐπὶ τὴν Ἰουδαίαν ὁπλίταις μὲν ὀκτακισχιλίοις, ἱππεῦσι δὲ ὀκτακοσίοις. Δείσας δὲ Ἀλέξανδρος τὴν ἔφοδον αὐτοῦ, τάφρον ὀρύττει βαθεῖαν, ἀπὸ τῆς Χαβαρζαβᾶ καταρξάμενος, ἣ νῦν Ἀντιπατρὶς καλεῖται, ἄχρι τῆς εἰς Ἰόππην θαλάσσης, ᾗ καὶ μόνον ἦν ἐπίμαχον· τεῖχός τε ἐγείρας καὶ πύργους ἀναστήσας ξυλίνους καὶ μεσοπύργια ἐπὶ σταδίους ἑκατὸν πεντήκοντα, τὸν Ἀντίοχον ἐξεδέχετο. Ὁ δὲ ταῦτα πάντα ἐμπρήσας διεβίβαζε ταύτῃ τὴν δύναμιν ἐπὶ τὴν Ἀραβίαν.

ובא [אנטיוכוס דיוניסוס] ליהודה עם שמונת אלפים חיילים חמושים ושמונה מאות פרשים. ואלכסנדרוס [ינאי], שפחד מפני הסתערותו, חפר תעלה עמוקה החל בכפר סבא, הקרויה כיום אנטיפטריס, עד ימה של יפו; מקום זה בלבד היה נוח להתקפה. והוא הקים חומה והציב מגדלים של עץ ורווחים בין המגדלים במידה של מאה וחמישים ריס, וחיכה לאנטיוכוס. אולם אנטיוכוס שרף את כל אלה והעביר (בדרך) זו את חילו אל ערב.[3]

אותו המעשה מסופר גם בספרו של יוסף 'מלחמות היהודים':

Γίνεται δὲ αὐτῷ πάλιν ἀρχὴ θορύβων Ἀντίοχος, ὁ καὶ Διόνυσος ἐπικληθεὶς, Δημητρίου μὲν ἀδελφὸς ὤν, τελευταῖος δὲ τῶν ἀπὸ Σελεύκου. Τοῦτον γὰρ δείσας σ7ρατεύεσθαι ἐπὶ τοὺς Ἄραβας ὡρμημένον, τὸ μὲν μεταξὺ τῆς ὑπὲρ Ἀντιπατρίδος παρορείου καὶ τῶν Ἰόπης αἰγιαλῶν διαταφρεύει φάραγγι βαθείᾳ· πρὸ δὲ τῆς τάφρου τεῖχος ἤγειρεν ὑψηλὸν, καὶ ξυλίνους πύργους ἐνετεχτήνατο, τὰς εὐμαρεῖς ἐμβολὰς ἀποφράτ7ων. Οὐ μὴν εἶρξαί γε τὸν Ἀντίοχον ἴσχυσεν· ἐμπρήσας γὰρ τοὺς πύργους καὶ τὴν τάφρον χώσας διήλαυνε μετὰ τῆς δυνάμεως.

ועוד הפעם קמו מהומות [בארץ יהודה] על־ידי אנטיוכוס המכונה דיוניסוס, אחי דימיטריוס, והוא האחרון למלכי בית סיליקוס. כאשר יצא זה להילחם עם הערבים פחד ממנו אלכסנדרוס [פן יעבור בגבולו] וחפר חריץ עמוק לאורך כל הארץ אשר בין ההרים בקירבת אנטיפטריס ובין חוף יפו, ועל־יד החריץ הקים חומה גבוהה ומגדלי־עץ בנה עליה לסגור את שערי הארץ. אבל בזה לא הצליח לעצור את אנטיוכוס, כי הוא שלח את המגדלים באש וסתם את החריץ בעפר ועבר עם חילו ביד רמה.[4]

במקום אחר מוסר לנו הסופר הזה את הפרטים הבאים על ייסוד אנטיפטריס ועל אתרה של העיר הזאת:

Πόλιν ἄλλην ἀνήγειρεν ἐν τῷ πεδίῳ τῷ λεγομένῳ Καφαρσαβᾶ, τόπον ἔνυδρον καὶ χώραν ἀρίσ7ην φυτοῖς ἐκλέξας, ποταμοῦ τε περιῤῥέοντος τὴν πόλιν αὐτὴν, καὶ καλλίσ7ου κατὰ μέγεθος τῶν φυτῶν περιειληφότος ἄλσους. Ταύτην ἀπὸ Ἀντιπάτρου τοῦ πατρὸς Ἀντιπατρίδα προσηγόρευσεν.

[הורדוס] הקים עיר אחרת במישור הקרוי כפר סבא. הוא בחר במקום משקה ובארץ טובה ביותר לנטעים. סביב העיר הזאת זרם נהר והקיפה אותה חורשה מצוינת ביפי אילנותיה. הוא כינה את (העיר) הזאת אנטיפטריס על שם אנטיפטרוס אביו.[5]

מן הפסקה האחרונה משתמע לכאורה כי רק המישור שאנטיפטריס נוסדה בו היה קרוי כפר סבא ושקודם לכן לא היה שם שום כפר או עיר בשם זה. ברם כבר מצאנו כתוב בספר יג

3 קדמוניות היהודים, ספר יג, פרק טו:א. בתרגומו של שליט מצוין הרווח בין המגדלים — 'מאה ושישים ריס'.
4 תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ספר א, פרק ד, סעיף ז.
5 קדמוניות היהודים, ספר טז, ה:ב.

של 'קדמוניות' שאלכסנדר ינאי חפר חפיר 'החל בכפר סבא, הקרויה כיום אנטיפטריס' (ἀπὸ τῆς Χαβαρζαβᾶ καταρξάμενος, ἣ νῦν Ἀντιπατρὶς καλεῖται).[6]

יתר על כן, עצם השם Καφαρσαβά או χαβαρζαβά מלמד על מציאות יישוב, שהרי הוא מחזיק את המלה העברית 'כפר'. ומסתבר שעל שם היישוב נקרא אחר כך גם המישור כולו. המישור הזה הוא חלק ממישור השרון היפהפה, המשתרע מיפו בדרום ועד לקיסריה בצפון, והוא ההמשך צפונה של שפלת פלשת.

לאחר עבודות הפיאור והפיתוח שביצע הורדוס התפתחה מן הכפר או העיירה כפר סבא עיר מעטירה בשם אַנטיפַטרִיס, ויכולת ליחס את ייסודה של זו להורדוס בלי שישתמע מכך שלא היה באתרה קודם לכן יישוב מאוכלס פחות או יותר.

ב'מפעלות השליחים' נזכר השם אַנטיפַטרִיס בהקשר קורות חייו של פאולוס הקדוש. השליח הזה הובא הנה מירושלים בשנת 58 לספירת הנוצרים כדי לקחתו מכאן לקיסריה ולהעמידו לפני בית־הדין של המושל פֶליקס:

וַיִקחוּ אנשי הצבא את־פולוס כאשר צֻוּוּ וַיביאוּהוּ בעוד לילה אל־אנטיפטרס: וממחרת נתנוהו על־יד הפרשים והם שבו אל־המצודה.[7]

נמצאנו למדים משני הפסוקים האלה שפאולוס הקדוש הובא בלילה אחד מירושלים לאנטיפטריס. הוא עצמו רכב, אך רוב החיל שליווהו היה ארבע מאות רגלים, ובהם מאתיים נושאי רומח; רק עוד שבעים חיילים היו פרשים, כמה שנאמר בשני הפסוקים הבאים:

וַיִקרָא (שר־האלף) לשני שרי מאות וַיאמר העמידו מאתים אנשי־צבא חלוצים נכונים ללכת לקיסרין ושבעים פרשים ומאתים נושאי רמחים בשעה השלישית בלילה יהיו נכונים: גם־בהמות משא הביאו לשאת את־פולוס ולהביאהו שלם אל־הפחה אל פליקס.[8]

פאולוס הקדוש יצא מירושלים בשעה השלישית בלילה, כלומר בתשע בערב, נסע כל הלילה, ומשהגיע למחרת לאנטיפטריס נמסר ביד פרשי המשמר שליווהו — רק הם ליווהו בדרך הלאה עד לקיסריה, ואילו הרגלים שליוו אותו עד כאן שבו ירושלימה.

פסקה זו, הברורה מאוד, יש בה כדי לעורר בלבנו ספק מה בדבר זיהוי אנטיפטריס באתר כְּפר סאבא של היום. אמנם הכפר הזה משמר את שם העיירה שנעשתה לימים אנטיפטריס. מצד אחר המרחק בינו לבין ירושלים, ואת בדרך הקצרה ביותר — כלומר העוברת את גִ'פנה, היא גופנא לפנים, את עַבּוּד ואת מַגְ'דַל יאבא — אי אפשר בשום פנים לאמוד אותו בפחות ממהלך שתים־עשרה שעות של מסע מאומץ ומייגע מאוד לרגלים חמושים, שהרי עד היציאה למישור יש לעבור בגוש הררי של ממש. בדרך בית־חוֹרוֹן ולוד, קל וחומר בדרך

6 קדמוניות היהודים, יג, טו:א.
7 מפעלות השליחים כג:31-32.
8 שם, פסוקים 23-24.

ניקופוליס ולוד המרחק גדול עוד יותר, ומחייב לצעוד עוד שעה ואף שעה ומחצה. עלינו לתאר אפוא לעצמנו רגלים חמושים העושים בלילה אחד מסע של שתים־עשרה שעות לפחות, בלי כל הפסקה ובלי להאט את צעדיהם. צעדה בלתי פוסקת כזאה היתה מחייבת מאמץ ניכר אף בדרך חלקה ונוחה, מה גם כשיש לעשות יותר ממחצית הדרך בהרי טרשים שגיאיות עמוקים מבתרים אותם. אף על פי כן אין זו משימה בלתי אפשרית לחיילים שעברו אימונים מפרכים. עם זאת יש משהו תמוה בצעדה כזאת בלילה אחד וחזרה עליה למחרת, שהרי תכף לאחר שהגיעו הרגלים המלווים את פאולוס הקדוש לאנטיפטריס הם חזרו בו ביום לירושלים; אבל כזה היה מסעם אם היתה אנטיפטריס באתר כפר סאבא של ימינו, דבר שמלמדת רק הזהות המוחלטת של השם הזה עם שם היישוב שקדם לעיר הזאת.

שנית, הנוסע מבּורדו ציין מרחק של עשרה מילין בלבד בין לוד לאנטיפטריס. ובכן המרחק מכּפר סאבא ללוד הוא שבעה־עשר מיל, ואילו במרחק עשרה מילין מלוד נמצא את מגַ׳דל יאבא, שהזכרתי במקום אחר, ולא את כּפר סאבא, שנמצא בריחוק עוד שבעה מילין צפונה.

שלישית, אי אפשר לומר שסביבת כּפר סאבא ׳מושקית היטב׳ (ἔνυδρος), כביטויו של יוסף, ועל יד הכפר הזה אין שום נהר (νήσαν αὐτὴν περιρρέοντος ποταμοῦ τε). אכן לא ראיתי בכּפר סאבא אלא שתי בארות. אשר לוואדי סַרקה (واد سرقة), המתפתל ממזרח לכפר הזה בין שדות דורה, שומשום וכותנה, הוא יבש שלושת רבעי השנה, וזורמים בו מים רק בימות הגשמים העזים. הייתכן כי זהו אותו ποταμὸς περιρρέων שמזכיר יוסף? יש מקום להטיל ספק בכך, אלא אם כן נאמין שבימי קדם, כאשר היתה כסות העצים של הארץ צפופה בהרבה ממה שרואים היום, נחלים מסוימים, היבשים בימינו רוב ימות השנה, לא היו אז מתייבשים כה מהר ובאופן כה מוחלט. לעומת זאת, אם נסתמך על המרחק של עשרה מילין המפריד בין לוד לאנטיפטריס לפי דברי הנוסע מבּורדו, תסכים עם כמה מלומדים אחרים המזהים את זו האחרונה במגַ׳דל יאבא, נמצא בריחוק שלושה קילומטרים ממערב־צפון־מערב לכפר הזה מעיינות עתירי ספיקה, אשר מימיהם יוצרים מיד נחל איתן הניתן לצליחה רק במעבורה; הוא נשפך לים בריחוק חמישה קילומטרים מצפון ליפו, בשם נַהר אלעוג׳ה (نهر العوجة). אם אמנם לנהר הזה התכוון יוסף, הרי הוא השקה כל ימות השנה את השדות בתחום אנטיפטריס, בהנחה שהעיר הזאת ישבה באתר מגַ׳דל יאבא של היום.

רביעית, אֶוסֶביוס והיירוֹנימוּס הקדוש מלמדים אותנו שבימיהם היה בריחוק שישה מילין מצפון לאנטיפטריס כפר בשם גַלגוּליס:

Γελγὲλ, καὶ ταύτην εἷλεν Ἰησοῦς· ἔστι δὲ καὶ νῦν κώμη Γαλγουλὶς λεγομένη, Ἀντιπατρίδος ὡς ἀπὸ σημείων ἕξ ἐν βορείοις.

Gelgel, et hanc cepit Jesus; et nunc ostenditur villa nomine Galgulis, ab Antipatride in sexto milliario contra septentrionem.

ובכן במרחק חמישה מילין וחצי, ובמספר עגול שישה מילין מצפון למַג׳דַל יאבא יש כפר בשם גִלג׳וּליה (جلجولية), שסביר מאוד לזהות באתרו את גִלגוּליס שב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳ הן לפי השם, הן לפי המקום והן לפי המרחק, אם מַג׳דַל יאבא היא אנטיפטריס לפנים. ואילו אם נסיק מן השם כְּפר סאבא כי באתר הזה, ולא במַג׳דַל יאבא, היתה לפנים העיר הזאת, כי אז נצטרך למקם את גִלגוּליס בקַלקיליה. ברם אם כך, משמע שיש ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳ טעות גסה; שהרי קַלקיליה מרוחקת מיל וחצי ממזרח־צפון־מזרח[9] לכְּפר סאבא, ואילו במרחק שישה מילין מצפון לכפר הזה אין מוצאים שום אתר ששמו דומה אפילו במידת מה לגִלגוּליס (בעברית גִלגל).

חמישית, בריחוק מהלך שבע דקות מדרום למַג׳דַל יאבא מתפתל אפיקו של נחל הגשפך מערבה־צפונה־מערבה לנַהר אלעַוג׳ה, והעמקתו עד למקום חיבורו עם הנהר הזה היתה מספקת, כפי שמציין בצדק ואן דֶה וֶלדֶה, לביתור המישור כולו, מחוף יפו ועד לאנטיפטריס.[10] יוסף כתב שאורך החפיר אשר חפר אלכסנדר ינאי כדי לחסום את התקדמותו של אנטיוכוס דיוניסוס היה מאה וחמישים ריס מן ההרים החולשים על אנטיפטריס ועד לחוף יפו. עשייתה של תעלה כזאת, על ביצורי המגן שלה, היתה מחייבת השקעת הרבה זמן ועבודה אם נחפרה כולה לרוחב המישור. ברם דומה שהמלאכה הזאת נעשתה בחיפזון כאשר נודע לאלכסנדר ינאי, שאנטיוכוס דיוניסוס עומד לצאת מדמשק, אשר לכדה זה לא כבר, ולנוע לאורך החוף כדי לעלות שוב על הערביים. והנה תחת לחפור את אפיק הנחל שהזכרתי, הקרוי היום ואדי מַג׳דַל, יכול אלכסנדר ינאי המבקש להגן על אנטיפטריס גם להתחיל את החפיר הזה לרגלי הגבעות המתרוממות מצפון למַג׳דַל יאבא ולהמשיכו עד עינות נַהר אלעַוג׳ה, בראס אלעַין, כלומר לאורך עשרים וחמישה או שלושים ריס לכל היותר, באופן שמאה ועשרים הריס הנותרים יימדדו לאורך נפתולי הנהר הזה, שהרי המרחק בקו ישר ממַג׳דַל יאבא לים אינו אלא מאה ועשרה ריס. קטן עוד יותר המרחק מכְּפר סאבא אל החוף — שמונים ריס לכל היותר. להשלמת מאה וחמישים הריס שציין יוסף עלינו להניח ממילא שהתעלה הזאת הותאמה לנפתולי נַהר אלעַוג׳ה, המהווה את קו ההגנה היעיל ביותר בחלק זה של החוף, לפי שהנהר הזה קשה מאוד לצליחה אף בקיץ. אילו נתגלתה נקודת המוצא של החפיר הזה, היתה התגלית הזאת פותרת את בעיַת הזיהוי הנכון של אתר אנטיפטריס, שהרי החפיר הנדון הוחל בעיר הזאת. לרוע המזל לא מצאתי שום עקבות ברורים שלו. חקירה מדוקדקת יותר של השטח אולי תאפשר לנוסעים אחרים לפתור את החידה הזאת.

שישית, אם אמנם היתה באתר כְּפר סאבא עיר גדולה, כאשר הוסב שמה לאנטיפטריס, יש להודות כי לא נשאר כל זכר לתפארתה לפנים. מַג׳דַל יאבא, לעומת זאת, אף על פי שגם אתרו ירד פלאים מן הגדולה שהיתה לו לפנים אם נזהה בו את אנטיפטריס, דומה שהיה

9 במקור כתוב כאן ׳ממערב־צפון־מערב׳, אך זו היא פליטת קולמוס.

10 Van de velde, *Memoir to Accompany the Map of the Holy Land*, p. 285

יישוב חומה בימי הבינים, ויש מלומדים המזהים בו, אולי בצדק, את טירת מיראבֶּל של תקופת מסעי הצלב.[11]

אכן כפי שסיפרתי בתארי את הכפר הזה, בית השיח׳ נוסד על תשתית קדומה שהיתה חלק ממצודה, והדיר שהוא מחזיק בו את עדריו אינו אלא שריד כנסייה נוצרית, אשר חרף השימוש הבזוי והמבזה מעידים עדיין שרידי הריסותיה כי היה במקום הזה מוסד נוצרי חשוב למדי.

מכל הטעמים האלה נוטה אני, למרות הזהות המוחלטת של השם כְּפר סאבא והשם הקודם של אתר אנטיפטריס, לראות במַג׳דַל יאבּא ולא בכְּפר סאבּא את אתר העיר שיסד הורדוס לכבוד אביו אנטיפָּטֶר.

לאור דברי יוסף על נהר המקיף את אנטיפטריס או זורם על יד העיר הזאת (ποταμοῦ τε περιῤῥέοντος τὴν πόλιν αὐτὴν), והיות שאין מוצאים נחל איתן סמוך ממש לכְּפר סאבּא או למַג׳דַל יאבּא, אלא רק נחלי אכזב שאין בהם מים שלושת רבעי השנה, מתבקש לכאורה לחפש את אתר אנטיפטריס קרוב לנָהר אלעַוג׳ה אף יותר ממַג׳דַל יאבּא, למשל בקַלעַת ראס אלעַין, שאספר עליה להלן. אבל הגבעה שמכתירות חורבות המבצר הזה לא ייתכן שהיתה אי פעם תושבת לעיר של ממש, ואם ברצוננו להאמין שאנטיפטריס היתה לפנים באתר הזה, עלינו להניח שאז לא היו קיימות הבצות הסוגרות על המבצר הזה משני עברים ושהן מכסות על שרידי העיר הזאת. ברם זו היא הנחה לא סבירה, לפי שעינות נָהר אלעַוג׳ה, הנובעות מן האדמה באתר ראס אלעַין, הן כה שופעות שבוודאי יצרו מאז ומעולם בצה במקום הזה, ואילו נוסדה עיר במישור לרגלי הגבעה, באופן שזו היתה רק החקרה שלה, היו לה בעיות בריאות חמורות.

כלל של דבר, אם נביא בחשבון רק את השם כְּפר סאבּא (בעברית כפר סבא), כי אז עלינו לראות בכפר הקרוי כך עד היום את האתר האמיתי של אנטיפטריס. מצד אחר, השיקולים שהבאתי לטובת מַג׳דַל יאבּא דומה שיש בהם משום תמיכה בזיהויה של העיר באתר הכפר הזה. ולבסוף, קירבת נָהר אלעַוג׳ה יש בה כדי לעורר את הרעיון שקַלעַת ראס אלעַין תופסת את החקרה הקדומה של העיר הזאת. בהביאי בחשבון את כל השיקולים נוטה אני לטובת מַג׳דַל יאבּא כל עוד לא נודעו תגליות חדשות בנדון זה.

יהא פתרון החידה הנכון אשר יהא, הבה אסכם במלים ספורות את תולדות אנטיפטריס.

בשנת 69 לספירת הנוצרים בא אספסיינוס עם מרבית חילו מקיסריה לאנטיפטריס. במשך יומיים טיפל בהסדרת ענייני העיר וניהולה, וביום השלישי יצא ממנה לעשות שמות בכל סביבתה.

בימי היירוֹנימוּס הקדוש היתה כבר אנטיפטריס חרבה למחצה, כפי שמעידה הפסקה הבאה. לאחר שאב הכנסייה הזה מספר על ביקורה של פאוּלה הקדושה בקיסריה, בבית קורנֵליוּס שהוסב לכנסייה ובבית השליח פיליפּוס, הוא מוסיף:

11 Guillaume de Tyr, l. XXI, c. xxi

Deinde Antipatrida (vidit), semirutum oppidulum, quod de patris nomine Herodes vocaverat, et Lyddam versam in Diospolim.[12]

העיר הזאת היתה מושב הגמון, שהרי ברשומות ועידת חאלקֶדון, שהתוועדה בשנת 451, רשום הגמון של אנטיפטריס בשם פוליכרוניוס.

בשנת 744, לאחר יותר ממאה שנות כיבוש ערבי של ארץ־ישראל, טבחו הערביים את רוב הקהילה הנוצרית שהיתה עדיין באנטיפטריס, כפי שמלמדת הפסקה הבאה מן 'הכרוניקה' של תיאופאנֶס:

Τούτῳ τῷ ἔτει τοὺς πλείους τῶν Χριστιανῶν, ὡς συγγενεῖς τῶν προαρξάντων ἀνεῖλον οἱ προσφάτως κρατήσαντες, δόλῳ τούτους κρατησάμενοι, εἰς Ἀντιπατρίδα τῆς Παλαιστίνης.

באותה שנה (744) הרגו הכובשים החדשים את רוב הנוצרים שישבו באנטיפטריס של ארץ־ישראל, לאחר שהשתלטו עליהם בתחבולה, היות שנדמו להם כקרובי המושלים הקודמים.[13]

אחרי התקופה הזאת שוב אין זכר בהיסטוריה לאנטיפטריס. במשך הזמן לא נותר בלב תושבי הסביבה אף כל זכר לאתרה, שהרי בימי הביניים זיהו כותבי תולדות מסעי הצלב את העיר הזאת בארסוף תחת לזהות בזו האחרונה את אפולוניה הקדומה.

חבלה

בשעה שמונה וארבעים וחמש דקות עזבנו את כַּפר סאבא ושמנו פנינו מזרחה־דרומה־מזרחה.

בשעה תשע חצינו את ואדי סַרקה. הוא יבש רוב ימות השנה. אם כפר סאבא הוא אנטיפטריס לפנים, כי אז זה הנהר שזרם בקירבת העיר הזאת לפי דברי יוסף. הנחל הזה עטור שדות משגשגים של דורה, שומשום וכותנה.

בשעה תשע ושלושים דקות, אחרי עלייה על גבעת טרשים, הגענו לכפר בשם חַבלה (حبلة). מספר תושביו שמונה מאות. רוב בתיו בנויים מחומר או מאבנים קטנות. רק מעטים, ובעיקר מסגד אחד, בנויים חלקית מאבנים גדולות יותר, עתיקות למראה. גלי עיים מסביב לכפר מעידים שהוא נבנה על גבי יישוב גדול ממנו בהרבה. קבר עתיק חצוב בסלע ממפלס פני הקרקע הוא דמוי שוקת. מכסהו שבור.

12 Hieronymi opera, I, p. 883, édit. Migne. בעברית: 'אחר כך (ראתה) את אנטיפטריס, עיירה חרבה למחצה, שהורדוס קרא אותה על שם אביו, ואת לוד ששמה הוסב לדיוספוליס.'

13 Théophane, *Chronique*, p. 358

ג׳לג׳וליה

בשעה תשע וארבעים דקות רכבנו דרומה־מערבה, ובשעה עשר הגענו לגֵ׳לג׳וּליה (جلجولية), כפר בן שש מאות תושב היושב בלב המישור, על גבעה לא גבוהה. בתיו בנויים בנייה גסה מאוד, כמו בכפרים הקודמים. בנקודות שונות פזורים שרידי בניינים עתיקים.

לרגלי הגבעה, במישור, רואים שרידי ח׳אן יפה, בתבנית מלבנית עם חצר מרכזית ויציעים קמורי תקרה מסביב. מגדל של מסגד, הרוס היום, היה לו בן־מצר — זה היה מגדל רב־צלעי על מסד ששטחו הרבה יותר גדול. סמוך לשם יש מסגד הבנוי כמעט כולו מאבנים מהוקצעות בינוניות ובראשו כיפה הנישאת על חוליה מעושרת שקרועים בה עשרה חלונות שלמקצתם קשת מחודדת גרידא ואילו משקופם של האחרים נחלק לשלוש אוּנות. את המִחראב מעטרים שני עמודים קטנים של שיש לבן.

לפי השם והמקום זיהו מלומדים אחדים בגֵ׳לג׳וּליה את אתר הכפר גָלגוּליס (ביוונית Γαλγουλίς), אחד ׳הגִלגלים׳ הנזכרים במקרא, שאֶוסבּיוס והיירוֹנימוּס הקדוש ציינו את מקומו שישה מילין מצפון לאנטיפטריס. הזיהוי הזה נראֶה מבוסס, כפי שכבר ציינתי, למי שמזהה באתר הכפר החדש מַג׳דַל יאבּא, הנמצא בדיוק שישה מילין מדרום לגֵ׳לג׳וּליה, את העיר שהקים הורדוס לכבוד אביו. לעומת זאת ידחה אותו מי שמזהה את אנטיפטריס באתר כפר סאבּא, על פי זהות שם הכפר הזה והשם הקודם של העיר הזאת. הסובר כך יזהה את אתר גָלגוּליס בקַלקיליה, הנמצאת אמנם מצפון־מזרח לכפר סאבּא, אך במרחק קטן בהרבה מן המצוין ב׳אוֹנוֹמאסטיקוֹן׳.

בּיר עדס

בשעה עשר ועשרים דקות המשכנו את דרכנו מערבה, ובעשר וארבעים דקות הגענו לבּיר עַדס (بير عدس), כפר קטן על גבעה לא גבוהה. לפני הגיענו אליו חצינו את ואדי סרקה, שכבר הזכרתיו, הנשפך אל נַהר אלעַוג׳ה הלאה דרומה־מערבה.

קלעת ראס אלעין

בשעה עשר וארבעים וחמש דקות המשכנו את דרכנו מזרחה־דרומה־מזרחה ואחר כך דרומה, כשלשמאלנו הנחל הנזכר לעיל.

בשעה אחת־עשרה ועשר דקות עברנו בשדה עוטה צמחי כותנה נהדרים.

בשעה שתים־עשרה, לאחר שחצינו שני נחלים, עלינו על גבעה, אולי מלאכותית בחלקה, שמכתירות אותה חורבות מצודה הקרויה קַלעַת ראס אלעַין (قلعة راس العين). משני עברי הגבעה הזאת משתרעת בִּצה מלאה עשבים גבוהים וקנים ענקיים. את הבצה הזאת יוצרים מעיינות שופעים היוצרים את נַהר אלעַוג׳ה (نهر العوجة), אשר לפי נפתוליו עד הישפכו לים ניתן לו שמו — ׳המתפתל׳ [בצורת הנקבה].

אשר לקַלְעַת ראס אלעַין (טירת ראש העין), הקרויה כך על שם המעיינות שהזכרתי, היא בנויה בתבנית כמעט ריבועית (מאה צעד על תשעים וארבעה), ומחוזקת במגדלים בכל פינותיה. במרום הכתלים, שעכשיו יש בהם פרצות רבות, יש חרכי ירי. שער הכניסה למִתחם הזה הרוס חלקית. מה ששרד ממנו מוכיח שהוא נבנָה ביתר הקפדה ומאבנים מהוקצעות יותר מיתרת המצודה. מעליו היה כרכוב, ומעל הכרכוב היתה מן הסתם חקוקה, על לוח שיש שנעלם, כתובת המציינת את זמן ייסוד הטירה הזאת או קימומה. מכל מקום זו נראית בנייה מוסלמית. הבניינים בתוך המִתחם ממוטמטים עד מאוד. רואים שם מסגד קטן ובתוכו שני נציבי עמודים עתיקים. מסביב גדלים צמחי טבק נאים.

פרק שישים ושבעה

מעמודיה — אלפג׳ה — מלבס — פרוכיה — אלמתיס — אג׳ליל — סידי
עלי אבן אלים — חורבות ארסוף

מעמודיה

בו ביום, בשעה שתים־עשרה ועשרים וחמש דקות, המשכנו את דרכנו מערבה־צפונה־מערבה. לימיננו התפתל נהר אלעוג׳ה. רוחבו הממוצע אולי חמישה־עשר צעד, ועומק מימיו בתקופת השנה הזאת ארבע עד חמש רגליים. בקנים העוטרים אותו הבחנתי במין מיוחד המכונה בערבית ׳בַּרבִּיר׳, שגבעולו העדין מאוד מתרומם לגובה רב. הוא מסתיים בסוכך חינני, דמוי כוכב ירקרק, הבנוי מעלים דקים ועדינים ביותר. משתמשים בו בארץ־ישראל לקליעת מחצלות.[1]

בשעה שתים־עשרה וחמישים וחמש דקות הגעתי לכפר קטן בשם מַעמוּדיה (معمودية). יש בו לא יותר ממאתיים תושב הדרים בבתי חומר. כמה טחנות מופעלות בכוח מפלי מים לאורך נהר אלעוג׳ה. בנקודה זו אפשר לחצות את הנהר הזה על גשר קטן.

אלפג׳ה

בשעה אחת וחמש דקות חצינו את ואדי אלע׳אר (واد الغار), אחד מיובלי נהר אלעוג׳ה, שאפיקו — המתייבש בקיץ כמעט לגמרי — עטור ואף מלא חישות נהדרות של שיח אברהם.

בשעה אחת ושלושים דקות הגענו לאלפג׳ה (الفجة), כפר בן שלוש מאות תושב הנחלק לשני רבעים, שכל אחד מהם כפוף לשיח׳ משלו. בתיו בנויים בנייה גסה מאוד.

מלבס

משם רכבתי צפונה־מערבה, ואחר כך מערבה־צפונה־מערבה.

1 הכוונה לגומא הפאפירוס. הכינוי הערבי הוא סירוס של ׳בַּבִּיר׳ — ההגייה הטבעית בפי דוברי ערבית של המלה פאפיר. במלה ׳עלים׳ מתכוון גֵרֶן אל נכון לקרנות התפרחת.

בשעה שתיים עברנו את הכפר הקטן מלַבְּס (ملبّس). שדות אבטיחים וסבך מקיפים את הכפריר הזה, שאת מספר תושביו אפשר לאמוד במאה וארבעים.

פַּרְוֹכִּיה

אחר כך פנינו צפונה־מזרחה, ובשעה שתיים וחמישים דקות חצינו שנית את ואדי אלע׳אר.

בשעה שתיים וחמישים ושתיים דקות ראיתי ליד ואדי אלעֻוגִ׳ה כפריר שיש בו בתים אחדים, ואמרו לי ששמו פַּרְוֹכִּיה (فروكية). תושביו התקינו במקום הזה, באפיק הנחל, כמה מפלי מים להפעלת טחנות.

אלמוניס

לאחר שחצינו פעם שלישית את ואדי אלע׳אר, בכיוון דרומה, הגענו עד מהרה שוב, בדרכנו מערבה, אל נְהַר אלעֻוגִ׳ה, המתפתל במישור בלב שדות נאים של שומשום ודורה. גם בהמשך הדרך מצאנו את נפתולי הנהר הזה עטורים חישות קנים עבותות. רכבנו לאורך גדתו השמאלית מערבה־דרומה־מערבה.

בשעה ארבע חצינו אותו על גשר בן קשת אחת. הגשר הזה החליף גשר אחר, עתיק ממנו בהרבה, ששרידיו עוד נראים בקירבתו.

את הגשר ההרוס שהזכרתי מזכיר בַּהא אַדִּין בתיאור התנועה המקבילה של צַלאח אַדִּין ושל ריצ׳ארד ׳לב הארי׳ מעכו לרמלה. למרות אומץ לבם של אנשי חילו ומספרם הרב לא הצליח צלאח אַדִּין — בכמה קרבות ובהתנגשויות רבות — לעצור את הצלבנים, שהוסיפו להתקדם לאורך החוף בעוד הוא נע בקו מזרחי יותר ומטריד אותם בלי הרף. הוא חנה על חוף הנהר אלעֻוגִ׳ה, וחצה אותו על גשר לאחר שהעביר את מטענו. ההיסטוריון מוסיף ומספר כי ההצטופפות עלהגשר היתה כה רבה, שכמה חיילים נמעכו:

Jussit deinde sultanus ut impedimenta praecederent ad Ausjam; hostis ad Arsuphum consederat... Impedimenta descenderant trans fluvium Ausja dictum, in sede herbida et amoena, ad latus amnis. Extremis diei ejusdem, ad hanc sedem perrexit sultanus: ibi in ponte tramittendo sese mutuo compressere et elisere nostri.[2]

הנוצרים, לעומת זאת, צלחו את נְהַר אלעֻוגִ׳ה במעברה סמוך לשפכו. אכן הם חנו במורד הנהר ואילו המוסלמים במעלהו, כפי שציין בַּהא אַדִּין בפירוש:

2 *Vita et res gestae Saladini*, auctore Bohadino, édit. Albert Schultens, p. 198. בעברית: ׳אחר כך ציווה הסולטן להעביר את המטען לעַוג׳ה; והאויב חנה באַרסוּף... המטען הונח מעבר לנהר הקרוי עַוג׳ה, בנאת דשא ליד המים. בסוף אותו היום עבר הסולטן אל הנאה הזאת; ושם בעברם על הגשר נלחצו אנשינו ומעכו זה את זה.׳ (תרגמתי מן התרגום הלאטיני המובא אצל גרן.)

Cujus (fluvii) in superiore parte nostri consederant, illi ad inferiorem partem desederant.

אכן הקרקעית של נַהר אלעֻוג׳ה ברצית מאוד, ולפיכך קשה מאוד לצלוח אותו ברגל אף כשהמים נמוכים; לעומת זאת מעבר כזה קל הרבה יותר בקירבת חוף הים בגלל החול המצטבר באפיקו במקום הזה.

זה הנהר שוריניזוף, ההיסטוריון המתאר את המסע הנועז הזה של המלך ריצ׳ארד, מכנה נהר־אַרסוּף (flumen Arsuri) מפני שהוא זורם בריחוק מילין אחדים מן העיר שוריניזוף קורא בשם זה, ושאתאר את חורבותיה להלן.

Turci cum quindecim millibus armatorum per flumen Arsuri invadunt, sed minus proficiunt: gens nostra super flumen Arsuri fixis tentoriis ea nocte resederunt.[3]

מעבר לנַהר אלעֻוג׳ה עברנו שרשרת גבעות קטנה בכיוון צפונה־מערבה. על אחת מהן יושב כפר בשם אלמֻנַיּס (المونّيس). הגענו אליו בשעה ארבע ועשרים וחמש דקות. ריחוקו מן הים שני קילומטרים; יש בו ארבע מאות תושב, והוא נחלק לכמה רבעים שכל אחד מהם כפוף לשיח׳ משלו. מסביב לו רואים קצת גנים שגדלים בהם, כמעט בלי טיפול, אבטיחים עסיסיים.

אג׳ליל

מכאן היתה מגמת פנינו צפונה.

בשעה חמש וארבעים וחמש דקות הגענו לאַג׳ליל (اجليل), כפר היושב על גבעה והנחלק לשני רבעים. מספר תושביו שלוש מאות ושמונים. בתיו, כמו בתי הכפר הקודם, בנויים מחומר או מאבנים קטנות משוקעות בטיט יוון מאובן ומיובש.

סידי עלי אבן־אלים

התקרבנו מהר ובלי משים אל הים דרך גבעות דלות שגדלים עליהן סבכי אֵלת המסטיק ועוד שיחים, קוצניים. פה ושם מתנשאים עצי חרוב מעל השיחים הללו.

בשעה שש וארבעים וחמש דקות חנינו לבסוף בסידי עָלי אִבְּן־אֲלִים (سيدى على ابن الم). הכפר הזה יושב על גבעה המתרוממת כחמישים מטר מעל פני הים, ומספר תושביו חמש מאות. על ראש הגבעה עומד מסגד שיש לו תבנית מלבן מבחוץ, והוא בנוי, כמו רוב הבתים, מחומרים שמקורם בחורבות אַרסוּף. בפנים יש אכסדרה קמורת

3 *Itinerarium regis Anglorum Richardi*, auctore Gaufrido Winisauf, l. IV, c.xxiv. בעברית: ׳התורכים צלחו את נהר־אַרסוּף בחמישה־עשר אלף חיילים חמושים, אך לא הצליחו כלל. אנשינו נטו את אוהליהם ליד נהר־אַרסוּף וחנו שם כל אותו הלילה.׳

תקרה, ותחת כיפה — ארון קבורה המחזיק את שלד השיח׳ סידי עַלי אִבּן־אַלִים, שאביו קבור חוכה לביקורי מאמינים בדורא שבהרי יהודה, ממערב לחברון. במרכז המִתחם המקודש מזדקר מגדל של מסגד. רואים כאן גם באר עמוקה, שעל פיה יש כותרת עתיקה חלולה, המשמשת כאבן שפה.

חורבות ארסוף

בעוד נוטים את אוהלי ללינת לילה ליד הכפר ניגשתי עם מורה דרך לסקור את חורבות אַרסוף (ارسوف) הנמצאת בריחוק מהלך עשר דקות הלאה צפונה, על חוף הים. העיר שאלה שרידיה היתה לפנים מוקפת חומה עבה מאוד, מחוזקת במגדלים ובנויה מאבנים בינוניות אך מהוקצעות בקפידה מרובה ומתואמות היטב. נוסף על כך הגנו עליה בצד הים צוקים גבוהים, שהכבידו מאוד על הגישה. הביצורים היו מוקפים סביב סביב חפיר ברוחב ארבעה־עשר צעד, שאת עומקו שוב אי אפשר למדוד בגלל שפוכת האבנים והעפר שסתמה אותו חלקית. הוא עצמו רופן בשני עבריו בחלקלקה, שהיום היא הרוסה כמעט לגמרי, אך ששרידיה עודם ניכרים בכמה נקודות.

חומת־הגנד הזאת, שחרבה זה כבר, היתה בתבנית קשת סגלגלה, ונקרעו בה כנראה ארבעה שערים. ברם גיליתי רק את מקומם של שניים מהם, והם היו מחוזקים בצריחים.

בתוך המתחם רואים מיד שהיה בו חורבן גמור וכי הוא שימש כמחצבה לאבני בניין שהועברו למקומות אחרים, בעיקר ליפו. לא ניכרים כמעט כל עקבות של בנייני ציבור או של בתי מגורים; הכול נכחד, להוציא שלושה או ארבעה מבני תשתית של בתים פרטיים או ציבוריים אשר נבנו, כמו הביצורים, מאבנים קטנות אך מסותתות בתבנית משוכללת מאוד. השטח מתמלא בהדרגה עשבים גבוהים וסבכי שיחים. במרכז העיר ניצבה מצודה איתנה על גבעה מבודדת שחלשה בצד אחד על הים, ובצדדים האחרים הפריד בינה לבין העיר עצמה גיא טבעי, שמן הסתם הועמק ויושר בידי אדם. המצודה הזאת היתה אפוא מוגנת כלפי מערב באמצעות המתלול והגובה הניכר של הצוקים שבשוליהם ישבה, וכלפי שאר רוחות השמים באמצעות החפיר הטבעי ומלאכותי גם יחד שהזכרתי לעיל; ונוסף על כך הגנה עליה חומה כפולה, בנויה באופן מושלם, שיש עוד ממנה שרידים ניכרים. הכתלים האלה בנויים כמו ביצורי העיר. קטעים עצומים של חומות, בעובי בלתי רגיל, המהווים כמין מכלול מוצק בזכות תחוק המלט המלכד את האבנים, מונחים בהיפוך פה ושם הן בצד היבשה והן בצד הים — בצד זה מושלכים הם לאורך המדרון התלול של הצוקים, כתוצאה מפעולת חתירה או מרעידת אדמה. אשר לבניינים הפנימיים שנועדו לאכסן את מפקד המצודה ואת החיל שהוצב בה, הם נהרסו כליל, ופירים שנוקבו בכל השטח, כמו בתחום העיר עצמה, מעידים שנעשה מאמץ להפיק ממנה אף את אבני השתות.

מן המצודה הזאת היה קשר מזרחה אל העיר במסילה שחצתה את החפיר הנזכר לעיל; אל המסילה הזאת נפתח שער שאפשר עוד להבחין בנדבכים אחרים שלו. כלפי מערב היו

יורדים ממרום גבעת המצודה אל הנמל הצבאי במערכת מדרגות נסתרת, מקורה בקמרון נטוי הקיימת עוד חלקית במדרון התלול של הצורים. באופן כזה היתה אפשרות לרדת מבמת המצודה הרמה אל הנמל החוסה בה דרך כמין מסדרון זה שנבנה בשיפוע תלול מאוד, וזאת בלי להיחשף לעיני אויב שהיה עלול לפגוע ביורדים מצד הים.

אני מכנה את המעגן הזה נמל צבאי מפני שהמצודה הנישאה חלשה עליו באופן בלתי אמצעי. מדרום ומצפון תחמו אותו שני מזחים שכל אחד מהם חוזק בקצהו במגדל עוז, ודומני שהבחנתי באי־אלו שרידים של המגדלים הללו. שובר גלים שלישי הגן ככל הנראה על הנמל הזה מפני רוחות מערביות, שהרי בלעדיו היה פרוץ לרוחות האלה. אבל מזח שלישי זה, שאני עצמי לא יכולתי לוודא את דבר קיומו, נראה לפי המסופר בימינו רק בשעה שהים שקט מאוד לפי שכל חלקו העליון נהרס. אגן הנמל הזה, שמידותיו מצומצמות מאוד, נסתם זה כבר למחצה בחול או נמלא אבנים ואף קטעי כתלים שהידרדרו לשם ממרום המצודה.

מדרום לנמל הזה מתעגל מעגן טבעי, שכנראה לא נבנו לו מזחים והוא שימש מן הסתם כנמל מסחרי.

עודני בוחן בתשומת לב את שני הנמלים האלה, לאחר שסקרתי שנית את אתר העיר והמצודה, שכבר היעפתי מבט בהן בשנת 1854, בדרכי מיפו אל הר הכרמל, והנה שמעתי קריאת הזעקה מפי מורה דרכי, שחש אלי כל עוד נפשו בו. אכן הוא הבחין בחמישה ערביים ובידיהם 'דַבּוּסים', מין מקלות עבים דמויי אַלה, שנעו לעברי בכוונה עוינת בעליל. היות שלא היה בידו שום נשק מגן, יעצתי לו לחפון בשמלתו מלאי ניכר של אבנים כדי שתהיה תחת ידו תחמושת מוכנה למקרה של התקפה. בו בזמן, בְּיָדעי מן הנסיון שהדרך הבטוחה ביותר להסתדר עם הערביים היא להתקיף, הסתערתי באקדוח שלוף על האיש אשר צעד בראשם, ואשר כבר לא היה מרוחק ממני יותר מעשרים צעד. הוא כבר נפרד ממרעיו, שהתפרסו כדי להקיפני ולחסום את דרך הנסיגה, ובראותו פתאום את הנשק בידי נרתע מיד לאחוריו. תרגיל דומה כלפי עוד שני ערביים אנשי כנופיָתו הניס גם אותם, ואז נעלמו כולם בין החורבות, כי הבינו שאם כי הם חמישה נגד שניים, אלותיהם לא היו מספיקות בכדי להתקיף בלי להסתכן מול אקדוח המחזיק שישה כדורים, שיכוּונו בזה אחר זה אל כל אחד מהם.

ככה יכולתי לשוב באין מפריע אל המחנה הקטן שלי, והגעתי אליו עם רדת הלילה בלוויַת מורה דרכי שעוד החזיק בידיו אבנים גדולות מאוד להגנה עצמית. אני עצמי הודיתי פעם נוספת להשגחה העליונה, שהפעם כמו בכמה מקרים אחרים הואילה לשמור על חיי בלי שהצטרכתי לנקוט להגנתם יותר מאיום בלבד.

אתר החורבות שסקרתי קרוי בפי הערביים ח'רבת אַרסוּף (خربة ارسون), שם אשר מוצאים גם בכתבי הסופרים המוסלמים של ימי הביניים, והוא אולי השם הקדמון של העיר הזאת, בטרם נקראה אַפּוֹלוֹניה.

בנסיון למצוא פשר לשם אַפּוֹלוֹניה הביע הכומר מיניו סברה שהעיר הקרויה בשם זה

נבנתה בימי המלכים המוקדונים של מצרים או של סוּריה אשר שלטו בפֶניקיה, וכנראה בימי סֶלֶיקוּס פילוֹפאטוֹר מלך סוּריה משנת 186 עד 176 לפני ספירת הנוצרים, בידי אַפּוֹלוֹניוּס בן תראסֵיאַס, שהיה ראש שרי המלך ומושל בקעת הלבנון בימיו. הוא הציע סברה זו במאמר למדני על הפֶניקים שפורסם ב׳רשומות האקדמיה לכתובות ולספרות יפה׳.[4] ברם אין זו אלא השערה גרידא, כי אין בידנו כל מידע בנדון זה. ייתכן שכמו ערים רבות אחרות בארץ־ישראל, קיבלה בתקופה זו אַפּוֹלוֹניה את השם היווני הזה פשוט כתמורה לשם אחר שקדם לו, עברי או כנעני, והשם ההוא הופיע שנית, בימי הכיבוש הערבי, בצורה אַרסוּף שהשתמרה עד ימינו.

מכל מקום העיר הזאת נזכרת אצל יוסף, ומקומה מצוין על חוף הים, בין קיסריה בצפון ויפו בדרום:

> *Κατὰ τοῦτον δὲ τὸν καιρὸν ἤδη τῶν Σύρων καὶ Ἰδουμαίων καὶ Φοινίκων πόλεις εἶχον οἱ Ἰουδαῖοι, πρὸς θαλάσσῃ μὲν Στράτωνος Πύργον, Ἀπολλωνίαν, Ἰόπην .....*

באותו זמן כבר היו בידי היהודים ערים אלו של הסורים והאדומים והפֶניקים — על שפת הים: מגדל שַׂרשון, אַפּוֹלוֹניה, יפו...[5]

פליניוס ציין את מקומה כמו כן:

Joppe... Inde Apollonia: Stratonis Turris, eadem Caesarea.[6]

וכה כתוב אצל תלמי:

Καισάρεια Στράτωνος.	66 ½	32 ½.
Ἀπολλωνία	66	32 ¼.
Ἰόπη.............	65 ⅔	32 $\frac{1}{12}$.

במפת פּוֹיטינגֶר מצוין שאַפּוֹלוֹניה מרוחקת עשרים ושניים מיל מדרום לקיסריה; מרחקה מצפון ליפו לא צוין:

Caesarea.
Apolloniade, XXII millia.
Joppe.

המרחק הזה, עשרים ושניים מיל מדרום לקיסריה, אכן מכוון אותנו בדיוק לאַרסוּף, ויש

4 L'abbé Mignot, *Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, XXXIV, p. 330

5 קדמוניות היהודים, ספר יג, פרק טו, סעיף ד.

6 *Histoire naturelle*, l.V, c.xiv

בכך אישוש לזיהוי אתר החורבות הזה עם אַפּוֹלוֹניה, המכוּנה כאן Apollonias, כפי שמשתמע מצורת האַבּלאטיבוּס Apolloniade.

לבד מן הפרטים האלה לא ידוע לנו מאומה על תולדות עיר החוף הזאת, על זמן ייסודה ועל זמן חורבנה. ידוע לנו רק שהיא נהרסה קודם שמשל גאבּיניוּס בסוּריה, שהרי יוסף מונה אותה עם הערים שקוממו ויושבו מחדש בפקודת הפרוֹקוֹנסוּל הרומאי הזה (בשנת 57 לפני ספירת הנוצרים):

Συνεπολίσθησαν γοῦν, τούτου κελεύσαντος, Σκυθόπολίς τε, καὶ Σαμάρεια, καὶ Ἀνθηδὼν, καὶ Ἀπολλωνία, καὶ Ἰάμνεια.[7]

בתקופת מסעי הצלב איבדה העיר את כינויה היווני, ובחיבורים של כותבי תולדות מלחמות הקודש הללו שוב אין אנו מוצאים אלא את השם Arsouf, Arzuffum, Assur, Arsur — צורות של שם אשר מקורו ככל־הנראה, כפי שכבר ציינתי לעיל, קודם בהרבה לכיבוש המוסלמי, ושאינו אלא חזרה, מדויקת או בשינוי של השם שהעיר הזאת נקראה בו בטרם כנתה אַפּוֹלוֹניה. אכן אין זה מתקבל על הדעת שתושבי הארץ הקדמונים זנחו נקודה כזאת וכי נוסדה בה עיר לראשונה בימי בית סֶלֵיקוס, כפי שמשער הכומר מיניו. ואילו לי נראֶה שהשם אַרסוּף, אשר מכנים בו את חורבות העיר עד היום, הוא מלה שמקורה כנעני או עברי; השם הזה הוחלף רשמית באַפּוֹלוֹניה לפי החלטת הכובש היווני, אך לא נשכח מלב בני הארץ, ולימים חזר והופיע בדרך הטבע, בדומה להחלפת שמותיהם של יישובים כה רבים בארץ־ישראל כאשר כובשים חדשים, דוברי שפה אחות לפֶניקית ולעברית, הוציאו מצדם את הכינויים היווניים הבלתי מובנים להם מפני השמות המסורתיים שהשתמרו במסורת ושהם מצאו את שורשם או שורש קרוב, ובכן גם את משמעם, בניב המדובר בפיהם.

בתחילת מסעי הצלב, כאשר פלש הצבא הנוצרי לארץ־ישראל, היתה העיר הנדונה כאן מוגנת בביצורים איתנים, שהרי גוֹטפריד מבּוּיוֹן ניסה לשוא ללכדה. היות שלא היו לו ספינות להטיל עליה הסגר מצד הים ושהוא עצמו סבל מצוקת רעב ואילו התושבים לא חסרו כל מאומה ואף דרך הים היתה פתוחה לפניהם לצורך מילוי המחסנים, הוא נאלץ להסיר את המצור:

Urbem maritimam Joppensi conterminam civitati, quae olim dicta est Antipatrida, nunc autem vulgari appellatione dicitur Arsur, obsedit. Sed cum in ea essent viri fortes et strenui, victualibus et caeteris ad hos usus necessariis abundantes, dux vero exterius gravem sustineret inopiam, et maxime quia naves non habebat, quibus obsessis introitum negaret et exitum, necessitate compulsus, praedictam solvit obsidionem.[8]

7 מלחמת היהודים, ספר א, פרק ח, סעיף ד. בעברית: ׳במצוותו [של גאבּיניוּס] נושבו הערים בית־שאן ושמרוֹן ואַנתידוֹן ואַפּוֹלוֹניה ויבנה.׳

8 Guillaume de Tyr, l.IX, c.x. בעברית: ׳הוא צר על עיר החוף הקרובה ליפו, שנקראה לפנים

זיהוי העיר הזאת עם אַנטיפַּטריס הקדומה הוא כמובן טעות גסה של וילהלם מצור. הן אַנטיפַּטריס לא היתה עיר חוף; אדרבה, היא היתה סמוכה להרים, שהרי אלכסנדר ינאי ציווה לחפור חפיר באורך מאה וחמישים ריס מן הגבעות שבקירבת אַנטיפַּטריס ועד לימה של יפו.

בנוגע למצור הנזכר לעיל מספר לנו אַלבֶּרטוּס אַקוֶונסיס כי המריבה שפרצה בין רֵימוֹן וגוֹטפריד מבּוּיוֹן ליד ביצורי אשקלון התחדשה לפני חומת אַסוּר (אַרסוּף). רוזן טוּלוּז, שנע עם יחידתו בראש הצבא הנוצרי, התכוון לצור על העיר הזאת בכוחו שלו בלבד כדי שיניף בה ראשון את דגלו ושהכיבוש הזה ייזקף לזכותו. ברם כיוון שנוכח בעמידה האיתנה של האויב, נסוג, ולפני כן הודיע בחשאי לחיל־המצב שאין לו שום יסוד לפחד מן ההתקפות של מלך ירושלים. תכף לאחר מכן בא המלך עצמו לכבוש את העיר. הסרקיים התגוננו בתוקף, ומשנודע לגוטפריד שנחישות עמידתם נובעת במידה מרובה מעצותיו של רֵימוֹן, החליט להיפרע ממנו בכוח הנשק על בגידה שפלה כזאת. כמעט התלקח קרב דמים בין שני המנהיגים וחייליהם, אך אז התערבו טאנקרֶד ושני הרוֹבֶּרטים, הביאו לידי התפייסות של שני היריבים, ואלה התחבקו לעיני כל הצבא.

בשנת 1102 צר בּאלדווין הראשון על אַרסוּף מצד היבשה ומצד הים, ולכדה. התושבים נכנעו בתנאי שיותר להם לעבור לאשקלון.

בשנת 1191 נערך מצפון לעיר הזאת וקרוב אליה קרב גדול בין הצלבנים בפיקודו של ריצ׳ארד ׳לב הארי׳ ובין המוסלמים בפיקודו של צַלאח אַדִּין. בקרב הזה ניצחו הנוצרים; הם גברו על המון אויביהם ולכדו שנית את אַרסוּף, לאחר שצַלאח אַדִּין הרס את חומותיה.

בשנת 1251 קומם סֶן לוּאי את ביצוריה מהריסותיהם, ולו מייחסים את המצודה שרואים עוד משהו משרידיה. אבל זמן מועט לאחר מכן, בשנת 1265, ערך הסולטן בַּיבַּרס מצור לפני העיר הזאת. התושבים התגוננו בגבורת נואשים, והעלו באש את מכונות המצור של המוסלמים. מול חפירות האויב היו להם חפירות שלהם, ושני הצדדים נלחמו בחירוף נפש במחילות העפר האלה. לבסוף, מקץ ארבעים יום ואחרי התקפות חוזרות ונשנות עלה ביד הסולטן להציב את נס הנביא על מגדלי העיר. הממלוּכים הנוצחים הציפו את העיר בדם ואש; רוב המנוצחים נהרגו; היתר נכבשו לעבדים, והשבויים האומללים אולצו להרוס במו ידיהם את ביצוריהם, את כנסיותיהם ואת בתיהם. מהחורבן הזה שוב לא היתה לאַרסוּף תקומה.

הגיאוגראף אַבּוּ אלפִדא כתב שבימיו, כלומר בערך בתחילת המאה הארבע־העשרה, היתה העיר שוממה מאין יושב.[9]

אַנטיפַּטריס והקרויה עכשיו בפי העם אַרסוּף. אבל היות שאנשיה היו אמיצים ונמרצים, והיתה להם בשפע צידה וכל שאר הדברים הנחוצים בעוד שהמצביא סבל מחסור חמור ובעיקר מפני שלא היו לו ספינות למניעת יציאה וכניסה של הנצורים, הוא נאלץ להסיר את המצור.׳

9 Aboulféda, *Tabula Syriae*, p. 82, édit. Koehler

פרק שישים ושמונה

ח׳רבּת אלבּלאכּיה — ח׳רבּת כּבּותא — נהר אלפאלק — בּסת אלפאלק — אם ח׳אלד — ח׳רבּת אלפאלק — ח׳רבּת אלעראבּה — יער אלונים — ח׳רבּת ואד אם אלעליקה — מסכּה — כּפר סאבּא — ראס אלעין — נבּי תארי — אלמזאראע — ח׳רבּת ד׳כּרין — קולה — אשירה — דיר טריף — רנתיה — אלכּניסה — לד — רמלה

ח׳רבּת אלבּלאכּיה

ב־23 ביוני, בשעה חמש בבוקר, יצאנו מן הכפר סידי עַלי אִבּן־אלַים בכיוון צפונה. עברנו בין סבכי אֵלות המסטיק, אלונים מצריים נִסיים ואלונים אחרים שמורה דרכי כינה שְתוּל, והם בני המין הידוע בשם *Quercus cerris*.[1] פה ושם מזדקרים עצי חרוב. בכמה מקומות בוראו סבכי השיחים והשדה נזרע אבטיחים, המשגשגים כאן להפליא, כמעט בלי כל טיפול.

בשעה חמש וחמישים ושתיים דקות ראיתי קצת חורבות, מטושטשות מאוד, שרידי כפריר עתיק שחרב, ונאמר לי כי שם האתר ח׳רבּת אלבּלאכּיה (خربة البلاكية). הכפר הקטן הזה ישב על גבעה הנשקפת אל הים מרום שישים מטרים בערך. למטה חודרת לחוף לשון ים טבעית, שכלי שיט דקים נכנסים לתוכה לטעון אבטיחים. משעול מוליך אל הנמל דרך החוליות התלולות שנפער בהן כאן פתח — מחרץ טבעי או מעשה ידי אדם.

ח׳רבּת כּבּותא

לאחר שהיעפתי אגב אורחא מבט, כהרף עין, באתר החורבות הדל הזה, המשכתי את דרכי צפונה בין אותם הסבכים.

בשעה שש וארבעים ושתיים דקות סקרתי גל חורבות שאינו אלא ערמת אבנים קטנות, מכורסמות היטב בשיני הזמן, המכסות שתי גבעות לא הרחק מן הים. אתר זה של כפר שנמחָה כליל מעל פני האדמה, כמוהו כקודם, קרוי ח׳רבּת כַּבּותא (خربة كبوتا).

1 שם המין הזה בעברית אלון תּוֹרכִּי, אך יש כאן אל נכון טעות בהגדרה. הכינוי שמביא גרן משמעו כנראה פשוט — ׳שתילים׳.

נהר אלפאלק

משם פניתי צפונה־צפונה־מערבה.

בשעה שש וחמישים ושמונה דקות הגענו לנָהר אלפאלק (نهر الفالق — נהר הבקע). רוחב אפיקו של הנהר הקטן הזה הוא כאן שנים־עשר צעד ועומק המים בתקופת השנה הזאת — שישים סנטימטר. בחורף, כאשר יורדים מטרות עוז, הוא גדול הרבה יותר. הוא עטור ואף עוטה חישת קנים בני מינים שונים, ומהם בולט לעין, בעיקר ביפי גבעוליו ובעדינותם, המין הקרוי בפי הערביים 'בַּרבִּיר', שכבר הזכרתי אותו במקום שסיפרתי על נָהר אלעֻוג'ה.

בַּסַּת אלפאלק

רכבתי לאורך הנחל הזה מזרחה, בתוך כסות צפופה מאוד של חלמיות בר, ובמהרה הגעתי לבְרֵכָה המכונה בַּסַּת אלפאלק (بسّة الفالق[2] — בְּרֵכת הבקע), מפני שלפנים נחצבה מחפורת באורך ארבעים מטר וברוחב עשרים וארבעה בתוך גבעה מסולעת החולשת על הברֵכה ממערב, מרום עשרים מטר. הגבעה הזאת חסמה לה לפנים כל מוצא אל הים, וכמו כן לנָהר אלפאלק, שבזורמו ממזרח הוא חוצה את הברֵכה, ומאז נכרה הבקע המלאכותי שעל שמו הוא נקרא, הוא מוצֵא לו דרך להישפך הימה. לפני כן היו מימיו עומדים באגן הגדול הזה, והיות שזה לא יכול אז להגיר את עודפי מימיו אל הים התיכון, היה בוודאי מציף בימים מסוימים בשנה שטח נרחב של המישור. מסתבר אפוא שהמחפורת אשר נועדה לתקן את המעוות החמור הזה נכרתה בימי קדם ממש, מן הסתם בתקופה היהודית, שבה היתה הארץ מיושבת ביותר ומעובדת היטב.

בַּסַּת אלפאלק מכוסה כמעט בכל שטחה סבך של קנֵי ענק וביניהם משתעשעות בחירות גמורה, בלי כל חשש הפרעה מצד האדם, להקות ציפורים. גם שפעת נופרים פורשים כאן את עליהם הרחבים, המרפדים את פני המים, ומקשטים את שיכבת המים הזאת בפרחיהם היפים. אומרים שתנינים קטנים חיים בברֵכה הזאת, כמו בנָהר זַרקא ובנָהר אלח'וּדֵירה; וגם חזירי בר פוקדים את שוליה. אף דגים רבים בה, ובעיקר היא שורצת עלוקות, שעל כן מכונה היא גם בַּסַּת אֻםּ אלעֲלַק (بسّت امّ العلق — 'בְרֵכת העלוקות', ומילולית — 'אם העלוקות').

נָהר אלפאלק עצמו קרוי בכתבי ההיסטוריונים הלאטיניים של מסעי הצלב Rochetailie (הסלע החצוב). זהו כמובן תרגום השם הערבי אלפאלק (השסע, הבקע), שהוא עצמו אולי אינו אלא חזרה על שם קודם, ממקור עברי ואולי אף כנעני, אם המחפורת שנכרתה בגבעה כדי לפתוח פתח לזרימת מי הברֵכה והנחל אמנם נכרתה בתקופה כה קדומה.

2 כאן התחלפה לגרן ה'צאד' הערבית ב'סין', חילופין שכיוצא בהם חלו במקומות לא מעטים בספר הזה, כפי שציינתי במבוא. ולהלן התחלפה ה'תא מרבּוּטה' ב'תא'.

ויניזוף מזכיר את הנהר הזה בספרו על מסע הניצחון של ריצ׳ארד ׳לב הארי׳ מעכו ליפו, לאורך חוף הים. ביציאה מן היער שהשתרע מצפון לנחל הזה נטו חייליו של ריצ׳ארד את אוהליהם על יד נהר המכונה בפי העם, מציין ההיסטוריון, Rochetailie:

Verum nostri, seriatim procedentes per ipsam forestam, insidiarum dictarum loca transierunt indemnes. Quibus exeuntibus a silva transmissa contra occurrit planities, in qua fixis tentoriis pernoctabant juxta flumen Rochetailie vulgo dictum.[3]

בַּהא אַדִּין כינה את הנחל הזה נְהר אלקַצַב (נהר הקנה):

Ita inter impetus nunc illatos, nunc repulsos, pervenitur ad fluvium cui ab arundine (*Kassab* בערבית) nomen inditum.[4]

בימי קדם הוא נקרא ככל הנראה בעברית נַחַל קָנָה (ביוונית: Χελχανά, φάραγξ Καρανά, χείμαρρος Κανά, φάραγξ Κανά; בלאטינית Vallis Arundineti — פשוט תרגום המלה העברית קנה, חו אף משמעות הכינוי הערבי אלקַצַב).

מן המקרא נמצאנו למדים שהנחל הזה נשפך אל הים התיכון, והיווה חלק מן הגבול שבין נחלת מנשה מצפון לו ובין נחלת אפרים מדרום לו:

מתפוח ילך הגבול ימה נחל קָנָה והיו תוצאותיו הימה זאת נחלת מטה בני־אפרים למשפחותם.[5]
וירד הגבול נחל קָנָה נגבה לַנחל ערים האלה לאפרים בתוך ערי מנשה וגבול מנשה מצפון לנחל ויהי תוצאותיו הימה: נגבה לאפרים וצפונה למנשה ויהי הים גבולו ובאשר יפגעון מצפון וביששכר ממזרח.[6]

מדרום לנהר הזה, בשטח המפריד בינו לבין אַרסוּף, התחולל ׳קרב אַרסוּף׳ הנודע, שבו נאלצו מאה אלף נוצרים להילחם עם שלוש מאות אלף מוסלמים, והדפו אותם. ריצ׳ארד ׳לב הארי׳ הפליא אז לחולל מעשי גבורה; וצַלאח אַדִּין אויבו לא יכול לעצור את מסע הניצחון של הלאטינים למרות כושר הלחימה המעולה שלו ואומץ לבו ולמרות העדיפות המספרית של צבאו.

אם ח׳אלד

בריחוק שבעה קילומטרים בקירוב מצפון לנְהר אלפאלק הנחתי בלי לסור אליו כפר שכבר

3 *Itinerarium regis Anglorum Richardi,* auctore Godefrido (Gaufrido או) Winisauf, l.IV, c.xvi
בעברית: ׳אנשינו נעו ביער הזה בזה אחר זה, ועברו בריאים ושלמים את מקומות המארבים האמורים. לאחר שיצאו מן החורשה הופיע לנגדם המישור; הם נטו בו את אוהליהם ונטו ללון ליד הנהר הקרוי בפי העם Rochetailie.׳

4 *Vita et res gestae Saladini,* auctore Bohaedino, édit. Schultens, p. 191. בעברית: ׳וכך בין ההתקפות, כשהם מתקדמים ונהדפים חליפות, הגיעו לנהר הקרוי על שם הקנה (בערבית קַצַב).׳

5 יהושע טז:ח.

6 שם יז:ט־י.

סקרתי בשנת 1863, בשם אֻםּ ח'אלֶד (أم خالد). הוא יושב על גבעה, ומספר תושביו שלוש מאות.

כל בתיו הם בתי חומר, ורק אחד הוא בית אבן.

ח'רבּת אלפאלק

בשעה שבע ושלושים דקות המשכתי את דרכי, הפעם דרומה, כשלשמאלי בִּקְּעַת אלפאלק.

בשעה שבע ושלושים ושבע דקות ראיתי כפריר קטן על גבעה סמוך לבְרֵכה, ואמרו לי ששמו ח'רבּת אלפאלק (خربة الفالق). שלוש מערות חצובות בסלע וקצת בתי מגורים הבנויים בנייה גסה, אחד מהם מאבן והשאר מחומר, עודם משמשים למגורי כמה משפחות. לפנים היה כאן כפר, והכפריר בן ימינו תופס את מקומו.

ח'רבּת אלעראבּה

משם פניתי דרומה־דרומה־מזרחה, ואחר כך דרומה־מזרחה. לשמאלי השתרעה עוד כסות המים העצומה של הברֵכה, שמעליה מזדקרים קנים נהדרים וצמחי נופר לאין מספר.

בשעה שמונה ועשרים דקות הגעתי לקצֶהָ הדרומי.

בריחוק מה בהמשך הדרך ראיתי בארות אחדות שמימיהן מגיעים כמעט לפני הקרקע, ומכאן שאף במרחק מה מדרום לברֵכה הקרקע עודנה לחה מאוד ושיכבת המים הזאת משתרעת מעבר לתחום האגן הזה תחת כסות דקה של עפר.

בשעה שמונה ושלושים ושש דקות עברתי כפר הרוס כליל, חוץ משתי בקתות שיושבים בהן עוד פלחים עניים. שם האתר הזה ח'רבּת אלעָראבּה (خربة العرابة).

יער אלונים

מכאן שיניתי כיוון מזרחה. שוב לא בוססתי בקרקע שחורה ובוצית, ונכנסתי במעלה מתון לתוך יער אלונים פזורים הגדלים באדמה אדמדמה וחולית. כפי שכבר ציינתי, כמעט כולם נמנים עם המין שהבּוֹטָנאים מגדירים בשם *Quercus cerris* ו־*Quercus crinita*.[7] עליהם חלקים יותר ומשוננים פחות מעלי האלונים השכיחים אצלנו, ויש עליהם עפצים. ספלול בלוטיהם בדרך כלל גדול. הגזע של רוב העצים האלה מסוקס ומפותל; אחדים מהם מגיעים לגובה עשרה מטר, אבל רבים אחרים קטנים ואינם מתרוממים מעל קומת השיחים הגבוהים. היער הזה הוא שארית מה שנקרא בתקופת מסעי הצלב יער אַרסוּף, מפני שהשתרע דרומה עד לסביבת העיר הזאת.

7 כפי שכבר ציינתי במקומות אחרים, אין חשיבות להגדרות הבּוֹטָניות אצל גֶרֶן.

ח׳רבת ואד אם אלעליקה

בשעה תשע חצינו נחל לא גדול, יבש בעונה זו, ששמו ואדי אֻםּ אלעֲליקה (واد امّ العليقة); הוא נשפך לכַּפַּת אלפאלק. לא הרחק ממזרח לנחל הזה יש קצת חורבות מטושטשות, שרידים דלים של כפר שנמחָה. שם האתר ח׳רבת ואדי אֻםּ אלעֲליקה (خربة واد امّ العليقة).

מסכה

בשעה תשע ועשר דקות פניתי דרומה־מזרחה ותכף לאחר מכן מזרחה. לימיני התפתל ואדי מְסכּה (واد مسكة). הוא לא רחב ולא עמוק.

בשעה עשר התעכבתי לשעה קלה במִסכּה (مسكة), כפר בן שלוש מאות תושב. בחצר 'המַצ׳אפה' (בית ההארחה) ראיתי עמוד וכותרת שיש שעוצבה בה תבנית מכתש להכנת קפה. מפיתוח המקלעת המעטר את הכותרת הזאת ניכר שזו מלאכה ביזאנטית. מסביב לבתי המגורים רואים בוסתנים אחדים, נטועים בעיקר עצי תאנה, שפה ושם מיתמרים מעליהם דקלים.

כפר סאבא

בשעה עשר ושלושים דקות המשכתי את דרכי דרומה־מזרחה, ובשעה אחת־עשרה וארבעים וחמש דקות חצינו את כְּפר סאבא, כפר שכבר סיפרתי עליו לעיל, ושכמה מלומדים מזהים באתרו את אַנטיפַּטריס הקדומה. לעיל מניתי את הטעמים העיקריים שמהם יש לי ספק בנוגע לנכונות הדעה הזאת, שעל כן מעדיף אני לזהות את אתר העיר הזאת במַג׳דל יאבא.

ראס אלעין

בשעה אחת וארבעים דקות, לאחר שרכבנו כמעט הישר דרומה מכְּפר סאבא, הגענו לראס אלעַין ואל הטירה שחלשה על מקור נְהר אלעַוג׳ה. את חורבות הטירה כבר תיארתי.

נבי תארי

המשכנו את דרכנו דרומה. לשמאלנו, בריחוק שני קילומטרים, הנחנו את מַג׳דל יאבא, שאין צורך לספר עליו כאן שנית, והגענו לנֶבּי תארי (نبي تاري) בשעה שתיים וחמש־עשרה דקות, לאחר שחצינו שני נחלים קטנים, עטורים שיחי־אברהם. הכפר הזה מאוכלס רק לעת קציר. המקום קרוי על שם שיח׳ שמוקירים בו את קברו.

אלמזאראע

מנבּי תארי רכבנו דרומה־מזרחה, ובשעה שתיים ושלושים ושבע דקות עברנו את הכפר אלמַזאראע (المزارع). זה כפר דל היושב על גבעה מכוסה אבנים; בתיו קטנים ועלובים למראה.

ח׳רבּת ד׳כּרין

בריחוק מהלך עשרים וחמש דקות מצפון־מזרח למזאראע יש אתר חורבות גדול למדי בשם ח׳רבּת ד׳כּרין (خربة ذكرين), שלא מצאתי לנחוץ לסור אליו הפעם, שהרי סקרתיו בשנת 1863. המדרון והפסגה של הגבעה שהחורבות האלה פזורות עליה היו לפנים תושבת לעיירה, שהיא עכשיו חרבה מן המסד עד הטפחות, אך שדומה כי היתה בנויה היטב — לפי עדות גלי האבנים הגדולות, המסותתות למשעי, שמוצאים בכל השטח. מסתבר שלא רק בתי הציבור, אלא אף הבתים הפרטיים נבנו בה ברובם מאבני גזית גדולות פחות או יותר. פה ושם פזורים בורות מים חצובים בסלע.

קולה

בשעה שתיים וארבעים דקות המשכנו את דרכנו דרומה־דרומה־מזרחה, ובשעה שלוש וחמש דקות הגענו לקולה (قولة). הכפר הזה, היושב על גבעת טרשים, בוודאי נבנָה באתרה של עיירה קדומה. יש בו בניין מלבני גדול, המחולק עכשיו לכמה מדורים נפרדים, שנבנָה בידי המוסלמים או בידי הנוצרים בתקופת מסעי הצלב מאבני גזית שרובן הועתקו בלי ספק מבניינים קודמים. סמוך לו יש בניין שהוא אמנם קטן ממנו, אבל שנדבכיו התחתיים נבנו מאבנים גדולות יותר, בעלות פאה מיושרת או מזויזת, וזה עודנו משמש היום כמגדל עוז (׳בּרג׳׳). החלק העליון של המגדל נבנָה כולו הרבה יותר קרוב לזמננו. יש בכפר מסגד קטן שאף מחצית אבני הבניין שלו עתיקות למראה. המזוזות בפתח המסגד הזה מעוטרות בכִיר המעיד לכאורה על בנייה לפני הפלישה המוסלמית. ואחרון אחרון, בקירבת הכפר יש בּרֵכה שאורכה שמונה־עשר צעד ורוחבה שנים־עשר, ואין היא נראית מלאכה ערבית. היא חצובה בחלקה בסלע ובחלקה בנויה מאבנים גדולות רב־פיאתיות שצופו שיכבת טיח עבה.

אטירה

הנחתי בפאת דרום שני כפרים שסקרתי בשנת 1863. אחד מהם, המרוחק שני קילומטרים מדרום לקולה, נקרא אַתירה (التيرة), ואחרים מבטאים וכותבים אַטירה (الطيرة). בכפר הזה, היושב על גבעה שכמעט אינה נישאה מעל המישור, יש חמש מאות תושב. בתיו, שרובם בנויים בנייה גרועה, נבנו חלקית מאבנים עתיקות. פתחו של אחד מהם, כמו של

עוד אחרים, כנראה עתיק כולו: שתי המזוזות בנויות מאבני גזית גדולות, והמשקוף הוא אבן נהדרת שעוטרה לפנים, אלא שהגילופים נפגמו וכמעט נמחו. כמה מרתפים וקבר חצוב בסלע מעידים גם הם שהיה באתר הזה כפר יהודי.

דיר טריף

הכפר השני יושב על גבעה בריחוק שלושה קילומטרים מדרום לקודם. שמו דֵיר טַרִיף (دير طريف). מספר תושביו ארבע מאות. על יד מסגד קטן, החוסה בצל עץ שיזף [?] נהדר, אפשר לראות שלושה עמודים עתיקים.

רנתיה

בשעה שלוש יצאנו מקוּלה מערבה־צפונה־מערבה.

בשעה שלוש ועשרים וחמש דקות הגענו לרַנתיה (رنتية), כפר הרוס חלקית היושב על גבעה שהיתה לפנים מוקפת חומת־גדר. עכשיו שוב אין בו יותר משלושים תושב.

אלכּניסה

בשעה שלוש ועשרים ושמונה דקות המשכנו את דרכנו דרומה ואחר כך דרומה־דרומה־מערבה, וכך הוספנו לרכוב במישור השרון הנהדר.

בשעה שלוש וארבעים ושש דקות חצינו את ואדי אליַהוּדִיה (واد اليهودية). במרחק מה לימיננו ראינו את הכפר הגדול בשם זה, שכבר סיפרתי עליו ב׳תיאור יהודה׳.

בשעה ארבע ושש־עשרה דקות ראיתי קצת שרידים של קירות עבים בנויים ממלית, שמייחסים אותם לכנסייה עתיקה חרבה, ואמרו לי כי שם החורבה ח׳רבת אלכַּנִיסה (خربة الكنيسة). הכפר שהבניין הזה עמד בו נמחָה כליל.

לדּ

בשעה ארבע ועשרים ושש דקות חצינו את ואדי לֻדּ (واد لدّ) על גשר בן שלוש קשתות חדות, שנבנָה בידי הערביים, אבל שוקעו בו אבנים עתיקות.

רמלה

לאחר שחצינו את הבוסתנים ואת העיירה בשם זה, שתיארתי במקום אחר, הגעתי לבסוף לרַמלה, ושם חניתי בשעה שש בתוך כרם זיתים; שם נטו את אוהלי ללינת לילה. לא אספר כאן שנית על העיר הזאת, שכבר סיפרתי עליה ב׳תיאור יהודה׳.

פרק שישים ותשעה

נבּי דאניאל — ג׳מזוּ — אלח׳רוּבּה — ח׳רבּת בּריא — ח׳רבּת אפּוּק —
ח׳רבּת אלמריה — שלתא — ח׳רבּת אלחוּריה — צפּא — בּית־עוּר אתּחאתא

נבּי דאניאל

ב־24 ביוּני, בשעה חמש וחמש־עשרה דקות בבוקר, יצאנו מרַמלה מזרחה.

בשעה שש ושבע דקות חצינו נחל קטן בשם ואדי אלג׳רְף (الجرن).

בשעה שש וחמש־עשרה דקות הנחנו לשמאלנו את הכפר דאניאל (دانيال). כפי שכבר ציינתי במקום אחר, נמצא בו, בתוך מסגד קטן, קברו של נבּי דאניאל (نبي دانيال). מלומדים אחדים, ובהם קלֶרמוֹן־גאנוֹ, סבורים שהשם נבּי דאניאל הוא סירוס של נבּי דָניאן, חאת צורה מוארכת של נבּי דן. לפי סברה זו מתכוונת המסורת הכרוכה במקום הזה לא לנביא אלא דווקא לאבי שבט דן, הקבור בלב נחלת השבט הקרוי על שמו. זוהי הערה מחוכמת, ואולי לא חסרת שחר. ברם אציין שההיגוי המקובל של שם הכפר הזה, היגוי המצדיק את הכתיב בתעודות רשמיות שראיתי בירושלים, הוא נבּי דאניאל (הנביא דניאל) ולא נבּי דָניאן. המידע שמקבלים משיח׳ים בכפרים תלוי לעתים קרובות באופן הצגת השאלות, ולפעמים הם מוסרים בחזקת מסורת מקומית עתיקת ימים סברת כרס שהציע להם תייר עובר אורח.

ג׳מזוּ

בשעה שש ושלושים דקות עלינו על גבעת ג׳מזוּ (جمزو), שמכתיר כפר באותו השם. כבר סיפרתי עליו ב׳תיאור יהודה׳. זוהי גִּמזוֹ לפנים (ביוונית Γαμζώ; בלאטינית Gamzo).

אלח׳רוּבּה

בשעה שש ושלושים ושבע דקות ירדנו ממרום ג׳מזוּ מזרחה.

בשעה שבע ראיתי בפאת דרום, על גבעה, את הכפריר אלחַ׳רוּבּה (الخروبة), שגם אותו הזכרתי באותו הכרך.

ח׳רבת בריא

בשעה שבע ועשר דקות פנינו צפונה.
בשעה שבע וחמש־עשרה דקות חצינו את ואדי אלחַבִּיס (واد الحبيس) ותכף אחריו את ואדי באטן אלכַּבִּיר (واد باطن الكبير).
בשעה שבע ועשרים וחמש דקות, אחרי עלייה צפונה־מזרחה, הגענו לח׳רבת בְּריא (خربة بريا), כפר הרוס כליל, על גבעה. בצלע הגבעה הזאת פעורים כעשרה בורות מים עתיקים נאים, שעל אחדים מהם השתמרה אבן השפה.
מורה דרכי הצביע על וָלִי נַבִּי צַמוּיל (نبي صمويل), העומד על גבעה קרובה, בפאת צפון־מערב, ומסביב לו קצת חורבות.

ח׳רבת אפוק

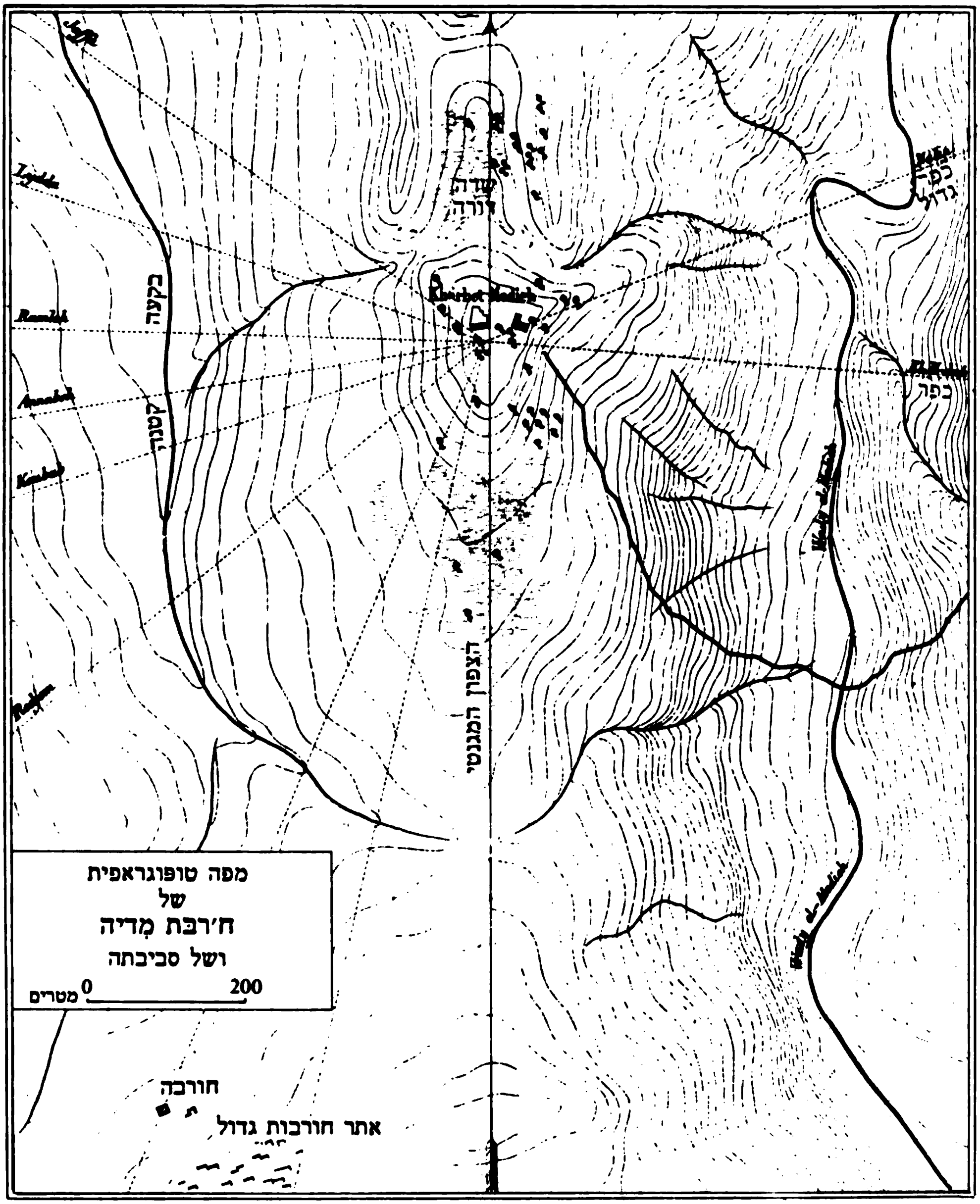
בשעה שבע וארבעים וחמש דקות ירדנו מזרחה, ורכבנו בכיוון זה לאורך ואדי בְּריא.
בשעה שמונה וחמש־עשרה דקות פנינו דרומה, ובמהֵרה הגענו לח׳רבת אַפּוּק (خربة السوق). החורבות האלה מכסות שתי גבעות שגיא מפריד ביניהן. יש בהן מספר מסרים של בורות מים עתיקים גדולים וקווי קירות של בניינים הרוסים. על פסגת אחת מן הגבעות האלה עמד מגדל שנבנָה מאבנים גדולות, לא מהוקצעות היטב.

ח׳רבת אלמדיה

בשעה שמונה ושלושים דקות המשכנו את דרכנו דרומה־מזרחה, ובשעה שמונה וחמישים דקות התעכבנו בח׳רבת אלמְדיה (خربة المدية). כבר הראיתי בפרק אחר כי השם הזה מקיף את שלושת האתרים ח׳רבת אליַהוּד, ח׳רבת אלחַמּאם וח׳רבת אלע׳רבאוי, וזה מקום העיר הקדומה מודיעין, מולדת המקבים. סקרתי שנית את החורבות האלה, וגברה בלבי הוודאות שרגלי דורכות על שרידי העיר המהוללה הזאת, וכי הבניין המלבני ההרוס המכוּנה ׳אל קַלעה׳ (הטירה) בפי הערביים בני הכפר הסמוך אלמְדיה הוא אכן הקבר שהקים שמעון לכבוד מתתיהו אביו ולכבוד אמו ואחיו הגיבורים. כדי לאשש את הוודאות שבלבי ולשתף בה אחרים גמרתי אומר לבצע את התכנית שכבר הגיתי קודם לכן ולהשיג בירושלים את ההיתר ואת הכלים לחפירת המנצב הזה.

שלתא

בשעה אחת־עשרה ושלושים וחמש דקות יצאנו מח׳רבת אלמְדיה מזרחה־דרומה־מזרחה.
בשעה אחת־עשרה וחמישים דקות עלינו על גבעת שַׁלתא (شلتا), כפר חרב בחלקו הגדול. רואים שם כמה בורות מים וקברים עתיקים חצובים בסלע.

שורטט בידי מוס, אדריכל, ירושלים, 8 ביולי 1870

ח׳רבּת אלחוריה

בשעה שתים־עשרה ועשר דקות המשכנו את דרכנו מזרחה־דרומה־מזרחה ואחר כך מזרחה. בדרכנו ניכרו היטב עקבות כביש עתיק.

בשעה שתים־עשרה ושלושים וחמש דקות, לאחר ירידה ושוב עלייה, הגענו לרמה שבה עוד ניכרים שרידי אותו הכביש העתיק.

בשעה שתים־עשרה וארבעים וחמש דקות הגענו לח׳רבּת אלחַורִיה (خربة الحورية), שרידי עיירה עתיקה, הרוסה כליל, שחורבותיה שדה נחרשו. פה ושם גדלים באתרה עצי חרוב זקנים, אלונים מצויים ועצי תאנה. בעברי באתר הבחנתי בקווי הקירות של כמה בניינים שנבנו מאבנים גדולות למדי. אחד מהם, שמידותיו חמישה־עשר צעד על חמישה־עשר, היה כנראה מגדל עוז. אגב אורחא אספתי מספר מסוים של אבני פסיפס גדולות הפזורות על הארץ. משכו את שימת לבי גם שתי בְּרֵכות עתיקות וכעשרים בורות מים נאים, חצובים בסלע. יש שם ׳וַלִי׳ הקרוי וַלִי אלחַורִיה, והוא מוקף אֵלות המסטיק, חרובות ואלונים מצויים.

צפּא

בשעה שתיים וחמש־עשרה דקות ירדנו ממרום החורבה צפונה־מזרחה ואחר כך מזרחה־צפונה־מזרחה.

בשעה שתיים ושלושים דקות הנחנו לשמאלנו, על גבעה, את הכפר צַפּא (صفا), שכבר סיפרתי עליו.

בּית־עור אתּחאתא

רכבנו מזרחה בבקעה שמבתר אפיק יבש של נחל — ואדי צַפּא.

בשעה שלוש ועשר דקות עלינו במשעול כבוש בסלע, ובשעה שלוש ושמונה־עשרה דקות חנינו ללינת לילה בבּית־עור אַתּחאתא (بيت عور التحاتا), הוא בית־חורון תחתון, כפר שסיפרתי עליו ב׳תיאור יהודה׳. פקדתי שם, בתוך מסגד קטן, את קבר נבּי עור (نبى عور). בתוך המסגד הזה יש שני עמודים עתיקים. לפני חזיתו עומד עץ תומר נאה. בורות מים רבים וכמה מרתפים חצובים בסלע הותקנו בתקופה היהודית. אחדות מן המחפורות האלה אולי אף קדמו לכניסת העברים לארץ המובטחת, שהרי הכפר בית־חורון קדם לכיבוש הארץ בידם. לא אשוב ואמַצה כאן את המאורעות הכרוכים בהיסטוריה במקום הזה, שהרי כבר עשיתי זאת. כמו כן לא אוסיף מלה על ח׳רבּת חַלַבּה ועל ח׳רבּת אַבְּרג׳אן, שתיהן לא רחוקות מבית־עור אַתּחאתא, שהרי סיפרתי על שני האתרים האלה סמוך לדברַי על הכפר הזה.

פרק שבעים

בית־עור אלפוקא — בית־דקו — קביבה — בית־דו — בית־סוריק — נבי צמויל — בית־אכסא — חזרה לירושלים

בית־עור אלפוקא

ב־25 ביוני, בשעה חמש בבוקר, ירדנו דרומה־מזרחה.

בשעה חמש וחמש־עשרה דקות רכבנו לאורך בקעה דרומה, ואחר כך מזרחה־דרומה־מזרחה.

במהרה עלינו במשעול חתחתים תלול על מדרונו של הר טרשים. במקומות שהטיפוס קשה מדי נחצבו מדרגות בסלע.

בשעה שש הגענו לבית־עור אלפוקא (بيت عور الفوقا), הוא בית־חורון העליון (ביוונית Βαιθωρὼν ἡ ἄνω; בלאטינית Bethoron superior), כפר שסיפרתי עליו די הצורך ב'תיאור יהודה'.

בית־דקו

בשעה שש ועשר דקות ירדנו מזרחה־דרומה־מזרחה, ואחר כך דרומה.

בשעה שש ושלושים וחמש דקות החילונו שוב לעלות דרומה־מזרחה; מקץ חמש דקות של עלייה החילונו שוב לרדת ירידה תלולה מאוד.

בשעה שבע וחמש דקות הגענו לתחתית ואדי סלימאן (واد سليمان), ששמעתי את שמו נהגה גם ואדי סלמאן (واد سلمان). נענו זמן מה לאורכו מזרחה־דרומה־מזרחה ומזרחה, ובשעה שבע וארבע־עשרה דקות טיפסנו שוב במדרון תלול מאוד, וזאת במשעול צר שבמקומות רבים עוצב כמדרגות בסלע.

בשעה שבע ושלושים וחמש דקות הגענו לבית־דקו (بيت دقّو), כפר לא גדול היושב במרום גבעה רמה.

קביבה

לאחר שירדנו דרומה לתחתית אפיקו של ואדי אבו זערור (واد ابو زعرور), חצינו אותו

ובשעה שמונה ושלושים דקות רכבנו במעלה משובש עד קֻבֵּיבֵּה (قبيبة). הכפר הזה, שמספר תושביו עכשיו קטן מאוד, היה לפנים עיירה לא מבוטלת, כפי שמעידים קורי הקירות של בתים הרוסים רבים; של כנסייה עתיקה בת שלושה אולמים, ששרד ממנה חלק של האפסיס ושני קטעי כתלים בנויים מאבנים גדולות בתבנית משוכללת; וגם המִתחם של עוד בית־תפילה, חד־אולמי, שהכמרים הפראנציסקנים קנו ושיפצו בעזרת מתת ידה של העלמה דֶה ניקוֹלאי; מספר מסרים של בורות מים, וברֵכה גדולה, שהיום אין בה מתום.

אשר לשאלה אם קֻבֵּיבֵּה היא עמאוּס, הכפר הנזכר ב'בשורה אשר ללוּקאס', המרוחק לפי 'וּולגאטה' שישים ריס מירושלים, שבו בצע אדוננו את הלחם אחרי שובו לתחייה בחברת שניים מתלמידיו, זוהי בעיה שניסיתי לברר בחיבורי 'תיאור יהודה', ואני מפנה את הקורא אל דברַי שם.[1]

בית־דוּ

בשעה שמונה וארבעים וחמש דקות המשכנו את דרכנו מזרחה.

בשעה תשע וחמש דקות הנחנו לשמאלנו את בית־דוּ (بيت دو).

בית־סוּריק

משם פנינו דרומה־מזרחה.

בשעה תשע ועשרים דקות הנחנו לימיננו את בית־סוּריק (بيت سوريق).

נבּי צמויל

לפנינו, בפאת צפון־מזרח, התרומם ההר של נבּי צְמויל (نبي صموئيل),[2] היא לפנים רָמָתַיִם צופים, עיר מולדתו של שמואל, שבה גם נקבר.

ב'תיאור יהודה' ציינתי כי הכנסייה הקדומה שהוסבה למסגד הכפר הזה היתה מכוּונת מצפון לדרום; בבדיקה נוספת שעשיתי במסעי האחרון נוכחתי כי טעיתי, והיא היתה מכוּונת ממערב למזרח. היו בה שלושה אולמים, שעכשיו הם מחוץ למסגד והרוסים חלקית.

בית־אכסא

בשעה תשע וארבעים וחמש דקות עברנו את בית־אִכְסא (بيت اكسا).

1 תיאור יהודה, א, עמ' 233-240.

2 ב'תיאור יהודה', א (עמ' 241) גרס גֵרֶן כתיב ערבי שתעתיקו הוא סַמויל.

חזרה לירושלים

בשעה אחת־עשרה ועשרים וחמש דקות נכנסנו לפנים מחומות עיר הקודש. עם בואנו לירושלים מיהרתי להודיע לקונסול צרפת שגיליתי בח׳רבּת מְדיה שרידי מַנצב אשר הוא לפי דעתי מצבת הקבורה הנודעת של המקבים, שכל הנוסעים קודמַי כה הרבו לחפשה לשוא; וגיליתי לו את רצוני לערוך שם חפירות כדי לאשש סברה זו ולהפכה לוודאות ברורה לכול. מר סֶנקֶבּיץ׳ (Sienkiewitch) קיבלנו בסבר פנים יפות כדרכו; עם זאת סיפר לי כי מאז עזבתי את ירושלים בפעם האחרונה הורעו פתאום יחסיו עם הפחה של העיר הזאת, והתערבותו בעניין זה לא זו בלבד שלא תועיל, אלא היא עלולה אף להזיק לי. הוא אמר לי: ׳בנסיבות הנוכחיות ברי שהפחה ימנע ממך את ההיתר לחפור, מה גם אם אני הוא שאבקש זאת ממנו. או אם ירשה לך, הוא יעשה זאת על מנת להשיג ממני בתמורה ויתור על דרישות חשובות מאוד שהצגתי לו. מוטב שתגיע פשוט לידי הבנה באופן בלתי אמצעי, בלי היתר מטעם הפחה, עם תושבי הכפר אלמְדיה, ותיגש לחפירה מיד, בטרם ייוודע לו הדבר, כדי שלא יוכל להפריעך.׳

לפי עצה נבונה זו החלטתי לצאת כבר למָחֳרת בבוקר לאלמְדיה, בלי לפרסם ברבים את תכניתי, ולקחת את הכלים המעטים הנחוצים לביצועה. כאשר באתי להיפרד ממר סנקביץ׳ הופיע מר קלֶרמוֹן־גאנוֹ, מתורגמנו וגזברו, ומשהובא בסוד כוונתי, אמר לי: ׳אבל מר סאנדרֶצקי (Sandreczki), נספח למיסיון האנגליקני בארץ־ישראל, טוען גם הוא שגילה את קבר המקבים. אם רצונך בכך, ניגש יחד אליו, והוא ייטיב ממני להסביר לך תגליתו מה היא.׳ כעבור רבע שעה הייתי אצל מר סאנדרֶצקי. ׳אכן׳, אמר לי, ׳גיליתי את קבר המקבים באלמְדיה, והנה מאמרי בנדון זה.׳ באָמרו זאת מסר לי חוברת שבשערה כתוב: *Palestine Exploration Fund: Quarterly Statement*, nº V; January 1 to March 31 1870 התגנבה ללבי קצת דאגה בנוגע לתגליתי, אך תכף נחה־דעתי למשמע המשך דבריו: ׳מצבת הקבורה הזאת, החרבה כליל עכשיו, החזיקה במְתחמה את שבע מחפורות הקבורה המרשימות ביותר המצויות מדרום לח׳רבּת אלמְדיה, באתר הקרוי ״קֻבּוּר אליַהוּד״. אני הוא׳, הוסיף ואמר, ׳שהסבתי אל הקברים האלה את שימת לבו של דוקטור קיפֶּרט (Kiepert) כאשר עבר בירושלים, והוא עמד לגשת לסקור אותם באלמְדיה לפי הנחיותי, ולאשש את תגליתי.׳

הואיל והיה ברור לי, בלי צל של ספק, שאף אחד מן הקברים אשר בחלק הדרומי של ח׳רבּת אלמְדיה לא היה עשוי להחזיק את עפרם של המקבים, לפי שאין רואים סביב הקברים האלה שום עקבות של מַנצב בנוי; ולפי שבהיותם חצובים במשטח לא אחיד של סלעים נטויים — ולא עוד אלא שבכל אחד מהם היה מקום לשתי גופות, והשבעה האלה יכלו אפוא להחזיק ארבע־עשרה גופות — לא יכלו להקיפם סטיוים ולא להקים פירמידות מעליהם, והם עצמם לא התאימו להיות מעון עפר למשפחה בת שבע נפשות בלבד, נוכחתי כי תגליתי נשארה שלמה, כולה שלי, וכי מצבת הקבר המבוקשת כל כך לא היתה כל עיקר במקום שזיהה אותה מר סאנדרֶצקי, בח׳רבּת אליַהוּד, כי אם דווקא בח׳רבּת אלעְ׳רבּאוי.

פרק שבעים ואחד

מירושלים לג׳מזו — חפירות בקבר המקבים — חזרה לירושלים — מר מוס
יצא לאלמדיה — סוף מסעי בשומרון

מירושלים לג׳מזו

ובכן למָחֳרת, ב־26 ביוני, יצאתי את ירושלים בשעה שמונה וחמישים דקות בבוקר, ובשעה ארבע וארבעים ושתים דקות אחר־הצוהריים חניתי ללינת לילה בגִ׳מזוּ.

עברתי זה אחר זה את הכפרים קָלוּניה, קרית אלְעֶנאבּ, לאטרון, אלקַבּאבּ ובית־אַנְבָּה. לא אוסיף כאן פרטים על כל היישובים האלה, שכבר סיפרתי עליהם די הצורך ב׳תיאור יהודה׳. רק בנוגע ללאטרוּן אני ממהר לתקן כאן טעות שטעיתי בשנת 1863 — אז נראתה לי דעתו של רוֹבּינסוֹן כי הכפר הזה, לפי רוּמו הטופוגראפי וקירבתו ללוד, אולי יושב באמת באתר מודיעין של ימי קדם. אז טרם הגעתי לכפר אלמְדיה ולא סקרתי את ח׳רבת אלמְדיה. עכשיו, לאחר עיון מדוקדק בכל הפרטים, אני רואה בלאטרוּן את החקרה הקדומה של עמאוּס־ניקוֹפּוֹליס, עיר המזוהה באתר הכפר עֲמוּאס של ימינו, היושב בריחוק פחות מקילומטר מצפון ללאטרוּן. לפנים השתרעה כנראה עיר אחת בכל השטח שתופסים עכשיו שני הכפרים הקטנים האלה והרווח שביניהם. לאטרוּן היתה מצודתה של העיר הזאת, מצודה חשובה מאוד, שהרי היא חלשה בקצה המישור על הדרך המוליכה מן הים לירושלים שעוברת בוואדי עָלי.

חפירות בקבר המקבים

ב־27 ביוני, בשעה שש בבוקר, עמדו רגלי פעם שלישית לפני גל החורבות, שרידי הבניין המלבני התופס את פסגת ח׳רבת אלעֻ׳רבּאוי, והמכונה בפי אנשי הסביבה ׳אלקלעה׳. היו בידי כלים אחדים שמתורגמני הצטייד בהם בירושלים, ועִמי כמה פלחים ששכרתי בגִ׳מזוּ ובאלמְדיה. כבר סיפרתי שבקצה המזרחי של הבניין הממוטמט הזה אפשר עוד להבחין בכמין חדר מלא אבנים ועפר, שכל חלקו הקדמי נהרס. לאחר שפיניתי אותו לגמרי נוכחתי כי בניגוד למה שהנחתי מראש הוא לא היה כלל מפולש כלפי מטה, ולא היה בו אפוא שום פתח של מטמורית חצובה בסלע ומשתרעת תחת כל המִנצב הזה, מטמורית שציפיתי

למצוא בה שבעה כוכי קבורה, אחד לכל אחד מן המקבים, או שבעה ארונות קבורה פגומים פחות או יותר. ההיה זה אפוא חדר קבורה נפרד ? דבר זה טרם התחוור לי, והייתי מודאג מאוד; שהרי אם החדר הזה לא נועד בעצמו לשמש כקבר, ובידיעה שלא שימש כפרוזדור למטמורית באין ממנו כל פתח כלפי מטה, הופרכו מניה וביה כל השערותי; תגליתי נמוגה כמו חלום יפה; שוב לא יכולתי לראות במנצב הזה את קבר המקבים, ואם כך, אולי בטל גם כל יסוד לזהות את מודיעין של ימי קדם בח׳רבת אלמְדיה, וכל המשותף לה ולאותה עיר מפורסמת מסתכם בשני עיצורים. אכן אם תסכים שהשם מְדיה מאשש את הסברה שבית־הקבר אשר חפרתי בו הוא קבר המקבים, תודה בעל כורחך כי מנצב כזה, אילו החזיק שבעה קברים, היה עשוי להיות ראיה ניצחת לזיהוי מודיעין במְדיה. עוד כמה מכות מכוש, ודאגתי פגה. בחָפרם קצת הלאה חשפו פועלַי מה שנראָה לי כשפת ארון קבורה חצוב בסלע. הלוח שכיסה עליו לפנים, ואשר שימש כרצפת החדר וכקורת הקבר גם יחד, סולק בוודאי לפני זמן רב, ומה ששרד מן הגופה יקרת הערך שהונחה במחפורת הזאת חולל אל נכון ונזרה לרוח. אף על פי כן תוך כדי סיחור המחפורת בדקתי היטב את העפר ואת הבלית שהוצאו משם, אך לא הבחנתי בשום עצמות. משסיימו אנשַי את פעולת הניקוי, ראיתי שקרקעית המחפורת הזאת רצופה אבני פסיפס קטנות — לבנות, אדומות ושחורות, משוקעות בשיכבת מלט עבה — ושמידותיה בערך שני מטרים האורך, מטר ושמונה סנטימטרים הרוחב, ושבעים סנטימטר העומק. אחר כך חשפתי את פני האבנים העצומות המונחות על האבנים הנהדרות שפאתן החיצונה מסותתת בתבנית רבע מעגל, כפי שציינתי [בפרק שלושים ושבעה], ולאחר שהוריתי לסחות את העפר שכיסה אותן, הבחנתי עליהן בסימני חריצים ברורים מאוד, ונכוחתי שנוסף על שמשן כתקרה לחדר הקבורה, הן היווּ גם בסיס לבניין־על, ככל הנראה פירמידה קטנה. מעתה הצטיירה לעיני רוחי תכנית הבניין כולו. הוא היה מכוּון ממזרח למערב, ומעל שבעה חדרי קבורה מצרניים — בנויים מאבני גזית נאות ומחזיקים כל אחד ארון קבורה חצוב בסלע ומצופים רובד אבני פסיפס קטנות — ניצבה שורה של שבע פירמידות, כל אחת מהן על התקרה השטוחה של אחד החדרים. המלבן (27.77 מ׳ על 6.71 מ׳) שהיוותה שורת החדרים הזאת היה מוקף אכסדרה בנויה על עמודים מונוליתיים שעיטרו הקישוטים הנזכרים בספר המקבים.

היתה שעת צוהריים; החום היה כבד; פועלַי היו זקוקים למזון ולמנוחה; העִנקתי להם את שני הדברים, וכיוון שהייתי פטור מן הצורך לנהל את עבודתם החילותי לשוטט מסביב למִנצב שכל מעייני היו אך בו עד כי לא חשתי כלל בפעולת קרני השמש הקופחת. מה רבה היתה שמחתי כשאגב חיטוט בחורבות בתי המגורים המוסלמיים שנבנו סמוך לבניין הזה מצאתי שם כעשרה קטעי עמודים מונוליתיים פגומים מאוד, בקוטר כמעט אחיד — ארבעים וחמישה או ארבעים ושבעה סנטימטרים. לפני עינַי היו שרידי שדרת העמודים הנאה של אכסדרתי. חיפשתי בכל מקום אפשרי בתקווה לגלות במקרה אֵי־אלו שברים של תגליף המציג ספינה (׳פיתוחי אוניות׳), אולם אודה שלא ראיתי שום דבר כזה. באמת זו היתה דרישה מוגזמת ממזלי הטוב או נכון יותר — מן ההשגחה, והייתי כפוי טובה ביותר

לולא הודיתי לה אז על תגלית כזאת. אכן שוב לא היה כל מקום לספק: מצא מצאתי את קבר המקבים, ואולי המחפורת שחשפתי היא שהחזיקה את אפרו של מתתיהו, הישיש הקדוש והגיבור, שהרי הוא מת ראשון ומן הסתם נטמן בחדר הקבורה הראשון של מצבת הקבר. תושבי אלמדיה אמנם אמרו לי שהם עצמם הרסו, לפני חמש־עשרה או עשרים שנה, חדר ממזרח לזה שחשפתי ודומה לו. הם לא ידעו לומר אם היה בו ארון קבורה, ואולי היה זה פרוזדור. אם האפשרות הראשונה היא הנכונה, כי אז באותו החדר שדימיתי לראות בו את קבר מתתיהו נטמנה אשתו, שהרי כה סופר על שמעון:

וַיַּעֲמֵד שבע פירמידות ... לאב ולאם ולארבעת האחים.

אפשר לשער אפוא שבשורת הקברים, החל במזרח, היה הראשון קבר מתתיהו ואחריו קברה של הצדקת המהוללת, אם המקבים. בשעה אחת חידשתי את העבודה. בערב אילצה אותי הסתלקות החמה להפסיקה; ברם קודם שאפפה בקרניה הגוֹועות את שרידי מצבת הקבורה אשר לפנים היתה מאירה את אכסדרתה הנאה, היא אפשרה לי להבחין, בתחתית ארון קבורה חצוב בסלע, במעט עצמות פזורות. אספתי אותן ביראת כבוד. שרידי שרידיו של מי מבני מתתיהו הגיבורים הגיעו כך לידי לאחר שהשאירום לפליטה הידיים האלימות של שודדי הקבר הזה, שעל פעולתן מעידה הסרת מכסה הארון וסילוק רוב אבני הפסיפס הקטנות של הארון השני הזה? אינני יודע. מכל מקום הקבר הזה מרוחק בערך עשרה מטרים ממערב לראשון.

הוריתי לנטות את אוהלי ללינת לילה בריחוק צעדים אחדים מן המנצב. בעוד פועלַי ישֵׁנים סביב לי, מקצתם בתוך וָלִי אלעַ'רבּאוִי והאחרים שרועים על הארץ תחת כיפת שמי הכוכבים, שבתי וקראתי בכתבי הקודש את כל הפסקאות המספרות על מודיעין ועל משפחת הגיבורים שבבואותיה בנות האלמוות כמו הופיעו לנגד עֵינַי מעומק שני הקברים הפעורים שאך זה פיקחתי. בעודני קורא אחזה אף אותי התנומה. למָחֳרת בבוקר, ב־28 ביוּני, עם עלות השחר הוריתי להמשיך את העבודה שהפסקתי בערב הקודם. אז ראיתי ברור כמה ספינות שעברו מול חוף יפו. ובכן גם מן הספינות האלה יכלו לראות את הגבעה שעמדתי עליה באותו הרגע. מכאן שאילו עמדה עוד על תִּלה מצבת הקבורה הגדולה שהכתירה אותה לפנים, על שבע הפירמידות ועל האכסדרה שהקיפה אותה, היו יכולים לראות אף אותה.

זוהי לפי דעתי ראיה נוספת שחורבות המנצב הנרחב הנדון כאן הן אמנם חורבות קבר המקבים, שמוּקם בקירבת לוד, על גבעה גבוהה במידה מספקת להיראות לעיני יורדי הים השטים מול החוף של יפו.

וַיִּבֶן שמעון על־קבר אביו ואחָיו ויגביהו למראה באבן גזית מפנים ומאחור: וַיַּעֲמֵד שבע פירמידות אשה לעומת אחותה לאב ולאם ולארבעת האחים: ... וַיַּעֲמֵד מסביב עמודים גדולים וַיַּעַשׂ על־העמודים חליצות לשם־עולם ועל־יד־החליצות פיתוחי אוניות להראות לכל־יורדי הים.[1]

1 ספר המקבים א יג:כז-כט.

בשעה שש השלמתי את חפירת הקבר השני. חדר הקבורה שחיפה עליו נהרס בחלקו הגדול, חוץ מקיר אחד, אבל על הנדבכים העליונים של הקיר הזה הבחנתי במילואות שנראו לי של פירמידה. נקל היה לי להורות לחפור כך את כל הקברים האחרים, אולם חששתי פן בחשפי אותם אתרום אני בעצמי את חלקי לחורבן הגמור של המנצב, כי הפלחים ששכרתי כבר לטשו עיניים חומדות אל אבני הגזית הנאות שהוצאתי לאור היום מן המחפורות האלה, וכמה מהם דיברו על מכירתן בלוד או ברמלה, כפי שהם או אבותיהם מכרו את העמודים ואת האבנים הנאות שמצאו קודם לכן באתר הזה לפי עדותם שלהם עצמם. שאר ארונות הקבורה מחזיקים אולי גם הם איזה שריד יקר ערך של משפחת הגיבורים הזאת. מצאתי אפוא לנכון שלא לחשוף שום מחפורת נוספת, ולפי שעה שלא להוסיף להפר את שלוות הקבר הזה; הבנתי מיד כי אם אמשיך את חפירתי בלי לרכוש את האתר, להקיפו חומת־גדר ולמסרו לחסות צרפת כדי שיישמר משוד בידי תושבי הסביבה ואף מסקרנות יתירה של זרים; אם כך אעשה הקברים שְׂפוני העפר שאחשוף יישדדו בלי ספק תכף לאחר הסתלקותי, העפר רב־הערך שאולי עוד מצוי בהם ייזָרה לרוח או יילקח, ושרידי חדרי המצבה המחפים על המחפורות החצובות בסלע ייעלמו אולי תכף לגמרי ויימכרו כאבני בניין. הסכנה היתה אפוא שדווקא אני אחיש בלי משים את ההרס המוחלט של המנצב הזה, שקווי הקירות שלו עודם קיימים חלקית תחת המשואות המסתירות אותם ועם זאת משמרות אותם. מחשבתי הראשונה היתה אפוא לוותר על סקר הגליל ולהקדיש את סכום הכסף שנשאר לי לקניית האתר, לבניית החומה האמורה ולהשלמה שיטתית של החפירה. עלי לקנות מיד, אמרתי בלבי, בשם ארצי, את אתרו של מנצב הכרוך בזכרונות כאלה. עכשיו, כל עוד לא נודעה תגליתי ברבים, מחירו של השטח הזה מועט; אבל משייוודע שבפינה נידחת זו שברצוני לרכוש למען צרפת טמונים תחת עיי הבלית השרידים האמיתיים, האחרונים, של מצבת הקבר של המקבים, מחירו יעלה פלאים בלי ספק. מצד אחר לא נעלם מידיעתי שבמזרח, ואולי יותר מכול בארץ־ישראל, רכישת מקרקעים קשה ביותר לזרים וכרוכה לפעמים במשא ומתן ארוך עד אין קץ. פעמים הרבה נדמה לך כי יש לך עסק עם בעל רכוש אחד ויחיד, והנה מופיעים פתאום שותפים המכשילים או מסבכים את ההתמקחות שכבר החלה, ואם ברצונך לצאת מסבך כל התככים הללו ולהשיג שטר מכר מחוסן בפני כל מיני תביעות נוספות, עליך לפנות אל שופטים שמצפונם בדרך כלל מפוקפק, אשר ימלאו את מבוקשך רק אם רכשת קודם לכן את חסדם בשוחד. ועוד: הואיל והתכוונתי לבצע את הרכישה הזאת למען צרפת, ולידי הקונסול הכללי של צרפת בירושלים ביקשתי למסור את מפתחות חומת־הגדר שתכננתי להקיף בה את האתר הזה בחזקת נכס לאומי של ארצי, הייתי צריך כמובן לבקשו להתערב בקנייה הזאת, כדי שאיש לא יוכל לערער עליה לאחר מכן; אבל קונסול צרפת עצמו לא יוכל לעשות את העסקה ולהכריז על השטח הקנוי כנחלת צרפת אלא אם כן יקבל ייפוי כוח רשמי מטעם שר החוץ. ולבסוף אני מצדי, שהוקצב לי סכום כסף על מנת לתור לא רק את שומרון כי אם גם את הגליל, כלום רשאי אני לוותר על אחת משתי המשימות האלה ולהשתמש למטרה אחרת,

ולו מוצדקת וחשובה מאוד, בכסף שאינו שלי כלל ושניתן לי למטרה מוגדרת אחרת? מתוך השיקולים האלה חזרתי בי מביצוע הרעיון שעלה בלבי, הנחתי מאחורי — לא בלי צער עמוק — את החפירה לא גמורה, יצאתי לדרך ירושלימה בשעה שבע ושלושים דקות, והגעתי לשם לפני שקיעת החמה.

חזרה לירושלים

בו בערב מסרתי לקונסול צרפת דין וחשבון על תוצאת חפירתי, שאששה בהחלט את השערתי, וסיפרתי לו את הפרויקט שעלה בדעתי. מר סֶנקֶביץ' היה תמים דעים אתי לחלוטין; הוא אמר לי שישמח מאוד להשתתף בקניית קבר המקבים למען צרפת, אלא שבגלל ההרעה ביחסיו עם הפחה ומחשש לקשיים העלולים להתעורר בקנייה כזאת נחוץ לו כתנאי לפעולה מוצלחת אישור ותמיכה נמרצת מצד משרד החוץ; ומכל מקום עלי קודם כול להפנות בנדון זה במשלוח הדואר הקרוב דין וחשבון מפורט אל שר החינוך, וזה — לאחר שיבוא בסוד העניין — יגיע אל נכון לכלל הסכם עם עמיתו שר החוץ בנוגע לדרך הנכונה לנהל בהצלחה את המשא ומתן הזה. הקונסול ואני החלטנו שלפי שעה, עד בוא תשובת שני השרים, אמשיך את חקירת ארץ־ישראל, וכשאך תגיע התשובה הזאת הוא ישגרנה אלי על־ידי רץ.

מר מוס יצא לאלמדיה

בצאתי מן הקונסוליה הצרפתית סרתי אל מר מוֹס (Mauss), האדריכל המיומן שממשלתנו הפקידה בידו את שיפוץ כנסיית חנה הקדושה, אשר נמסרה לצרפת מאז מלחמת קרים; והוא גם האיש שקומם את כיפת 'הקבר הקדוש'. מר מוס התעניין בסיפור תגליתי לא פחות ממר סֶנקֶביץ', וכבר לְמָחֳרת יצא בעצמו לאלמדיה כדי לעמוד במו עיניו על ערכה של מצבת הקבורה הנדונה. ימים אחדים לאחר מכן הוא שב לעיר הקודש, והקונסול סיפח לדו"ח ששלחתי אל שר החינוך את התרשים של שרידי המנצב הזה שמר מוס שרטט בקפדנות מרובה, וגם את הדברים הבאים שהעלה האדריכל הזה על הכתב באתר עצמו:

לפי הקצין דֶליס (Gélis) רומה של ירושלים מעל הים התיכון הוא 783 מטר, כשנקודת־האפס היא בנמל יפו.

לפי מדידות רום מקורבות שעשינו ב־5 ביולי 1870 בין אלמדיה לירושלים מצאנו הפרש של 564 מטר בין שתי הנקודות האלה, ורום אלמדיה הוא אפוא 220 מטר בקירוב.

דוקטור קיפֶּרט פרסם לאחרונה בעיתון אירופי זיהוי של חורבות מודיעין במצודה שביקר בסביבת לוד, ולא ייתכן שכוונתו לח'רבת אלמדיה לפי שהוא מציין את רום המצודה הזאת כ־331 מטר, כלומר ב־111 מטר למעלה מח'רבת אלמדיה.[2]

2 במקור יש נתונים ב'רגליים' צרפתיות ופוטים אנגליים, והחישובים נראים לי קצת מבולבלים. לכן הסתפקתי בעיקרו של דבר — בציון המטרים.

חורבות הקבר בח׳רבת אלמדיה מתאימות בהחלט לקבר המקבים, כפי שהוא מתואר במקורות.

ח׳רבת אלמדיה מרוחקת מהלך שעה ושלושה רבעים מן הכפר קבאב וכשעתיים מלוד. מרחבת הקבר מקיף המבט את כל המישור של רמלה; העין מגלה בנקל את העיר לוד, את העיר רמלה והלאה הרחק את העיר יפו, בעיקר עם עלות השחר. נראה גם חלק מן הים, אולי מעזה ועד הרבה מעבר ליפו. זה מתאים בהחלט לתיאורי הקבר.

הקבר שרואים את חורבותיו באתר הזה מבודד לחלוטין. עוד קברים, חצובים בסלע, מוצאים רק במרחק מסוים בסביבה.

מגודל שטח החורבות אפשר להסיק שהיתה זו מצבת קבורה של משפחה רבת השפעה בארץ. מממדי השרידים שהשתמרו מסתבר שהיה זה מנצב מרשים.

יש בו מקום לשבעה קברים, כפי שמוכיח עיון בתרשים. הנחתי שבקצה המערבי של המלבן יש קבר כפול, כמו בקצה המזרחי. אם הנחה זו נכונה, יש בהחלט בתוך מקום לשלושה קברים שלכל אחד מהם היה עשוי להיות פרוזדור משלו, ובקבר עצמו מקום למת אחד בלבד.

מעל שתי אבנים המכתירות את הכותל שחשף גרן, במחפורת מס׳ 3, מצאתי ומדדתי מילואה בגודל 1.80 מ׳, שהיתה עשויה לשמש כתרשבת לאחת מן הפירמידות הנזכרות בהיסטוריה. המילואה הזאת היא כמעט על ציר האורך של המלבן.

חלק אחר של מילואה מוצאים על אחד האריחים המכסים את הקבר הכפול בקצה המזרחי. המילואה הזאת היא לא על ציר המלבן.

ההיסטוריה מזכירה גם אכסדרה בנויה על עמודים מונוליתיים. במצב הנוכחי של החורבה קשה לשחזר את האכסדרה הזאת. חפירה שיטתית אולי תפתור את הבעיה הזאת. ברם מוצאים בקירבת החורבה שבעה או שמונה גזעי עמודים המעידים שהיה כאן מנצב מעוטר בעמודים שקוטרם 45 עד 48 סנטימטר.

כללו של דבר, לנוכח חשיבות התגלית ההיסטורית של מר גרן סבורני שהיה רצוי לאפשר לו חפירה יסודית בחורבות האלה.

דומני שאי אפשר לזהות את קבר המקבים ב׳קבּוּר יַהוּד׳, המרוחקים קילומטר אחד דרומה מכאן:

1. מפני שה׳קבּוּר׳ האלה מספרם ארבעה־עשר או חמישה־עשר;

2. מפני שהם כפולים, ומספר האנשים הקבורים בהם הוא אפוא עשרים ושמונה או שלושים;

3. מפני שכולם בהחלט מפורדים ולא יועדו מעולם להיות מאוחדים במצבת קבורה אחת;

4. ולבסוף, מפני שכיוונם של רוב הקברים האלה אינו אחיד; רובם מכוונים בערך ממזרח למערב; אחד מהם מכוון מצפון לדרום.

חתום: מוס, אדריכל.

כפי שנמצאנו למדים מן המובאה הזאת, מר מוס מניח שהיו במנצב הנדון רק חמישה חדרי קבורה: שניים כפולים, כלומר שבכל אחד מהם שני קברים, בשני קצות המנצב — המזרחי והמערבי; ושלושה שבכל אחד מהם קבר אחד בלבד, הנמצאים בין שני החדרים הכפולים והתופסים אפוא את כל החלק התיכון של המנצב. ואילו אני הנחתי שיש שבעה קברים נפרדים, שכל אחד מהם נועד לקלוט גופה אחת, ושמעל כל אחד מהם היתה פירמידה. אולי סברתו של מר מוס עדיפה על שלי. חפירות מבוצעות היטב יפתרו סופית בעיה זו. על כל פנים, למנצב הנדון כאן יש אופי משולש: הוא יהודי לפי הקברים החצובים בסלע התשתית; הוא יווני לפי חדרי הקבורה הבנויים למעלה מאבני גזית מהוקצעות היטב (׳באבן גזית מפנים ומאחור׳), ולפי העמודים הנאים של האכסדרה המלבנית מסביב

לְמַצב, שממנה נכנסו כנראה לכל חדר קבורה בעד דלת צדדית קטנה; הוא יווני גם לפי הפיתוחים שעיטרו את העמודים האלה; ולבסוף הוא מצרי לפי שבע הפירמידות שהתנוססו מעל חדרי הקבורה. העירוב והמיזוג הזה של שלושת הסגנונים במצבת קבורה אחת לא זו בלבד שאין בו כדי להפריך את זיהויה עם קבר המקבים, אלא אדרבה — הוא מאשש אותו ביותר. שהרי כאשר הקים שמעון במודיעין — לכבוד אביו, אמו ואֶחָיו — את מצבת הקבר שתיאורה השתמר בספר המקבים ובכתבי יוסף, כלומר בשנת 143 לפני ספירת הנוצרים, האדריכלות היוונית בוודאי התפשטה זה כבר בסוריה ובארץ־ישראל תחת שלטון בית סֶלֶיקוּס. ואשר ליסוד המצרי הבא לידי ביטוי בפירמידות, הוא טבעי לגמרי על רקע הקשרים הרצופים בין ארץ־ישראל ומצרים.

סוף מסעי בשומרון

זה סוף מסעי בשומרון, שהקיף גם כלפי דרום מספר מסוים של אתרים בגבול יהודה, וכלפי צפון — אתרים בגבול הגליל התחתון. בחלק השלישי של חיבורי אתאר את הגליל לפי אותה השיטה כמו בשניים הראשונים, כלומר אפתח בתיאור המצב הנוכחי של כל הערים, הכפרים והכפרירים החרבים והעומדים על תלם שסקרתי, ואחר כך אחזור, לפי ההיסטוריה או המסורת, עד לתחילת ייסודם של כל אלה שנשאר להם זכר בכתבי הקודש או בכתבים חילוניים או בזכרונם של האנשים. אני משאיר בלי ספק מאחורי הרבה פערים שיש למלא והרבה טענות שיש לבדוק את נכונותן. ברם כל מי שיואיל לקרוא את החיבור הזה ייווכח, אני מקווה, שלא חסכתי זמן ועמל ועברתי בכל הכיוונים את הארץ שתיארתי, והשתדלתי לגלות אתרי חורבות רבים שנעלמו מעיני קודמַי.

ב־6 ביולי עשיתי אפוא את דרכי אל הגליל, אמנם בתקווה כי הדין וחשבון ששלחתי אל שר החינוך יזכה במהרה בתשובה חיובית, אשר תפסיק את המשך סיורי ותפנה אותי אל מצבת הקבר הבלתי נשכחת, שהייתי רוצה כל כך שתירכש בידי ארצי. בהיותי עֵד להיאחזות המתפשטת והולכת של רוסיה, של אנגליה ושל פרוסיה בארץ־ישראל, שאפתי לזכות בכבוד להוסיף משהו מצדי לאחוזות של צרפת בארץ הזאת, ולקשור לעולם ועד אל עמי את השם הנצחי של המקבים, אשר קברם — שגילה צרפתי אחרי שנות שכחה כה רבות — יֶחֱסֶה מעתה והלאה תחת דגל צרפת. אולם לרוע המזל המלחמה שעמדה לפרוץ ושאמנם פרצה עד מהרה בין צרפת ופרוסיה העסיקה את ממשלתנו במידה שלא יכלה לתת את דעתה לבקשתי; וכשחודשיים לאחר מכן אזלה ההקצבה שהיתה לי לצורך סקר הגליל, הפלגתי אל מארסֵי, בלא שקיבלתי את התשובה המיוחלת בגלל האסונות הגוברים והולכים שפקדו את מולדתנו האומללה.

פרק שבעים ושניים

הפרכת טענות אחדות של הסגן קונדר ושל מר קלרמון־גאנו בנוגע לקבר המקבים

לאחר שסיימתי את כתיבת החיבור הזה קראתי להפתעתי בכתב־עת אנגלי (*Palestine Exploration Fund: Quarterly Statement*, July 1873, p. 93) את הדברים הבאים, בחתימת הסגן האנגלי קונדר:

In the January Quarterly for 1870 will be found (p. 245) an account of the place (El-Medieh) by D. Sandreczki, who first identified it with Modin, and the curious building with the seven sepulchres erected by Simon Maccabeus...

A further account of explorations carried on in that year by M. Victor Guérin will be found in the June number of the Quarterly for 1870. After clearing the debris, the tomb was opened, and, as we were informed by the inhabitants, bones and other treasures, including perhaps the tesselated pavement which formed the flooring of the chamber, were carried away to Jerusalem.

The condition in which the monument was left in consequence of these excavations was not over favourable for subsequent examination.[1]

אם הדברים המובאים לעיל מדויקים, משתמע מהם:

1. כי הדוקטור סאנדרֶצקי הוא הראשון שזיהה (באוקטובר 1869) את מודיעין של ימי קדם בח׳רבּת אלמְדיה;

2. כי הוא הוא הראשון שזיהה, באותו הזמן, את מצבת הקבר של המקבים במנצב שערכתי בו חפירה חלקית ב־27 ביוני 1870, בח׳רבּת אלמְדיה; ומכאן שביחסי את התגלית הזאת לעצמי אני מתקשט בנוצות זָר;

1 בעברית: ׳בחוברת ינואר 1870 של הרבעון התפרסם (עמ׳ 245) דין וחשבון על האתר (אלמְדיה) מאת ד׳ סאנדרֶצקי, שזיהה בו ראשון את מודיעין, ועל הבניין המעניין, המחזיק את שבעת הקברים, שבנה שמעון המקבי...

דין וחשבון נוסף, על חפירה שערך באותה השנה מר ויקטור גֶרֶן, התפרסם בחוברת יוני 1870 של הרבעון. לאחר סיחוי ההריסות הקבר נפתח, ותושבי המקום סיפרו לנו כי עצמות ואוצרות אחרים, ובהם אולי גם רצפת הפסיפס של החדר, הועברו לירושלים.

מצב המנצב הזה לאחר אותה החפירה לא היה נוח ביותר לחקירה נוספת.׳

3. שאחרי חפירתי שוב אין המנצב הזה נוח לחקירה נוספת. עצמות, אוצרות, רצפת פסיפס — את כל אלה סילקתי לפי עדותם של תושבי המקום.

אשיב בקצרה, ואני מאמין — תשובה נחרצת, על הטענות האלה:

1. הכומר המנוח עמנואל פוֹרנֶר, נזיר פראנציסקני שפעל בארץ הקודש, הוא האיש זכה להביע ראשון, בשנת 1866, את הסברה כי אלמִדיה זה כנראה האתר של מודיעין מימי קדם. לא עלה כלל בדעתי ליַחס לעצמי את הזיהוי הזה, אלא אדרבה — בדין וחשבון ששלחתי מירושלים אל שר החינוך, ב־1 ביולי 1870, ושהתפרסם אחר כך ב־*Archives des missions scientifiques* ושנית ב־*Revue archéologique* ולבסוף — בשינוי קל — בחיבורי המתפרסם בזה; בדין וחשבון זה הודיתי בפה מלא שקודם לכן טעיתי, בעקבות המלומד רוֹבּינסוֹן, בזיהוי מודיעין בלאטרון, וכי ידיעה שראיתי שנים אחדות קודם לכן בעיתון *Le Monde* העמידה אותי על טעותי. הנה הידיעה הזאת:

בשנת 1866 עבר הכומר עמנואל פוֹרנֶר (נזיר פראנציסקני היושב בארץ הקדושה) בכפר הקטן אלמִדיה, בדרכו ללוד. הוא ראה שם חורבות שהן לפי דעתו חורבות העיר הקדומה מודיעין, וזאת לפי הדמיון הרב שמצא בין השמות אלמִדיה ומודיעין, ומשום שהכפר הזה מרוחק מלוד מהלך שעתיים בלבד; והנה ידוע מכתבי אֶוסבּיוס והיירוֹנימוּס הקדוש שמולדת המקבים היתה בקירבת העיר הזאת.

ובכן לא הדוקטור סאנדרֶצקי בשנת 1869 ולא אני ב־1870 היינו הראשונים שזיהינו את מודיעין באלמִדיה, לפי שהקדימנו הנזיר הפראנציסקני, הכומר עמנואל פוֹרנֶר, בשנת 1866.

2. אותו המקום (עמ׳ 245) שהסגן קוֹנדֶר מציין כראָיה שדוקטור סאנדרֶצקי הוא גם הראשון שזיהה את מצבת קבורת המקבים בחורבת הבניין המלבני הגדול שחפרתי, אין בו כל זכר למנצב הזה; לא מוקדשת לו שם אף שורה ואף מלה אחת. דוקטור סאנדרֶצקי הסתפק בתיאור מפורט של הקברים המעניינים, החצובים בסלע, הידועים בכינוי ׳קְבּוּר אליַהוּד׳ (קברי היהודים), והמרוחקים כקילומטר אחד מן המנצב שחפרתי בו. דוקטור סאנדרֶצקי רואה את שרידי מצבת הקבר המפורסמת במחפורות הנאות האלה — עשרים וארבע במספר. הוא אמנם מודה שלא נותרו כל עקֵבות של הבניינים הנהדרים אשר בוודאי הקיפום והתנוססו מעליהם, ושמספרם עולה בהרבה על מה שמצוין בכתבי הקודש ואצל יוסף כמספר קברי מצבת המקבים; אלא שהוא מוסיף ואומר כי את הטענות לסתור האלה אפשר להפריך בלי קושי. כאן אמסור את רשות הדיבור למחבר עצמו:

These objections are very serious; yet I will try to show that they may be removed without taking too much liberty.

As regards the absence of all traces of the constituent parts of the mausoleum above ground, we must consider that such monumental structures are much more than other edifices exposed to a radical eversion, as their columns and polished stones are not only very alluring, but may be got to and cleared away with far less effort than those of other more complicated buildings. Moreover, it is well known that sepulchral monuments, and especially so magnificent ones as the Maccabaean mausoleum, must have been, always were, and still are, considered a kind of treasuries, a

circumstance which all over Greece, Egypt and the countries of anterior Asia, has so much contributed to their being so frequently utterly demolished.

As regards the number of the tombs, everybody will admit that, after the seven had received their occupants, other members of the family or the kindred may have chosen the place next to the mausoleum as fitted fort their last dwelling. (p. 247.)[2]

הדברים האלה, שהבאתים בכוונה בשלֵמות, מלמדים כי שתי הטענות הנזכרות לעיל לא עוררו ספקות בלבו של מר סאנדרֶצקי, והוא הוסיף לזהות את מצבת הקבורה של המקבים במכלול עשרים וארבע מחפורות הקבורה הנדונות. אמת ויציב, מסביב אי אפשר להבחין אף בשמץ סימן לבניינים המרשימים הנזכרים בכתבי הקודש ואצל יוסף; נכון גם שמספר המחפורות האלה גדול פי שלושה כמספר הצפוי לפי הנאמר בפירוש בספר הקדוש ובחיבורו של ההיסטוריון היהודי; נכון גם שהן נכרו בשתי רצועות סלע שלא יכלו בשום פנים לשמש כתושבת למנצב אחד. אז מה? — לפי דעתו של מר סאנדרֶצקי המנצב עמד לפנים באתר הזה, נמחה מעל פני הקרקע כיוון שאבני הגזית היקרות, העמודים והאוצרות שהיו בו אל נכון עוררו את חמדת המהרסים; אף הוא סבור שמספר הקברים, עשרים וארבעה תחת שבעה, מובן מאליו בהנחה שקרובי המקבים קיבלו את הזכות להיקבר סמוך למתתיהו, לאשתו ולחמשת בניהם.

ובכן לאור הדברים האלה איך אפשר לראות במר סאנדרֶצקי, כדברי הסגן קונדֶר, את מגלה מצבת הקבר האמיתית של המקבים, היא זו שחפרתי בה, המרוחקת — אני חוזר ואומר — קילומטר אחד מן הקברים הנדונים? אכן אין זאת אלא שהסגן קונדֶר לא קרא את השורה הראשונה במאמר שהוא מביא כעדות נגדי; שהרי מר סאנדרֶצקי, בבטחונו המלא ברעיון שעשרים וארבע המחפורות האלה שייכות למצבת הקבורה הקדומה של המקבים, לא כתב אף מלה אחת על המנצב שחפרתי בו ושמצאתי בו שניים משבעת הקברים שנכללו בו. המותר אפוא לומר כי מר סאנדרֶצקי הוא שזיהה ראשון את מצבת קבורת המקבים במנצב הזה? אני מניח לקורא הבלתי משוחד להוציא משפט על הקביעה המוזרה הזאת, אשר מר סאנדרֶצקי עצמו מכחישה בפירוש.

2 בעברית: 'אלה טענות רציניות מאוד, ואף על פי כן אנסה להראות שאפשר להפריכן בלי לנהוג חירדות יתירה.

במה שנוגע להעדר כל עקבות של חלקי מצבת הקבר אשר מעל פני הקרקע, עלינו לזכור שמבנים מונומנטאליים כאלה מועדים הרבה יותר מבניינים אחרים לשוד וחמס, כי לא זו בלבד שבעמודיהם ובאבני הגזית שלהם יש פיתוי רב, אלא שאפשר להגיע אל החלקים האלה ולסלקם במאמץ קטן בהרבה מן הנדרש למעשה דומה בבניינים אחרים. יתר על כן, ידוע היטב שמצבות קבורה, ובעיקר אם הן כה נהדרות כמו זו של המקבים, נחשבו תמיד ועדיין נחשבות למין בתי אוצר, עובדה שבגללה נחרבו חורבן גמור מצבות רבות מאוד בכל רחבי יוון, מצרים ומערב אסיה.

אשר למספר הקברים, הרי זה מתקבל ביותר על הדעת שלאחר טמינת שבע הגופות היו עשויים גם בנים אחרים של המשפחה או קרוביה לאוות להם למנוחה אחרונה מקום סמוך למצבה הזאת.' (עמ' 247)

3. לבסוף, בשום אופן לא השארתי את המנצב שהחילותי לחפור בו במצב 'לא נוח ביותר לחפירה נוספת'. אדרבה, אני יכול לומר בפירוש שערכתי את החפירה הזאת בקפדנות כמו דתית, והסתפקתי בפינוי הבניין הזה מן העפר וערב חומרי המפולת שסתמו את חדר הקבורה הראשון, כלומר המזרחי, או שכיסו את המשטח; וגם חשפתי את המחפורת הכרויה בסלע שמעליה נבנה החדר הזה. בריחוק כעשרה מטרים ממערב לחדר הראשון הזה חפרתי עוד חדר ואחר כך גיליתי גם מחפורת שנייה חצובה בסלע. ברם אגב העבודה הזאת השגחתי היטב שלא יסיטו ולו אבן קטנה ביותר מאתרה.

במה שנוגע לאוצרות כביכול שסילקתי, הם מסתכמים בסך הכול בחמש אבני פסיפס קטנות, שהבאתי לצרפת בתורת דוגמה, ובשלושה או ארבעה רסיסי עצם שהיו מונחים על רצפת המחפורת השנייה. העובדה שתושבי אלמְדיה סיפרו שהוצאתי שם אוצרות מבטן האדמה אין בה כדי להתמיה. ידוע לכול כי הערביים מתארים לעצמם תמיד שחפירות אינן מתבצעות אלא למטרה זו. הפלחים שעבדו בהנהלתי ייחסו לי כמובן אותה כוונה; הם שיערו אפוא ואף אמרו שחיפשתי וגם לקחתי מטמונים. אולם כיצד האמין הסגן קונדֶר במעשייה כזאת?

מכל מקום, הוא לא השיג כלל על זיהוי מצבת הקבר של המקבים במנצב הקבורה שהחילותי לחפור בו; אדרבה, דומה שהוא נוטה בהחלט לקבלו.

ברורה עוד יותר הדעה שהביע בנדון זה אחר כך צ'ארלס טירוויט דרייק (C. Tyrwhitt Drake), אחד מטובי המלומדים במשלחת המדעית האנגלית בארץ־ישראל, שאנשי המדע מבכים את מותו לאחרונה. אכן אלה דבריו בחוברת אפריל 1874 של אותו כתב־עת המכונה *Palestine exploration Fund* (עמ' 78):

Returning by El-Medieh, we completed the plan of the curious tombs, which I think without doubt are those of the Maccabees. Dr. Sandreczki, to whom belongs the honour of identifying El-Medieh with Modin, never saw the constructed tombs, but only those hewn in the rock about one third fo a mile south of Cheikh el-Gherbawi, beside which the former are situated. From this point a great expanse of sea horizon is visible, and the situation well suits the description of Josephus.[3]

לפי פסקה זו ברור שטירוויט דרייק קיבל בלי כל הסתייגות את הדעה שהבעתי אני הראשון בנוגע למנצב הזה, והוא שוב אינו מייחס את גילויו לד"ר סאנדרֶצקי, שכדבריו הנכונים לא ראה אותו כל עיקר, אלא רק את הקברים החצובים בסלע אשר מדרום לו. עם זאת ציין 'שלו מגיע הכבוד על זיהוי מודיעין באלמְדיה'.

כבר הראיתי לעיל, כדי לתת לכל אדם את המגיע לו, כי הראוי באמת לכבוד הזה הוא

3 בעברית: 'בדרך חזרה מאלמְדיה השלמנו את תרשים הקברים המעניינים, שהם לפי דעתי בלי כל ספק קברי המקבים. ד"ר סאנדרֶצקי, שלו מגיע הכבוד על זיהוי מודיעין באלמְדיה, לא ראה כלל את הקברים הבנויים, כי אם רק את החצובים בסלע כשליש המיל מדרום לשיח' אלע'רבאוי, האתר שלידו נמצאים הבנויים. מנקודה זו מגיע המבט עד לאופק נרחב בים, והיא נקודה המתאימה יפה לתיאורו של יוסף.'

הכומר עמנואל פורֶנר, שהביע שלוש שנים לפני דוקטור סאנדרֶצקי את הסברה שהכפר אלמְדיה יושב באתר מודיעין של ימי קדם ומשמר את השם הזה.

ברם עלי להודות כאן שארכיאולוג צרפתי הנספח לאותה משלחת אנגלית בארץ־ישראל, מר קלֶרמון־גאנוֹ, הביע לאחרונה ספקות כבדי משקל בנוגע לנכונות זיהוי מצבת הקבר הנדונה. דבר זה משתמע מן המכתב הבא של המזרחן הזה, שערך הוא עצמו אחרֵי חפירות בח׳רבּת אלמְדיה. המכתב נכתב בירושלים ב־1 באוקטובר 1874:

הקדשתי שישה ימים לחפירה, בידי כחמישים פלחים, במנצב (שבאלמְדיה), אשר כפי שאתה מן הסתם זוכר — היו לי מלכתחילה ספקות בעניינו. חשפנו אותו כולו עד לסלע, לכל שטחו, מבפנים ומבחוץ. נוכחנו שיש שם חדר קבורה המחזיק שלושה ארונות ערוכים בזווית ישרה בשלושה צדדים; חלקם התחתון חצוב בסלע וחלקם העליון בנוי. דומה שהחדר הזה נחצב תחילה כולו בסלע, ופתחו היה בצד צפון. רצפת החדר ותחתית הארונות היו מצופות בתחילה אבני פסיפס. פסיפס הארון המזרחי נמצא שלם, ובמקום שהיה ככל הנראה מונח ראש המת עוצב בו צלב של אבנים צהובות, אדומות ושחורות על רקע לבן. כיוון שמצאנו את הסמל המובהק הזה לא נוכל עור ליחס את המנצב כמות שהוא עכשיו לחשמונאים; הוא נוצרי וכנראה ביזאנטי, זיהוי שמאששים מצד אחר הנתונים האדריכליים שהתבררו בחפירות. אשר לפירמידות, לא מצאנו שום ראיה למציאותן; המילואות שנועדו לכאורה לשמש להן כתושבות לא יכלו מעולם למלא את התפקיד הזה. מספר הקברים, שהיה לכאורה שבעה, מצטמצם לשלושה בלבד.... המקבילית הארוכה שנעשׂה נסיון להראות בה את מקום שבעת הקברים היא לא אחידה והתארכה בתקופות שונות.

אפריך בקצרה כל אחת מן הטענות השטוחות במכתב הזה.

צלב מותווה בפסיפס נמצא, אומר קלֶרמון גאנוֹ, בארון המזרחי שבחדר המזרחי של המנצב (שהרי בחדר הזה מדובר); המנצב אפוא נוצרי, כנראה מן התקופה הביזאנטית. תשובתי היא שמסקנה זו נראית לי מאולצת מאוד. כל מה שמותר להסיק ממציאות הצלב הזה הרי זה שהוא עוצב בתחתית הארון הנדון בתקופה הנוצרית, אבל אין כל הוכחה שהוא בן גילו של המנצב עצמו ושיש לתארך את זה לפיו. לא זו בלבד שאין בו כדי להוכיח כי מצבת הקבר הגדולה, אשר במחפורת הראשונה שלה הותווה, אינה של המקבים, אלא אדרבה — לפי דעתי יש בו כדי לאשש את ההשערה הזאת. מפסקה של היירוֹנימוּס הקדוש ב׳אוֹנומאסטיקוֹן׳, בערך ׳מודיעים׳, משתמע שבשלהי המאה הרביעית לספירת הנוצרים בלבלו את זכר שבעת המקבים לבית חשמונאי עם זכר שבעת האחים המקבים שנהרגו על קידוש השם יחד עם אמם בשנת 166 לפני הספירה, בימי אַנטיוֹכוס אֶפיפאנֶס, ובכן באותה תקופה ובימי אותו המלך שמתתיהו ובניו הגיבורים הרימו נגדו את נס המרד הקדוש להגנת אמונתם ועמם.

הנה הפסקה של היירוֹנימוּס הקדוש:

Modeim, vicus juxta Diospolim, unde fuerunt Macchabaei, qourum hodieque ibidem sepulcra monstrantur. Satis itaque miror quomodo Antiochiae eorum reliquias ostendunt aut quo hoc certo auctore sit creditum.

מודיעים. כפר אצל לוד. משם היו המקבים, אשר גם את מצבתם מראים בו עד היום. מתפלא אני מאוד כיצד מראים את שרידיהם באַנטיוֹכיה ועל פי איזה עד נאמן האמינו בזה.

בדברים אלה ניכר בעליל שהיירוֹנימוּס הקדוש לא הבחין כלל בין שתי משפחות המקבים, שתיהן יהודיות ובנות אותה התקופה, אלא שהאחת משפחת הרוגים על קידוש השם והאחרת משפחת גיבורים שאמנם היתה משותפת להם התכונה להיאבק במסירות נפש, עד מוות (מול פני רודן עריץ או בשדות הקרב) למען הזכות לנהוג לפי דת אבותיהם ולמען עצמאותם הלאומית. את שבעת המקבים הראשונים הוקירו למן המאות הראשונות לספירת הנוצרים — בעיקר באַנטיוֹכיה, בבסילקי שהוקמה לכבודם ושלכבוד שרידיהם הקדושים נערך בה פולחן מיוחד. שבעת המקבים האחרים מצאו מנוחה במודיעין, במצבת הקבר שבנה שמעון, אחד מהם.

נקל לשער שאם היירוֹנימוּס הקדוש נכשל בטעות כזאת, בוודאי היתה זו רוֹוחת בקרב הנוצרים בימיו. יש אפוא יסוד מספיק להאמין שבימים ההם זכו קברי המקבים מבית חשמונאי שבמודיעין בהוקרת הציבור ממש כשם שזכו בה שרידי המקבים האחרים בבסילקי שהוקדשה להם באַנטיוֹכיה. ובכן הצלב שגילה קלֶרמוֹן־ג׳אנוֹ בתחתית הארון המזרחי שבחדר הראשון של מנצבנו שוב אין בו כדי להפתיע; וחרף הצלב הזה, או בעצם דווקא לנוכח הצלב הזה אני דבק עוד יותר בהשערתי. המחפורת שהתגלה בה, שהיא הראשונה בשורת הקברים, החזיקה אל נכון לפי דעתי מלכתחילה את גופת ראש המשפחה עצמו, הלא הוא הישיש המהולל והקדוש מתתיהו, ואך טבעי הדבר אם הסבו לימים לתא־תפילה נוצרי את קברו של איש המופת הקדוש הזה.

אבל קלֶרמוֹן גאנוֹ מוסיף ואומר כי ׳המילואות שנועדו לכאורה לשמש להן [לפירמידות] כתושבות לא יכלו מעולם למלא את התפקיד הזה׳.

לעומת הטענה הזאת מציב אני את דברי האדריכל מר מוֹס, אדם בעל ידע רב בחקר מצבות ארץ־ישראל, שהוא חי בה כבר זמן רב. לאחר ששרטט את תרשים מצבת הקבר כפי שהנחתי אותה כתום חפירתי, הוא מודיע בהערות הנלווֹת לתרשים, שהבאתין לעיל, שחשף ומדד מעל שתי אבנים המכתירות את הכותל שחשפתי במחפורת מס׳ 3 ׳מילואה בגודל 1.80 מ׳, שהיתה עשויה לשמש כתושבת לאחת מן הפירמידות הנזכרות בהיסטוריה.׳ ׳חלק אחר של מילואה׳, הוא מוסיף ומציין, ׳מוצאים על אחד האריחים המכסים את הקבר הכפול בקצה המזרחי.׳

גם לפי דעתו של טירוויט דרֵייק היו המילואות האלה עשויות למלא את התפקיד שייחסתי להן, והוא אף אמד את גובה הפירמידות שהותאמו להן. הגובה הזה היה לפי אומדנו אחד־עשר פוּט אנגלי, שווה בערך לגובה המנצב שהפירמידות הקטנות האלה ניצבו עליו, ואשר גובהו הכללי, כחמש־עשרה אמות, בנקודה הרמה שהוקם בה, הספיק בהחלט כדי להיראות הרחק מאוד.

הטענה השלישית של קלֶרמוֹן גאנוֹ היא שבבניין הזה היו רק שלושה קברים.

כתשובה על כך תשמש לי המובאה הבאה, מתוך הדין וחשבון הרשמי ששלחתי מירושלים אל שר החינוך תכף לאחר חפירתי:

ב־27 ביוני 1870 גיליתי בערך במרכז המנצב, בריחוק עשרה מטרים בקירוב ממערב לחדר המזרחי, את